

ISSN 2960-1371(print), 2960-138X(online)

М.ӨТЕМИСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТИ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. УТЕМИСОВА

M.UTEMISOV WEST KAZAKHSTAN UNIVERSITY

Ғылыми журнал
БҚУ ХАБАРШЫСЫ

Научный журнал
ВЕСТНИК ЗКУ

Scientific journal
BULLETIN WKU

Педагогика

Филология

Тарих

Экология

География

№3

2024

ISSN 2960-1371(print), 2960-138X(online)

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Западно-Казакстанский университет им. М. Утемисова
M.Utemisov West Kazakhstan university

БҚУ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК ВУЛЛЕТИН
ЗКУ WKU

ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ сериясы

Серия ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ

PEDAGOGY, PHILOLOGY, HISTORY,
ECOLOGY, GEOGRAPHY series

№ 3(95)/2024

Жылына 4 рет шығады
2000 жылдан бастап шығады
Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год
Издается с 2000 года
Founded in 2000

Орал-Уральск-Uralsk, 2024

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналының редакциялық алқасының құрамы

Бас редактор:

Серғалиев Н.Х. – биология ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Бас редактордың орынбасары:

Ахмеденов Қ.М. – география ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Редакциялық алқасының мүшелері

«Педагогика» бағыты бойынша:

1. Подгорска-Яхник Д. – философия докторы (PhD), профессор, Лодзь университеті (Лодзь қ., Польша);
2. Мардахаев Л.В. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей мемлекеттік әлеуметтік университеті (Мәскеу қ., Ресей);
3. Кекеева З.О. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
4. Байтлесова Н.Қ. – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. Қажимова К.Р. – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Филология» бағыты бойынша:

1. Мушаев В.Н. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
2. Гилязов Т.Ш. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Казан (Приволж) федералды университеті (Казан қ., Ресей);
3. Хасанов Ғ.Қ. – филология ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. Мутнев З.Ж. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. Сұлтанғалиева Р.Б. – филология ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Тарих» бағыты бойынша:

1. Дабровски Д. – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. Бонора Ж.Л. – философия докторы (PhD), профессор, Шығыс және жерортатеңізін зерттеудің халықаралық қауымдастық (Рим қ., Италия);
3. Слыков М.Н. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. Нұрғалиева А.М. – тарих ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«География» бағыты бойынша:

1. Длужевска А. – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. Петрищев В.П. – география ғылымдарының докторы, доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., Ресей);
3. Мазбаев О.Б. – география ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан);
4. Маусымбаева А.Д. – техника ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан);
5. Иманшев Э.Ж. – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Экология» бағыты бойынша:

1. Качмарек С. – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. Морачевска Д. – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
3. Сапанов М.К. – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ., Ресей);
4. Андронов Е.Е. – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ғылыми-зерттеу институты (Санкт-Петербург қ., Ресей);
5. Бакнев А.Г. – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экология институты (Тольятти қ., Ресей);
6. Иманбаева А.А. – биология ғылымдарының кандидаты, Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы (Ақтау қ., Қазақстан).

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналы (бұдан әрі – журнал) 2000 жылы құрылған және құрылтайшысы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті болып табылады. Журнал 1999 жылғы 7 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігімен тіркелді.

Журналды Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат Комитетімен қайта тіркелді. Мерзімді баспасөз басылымын, ақпараттық агенттікті және желілік басылымды қайта есепке қою туралы 2021 жылғы 04 наурыздағы № КЗ54VPY00033104 куәлік.

Сериялық басылымдардың стандартты нөмірлерінің халықаралық орталығымен журналға төмендегідей индекс берілді: ISSN 1680-0761 баспа нұсқасы.

2012 жылдан бастап Журнал қазақстандық сілтемелер базасына, 2019 жылдан бастап ресейлік ғылыми сілтемелер индексі базасына кіреді.

Журнал халықаралық баспагерлер қауымдастығына (Crossref) енгізілген және Digital Object Identifier (DOI): 10.37238 халықаралық сандық сәйкестендіргішіне ие.

Журнал жылына 4 нөмір мерзімділікпен баспа және электрондық нысанда шығарылады.

Журналдың электрондық мекенжайы – wku.bulletin@gmail.com.

Журналдың жеке ресми сайты бар (Интернеттегі мекенжайы – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал қазақстандық және шетелдік ғылыми жұртшылықты, докторанттарды, магистранттарды және студенттерді іргелі және қолданбалы ғылым саласында маңызы бар жаңа ғылыми нәтижелермен таныстыру үшін арналған.

Журналда Қазақстан мен шет елдердегі педагогика, филология, тарих, география және биология ғылымдары саласындағы мәселелер мен жетістіктерді баяндайтын бірегей ғылыми мақалалар жарияланады. Сондай-ақ, журнал ғылыми шолулар, педагогикалық, филологиялық, тарихи географиялық және биологиялық ғылымдар бойынша қысқаша ғылыми хабарламалар, жоғары оқу орнының білім беру мәселелері бойынша материалдар, ғылыми кеңестер, конференциялар материалдарын, ғалымдардың мерейтойлық күндеріне құттықтаулар, ақпараттық материалдар жариялайды.

ISSN 2960-1371(print), 2960-138X(online)

М.Өтемісов атындағы БҚУ, 2024.
ТІРКЕУ НӨМІРІ №КЗ54VPY00033104
ЖАЗЫЛУ ИНДЕКСІ № 76156

Состав редакционной коллегии научного журнала «Вестник ЗКУ»

Главный редактор:

Сергалиев Н.Х. – кандидат биологических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Заместитель главного редактора:

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Члены редакционной коллегии

По направлению «Педагогика»:

1. **Подгорская-Яхник Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Лодзинский университет (г. Лодзь, Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – доктор педагогических наук, профессор, Российский государственный социальный университет (г. Москва, Россия);
3. **Кекеева З.О.** – доктор педагогических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
4. **Байтлесова Н.К.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова;
5. **Кажимова К.Р.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Филология»:

1. **Мушаев В.Н.** – доктор филологических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
2. **Гилазов Т.Ш.** – кандидат филологических наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет (г. Казань, Россия);
3. **Хасанов Г.К.** – доктор филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. **Мутнев З.Ж.** – кандидат филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
5. **Султангалиева Р.Б.** – кандидат филологических наук, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «История»:

1. **Дабровски Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – доктор философии (PhD), профессор, Международная ассоциация по изучению востока и средиземноморья (г. Рим, Италия);
3. **Сдьков М.Н.** – доктор исторических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. **Нургалиева А.М.** – доктор исторических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «География»:

1. **Длужевска А.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Петрищев В.П.** – доктор географических наук, доцент, Оренбургский государственный университет (г. Оренбург, Россия);
3. **Мазбаев О.Б.** – доктор географических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – кандидат технических наук, Карагандинский государственный технический университет (г. Караганда, Казахстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Экология»:

1. **Качмарек С.** – доктор биологических наук, профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Морачевска Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
3. **Санапов М.К.** – доктор биологических наук, профессор, Институт лесоведения Российской академии наук (г. Москва, Россия);
4. **Андронов Е.Е.** – кандидат биологических наук, доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, Россия);
5. **Бакыев А.Г.** – кандидат биологических наук, доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г. Тольятти, Россия);
6. **Иманбаева А.А.** – кандидат биологических наук, Мангышлакский экспериментальный сад (г. Актау, Казахстан).

Научный журнал «Вестник ЗКУ» (далее – журнал) основан в 2000 году и учредителем является Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова. Журнал зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 7 декабря 1999 года.

Журнал перерегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания №KZ54VPY00033104 от 04 марта 2021 года.

Международным центром стандартных номеров сериальных изданий журналу присвоен индекс печатной версии ISSN 1680-0761.

Журнал с 2012 года входит в Казахстанскую базу цитирования; с 2019 года – в базу Российского индекса научного цитирования.

Журнал включен в Международную ассоциацию издателей (Crossref) и имеет международный цифровой идентификатор – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

Журнал издается в печатной и электронной форме с периодичностью 4 номера в год.

Электронный адрес журнала – wku.bulletin@gmail.com.

Журнал имеет отдельный официальный сайт (адрес в Интернете – <https://vestnik.wku.edu.kz>).

Журнал предназначен для ознакомления казахстанской и зарубежной научной общественности, докторантов, магистрантов и студентов с новыми научными результатами, имеющими значение в области фундаментальной и прикладной науки.

В журнале публикуются оригинальные научные статьи, освещающие проблемы и достижения в области педагогических, филологических, исторических, географических и биологических наук в Казахстане и за рубежом. Также в журнале публикуются научные обзоры, краткие научные сообщения по педагогическим, филологическим, историческим, географическим и биологическим наукам, материалы по проблемам вузовского образования.

ISSN 2960-1371(print), 2960-138X(online)

ЗКУ им. М. Утемисова, 2024.
РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР №KZ54VPY00033104
ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС № 76156

The editorial Board of the scientific journal «Bulletin WKU»

Chief Editor:

Sergaliyev N.H. – candidate of biological sciences, professor, M. Utemisov WKU.

Deputy Editor:

Akhmedenov K.M. – candidate of geographical sciences, professor, M. Utemisov WKU.

Members of the Editorial Board

Direction "Pedagogics":

1. Podgorska-Jahnik D. – doctor of philosophy (PhD), professor, University of Lodz (Lodz, Poland);
2. Mardakhaev L. V. – doctor of pedagogical sciences, professor, Russian State Social University (Moscow, Russia);
3. Kekeeva Z. O. – doctor of pedagogical sciences, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
4. Baytlesova N. K. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU;
5. Kazhimova K. R. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU.

Direction "Philology":

1. Mushaev V.N. – doctor of philology, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
2. Gilazov T. Sh. – candidate of philological sciences, docent, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russia);
3. Hasanov G.K. – doctor of philological sciences, docent, M. Utemisov WKU;
4. Mutiev Z.Zh. – candidate of philological sciences, docent, M. Utemisov WKU;
5. Sultangaliyeva R.B. – candidate of philological sciences, M. Utemisov WKU.

Direction "History":

1. Dabrowski D. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Bonora Zh.L. – doctor of philosophy (PhD), professor, International Association of Mediterranean and Oriental Studies (ISMEO), (Rome, Italy);
3. Sdykov M. N. – doctor of historical sciences, professor, M. Utemisov WKU;
4. Nurgaliyeva A.M. – doctor of historical sciences, docent, M. Utemisov WKU.

Direction "Geography":

1. Dluzewska A. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Petrishev V.P. – doctor of geographical sciences, docent, Orenburg State University (Orenburg, Russia);
3. Mazbayev O.B. – doctor of geographical sciences, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan);
4. Mausymbayeva A.D. – candidate of technical sciences, Karaganda State Technical University (Karaganda, Kazakhstan);
5. Imashev E.Zh. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU.

Direction "Ecology":

1. Kaczmarek S. – doctor of biological sciences, professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Moraczewska J. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
3. Sapanov M.K. – doctor of biological sciences, professor, Institute of Forest Science of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia);
4. Andronov E.E. – candidate of biological sciences, docent, All-Russian Research Institute of Agricultural Microbiology (Saint Petersburg, Russia);
5. Bakiev A.G. – candidate of biological Sciences, docent, Institute of Ecology of the Volga Basin of the Russian Academy of Sciences (Tolyatti, Russia);
6. Imanbayeva A.A. – candidate of biological sciences, Mangyshlak Experimental Garden (Aktau, Kazakhstan).

The scientific journal "Vestnik ZKU" (hereinafter – the journal) was founded in 2000 and the founder is the West Kazakhstan University named after M. Utemisov. The journal was registered by the Ministry of Culture, Information and Public Consent of the Republic of Kazakhstan on December 7, 1999.

The journal was re-registered by the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan. Certificate of re-registration of a periodical, news agency, and online publication No. KZ54VPY00033104 dated March 04, 2021.

The International Center for Standard Serial Numbers assigned the journal the index of the printed version ISSN 1680-0761.

Since 2012, the journal has been included in the Kazakhstan citation Database; since 2019, it has been included in the Russian Science Citation Index. The journal is included in the International Association of Publishers (Crossref) and has an international digital identifier – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

The journal is published in print and electronic form with a frequency of 4 issues per year.

Email address of the journal – wku.bulletin@gmail.com.

The magazine has a separate official website (the Internet address is <https://vestnik.wku.edu.kz>)

The journal is intended to familiarize the Kazakh and foreign scientific community, doctoral students, undergraduates and students with new scientific results that are important in the field of fundamental and applied science.

The journal publishes original scientific articles covering problems and achievements in the field of pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences in Kazakhstan and abroad. The journal also publishes scientific reviews, short scientific reports on pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences, materials on problems of higher education.

ISSN 2960-1371(print), 2960-138X(online)

M.Utemisov WKU, 2024.
REGISTRATION NUMBER №KZ54VPY00033104
SUBSCRIPTION INDEX № 76156

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

ӘОЖ 378.1

ҒТАХР 14.35.07

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).58

Кадрова Д.С., Медешова А.Б.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қаласы, Қазақстан

E-mail: kaderovadzhamilya@mail.ru

STEM ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ЕНГІЗУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ФИЗИКА САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. STEM (Ғылым, Технология, Инженерия, Математика) технологияларын білім беру жүйесіне енгізу, әсіресе физика пәнінде қолдану, білім беру сапасын айтарлықтай арттырады. STEM технологиялары физика сабағында теориялық білімді практикамен байланыстыруға мүмкіндік береді, бұл оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, оқу материалын тереңірек меңгеруге жағдай жасайды. Сонымен қатар, STEM білім беру әдістері сыни ойлау, шығармашылық қабілеттер, проблемаларды шешу және командалық жұмыс сияқты маңызды дағдыларды дамытуға ықпал етеді. STEM технологияларын физика сабағында қолдану арқылы оқушылар нақты өмірдегі физикалық құбылыстарды модельдеу және зерттеу арқылы теориялық білімді бекітуге мүмкіндік алады. Бұл тәсіл оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатыстыруға ынталандырады және болашақта ғылым мен техника саласындағы мамандықтарға бағыттайды.

Кілт сөздер: STEM; интеграцияланған оқу; коллаборативті оқу; MINT; виртуалды зертхана; Ом заңы; проблемалық оқыту; робототехника; абстрактілі ойлау; техника.

Kipicne

Бүгінгі таңда Қазақстанда STEM технологиясы арқылы оқыту белсенді даму үстінде. STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) білім беру бағдарламалары қазіргі уақытта көптеген елдерде білім беру жүйесіне енгізілуде. Бұл бағдарлама оқушыларға ғылыми, техникалық, инженерлік және математикалық пәндерді үйлесімді оқып-үйренуге мүмкіндік береді.

STEM білім берудің негізгі мақсаты – оқушыларға заманауи технологияларды қолдана отырып, проблемаларды шешу, инновациялық ойлау және математикалық модельдеуді дамыту дағдыларын үйрету. Бұл оқушыларды болашақта ғылым мен техника салаларында табысты мансап құруға және жаһандық мәселелерді шешуге даярлайды.

STEM білім беру бағдарламаларының маңызды аспектілері:

- Ғылым (Science): Табиғат пен қоғамдағы құбылыстарды зерттеу.
- Технология (Technology): Жаңа технологияларды жасау және пайдалану.
- Инженерия (Engineering): Инженерлік шешімдерді жобалау және жүзеге асыру.

-Математика (Mathematics): Математикалық модельдеу және талдау.

Бұл элементтер оқушыларға жан-жақты білім беру арқылы олардың қызығушылығын арттырады және нақты өмірдегі мәселелерді шешуге қабілетті етеді [1].

STEM оқытудың ерекшеліктері оқушыларды жан-жақты дамытып, оларды болашаққа даярлауға бағытталған. Төменде STEM оқытудың негізгі ерекшеліктері мен олардың маңыздылығы сипатталған:

1. *Кіріктірілген оқыту*: пәндерді әр қайсысын бөлек оқыту арқылы емес, тақырып бойынша оқыту оқушыларға әртүрлі пәндерді біріктіріп, кешенді түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді.

2. *Алған білімдерді өмірде қолдану*: оқушылар алған білімдерін нақты өмірдегі мәселелерді шешуде қолдануды үйренеді.

3. *Пайда болған мәселені шешу дағдылары мен сыни ойлауды дамыту*: оқушыларды мәселелерді сыни ойлау арқылы талдауға және оларды шешуге үйрету.

4. *Өзіне деген сенімділікті арттыру*: STEM оқыту оқушылардың өздеріне деген сенімділіктерін арттырады, себебі олар күрделі тапсырмаларды орындау арқылы өз мүмкіндіктерін көреді.

5. *Белсенді қарым-қатынас және топтық жұмыс*: топтық жобалар мен тапсырмалар оқушыларды бірлесіп жұмыс істеуге және тиімді қарым-қатынас жасауға үйретеді.

6. *Техникалық пәндерге қызығушылығын дамыту*: оқушылардың техникалық пәндерге деген қызығушылықтарын арттыру арқылы оларды осы салаларда болашақ мамандық таңдауға ынталандырады.

7. *Инновациялық пен шығармашылық тәсілдер*: жобалар мен сабақтарда шығармашылық және инновациялық тәсілдерді қолдану. Мысалы: әр түрлі тапсырмалар, дебат, дизайн құрастыру және т.б

8. *Оқушыларды өмірдегі технологиялық жаңалықтарға дайындау*: оқушыларды заманауи технологиялар мен инновациялармен таныстырып, болашақтағы өзгерістерге дайын болуға үйрету.

9. *STEM бағдарламаға қосымша ретінде*: STEM бағдарламалары негізгі оқу бағдарламасына қосымша ретінде енгізіледі, бұл оқушылардың білімдерін кеңейтеді [2].

STEM білім беру әлемнің көптеген елдерінде қолданылады және әр елде өзіндік ерекшеліктерімен енгізілуде. Төменде кейбір шет елдерде STEM білім беруді қолдану мысалдары берілген:

- АҚШ STEM білім берудің көшбасшысы болып табылады. Мұнда көптеген мектептер мен университеттер STEM бағдарламаларын белсенді түрде енгізуде. АҚШ-тағы STEM білім берудің ерекшеліктері:

1. *Ұлттық STEM бастамалары*: Америка Құрама Штаттарының үкіметі мен жеке секторлары STEM білім беруді қолдау үшін әртүрлі бастамаларды іске қосқан.
2. *Ресурстар мен инфрақұрылым*: Мектептерде заманауи зертханалар мен техникалық жабдықтармен қамтамасыз етілген.
3. *Оқу бағдарламалары*: STEM пәндері оқу бағдарламасына интеграцияланған және оқушыларды нақты әлемдегі мәселелерді шешуге бағытталған жобаларға қатыстыру.

• Ұлыбритания

Ұлыбританияда STEM білім беру де жоғары деңгейде дамыған. Мұнда STEM пәндері мектеп бағдарламаларының маңызды бөлігі болып табылады. Ерекшеліктері:

1. *STEM Clubs*: Мектептерде оқушылардың техникалық дағдыларын дамыту үшін арнайы STEM клубтары бар.
2. *Индустриялық серіктестік*: Көптеген мектептер өнеркәсіптік компаниялармен бірлесіп жұмыс істейді, бұл оқушыларға тәжірибе алуға мүмкіндік береді.
3. *STEM Learning*: STEM білім беру бойынша Ұлыбританиядағы ең ірі ұйымдардың бірі, мұғалімдерге арналған кәсіби даму бағдарламаларын ұсынады.

• Германия

Германияда STEM білім беру "MINT" деп аталады (Mathematik, Informatik, Naturwissenschaften, Technik). Мұнда STEM пәндеріне ерекше назар аударылады:

1. *MINT-Initiative*: Үкімет және жеке сектор MINT білім беруді қолдау мақсатында әртүрлі бастамаларды іске асырады.
2. *Техникалық мектептер*: Германияда көптеген техникалық мектептер бар, онда оқушыларға инженерлік және ғылыми пәндер тереңдетіліп оқытылады.
3. *Жоғары оқу орындары*: Университеттерде MINT пәндері бойынша арнайы бағдарламалар мен зерттеу жобалары бар.

• Жапония

Жапонияда STEM білім беру инновациялар мен технологияларды дамытуға бағытталған. Олар:

1. *Техникалық мектептер*: Мектептерде техникалық пәндерге ерекше назар аударылады және оқушыларды инженерлік мамандықтарға даярлайды.
2. *Робототехника*: Жапониядағы мектептерде робототехника бойынша курстар мен клубтар бар.
3. *Зерттеу жобалары*: Оқушыларды ғылыми-зерттеу жобаларына қатысуға ынталандырады.

• Австралия

Австралия да STEM білім беруге үлкен көңіл бөледі:

1. *STEM Academy*: Мектептер мен университеттерде STEM пәндері бойынша арнайы академиялар бар.
2. *Инновациялық жобалар*: Оқушыларды инновациялық жобаларға қатысуға ынталандырады.

3. Қоғамдық қолдау: Үкімет пен қоғам STEM білім беруді қолдау мақсатында әртүрлі бастамаларды іске асырады.

STEM білім беру шет елдерде оқушылардың болашақта ғылым, техника, инженерия және математика салаларында табысты болуына бағытталған. Әр елдің өзіндік ерекшеліктері мен әдістері болғанымен, барлығының мақсаты бір: оқушыларды заманауи әлемнің талаптарына сай болуға даярлау [3].

Зерттеу материалдары мен әдістері

STEM мектепте оқыту үшін қолданылатын зерттеу материалдары мен әдістері оқушыларға кешенді білім беру тәжірибесін ұсынуға бағытталған. Олар оқушылардың қызығушылығын оятуға, сыни ойлау дағдыларын дамытуға және нақты өмірлік мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Зерттеу материалдары ойынша 8 сынып оқулығы, онлайн falstad симуляторы қолданылды [8].

Осы материалдарды пайдалана отырып, келесі әдістер қолданылады.

Жобалық оқыту (Project-Based Learning):

- Оқушыларға нақты әлемдік мәселені шешу үшін зерттеу жобасын жасауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы оқушылар теориялық білімдерін практикамен байланыстырады.
- Жобалар топтық жұмысқа және әртүрлі пәндер арасындағы байланысты зерттеуге бағытталған [4].

Интеграцияланған оқу (Integrated Learning):

- Әртүрлі пәндерді бір уақытта оқыту арқылы оқушылардың әртүрлі пәндер арасындағы байланысты түсінуін қамтамасыз етеді.
- Бұл әдіс STEM пәндерін бір-бірімен байланыстырып оқытуға мүмкіндік береді, мысалы, математика мен физиканы бірге оқыту [5].

Проблемалық оқыту (Problem-Based Learning):

- Оқушылар нақты бір проблеманы шешу үшін зерттеу жүргізеді. Бұл әдіс оқушыларды өз бетімен ойлануға және шешімдер қабылдауға ынталандырады.
- Мысалы, оқушылар энергияның сақталу заңын үйрену үшін энергетикалық жүйелерді зерттеп, өз жобаларын жасай алады.

Коллаборативті оқу (Collaborative Learning):

- Топтық жұмыстар арқылы оқушылардың бірлесіп жұмыс істеу дағдыларын дамытады.
- Оқушылар бір-бірімен білімдерімен бөлісіп, ортақ мақсатқа жету үшін бірге жұмыс істейді.

Инновациялық оқыту әдістері:

- Ойын арқылы оқыту (Gamification): Оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру үшін ойын элементтерін қолдану.

Оқушыларға білім беру барысында заманауи технологияларды қолдану қажеттілігі бүгінгі күні өте өзекті мәселе болып отыр. Зертханалық жұмыс жасау үшін қажетті құрал-саймандардың жетіспеушілігі, әсіресе көп оқушысы бар мектептерде, білім беру сапасын төмендетуі мүмкін. Демонстрациялық құралдардың жетіспеушілігі салдарынан көптеген оқушылар теориялық материалды толықтай түсінбей, тәжірибелік дағдыларды қалыптастыру

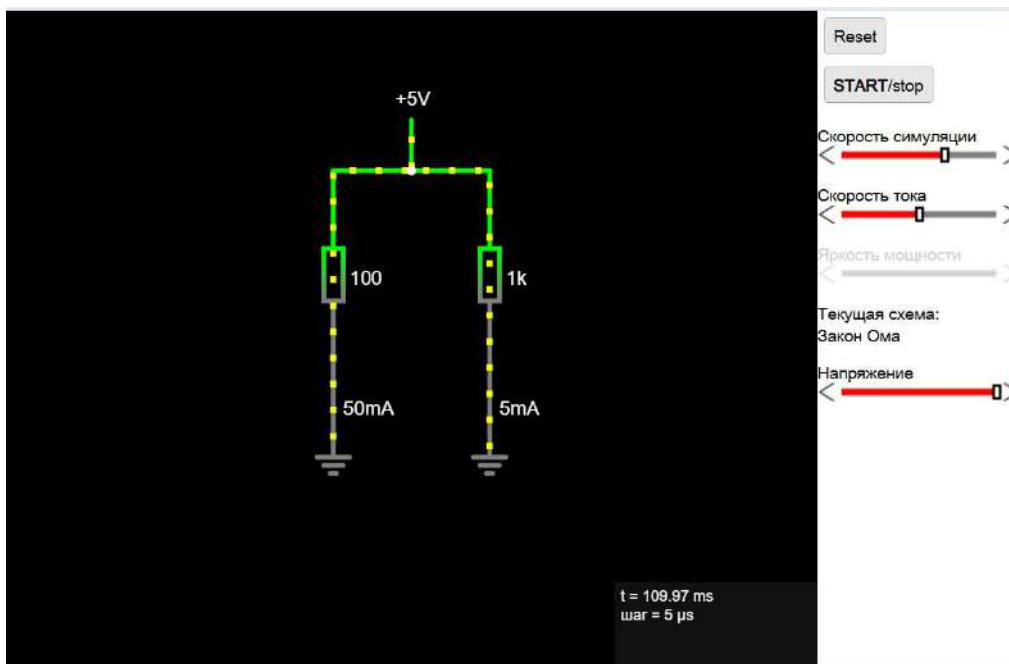
мүмкіндігінен айырылады. Сонымен қатар, кейбір оқушыларға белгілі бір физикалық немесе химиялық құбылыстарды абстрактілі түрде түсіну қиынға соғуы мүмкін, бұл олардың оқу үлгеріміне кері әсерін тигізеді.

Бұл мәселелердің шешімін табудың бір тиімді жолы — виртуалды зертханаларды қолдану. Виртуалды зертханалар оқушыларға физикалық құрал-саймандарсыз-ақ, ғылыми эксперименттерді орындауға және зертханалық тәжірибелерді қауіпсіз ортада жүргізуге мүмкіндік береді. Мұндай зертханалар оқу материалын интерактивті және визуалды түрде ұсыну арқылы, оқушылардың теориялық білімін бекітіп, олардың сыни ойлау және зерттеу дағдыларын дамытады [9].

Виртуалды зертханалардың артықшылықтары:

- Қолжетімділік: Кез келген уақытта және кез келген жерде қолжетімді болуы, оқушылардың өз бетімен жұмыс жасауына мүмкіндік береді.
- Қауіпсіздік: Қауіпті химиялық заттармен немесе күрделі физикалық тәжірибелермен жұмыс істегенде, оқушыларға қауіп төнбейді.
- Экономикалық тиімділік: Виртуалды зертханалар шығындарды азайтады, себебі физикалық құрал-жабдықтарды жиі жаңартып тұрудың қажеті жоқ.
- Интерактивтілік: Оқушылар зертханалық жұмыстарды өз жылдамдығымен орындай алады, бұл әрбір оқушының материалды толықтай түсінуіне мүмкіндік береді.
- Абстрактілі ойлау: Виртуалды зертханалар оқушыларға қиын немесе абстрактілі концепцияларды визуализациялауға көмектеседі [6].

Виртуалды зертханалардың бірі- falstad.

1- сурет Ом заңы

Бұл апплет электронды схема симуляторы болып табылады. Жоғарыдағы суретте Ом заңы көрсетілген. Мындағы жылжымалы сары нүктелер тоқты

көрсетеді. Бұнда екі түрлі кедергілер арқылы токтың қалай өтетіндігін көрсеткен. Ом заңының анықтамасына сәйкес өткізгіш арқылы өтетін ток күші (I) өткізгіштің ұштарындағы кернеуге (U) тура пропорционал, ал өткізгіштің кедергісіне (R) кері пропорционал екендігін көрсетеді [7].

Зерттеу нәтижелері

Fliprity.net платформасы оқушыларды топқа бөліп, командалық жұмыс ұйымдастыруға ыңғайлы құрал ұсынады. Бұл платформа арқылы оқушыларды кездейсоқ немесе арнайы таңдау арқылы топтарға бөліп, әртүрлі тапсырмаларды орындауға мүмкіндік бар. Платформада дайын шаблондар бар, оларды өз қажеттіліктерімізге қарай өзгертіп, оқыту процесін қызықты және тиімді етуге болады. Бұл әсіресе STEM біліміне қатысты жобаларда немесе 4K дағдыларын дамытуға бағытталған тапсырмаларда пайдалы болуы мүмкін. Осы платформаны қолдана отырып, командалық жұмыс жасау үшін топқа бөлінді.

Falstad бағдарламасы — оқушыларға Ом заңын түсіндіру үшін өте тиімді құрал. Бұл бағдарлама электр тізбектерін визуализациялауға және әртүрлі параметрлерді өзгерте отырып, тізбектегі кернеу, ток және кедергі арасындағы қатынасты нақты көруге мүмкіндік береді.

Falstad симуляторы арқылы оқушылар Ом заңын ($U=I \cdot R$) нақты уақыт режимінде түсініп, кернеудің өзгерісі ток пен кедергіге қалай әсер ететінін байқай алады. Мұндай визуалды және интерактивті оқыту әдісі оқушыларға теориялық білімді тәжірибеде жақсы меңгеруге көмектеседі.

8-сынып оқушылары үшін Ом заңын түсіндіруде Falstad бағдарламасы ерекше тиімді, өйткені бұл жастағы балаларға теориялық ұғымдарды тәжірибе арқылы меңгеру оңайырақ. Оқушылар Falstad симуляторында тізбектер құрастырып, параметрлерді өзгерте алады. Мысалы, олар кедергіні немесе кернеуді өзгертіп, токтың қалай өзгеретінін бақылай алады. Бұл оқушыларға заңды нақты түсінуге және оны тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді.

Оқушыларды топтарға бөлінген соң, әр топқа түрлі тізбектерді құру және зерттеу тапсырмаларын беріледі. Топтар Falstad бағдарламасы арқылы тізбектерді құрастырып, алынған нәтижелерді бір-бірімен бөлісіп, талқылайды. Тәжірибелік тапсырмаларлар ретінде оқушыларға тізбек құрастырып, түрлі параметрлерді өзгерту арқылы белгілі бір нәтижеге қол жеткізуі керек. Мысалы, белгілі бір кернеу кезінде токты анықтау немесе керісінше, белгілі бір токты алу үшін қажетті кернеуді есептеу. Оқушылар тек теорияны тыңдаумен шектелмей, өз қолдарымен тәжірибе жасап, алынған нәтижелерді талдайды. Бұл тәсіл теориялық білімді бекітуге және оны нақты өмірде қолдану дағдыларын дамытуға көмектеседі. Үй тапсырмаларына оқушыларға Falstad арқылы қосымша тапсырмалар беріледі. Falstad бағдарламасын пайдаланып, 8-сынып оқушыларына Ом заңын түсіндіруге арналған үй тапсырмалары:

Тапсырма 1: Негізгі тізбектің параметрлерін зерттеу.

Нұсқаулық:

1) Falstad симуляторында төмендегі параметрлері бар қарапайым тізбек құрастырыңыз:

- 10 Ом кедергісі бар резистор.
- 5 В кернеу көзі.

2) Ток күшін есептеңіз және симулятордағы нәтижеңізбен салыстырыңыз.

Сұрақтар:

- Тізбек арқылы өтетін ток қандай?

- Резистордың кедергісі өзгергенде (мысалы, 20 Ом) ток күші қалай өзгереді?

Тапсырма 2: Бірнеше резисторды параллель және тізбектей жалғау

Нұсқаулық:

1) Falstad бағдарламасында екі резисторды тізбектей жалғап, олардың кедергілерін 10 Ом және 20 Ом етіп орнатыңыз.

2) 5 В кернеу көзін қолданыңыз.

3) Әрбір резистордағы кернеуді және тізбектегі жалпы токты анықтаңыз.

4) Енді резисторларды параллель жалғап, кернеу мен токты тағы да есептеңіз.

Тапсырма 3: Кедергілердің әсерін зерттеу

Нұсқаулық:

1. Төмендегі тізбектерді Falstad симуляторында құрастырыңыз:

- Бірінші тізбек: 10 Ом резистор және 10 В кернеу көзі.

- Екінші тізбек: 50 Ом резистор және 10 В кернеу көзі.

2. Әр тізбектегі ток күшін есептеңіз және симулятор арқылы тексеріңіз.

Сұрақтар:

- Қай тізбекте ток күші үлкенірек болды? Неліктен?

- Егер резистордың кедергісін 0 Ом етіп орнатсаңыз, не болады?

Қорытынды

STEM пәндерін мектепте оқытуға арналған зерттеу материалдары мен әдістері оқушылардың ғылым мен техниканы меңгеруіне және оларды шынайы өмірде қолдануға бағытталған. Жобалық және проблемалық оқыту әдістері, сондай-ақ зертханалық жұмыстар мен сандық құралдар арқылы оқушыларға терең әрі жан-жақты білім беру мүмкіндігі артады. Бұл тәсілдер болашақта STEM салаларында табысты мамандарды даярлауға ықпал етеді. Виртуалды зертханаларды енгізу білім беру процесін жетілдіріп, оқушылардың оқуға деген ынтасын арттырады. Бұл әдіс, әсіресе, ресурстардың шектеулігі мен қауіпсіздік мәселелері бар мектептер үшін өте пайдалы. Заманауи технологияларды қолдану арқылы білім беру сапасын жақсарту - қазіргі замандағы білім берудің маңызды бағыты болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1] Г.Н. Казбекова, Ж.С. Исмагулова. Инновациялық stem-білім беру тәсілін қалыптастыру 2022.- 202 б.

[2] Bybee, R. W. (2013). The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities. NSTA Press.

[3] Бухинская Л.В. STEM в программе двенадцатилетнего обучения в Соединенных Штатах Америки // European research. –2016. –№2 (13). –С. 99–101.

[4] С. М. Бахишева. Педагогикалық жобалау: теориясы мен технологиясы Оқулық. - Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011.- 62 б.

[5] Р.Қ. Керімбаев, М. А. Шауенова Білім беруді интеграциялаудың теориялық негіздері Абай атындағы ҚазҰПУ-ң ХАБАРШЫСЫ «Педагогика ғылымдары» сериясы, №2(66), 2020 ж. 57б

[6] Никулина Татьяна Валерьевна, Стариченко Евгений Борисович. Виртуальные образовательные лаборатории: Принципы и возможности Педагогическое образование в России. 2016. № 7

[7] Б.А.Кронгарт , Ш.Б.Насохова Физика 8- сынып Алматы «Мектеп» 2018ж 118 б

[8] Sanders, M. (2009). STEM, STEM education, STEMmania. The Technology Teacher, 68(4), 20-26. 22 б.

[9] Chao, J. Y., Chiu, J. L., DeJong, T., & Schank, P. (2016).*The effects of virtual lab environments on students' cognitive and affective outcomes in physics education. Educational Technology & Society, 19(3), 195-200 б.

REFERENCES

[1] [G.N. Kazbekova, J.S. İsmaglova. İnnovaciyalıq stem-bilim berw täsilin qalıptastırw 2022.- 202 b.] G.N. Kazbekova, J.S. Ismagulova. Formation of innovative stem-education method 2022.- 202 p.

[2] Bybee, R. W. (2013).* The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities. NSTA Press.

[3] [Bukhinskaya L.V. STEM v programme dvenadtsatiletnego obucheniya v Soyedinennykh Shtatakh Ameriki // European research. –2016. –№2 (13). –S. 99–101.] Bukhinskaya L.V. STEM in the twelve-year education program in the United States of America // European research. -2016. - No. 2 (13). -S. 99–101.

[4] [S. M. Baxışeva. Pedagogikalıq jobalaw: teoriyası men texnologiyası Oqwlıq. - Almatı: JŞS RPBK «Däwir», 2011.- 62 b.] S. M. Bakhisheva. Pedagogical design: theory and technology Textbook. - Almaty: LLP RBK "Davir", 2011. - p. 62.

[5] [R.Q. Kerimbaev, M. A. Şawenova Bilim berwdi integraciyalawdıñ teoriyalıq negizderi Abay atındağı QazUPW-ñ XABARŞISI «Pedagogika ǵılımdarı» seriyası, №2(66), 2020 j. 57b] R.K. Kerimbaev, M. A. Shauenova Theoretical foundations of educational integration BULLETIN of Abai KazNPU, series "Pedagogical Sciences", No. 2(66), 2020. 57 p

[6] [Nikulina Tat'yana Valer'yevna, Starichenko Yevgeniy Borisovich. Virtual'nyye obrazovatel'nyye laboratorii: Printsipy i vozmozhnosti Pedagogicheskoye obrazovaniye v Rossii. 2016. № 7] Nikulina Tatyana Valerievna, Starichenko Yevgeniy Borisovich. Virtual educational laboratories: principles and possibilities of pedagogical education in Russia. 2016. No. 7

[7] [B.A.Krongart , Ş.B.Nasohova Fizika 8- synyp Almaty «Mektep» 2018ž 118 b]B.A. Krongart, Sh.B. Nasohova Physics 8th grade Almaty "Mektep" 2018 p. 118

[8] Sanders, M. (2009).* STEM, STEM education, STEMmania. The Technology Teacher, 68(4), 20-26. p22.

[9] Chao, J. Y., Chiu, J. L., DeJong, T., & Schank, P. (2016).*The effects of virtual lab environments on students' cognitive and affective outcomes in physics education. Educational Technology & Society, 19(3), p 195-200.

Кадрова Д.С., Медешова А.Б.
ВНЕДРЕНИЕ STEM-ТЕХНОЛОГИЙ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИХ НА
УРОКАХ ФИЗИКИ

Аннотация. Внедрение технологий STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) в систему образования, особенно в области физики, существенно повышает качество образования. STEM-технологии позволяют соединить теоретические знания с практикой на уроке физики, что повышает интерес учащихся к предмету и создает условия для более глубокого усвоения учебного материала. Кроме того, методы обучения STEM способствуют развитию таких важных навыков, как критическое мышление, креативность, решение проблем и командная работа. Используя STEM-технологии на уроках физики, учащиеся имеют возможность закрепить теоретические знания путем моделирования и изучения физических явлений в реальной жизни. Такой подход побуждает студентов к участию в научных исследованиях и ориентирует их на профессии в области науки и техники в будущем.

Ключевые слова: STEM; интегрированное обучение; совместное обучение; MINT; виртуальная лаборатория; закон Ома; проблемное обучение; робототехника; абстрактное мышление; техника.

Kaderova D.S., Medeshova A.B.
IMPLEMENTATION OF STEM TECHNOLOGIES AND THEIR USE IN
PHYSICS LESSONS

Annotation. The implementation of STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) technologies into the education system, especially in the field of physics, significantly improves the quality of education. STEM technologies allow combining theoretical knowledge with practice in physics lessons, which increases students' interest in the subject and creates conditions for a deeper assimilation of the educational material. In addition, STEM teaching methods contribute to the development of such important skills as critical thinking, creativity, problem solving and teamwork. Using STEM technologies in physics lessons, students have the opportunity to consolidate theoretical knowledge by modeling and studying physical phenomena in real life. This approach encourages students to participate in scientific research and guides them towards professions in science and technology in the future.

Keywords: STEM; integrated learning; collaborative learning; MINT; virtual laboratory; Ohm's law; problem-based learning; robotics; abstract thinking; technology.

UDC 378.4

IRSTI 14.35.07

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).59

Kulmagambetova Svetlana**M. Utemisov West Kazakhstan university, Uralsk, Republic of Kazakhstan**

E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

ACTIVE MODEL OF PROJECT TRAINING

Annotation. The practical use of the results and the value of the theoretical review offered in this paper is that the research analyzed modern pedagogical approaches to the implementation of educational technologies to determine the ideas regarding the methods for implementing and analyzing the effectiveness of using. This position paper is to show in the course of experienced and experimental work in student's groups also the model of a project and game training on fixing of practical skills of ethnocultural designing was approved. This model included the following types of project activities: search and forecast activities, development of the detailed design and project concept, carrying out business game for examination of projects, protection and public presentation of project works.

Keywords: model; activity; training; methodical; development; implementation; educational group; creating, knowledge, ability; criteria, stage, presentation.

Introduction

The subject of the article is to search and forecast design stage takes the important place in the educational pre-project and project work of students. At this stage they should carry out a number of tasks.

Starting development of the detailed design, to determine accurately for itself on what way designing will go and that it is more reasonable – to perform reconstruction, reorganization old or development of essentially new objects, processes, technologies in the ethnocultural environment. At the same time to estimate not only the probable directions of development of a designed project, process, the phenomenon, but also possible social, cultural, economic, psychological and other consequences of implementation of the project. It is also necessary to find and to comprehensively prove alternative and, as a rule, compromise solutions of a problem, to defend the line item in discussions with group, understanding at the same time that nothing guarantees against adoption of wrong decisions [1].

The listed tasks have search character and at the same time require forming from students of skills of scientific forecasting.

As object of search and forecast activities local problem situations usually are considered. Each of them represents such set of factors (real working conditions, life, leisure of people, features and traditions in methods of communication, behavior, consumption of the spiritual benefits, etc.) which in a certain combination actively

influence also the ethnocultural environment, and activities of people in this environment.

Each student working on the project needs to constitute for himself at least the elementary forecast – reasons for the problem elected by him. The essence and its sense come down to the following plain form: from the analysis of today's condition of a problem (either an object, or process) to search, assessment and the subsequent reasons for alternative versions of the acceptable solution of this problem, or determination of the probabilistic direction of development of this object or process in the absence of the adjusting decisions. From the author of the project it is required not just "to issue" several samples of the decision, but also to make multilateral social, economic, cultural, technical, legal case of possible consequences of these decisions [2].

Materials and methods

Objective difficulties at a stage of forming of the detailed design are connected with the fact that most of students, especially first-year students, doesn't possess vision and understanding of a problem situation, don't own skills of recognition and ranging of ethnocultural problems, without having understood for themselves what of these problems can be solved at the ordinary, individual level and what are valid for all segments of the population. Especially big difficulties as witness our observations, cause the whole stratifications arising in an ethno-environment, complexes of problems not of a uniform order in students - economic, organizational, social and psychological, legal.

The detailed design, as a rule, contains original, main conditions to which there shall correspond the project. In our educational experimental study, the detailed design was, as a rule, formulated on behalf of "customer" – on behalf of an initiative group of the population, municipal body, public organizations, funds and movements, commercial structures, rent, small enterprises. On the basis of the detailed design authors pass to development of project concepts.

The project concept in an accurate form reflects orientation, installation of the author to semantic content, a resulting effect of the model designed by it, process or the phenomenon in the sphere of free time. The concept essence to a large extent comes down to preserving balance, balance of different types of welfare activity, real representation of the author that will give his project for the most offered organizational structure (the center, consolidation, studio, a workshop, etc.), and that for satisfaction of demand of inhabitants of adjacent society, implementation of their leisure preferences and requirements.

Results

The project concept acts in the form of short theses where each of authors states peculiar creative "credo", the vision of a designed project or process in dynamics, the prospect of development. In total three mutually crossed parties: substantial (that is offered to be done), functional or technological (as it is offered to do), and organizational (in what form, structure we unite in order that to do it).

This "credo" can express not only the personal point of view of the author, but also a line item of the initiative group standing behind it, the community understanding the problems, aiming at self-determination, self-organization.

The main features of these methods:

- Problem statement. Teacher gives the topic that requires a collective decision;
- The teacher is involved in discussion, but does not occupy a dominant position and allows each student to express his or her views;
- Review of the problem from a different perspective. This gives students the opportunity to come to a common result;
- The teacher does not give a direct answer, but provides consultations in problematic issues.

According to a preliminary task the educational group did considerable work on studying of necessary sources, attraction of results of fact-finding practice in leisure organizations, to the analysis of these social researches among student's, young workers, etc. [3].

For accumulating of bank of the ideas according to various project concepts of NCC various options of business situational games are attracted, we used one of them – group option of "brainstorming". The teacher brought methodical development of a game, specific recommendations and recommendations about its preparation and carrying out to educational group beforehand. Each participant of a game surely alternately performed various functions: captain or team member; judge or group of experts; the member of "press center" or editing group on preparation of the abstract of a game.

In order that the group could formulate accurately and consciously the project concept, state its essence, and as required prove its social, economic, pedagogical importance and sharpness, we considered extremely necessary to arm teams with initial information: results of social researches, problem articles in popular and special periodicals, foreign sources, methodical materials, etc. In case of assessment of activities of group on forming of bank we made two initial demands. First, the group shall formulate and state rather competently own ideas and offers directed to forming of the project concept. Secondly, she is obliged to prove convincingly that her ideas and offers will give the expected welfare, etnopedagogical, ethno-psychological effect.

In a basis of development and implementation the initial principles of creation and functioning of the national cultural center are underlain:

1. All activities of National-cultural centers (NCC) carry a pronounced positive socio-cultural and social and pedagogical orientation.

2. All constituent elements of NCC in the course of their operation differ in high technical security and reliability.

3. The national cultural center is available and attractive to representatives not only one, but also other ethnos, for all age, interests and tendencies, entirely answers recreational and hedonistic functions.

4. From the financial and economic point of view, the national cultural center (club) is economic, profitable, self-sustaining, profitable enterprise.

5. As essentially new type of the pedagogical center, the national cultural center is characterized by pronounced innovative elements, constructive and initiative, aimed at further development of the international cultural relations in the region.

Concepts, offers teams, weren't uniform in the creative novelty. In one cases authors didn't go beyond long ago developed, well-known forms and methods of activities. In other cases, the creative ideas led to high-quality enhancement of practice,

gave the grounds to speak about availability of innovative elements in the concept of the project.

To develop specially and economically reasonable concept of the project of the pedagogical center or a complex, the author-student, the listener need to own the whole block of data on that,

- 1) as he understands nature of ethnocultural development of the specific region;
- 2) as he estimates amounts, availability, a variety and cost of the services provided to the population within the daily and Sunday pedagogical occupations;
- 3) as he represents the problems of the organization of leisure of the population of the region existing now what ways and methods of their decision considers optimum in what he sees social consequences of the applied measures [4].

In this respect we can emphasize rather complete information from results of expert poll.

Actually the specialist's experts of the welfare sphere who are directly making the decisions on its development or which aren't accepting those usually are among the persons interviewed as experts.

Working off of the project concept gives the chance to the student or the listener to start accomplishment of the project. For this purpose, he gets the developed advice at the teacher (according to the schedule of individual classes in a rate). Together with the teacher the initial version of project development is planned. In subsequent the teacher exercises intermediate control of the course of independent work of the student, listener.

Extremely important means and ethnocultural designing innovative activities of each designer are result. The innovative elements directed to changes of an ethnocultural situation, search and crystallization of constructive initiatives in cultural life, development and deployment of innovations to the sphere of culture and leisure can be practically used at all design stages.

Ample opportunities for familiarizing of trainees with innovative activities, forming at them of taste and desire to search of nonconventional decisions, we can find in the game technologies connected with carrying out evidence-based project appraisal and the choice of probable mechanisms of its implementation.

Game on reviewing (examination) of projects of the national cultural center and project offers on the organization of its work was one of such project games [5].

Technologically a game didn't represent big difficulties. Devoted to search and examination of project concepts of family club, it typologically came down to forming, by means of brainstorming, "bank" of project suggestions for improvement of conditions of family leisure of inhabitants, to assistance to a family in the individual choice, designing and assessment of alternative forms of self-organization of leisure. Assessment of an optimal variant of favorable conditions for the organization of rational leisure of the polytypic families living in the residential district was an ultimate goal of a game.

In the opening speech the leader acquainted participants with the purpose and conditions of a game, a technique of its carrying out, additional sources. In group two teams on 5 – 6 people who alternately acted as team – the generator of project offers, the collective author of the project of the national cultural center, as team expert which estimated and "bought" the offered project were allocated.

This and the subsequent options of project games are expected the students and listeners who already have a sufficient socially important working experience. As a rule, it is groups of students' correspondence students or experts' specialists, a taking professional development course or retraining. In the course of the game they actively prove as the "donors" capable to bring a flow of original, non-standard project offers in programs of the solution of a specific problem. Besides, each of them not bad can cope with a role of future manager on "promotion" of offers of project development.

Creating team generator of the project and the command expert the teacher (leader) sees the purpose in problematic to orient participants, to impart them skills of diagnostics of a local problem situation and, depending on it, to determine specific activities. For this purpose, the leader, accurately designates an essence of a problem situation, reminding the main questions to contents of the project on which the team generator should formulate and state non-standard project offers and recommendations:

1. How by means of the national cultural center it is possible to overcome the most characteristic obstacles complicating the full-fledged organization of international cultural and pedagogical training of residents.

2. What role in the national cultural center will be able to be executed:

- cultural institutions, education;
- staff of the entities, associations, firms;
- club, recreation center, house of children's creativity, park, museum, library, etc.;
- municipal authorities;
- social teachers, teachers' organizers, social workers, etc.;
- the next microenvironment (friends, relatives, neighbors, etc.) [6].

The leader specified regulations of time for a team generator performance with a statement of the project no more than 10 minutes, for her answers to questions team of the opponent (she is an expert, it is "buyer") and audiences which include all other teams which aren't participating in this tour no more than 10 minutes. The jury estimated performances of teams on five-ball system.

More wide range of tasks was taken out in the course of carrying out the complicated option of a project game. The number of role groups, specific activities which depended on content of a local problem situation increased. For examination and development of offers on implementation ethnocultural projects, various on subject and content, from the bank of project developments which is available at department were recommended. The variety of role situations demanded scenario development of separate episodes of a game, determination of a perspective of general and group occupations [7].

The first stage of a game – a stage of business, professional examination. At this stage all participants of business game were divided into four teams of experts. Each of teams of experts-reviewers included group of "specialists" from among students, each of which estimated the project from the point of view of the specialty. The group was constituted: the leading expert on contents of the project, the social worker, the social teacher, the sociologist, the lawyer of a welfare profile, the director of leisure programs, the teacher on one of genres of amateur creativity.

In parallel option of project appraisal, the group of specialists' experts were created by other principle – representations from various welfare institutes: school (it

the deputy director for educational work represented), television, theater, a sports complex, parents' council (committee), technical training college, the entity, municipal body, etc.

Each of teams was handed one of four individual welfare projects uniform in a profile and content (for example, projects of the national cultural centers and clubs; drafts of the entertainment game program or folklore holiday; the projects connected with restoration of historical and cultural monuments, creation of towns and rest areas, etc.). Assessment from the professional point of view of an essence of the specific ideas stated in the project, recommendations and offers entered a task of team.

For objective project evaluation experts used the system of criteria recommended by teachers. The list consisted of the following criteria: relevance of the project for a modern socio-cultural situation; its realness and prospects from the point of view of the present market relations; economic profitability of the project; its social and pedagogical efficiency and compliance to present tasks of ensuring welfare rehabilitation, social protection of the population; originality of the ideas of the author, his thinking, specific proposals; the degree of an initiative, amateur performance and enterprise of the population provided by the project. Experts were also offered to determine, interactions, what of named below chains (axes), are most preferable to this project: a) organizers (children, children parents, youth, pensioners, etc.); b) participants (children, children parents, parents, youth, pensioners, etc.); c) sponsors (government, public, private entrepreneurial, cooperative and other institutions) [8].

The most difficult for participants of a game the element of examination is assessment of social consequences of the project or separate project offers. Really, not only to the student, but also the experienced specialist often not in power "to count" probable social return of this or that innovative solution in the sphere of culture and leisure. And case here at all not in lack of universal criterion of social efficiency of projects, and that the cultural environment, processes and the phenomena, characteristic of it, differ in multidimensionality as relations are diverse, behavior, orientations of people in this environment. Let's take, as an example, such variable as mobility of interests of people. Always there is a probability that the welfare sample created by us in the project can appear behind or away from momentary preferences and expectations of children's, teenage or adult audience.

The abundance of the parameters which aren't considered, and at times not giving in to accounting is characteristic of the modern ethnocultural sphere. As well extremely difficult happens to monitor influence of a project innovation on cultural life of the population of the region, the environment of this influence is so big. The second, third, fourth levels are behind direct levels of accustoming to environment

Therefore, owing to not readiness of the techniques and procedures allowing to correct these influences we considered considerably conditional assessment social and psychological and efficiency of those projects which appeared in process of business game.

In the conclusion prepared by each team on the project gave or a sign + "plus" that meant that the idea is recommended to implementation or a sign - "minus" that meant that the project needs completion, refining and is subject to return to the author. It is recommended, with participants of business game it was possible to review the evaluation criteria offered above, to enter new, modified, etc. [9].

Finishing project appraisal, the teacher has an opportunity of transition to the following, more difficult part of the game directed to development of the mechanism of implementation of welfare projects.

The second stage – the stage "implementations" of the project which received the sign "plus". The packet with the project recommended for implementation from group No. 1 arrived to group No. 2, in turn the group No. 2 gave the packet to group No. 1; similarly exchanged packets of group No. 3 and No. 4. At this stage each of groups acted as market "intermediary". "Intermediary" looked for and found most probable "customer", "sponsor" from among specific firms, banks, the modern entities or public organizations which could undertake financing and implementation of this project up to the end.

The third stage began with the fact that group of "intermediaries" turned into groups of "managers". They, being guided by the found "sponsors", developed all process of consecutive finishing the welfare project from a zero cycle to a resulting effect. At this stage of business game, we could find out what of the groups acting as "managers" managed to show a maximum of enterprise, flexibility, calculation, abilities to build the relations with possible partners on a mutually advantageous economic basis.

The final stage – a stage of completion and the final diagnosis of the project. At this stage each of role groups became the transformations group. Exchanging packets with the projects which received the sign "minus", groups aimed "to lose" by own efforts as if this project, to find the most acceptable option of its possible completion. In other words, each group actively worked on transferring project evaluation from "minus" to "plus", that is to make the project acceptable for implementation. After that the project returned to that group where passed the business, professional examination, for receipt of a feedback on implementation [10].

As for those projects which at this stage of the transformations group didn't manage to be brought to implementation level, they were exposed additional as to the called procedure of "welfare therapy". The group shall consider, discuss in detail and in details and then report on participants of business game positive sources of this project, offer at least the short constructive action program for its possible embodiment in the future.

The projects which didn't find the embodiment in practice arrived in "internal bank" where search of the interested organizations – customers for their implementation continued, and maybe for creation of new organizational structures if the existing structures aren't able to provide project implementation.

The final stage of project activities of students in educational process – the public presentation and protection of projects. The essence and a sense of the public presentation and protection of projects in the conditions of the market relations and commercialization of the sphere of culture and leisure consist not only in registration and assessment of a resulting effect of independent work of students (students and listeners), but also in attraction of a wide range of the interested partners and potential sponsors of project initiatives – on behalf of representatives of commercial structures, modern and small enterprises, cooperatives, the training, pedagogical centers, charity foundations, etc. In other words, potential "buyer" can consider the public presentation as a peculiar offer of project products as a peculiar public auction of projects with the

subsequent registration of the official legal relations between authors of projects and representatives of commercial structures [11].

The presentation and protection of the welfare project represent as an important element of check and assessment of knowledge, the skills acquired by students in the course of independent work on a rate "welfare activities". The public presentation and protection of projects gave the chance to generalize experience of the colleagues at the rate, to see strengths which can be adopted in projects to note shortcomings. During the project presentation protection, the author made the laconic report (to 10 minutes) in which he proved relevance of a subject, opened an essence of a problem and the social order connected with it, the characteristic of social and economic, psychological, moral effect. The author prepared also for answers to questions of the colleagues – experts and the invited guests in a project subject.

One of didactic tasks which is usually pursued during protection of individual student's projects is expansion of a discussion. We consider a discussion as an effective remedy of discussion of the project, project concept, the issue touched in the project – on the basis of collective search of the most correct, optimal solution. The discussion can sometimes turn into a basic dispute where participants argue various, mutually exclusive points of view.

The major methodical condition for expansion of a discussion on the project – allocations in the due author of the concept of urgent, socially sensitive, nodal issue. The second condition – presence at participants of a discussion of an extensive inventory of knowledge, the actual information on a project subject. Only in the presence of these conditions discussion of the project or its concept turns into constructive dialogue, free exchange of opinions where everyone can criticize any provision with which he doesn't agree. It is necessary to take care of the accurate and evidential argumentation as the main thing in a discussion – the facts, logic, ability to prove.

If during the presentation and protection it became clear that the subject of the project has something in common and it is even practically duplicated by other projects, to the author recommended not to be confused, and to try obligatory to allocate general in the solution of the decided problem and at the same time to emphasize the distinctive features of the project caused by specifics of the region, structure of the population, nature of proposed measures, etc. [12].

Then each of specialists' experts estimating the project according to the list of questions developed on its "specialty".

The public presentation and protection of projects in the form of the game situation stated above were under construction on forming of ability of trainees to analyze each project, and then to synthesize the obtained data. During discussion students learned to keep an open mind, to pay attention not to the separate facts and details getting to the center of attention of the specialist reviewer, and to all parties of the introduced draft in a complex. As one of features of the public presentation and protection of the project – availability of the game moment, elements of a healthy competition, the teacher saw the task in creating and supporting an emotional spirit of all participants of the presentation – protection.

The teacher and public jury summed up the general result, noted positive sides and shortcomings of the executed projects, brought overall assessment on each project, drew practical conclusions. The best performances of reviewers and an activity rate of audience (educational group) were at the same time celebrated.

Conclusion

In the conclusion we will make a reservation that it is necessary to apply for the comprehensive analysis of a technique of designing in educational process. In recent years' model of project training enough firmly affirmed as system of preparation and retraining of specialists in different fields.

From the academic perspective, using model of project training approach is aimed at developing competence by students and teachers, which implies a mastery of the methodology and terminology appropriate for pedagogical knowledge and the system of interconnections inherent in this field.

In general, active model of project training approach in modern professional practice allow effectively solving problems of professional activity in accordance with set standards.

Research principle in educational process is able to involve students directly in the learning process in comparison with traditional teaching. This principle requires the student to provide a free and creative approach to solving problems. The main methods of research training are problem-based learning and discussion.

The purpose of these methods: creative thinking development, expanding scientific horizons; collective research work skills' formation and development; skills' formation to apply theoretical knowledge and modern methods of scientific research in professional activity.

Thus, the introduction of the research principle and its integration with the real educational process will contribute to the formation of such personality traits as creativity, mobility, ability to work in groups. This contributes to a high-quality specialists' formation.

The research of this study students gain relevant skills and models of independent work, research work, they interact with each other having a desire to gain knowledge independently. Teaching of thinking occurs in the interaction between the teacher and the students in solving "real" problems, which imply the need of the teacher's questions and student responses. One should emphasize specific features of the teacher's role in such training. Availability of pedagogical technologies in higher education greatly simplify the learning process. However, in practice, few teachers are familiar with this concept including its theoretical and practical aspects. Based on the analysis of various research sources, the author of this article defined the model of project training, specified its methods, and outlined the most relevant way of its application, and specific features.

REFERENCES

- [1] Liaudis B. J. The new paradigm of practical psychology and education // Psychological review. – 1997. – No. 3. – P. 102-109 [in Russian].
- [2] Lakhana A. What Is Educational Technology? // An Inquiry into the Meaning, Use, and... – Volume 40(3), 2014. – 254 p. [in English].

- [3] Muravyeva G.V. Project technologies of training: Education guidance. Ivanovo: 2001. – 215 p. *[in Russian]*.
- [4] Khristosenko I.V. Probability Education: Psychologist view // School technology. – 2015. – No. 3. – P. 57-88 *[in Russian]*.
- [5] Dillon J.T. Using Discussion in Classroom. Philadelphia evidence. // Computers & Education. – 1995. – No. 59(1). – P. 134-144 *[in English]*.
- [6] Slastenin V.A., Podyshova L.S., Pedagogics: Innovative activity. – Moscow: 1997. – 352 p. *[in Russian]*.
- [7] Hamid S., Waycott J., Kurnia S., Chang S. An Empirical Study of Lecturers' Appropriation of Social Technologies for Higher Education // Australia's Journal of Education Technology – 2014. No. 30(3). – P. 295–311 <https://doi.org/10.14742/ajet.690> *[in English]*.
- [8] Myasoyed T. A. Interactive learning technologies // Special seminar for teachers. – 2004. –P. 46-49 *[in Russian]*.
- [9] Paul R. Critical thinking: How to prepare students for a rapidly changing world. Santa Rosa, CA: Foundation for Critical Thinking. – 1995. – 895 p. *[in English]*.
- [10] Ospanbekova M.N., Duysebekova A.E., Dauletova A.S., Bizhanova G.K. & Kara A.B. Training Prospective Elementary School Teachers for Developing Reflection in Pupils Based on Innovative Technologies // International Electronic Journal of Mathematics Education. – 2016. – 11(7). – P. 2137-2150 *[in English]*.
- [11] Sarkar S. The role of information and communication technology (ICT) in higher education for the 21st century // Science. – 2012. – №1(1). – P. 30-41 *[in English]*.
- [12] Bespalko V.P. Education and advanced training technologies. Moscow: 1995. – 245 p. *[in Russian]*.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Liaudis B. J. The new paradigm of practical psychology and education // Psychological review. - 1997. - No. 3. - P. 102-109 *[in Russian]*.
- [2] Lakhana A. What Is Educational Technology? // An Inquiry into the Meaning, Use, and... - Volume 40(3), 2014. - 254 p. *[in English]*.
- [3] Muravyeva G.V. Project technologies of training: Education guidance. Ivanovo: 2001. - 215 p. *[in Russian]*.
- [4] Khristosenko I.V. Probability Education: Psychologist view // School technology. - 2015. - No. 3. - P. 57-88 *[in Russian]*.
- [5] Dillon J.T. Using Discussion in Classroom. Philadelphia evidence. // Computers & Education. – 1995. - No. 59(1). - P. 134-144 *[in English]*.
- [6] Slastenin V.A., Podyshova L.S., Pedagogics: Innovative activity. - Moscow: 1997. - 352 p. *[in Russian]*.
- [7] Hamid S., Waycott J., Kurnia S., Chang S. An Empirical Study of Lecturers' Appropriation of Social Technologies for Higher Education // Australia's Journal of Education Technology - 2014. No. 30(3). - P. 295-311 <https://doi.org/10.14742/ajet.690> *[in English]*.
- [8] Myasoyed T. A. Interactive learning technologies // Special seminar for teachers. - 2004. - P. 46-49 *[in Russian]*.

[9] Paul R. Critical thinking: How to prepare students for a rapidly changing world. Santa Rosa, CA: Foundation for Critical Thinking. - 1995. - 895 p. [in English].

[10] Ospanbekova M.N., Duysebekova A.E., Dauletova A.S., Bizhanova G.K. & Kara A.B. Training Prospective Elementary School Teachers for Developing Reflection in Pupils Based on Innovative Technologies // International Electronic Journal of Mathematics Education. – 2016. – 11(7). – P. 2137-2150 [in English].

[11] Sarkar S. The role of information and communication technology (ICT) in higher education for the 21st century // Science. - 2012. - №1(1). - P. 30-41 [in English].

[12] Bespal'ko V.P. Education and advanced training technologies. Moscow: 1995. - 245 p. [in Russian].

Кулмагамбетова Светлана

АКТИВНАЯ МОДЕЛЬ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. Практическая польза результатов и ценность теоретического обзора, предложенного в данной статье, заключается в том, что в ходе исследования были проанализированы современные педагогические подходы к внедрению образовательных технологий с целью определения идей относительно методов внедрения и анализа эффективности использования. В ходе опытно-экспериментальной работы в студенческих группах была апробирована модель проектно-игрового тренинга по закреплению практических навыков этнокультурного проектирования. Данная модель включала в себя следующие виды проектной деятельности: поисковую и прогнозную деятельность, разработку рабочего проекта и концепции проекта, проведение деловой игры по экспертизе проектов, защиту и публичную презентацию проектных работ.

Ключевые слова: модель; деятельность; тренинг; методика; разработка; внедрение; учебная группа; создание; знания; умения; критерии; этап; презентация.

Кулмағамбетова Светлана

ЖОБАЛЫҚ ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ МОДЕЛІ

Аңдатпа. Нәтижелердің практикалық пайдасы және осы мақалада ұсынылған теориялық шолудың құндылығы зерттеу барысында енгізу әдістеріне қатысты идеяларды анықтау және пайдалану тиімділігін талдау мақсатында білім беру технологияларын енгізудің Заманауи педагогикалық тәсілдері талданғандығында. Студенттік топтардағы тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында этномәдени жобалаудың практикалық дағдыларын бекіту бойынша жобалық-ойын тренингінің моделі сыналды. Бұл модель жобалық қызметтің келесі түрлерін қамтыды: іздеу және болжау қызметі, жұмыс жобасы мен жоба тұжырымдамасын әзірлеу, жобаларды сараптау бойынша іскерлік ойын өткізу, жобалық жұмыстарды қорғау және көпшілік алдында таныстыру.

Кілт сөздер: модель; қызмет; тренинг; әдістеме; әзірлеу; енгізу; оқу тобы; құру; білім; білік; критерийлер; кезең; презентация.

UDC 37, 81-11

IRSTI 16.01.45

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).60

Kismetova G.N., Amirhanova M.N,**M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan**

E-mail: galiya-1969@mail.ru, madina.amirhanova.04.02@mail.ru

**THE ROLE OF MOTIVATION IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING
AND WAYS OF INCREASING IT THROUGH FLIPPED CLASSROOM
ACTIVITIES**

Annotation. *This article deals with the theoretical foundations of the role of giving motivation to students in teaching English to 8th grade students. The motivation is growing in popularity in foreign language education. As such, instructors are experiencing various growing pains in functionalizing this model, from justifying the approach to managing time inside and outside of class to assessing impact on learning. This article focuses on some key theories that support the flipped model and motivation and translates those key theories into practice across core aspects of giving motivation: pre-class preparation, in-class activities, after-class activities and assessment of student learning. The authors try to analyze the impact of motivation classroom model on academic achievement and explore its potential benefits in enhancing student learning outcomes. The study is grounded in the theoretical framework of constructivism and active learning.*

Keywords: motivation; flipped classroom; pre-class preparation; in-class activity; students; engagement; critical thinking; constructivism; collaborative activity.

Introduction

The motivation model is based on the idea that traditional teaching is inverted in the sense that what is normally done in class is flipped or switched with that which is normally done by the students out of class. Thus, instead of students listening to a lecture in class and then going home to work on a set of assigned problems, they read course literature and assimilate lecture material through video at home and engage in teacher-guided problem-solving, analysis and discussions in class. Proponents of flipped classroom list numerous advantages of inverting teaching and learning in higher education according to the flipped classroom model: it allows students to learn in their own pace, it encourages students to actively engage with lecture material, it frees up actual class time for more effective, creative and active learning activities, teachers receive expanded opportunities to interact with and to assess students' learning, and students take control and responsibility for their learning[1].

Materials and types of research

In pedagogical theory and practice, extensive experience has been accumulated in researching the motivation problem of an individual approach to students. There are well-known studies in the field of preventing the students' failure (P.P. Blonsky, J.C.

Slavina, A.P. Budarny); increasing cognitive activity and independence of students (E.S. Rabunsky, I.E. Unt)[2]; organization of frontal, group and individual work (V.I.Zagvyazinsky, T.M. Nikolaeva, I.M. Cheredov)[3]. Various aspects of the individual approach are highlighted in the works of domestic and foreign teachers and psychologists (M.K. Akimov, V.T. Kozlova, A.A. Kirsanov, I.M. Osmolovskaya, I.E. Unt, N.M. Shakhmaev, I.S. Yakimanskaya[4]).

Among foreign scientists, the most significant contribution to the study of the motivation was made by American scientists N. Babing and M. Berge, D.V. Johnson and R.T. Johnson, V. Shreider, L.E. Tyler[5], as well as representatives of the German school N. Klein, W. Wagner and others. In their works, they analyze the prerequisites for individualization in school education (Babing and M. Berge, W. Wagner), consider the application of an individual approach to gifted children (D.V. Johnson and R.T. Johnson), reveal its dependence on the emotional needs and changing cognitive interests of students (V. Shreider)[6], study the features of the differentiation process based on the unity of education and upbringing.

In general, the analysis of psychological and pedagogical research allows us to identify the following trends in the implementation of an individual approach to students in the practice of modern schools:

- a rising motivation is more often used to help underachieving students and equalize their academic performance to the level of the main part of students;
- a motivation is mainly considered as taking into account the individual characteristics of students and "adapting" to them training and upbringing;
- an increased learning outcome implemented most often in the form of episodic influences on students;
- focusing on students in most cases is based on the primary experience and intuition of teachers. But this is clearly not enough, because the teacher often sees a strong, average or weak student in terms of learning, not realizing the individual way of thinking, the way of perception, character traits and other characteristics of students.

If the same teacher teaches fifty students, why are all students not able to score well? Why are all students not able to speak up in class? The only answer is the different learning abilities of each student. Some students quickly grasp some students take time. Some students are confident, some are not. Individualized teaching is the solution to all of these. If your student is a quick grasper you can encourage them to set higher goals. If your student lacks interest in the study, you can adopt other methods to make the subject interesting to them. Each student has the ability to succeed, provided the teacher knows the learning ability of the student. Individualized teaching helps to understand the student and their learning ability[7].

High-quality interaction between student and tutor. This is one of the best benefits of individualized teaching. Interaction is very important to know the student. You can ask study-oriented questions to students, the teacher can check the progress of the tasks, and you can track their results in individualized teaching.

Research questions

In individualized teaching as per their report, a teacher can tweak their teaching strategy. If your student was a slow learner but now has picked up the pace you can encourage them to achieve more. If your student is not getting good results you can

figure out the problem. This quality interaction makes the learning highly personalized and customized. In one-on-one teaching, the teacher can play the role of an accountability partner. This will encourage students to finish their homework and enjoy learning. Students can ask questions to the teacher conveniently and take advice. The teacher actively responds to their question and help them figure out the solution.

Teachers build confidence in students. Students feel important and hence are easily able to speak up about their problems in one-on-one learning. Confidence is a supremely important life skill. In individualized teaching, students not only learn about their course matters but also get to learn life skills. Students feel heard and hence are able to ask questions that might be bothering them while studying.

The teacher can initiate any conversation that will make students interested and push them to speak up. Some students are not able to ask questions in the group. This might be due to anxiety or fear of failure [8]. Flipped classroom makes learning stress-free and tailored. The environment encourages students to make mistakes and overcome their fears. The teacher reinforces their skills.

Accelerate the possibility of students' success. Individualized teaching minimizes the chances of students being distracted, skipping the course, and falling behind. Students cannot copy from their peers just for the sake of completing work. Individual attention help teacher figures out the shortcoming of student and works on them collectively.

The dedication of the teacher to the student is the maximum in individualized teaching. This makes the learning process interesting.

Teachers prefer to find educational material on the Internet in electronic form, as it allows (table 1):

Table 1. Opportunities and the possibilities of flipped classroom for creating a modern lesson

	Opportunities of flipped classroom for teachers	The possibilities of flipped classroom for creating a modern lesson
1	improving their knowledge through motivaion strategy;	A teacher can replenish his or her methodological base
2	finding educational material on the Internet for the preparation and conducting lessons;	study the experience of other teachers and use their recommendations and developments in own lessons;
3	getting information about the latest pedagogical findings	print their personal lesson plans, articles, and innovative ideas on Internet sites

4	sending their methodological developments;	allows teachers to make lessons more interesting and dynamic, includes in the process of perception not only vision, but also hearing, emotions, imagination ,
5	teaching children and work both in the classroom and outside the classroom individually and in groups, in pairs	facilitates the process of memorizing the material being studied by students

[a table is created by authors]

According to the Center for the Sociology of Education of the Kazakhstan, Kazakhstani teachers strive to use the capabilities of modern motivation tools: many teachers create their own data banks on their subject (47%), according to teaching methods (39%), offer homework that requires the use of computers (65%), and keep pedagogical diaries on the Internet (23%).

The practice of working at school has shown that the use of motivation tools in the organization of the biology teaching process allows solving a number of tasks of different orientation: increasing visibility, improving the effectiveness of the learning process, developing creative abilities, stimulating learning motivation, developing cognitive interest, self-education and individualization of learning, identifying gaps in students' knowledge [6].

Interactive illustrations are used to increase visibility – 3D models of biomolecules, living organisms, interactive animated biological processes. The computer modeling method is an excellent way to visually study a range of topics from molecular biology to evolution and can be a safe and effective form of introducing students to laboratory work.

To solve these problems, we can use:

1. Scientifically reliable 3D models and animations from Visual Science, which are engaged in visualization, education and communication in the field of science, pharmaceuticals, medicine and other high-tech fields requiring scientific expertise.

2. The program of the Massachusetts Institute of Technology (MIT)

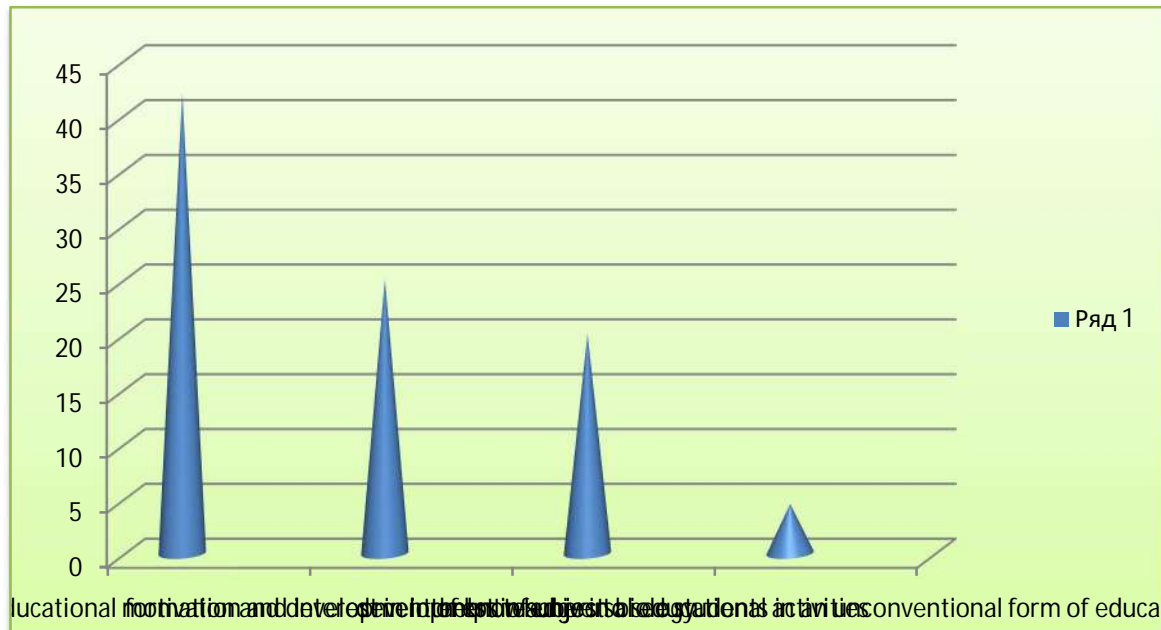
Software Tools for Academics and Researchers (STAR), aimed at bridging the gap between scientific research and the classroom, because understanding and applying various research methods can be complicated due to lack of time and the need for advanced equipment. STAR contains components and modules of educational programs that facilitate the use of their educational resources in various educational institutions.

3. VirtualLab and PhET virtual laboratories, representing educational interactive laboratory work that allows students to conduct virtual experiments in natural science disciplines.

Research results

One of the survey questions is aimed at determining the value of multimedia teaching tools in the process of teaching biology. University teachers showed the values of using motivation tools (figure 1):

- development of educational motivation and interest in the subject-42%;
- formation and development of knowledge in English -25%;
- development of universal educational activities-20%;
- helps teachers to see students in an unconventional form of education-8%.

Figure 1: Teachers’ answers towards the value of motivation tools in the process of teaching English

All these resources allow us to diversify the learning process, make it more visual. In addition, the use of such motivation tools help students to get much more opportunities for independent study of the material, organizing research activities in the form of laboratory work in combination with a computer at home and a real experiment at school, planning and analyzing those experiments that are not feasible in real life in school laboratories, but are possible in virtual reality. In addition, do not forget about the expediency of using motivation for the development of students' personality and their preparation for independent production activities in the conditions of modern information society.

At the same time, the observations and experience of teachers show that students, having a certain vocabulary and the ability to use grammar knowledge in practice, overcoming the language barrier, do not always understand each other. The interlocutors use phrases, necessary replicas to exchange information, but mutual understanding is not achieved as a result.

It should be noted that the reasons may be diverse, but first of all it is a low level of socio-cultural competence. Accordingly, special attention should be paid to the formation of the ability to participate in intercultural communication through the use of socio-cultural knowledge, and this is the study and study of peoples living in native-speaking countries, so it is on the territory of their native land, their traditions, famous and illustrious people, etc. It should be noted that not just the transfer of knowledge, but research activity in this area contributes to the emergence of interest in learning a foreign language, and also contributes to the formation of socio-cultural competence.

Conclusion

There are many methodologists who have studied this phenomenon. Having studied different opinions and analyzed the points of view of some methodologists, we note that flipped classroom is interpreted in different ways. Some methodologists assume that this is the ability of people to live in one society without disagreements; others believe that this is the ability to take part in a foreign culture; others think that these are rules and examples of behavior based on the concepts of diversity of thinking and recognition of cultural processes.

REFERENCES

- [1] P.P. Blonsky, J.C. Slavina, A.P. Budarny. Health-saving technologies of education: an individually-oriented approach Text. / T.V. Akhutina // School of Health. 2021. - Vol. 7.-No. 2.-pp. 21-27.
- [2] E.S. Rabunsky, I.E. Unt.; edited by Yu.K. Babansky. M.: Enlightenment, 2019.-608 p.
- [3] V.I.Zagvyazinsky, T.M. Nikolaeva, I.M. Cheredov: Individualization of learning: experience, realities, prospects Text / I.N. Gordeeva // Pedagogy. 2021. - No. 2. - pp. 32-38.
- [4] M.K. Akimov, V.T. Kozlova, A.A. Kirsanov, I.M. Osmolovskaya, I.E. Unt, N.M. Shakhmaev, I.S. Yakimanskaya. System of additional education of children Text. / Additional education. 2015. - No.3-4.-pp. 6-14
- [5] N. Babing and M. Berge, D.V. Johnson and R.T. Johnson, V. Shreider, L.E. Tyler. The study of individual approach, 2023. p.135.
- [6] V. Shreider. Foreign language lesson in secondary school // International collection of scientific papers. 2019. pp. 37-48
- [7] Davydov, V.V. Problems of developing learning: Theoretical and experimental experience. psychotic. research. Text. / V.V. Davydov. M.: Pedagogika, 2017.-239 p.
- [8] Gray, P. and Thomas, D.J. Critical reflections on culture in nursing. Journal of Cultural Diversity, 13(2), 2021.

Кисметова Г.Н., Амирханова М.Н.

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ МОТИВАЦИЯНЫҢ РӨЛІ ЖӘНЕ ОНЫ ТӨҢКЕРІЛГЕН СЫНЫП ӘДІСІ АРҚЫЛЫ АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. Бұл мақалада 8-сынып оқушыларының ағылшын тілін оқытудағы оқушылардың мотивация рөлінің теориялық негіздері қарастырылады. Мотивация шет тілдерін оқытуда танымал бола бастады. Осылайша, оқытушылар бұл модельді тәжірибеге енгізуде әртүрлі қиындықтарға тап болады - сыныптағы және одан тыс уақыттағы уақытты басқару тәсілін негіздеуден бастап оқу

процесіне әсерін бағалауға дейін. Бұл мақала төңкерілген сынып әдісін және мотивацияны қолдайтын кейбір негізгі теорияларды қарастырады және осы негізгі теорияларды мотивацияның негізгі аспектілерінде тәжірибеге енгізеді: сабаққа дейінгі дайындық, сынып алды жұмыстар, сыныптан тыс жұмыстар және оқушылардың үлгерімін бағалау. Авторлар сыныптағы мотивациялық оқыту моделінің академиялық жетістіктерге әсерін талдауға және оқушылардың оқу нәтижелерін жақсарту үшін оның әлеуетті артықшылықтарын зерттеуге тырысады. Зерттеу конструктивизм мен белсенді оқытудың теориялық негіздеріне негізделген.

Кілт сөздер: мотивация; төңкерілген сынып; сынып алдындағы дайындық; ішкі оқу қызметі; оқушылардың қатысуы; сыни ойлау; конструктивизм; бірлескен қызмет.

Кисметова Г.Н., Амирханова М.Н.

РОЛЬ МОТИВАЦИИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ И СПОСОБЫ ЕЕ ПОВЫШЕНИЯ С ПОМОЩЬЮ МЕТОДА ПЕРЕВЕРНУТОГО КЛАССА

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы роли мотивации учащихся в обучении английскому языку учащихся 8-х классов. Мотивация становится все более популярной в обучении иностранным языкам. Таким образом, преподаватели сталкиваются с различными трудностями при внедрении этой модели в практику - от обоснования подхода к управлению временем в классе и за его пределами до оценки влияния на процесс обучения. Эта статья посвящена некоторым ключевым теориям, которые поддерживают перевернутую модель и мотивацию, и воплощает эти ключевые теории на практике в основных аспектах мотивации: предклассной подготовке, занятиях в классе, внеклассных мероприятиях и оценке успеваемости учащихся. Авторы пытаются проанализировать влияние мотивационной модели обучения в классе на академические достижения и изучить ее потенциальные преимущества для улучшения результатов обучения учащихся. Исследование основано на теоретических основах конструктивизма и активного обучения.

Ключевые слова: мотивация; перевернутый класс; предклассная подготовка; внутриучебная деятельность; вовлеченность учащихся; критическое мышление; конструктивизм; совместная деятельность.

УДК 373.25

МРНТИ 14.23.07

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).61

¹Гавришова Е.В., ²Галимская О.Г.

¹ФГАОУ ВПО Белгородский государственный национальный
исследовательский университет, Белгород, Россия

²ФГАОУ ВО «Белгородский государственный национальный
исследовательский университет».

E-mail: gavrishova.alena@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОГО СТАТУСА ДЕТЕЙ 5-7 ЛЕТ С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ (АМБЛИОПИЯ И КОСОГЛАЗИЕ)

Аннотация. Психоэмоциональный статус ребенка – интегральный показатель его психологического здоровья, адекватных эмоциональных реакций, социализации. Как известно, такая форма нарушения зрения, как косоглазие и амблиопия способна вызывать эмоциональную нестабильность, тревожность, проблемы социальной дезадаптации. Диагностика психоэмоционального статуса ребенка с нарушениями зрения позволяет определить задачи, содержание и направленность индивидуально-личностной помощи ребенку в преодолении существующих проблем.

Цель исследования – анализ и оценка психоэмоционального статуса детей 5-7 лет с нарушениями зрения (амблиопия и косоглазие).

Методы исследования. Теоретические: анализ, обобщение, систематизация; эмпирические: тестирование, самооценка, наблюдение, беседа, методы количественной и качественной обработки данных. В исследовании, проведенном в условиях дошкольных учреждений г. Белгорода, приняли участие 75 детей в возрасте 5-7 лет с нарушениями зрения (амблиопия и косоглазие).

У детей с амблиопией и косоглазием, дефекты зрения приводят к появлению социально обусловленных нарушений, снижению психоэмоционального статуса. В исследовании выявлено, что более чем у 1/3 детей с нарушениями зрения имеют место проблемы взаимодействия со сверстниками, недостатки целостности осмысления эмоциональных переживаний, не адекватные существующей ситуации стереотипы поведения, значительно снижен уровень психоэмоционального статуса.

Было установлено, что выявленные проблемы и дефициты психоэмоционального статуса требуют новых педагогических подходов к обеспечению психоэмоционального благополучия, позитивной социализации дошкольников с нарушениями зрения.

Ключевые слова: дошкольники; амблиопия и косоглазие; психоэмоциональный статус; уровень тревожности; самооценка; эмпатия; социометрический статус ребёнка.

Введение

В обществе, социальных и гуманитарных науках, педагогической практике в настоящее время усиливается интерес к решению проблем социального и эмоционального развития, растущего человека. Особенно эти проблемы актуальны для дошкольного детства. По мнению Н.Г. Болдиновой [1], Н.Е. Вераксы [3], Р.А. Сулейменовой [10], Е.И. Филипович [5] именно эта возрастная ступень считается периодом повышенного риска возникновения эмоционального неблагополучия. А.Д. Кошелева, О.А. Шаграева рассматривают эмоциональную стабильность (устойчивость) дошкольника как один из базовых компонентов психического здоровья и считают её индивидуальной характеристикой эмоциональной сферы ребёнка [8]. Эмоционально стабильный дошкольник способен сохранять в сложных для него условиях спокойное, уравновешенное состояние, он адекватно эмоционально реагирует на деструктивные влияния внешних и внутренних условий.

У дошкольников с нарушениями зрения, к числу которых относятся и дети с амблиопией и косоглазием, снижение сферы чувственного познания может привести к появлению неадекватных аффективных реакций, а неудовлетворение новых потребностей способно вызывать эмоциональную нестабильность. Заметим при этом, что по многочисленным данным общая распространенность в мире амблиопии и косоглазия составляет от 1,36% до 2%. В исследованиях Т.В. Слюсарской [9], Ю. В. Федоренко [12] отмечается, что такая форма физического дизонтогенеза, как косоглазие и амблиопия, сопровождается нарушениями эмоционально-волевой сферы ребенка, от которой напрямую зависят формирование личности и адекватность поведения. Кроме того, эмоциональное состояние является индикатором физического и психического благополучия ребенка.

Мы согласны с мнением Ю.В. Федоренко, которая пишет: «Современная социальная ситуация далеко не всегда способствует удовлетворению потребностей дошкольников с ограниченными возможностями здоровья, особенно детей с нарушением зрения, в позитивных эмоциональных переживаниях, способствующих обогащению их яркими впечатлениями от окружающего мира. Многие явления и события, волнующие детей данной категории, остаются незамеченными со стороны педагогов и родителей. В связи с этим нередки случаи различного рода отклонений в эмоциональном развитии детей, проявления агрессивности, тревожности, эгоцентризма, нежелания сочувствовать и сопереживать другим» [12 с. 3].

Е.И. Филипович, Н.М. Борозинец отмечают ещё одну особенность, влияющую на эмоциональную сферу детей с амблиопией и косоглазием. Они испытывают в детском саду серьёзные трудности, связанные с их медико-психолого-педагогическим сопровождением. Лечебные процедуры с использованием специального оборудования, обязательные коррекционные упражнения, которые проводит с детьми воспитатель, занимают значительную часть в режиме дня, что сокращает прогулку, снижает двигательную активность, уменьшает время на игры. Часто лечение требует выключения лучше видящего глаза, а это ведёт к

монокулярной ориентации, обуславливает «пространственную слепоту», ведёт к фрустрации, провоцирует негативность эмоциональной сферы [5].

Особые трудности у детей, страдающих нарушениями зрения, по мнению А.Г. Болдиновой, возникают в ситуациях, когда они должны вступать во взаимодействие с нормально видящими детьми [1]. Эмоциональное напряжение, которое испытывают дети, столь велико, что они, стараясь избежать обидных для них вопросов, жестов, слов, уединяются, замыкаются в себе, а это тормозит их развитие.

Учитывая значимую роль эмоций на всех этапах становления личности ребенка, их необходимость для социальной адаптации детей с нарушениями зрения, в рамках реализации проекта федеральной инновационной площадки РАО «Социализация-индивидуализация дошкольников в условиях вариативной системы физического воспитания» (2019-2023), мы обратились к исследованию и анализу проблем психоэмоционального статуса детей с нарушениями зрения. Психоэмоциональный статус в статье рассматривается как интегральный индикатор психоэмоционального и социального благополучия. Уровень психоэмоционального статуса (оптимальный, допустимый, недостаточный) и его критерии выделены на основе анализа результатов научных исследований Ю.В. Федоренко [12], Л.К. Бусловской [2], Г.А. Урунтаевой [11]. На данном этапе исследования мы ориентировались на следующие критерии:

1. Адекватность поведения, его соответствие реальной ситуации.
2. Степень тревожности и страхов.
3. Готовность к эмпатии.
4. Социометрический статус ребёнка в группе.
5. Уровень самооценки.

Материалы и методы исследования

В исследовании, в условиях детских учреждений г. Белгорода, приняли участие 75 детей старшего дошкольного возраста (5-7 лет) с нарушениями зрения (амблиопия и косоглазие). У всех детей сохранен интеллект. 46 детей воспитываются в группах компенсирующей направленности в ДООУ, 29 - в инклюзивных группах. Методы исследования. Теоретические: анализ, обобщение, систематизация; эмпирические: тестирование, самооценка, наблюдение, беседа; методы количественной и качественной оценки полученных результатов.

Цель исследования - оценка психоэмоционального статуса детей 5-7 лет с нарушениями зрения (амблиопия и косоглазие).

Результаты исследования

Степень тревожности старших дошкольников с амблиопией и косоглазием изучали по тесту А.И. Захарова «Оценка уровня тревожности ребёнка» в модификации Л.Н. Волошиной, который выполняли родители на основе постоянных наблюдений за своим ребёнком [6]. В диагностике родителями оценивалась степень тревожности 41 девочки (100%) и 34 мальчиков (100%) Обработанные результаты теста представлены в таблице 1.

Таблица 1 - Результаты изучения уровня тревожности старших дошкольников с амблиопией и косоглазием

Уровень	Количество баллов	Вывод о наличии или предрасположенности к неврозу	Девочки n-41чел.	Мальчики n-34 чел.
Высокий уровень тревожности	от 20 до 30	Невроз	9чел. 22,1%	5чел. 14,7% %
	от 15 до 20	Невроз был или будет в ближайшее время	10чел. 24,3%	8чел. 23,5%
Средний уровень тревожности	от 10 до 15	Нервное расстройство, но не обязательно достигшее стадии заболевания	10чел. 24,3%	11чел. 32,4%
Низкий уровень тревожности	от 5 до 9	Необходимо внимание к данному ребёнку	7чел. 17,0%	4чел. 11,8%
	менее 5	Отклонения несущественны и являются выражением проходящих возрастных особенностей ребёнка	5 чел 12,3%	6чел. 17,6%

При исследовании гендерных различий уровня тревожности применялся параметрический t-критерий Стьюдента, различия оказались недостоверными при уровне значимости $p > 0.05$.

Анализ приведенных результатов показывает, что 46,4% девочек и 38,2% мальчиков с указанными нарушениями зрения имеют высокую степень тревожности, т.е. они легко расстраиваются, часто плачут, капризничают, крайне неустойчивы в настроении, долго не засыпают без света, проявляют выраженные страхи, боязливость в неизвестных ситуациях, быстро устают, не могут сосредоточиться на деле, даже если они его выбрали самостоятельно, жалуются на головные боли и боли в области живота, часто болеют, едят без аппетита. Беседы с детьми и наблюдения за их эмоциональным проявлением показали, что высокая тревожность возникает у них как разновидность страха, например, перед процедурой на специальной аппаратуре, или при заблокированной активности (нужно выполнить до конца неинтересное задание), что не даёт возможности разрядить возбуждение, или страх перед новой группой, в которую только привели ребёнка.

24,3% девочек и 32,4% мальчиков показали средний уровень тревожности, который проявляется в гиперстезических реакциях (обострении элементарной чувствительности). Все, перечисленные проблемы детей с высокой тревожностью, у них проявляются тоже, но в меньшей степени. Их легче успокоить, они могут после объяснения потерпеть, подождать, настроение у них преимущественно позитивное, они быстрее засыпают, более уверены в себе. Но и у этих детей возникают трудности в установлении контактов со сверстниками, им

сложно концентрироваться на выполнении заданий, где нужно, например, что-то рассортировать по заданному признаку, они реже болеют.

29,3% девочек и 29,4% мальчиков, несмотря на серьёзные нарушения зрения, показывают низкий уровень тревожности. Они тоже могут в определённых ситуациях ощущать внутреннее напряжение, настороженность, дискомфорт, но не воспринимают всё это как угрозу и успешно справляются с ситуацией, практически без потерь. Такое эмоциональное состояние детей является благоприятным фоном для коррекционной работы.

Все указанные методики описывают подготовку исследования, его проведение и обработку данных, но не определяют уровень развития эмпатии и её компонентов. С нашей точки зрения оценить уровни развития эмпатии, по результатам её диагностики с использованием перечисленных выше методик, можно ориентируясь на следующие показатели (табл.2).

Таблица 2 - Определение уровня развития эмпатии у старших дошкольников

<i>Компонент эмпатии</i>	<i>Показатели</i>		
	<i>Недостаточный (1балл)</i>	<i>Достаточный (2 балла)</i>	<i>Оптимальный (3 балла)</i>
Когнитивный	Дети с трудом или неверно описывают эмоциональное состояние героев картинки (ситуации)	Дети развёрнуто описывают эмоциональные состояния героев, С трудом или неверно описывают оттенки эмоциональных состояний.	Дети правильно воспринимают эмоциональные состояния изображённых героев, их мимику, жесты, позы. Объясняют причины вызвавшие грусть, радость, восторг, слёзы.
Эмоциональный	Ошибочная передача эмоций. Бедность экспрессивного выражения эмоций и чувств.	Верная передача эмоций. Невыразительность экспрессивного проявления эмоций и чувств.	Правильное понимание сюжета и эмоционального состояния героев. Верная точная передача эмоций. Разнообразие и полнота выражения эмоций и чувств.
Поведенческий	Дети отказывают в помощи сверстнику или герою картинки, не сочувствуют	Дети выражают сочувствие на словах, но в реальной жизни это происходит редко.	Дети спешат на помощь, зовут взрослого, чтобы быстрее помочь, стараются чем-то уменьшить боль

	ему.		(обиду) сверстника: предлагают конфету, гладят, держат за руку.
Итоговые результаты: 8-9 баллов – оптимальный уровень; 7-5 баллов – достаточный уровень; 4-3 балла – недостаточный уровень.			

Важным компонентом эмоционального развития ребёнка с амблиопией и косоглазием является формирование способности к эмпатии, которая проявляется в том, что ребёнок эмоционально откликается на переживания другого. Для изучения этой способности использовались методики:

- Г.А. Урунтаевой «Изучение понимания эмоциональных состояний людей, изображённых на картине»; «Изучение социальных эмоций» [11]
- А.Д. Кошелевой «Изучение эмоциональных проявлений детей при разыгрывании сюжетных сценок» [8]

Анализ полученных результатов позволяет констатировать, что количество детей с высоким уровнем эмпатии очень невелико (2,4% у девочек и 2,9% у мальчиков). Они понимают чужую боль (радость) в пределах возрастных возможностей, пытаются помочь в беде, разделить радость. Таких и взрослых немного, а дети в силу возраста, ограниченного опыта, несовершенных знаний не могут в полной мере проявлять комплекс эмоций, обеспечивающих эмпатию.

Большинство детей (65,9% девочек и 55,9% мальчиков) имеют средний уровень эмпатии. Эти дети стараются управлять своими чувствами, подчинить их мышлению, действовать по нормам и правилам, как учили, но не всегда это получается. Не хватает осознания силы чувств, слабая воля не позволяет проявлять усилия, чтобы преодолеть возникшие трудности и проявить альтруизм, чувство долга, сострадание, заботу о близких. Но ребёнок учится понимать свои чувства и чувства других людей (литературных персонажей) по внешнему проявлению, по их словам, через мимику, жесты и учитывать это в своем поведении. 31,7% девочек и 41,2% мальчиков не умеют этого делать – у них недостаточный уровень развития эмпатии.

Психоэмоциональное состояние старшего дошкольника с амблиопией и косоглазием, как и здорового тоже, зависит от того каков его статус в группе сверстников. Исследователь проблем социализации дошкольника Т.А. Репина выделяет четыре статусные категории, определяющие статусное положение каждого ребёнка: предпочитаемые, принятые, непринятые, изолированные. В группах компенсирующей направленности все дети имеют сходные дефекты зрения, проблемы возникают, когда они входят в коллектив нормотипичных детей, как это происходит в инклюзивной группе. Приведем примеры изучения статуса ребёнка в группе сверстников в обеих случаях (табл.3).

Таблица 3 - Статус ребёнка в группе сверстников

Статусные категории	Группа компенсирующей направленности (n-22чел.)		Инклюзивная группа (n-22чел.)	
	девочки (n-12чел.)	мальчики (n-10чел.)	девочки (n-11чел.)	мальчики (n-11чел.)
I «предпочитаемые»	2 чел. - 16,7%	1 чел. - 20%	2 чел. - 18,1%	2 чел. - 18,1%
II «принятые»	4 чел. - 33,3%	5 чел. - 40%	4 чел. - 36,4%	5 чел. - 45,5%
III «непринятые»	4 чел. - 33,3%	2 чел. - 20%	4 чел. - 36,4%	3 чел. - 27,3%
IV «изолированные»	2 чел. - 16,7%	2 чел. - 20%	1 чел. - 9,1%	1 чел. - 9,1%
Уровень благополучия взаимоотношений	высокий (I+II> III+IV) 12>10		высокий (I+II> III+IV) 13>9	
Индекс изолированности	средний 18,1%		низкий 9,0%	
Коэффициент взаимности (КВ)	22,7%		27,2%	

В обеих группах уровень благополучия взаимоотношений высокий, так как число детей, находящихся в благоприятных статусных категориях выше, чем в неблагоприятных. Такой вывод подтверждает и «индекс изолированности», который составляет 18,1% в группе компенсирующей направленности и 9% в инклюзивной группе. Индекс изолированности – это процент членов группы, оказавшихся в IV статусной группе. Положительные результаты получены и по коэффициенту взаимности, который определялся по формуле: $KB=(P^1/P)\times 100\%$, где P – общее число выборов, P¹ – число взаимных выборов.

Для нас важна позиция детей с амблиопией и косоглазием в инклюзивной группе. Ни один ребёнок с указанной нозологией, из пяти, воспитывающихся в данной группе, не попал в число «предпочитаемых» и только один в число «принятых». Дети с амблиопией и косоглазием испытывают явные трудности во взаимодействии со сверстниками, иногда просто ищут повод, чтобы не участвовать в общем деле, а если участвуют, то при возникновении трудностей предпочитают прекратить деятельность вообще, но не пытаются договориться. Наши выводы подтверждаются в исследованиях Т.В. Слюсарской, которая отмечает: «Несформированность навыков общения вообще и межличностного, в частности, у детей дошкольного возраста со зрительной депривацией может оказаться невосполнимой в более позднем возрасте, т.к. достижения каждого периода развития общения не исчезают и не заменяются более поздними этапами, а играют свою роль на протяжении всей последующей жизни» [9]. Дети с амблиопией и косоглазием затрудняются в проявлении инициативы. Эмоциональное общение-взаимодействие со сверстниками возникает эпизодически. Но с воспитателями отношения доверительные, дети видят в них

защиту и понимание, поэтому обращаются не только с деловыми, но и с личностными проблемами и это поможет постепенно установить коммуникативную активность и положительное эмоциональное взаимодействие нормотипичных детей и воспитанников с амблиопией и косоглазием.

Дети с нарушениями зрения, в группе компенсирующей направленности, образование и лечение проходят как самостоятельная (отдельная) группа в ДОУ. Но они взаимодействуют с нормативно развивающимися детьми на прогулках, совместных спортивных развлечениях, в театрализованной деятельности, на совместных выставках рисунков, поделок и др. Такая форма интеграции, безусловно, обогащает опыт социального взаимодействия здоровых детей и их сверстников с амблиопией и косоглазием. Наблюдения за детьми в совместной деятельности показали, что воспитанники с нарушением зрения теряют уверенность в новых объединённых коллективах, даже «предпочитаемые» становятся менее активными, не высказывают своё мнение, не проявляют эмоций так, как в своей группе, становятся исполнителями того, что придумали лидеры из группы нормотипичных детей. Задача педагогов дошкольного учреждения и семьи помочь ребёнку преодолеть стеснительность, робость и опасения ребёнка, сформировать личностные качества, которые помогут воспринимать амблиопию и косоглазие как одно из своих качества, как индивидуальную черту.

Эмоциональное состояние ребёнка определяется, кроме названных выше критериев, ещё и его самооценкой. Для исследования самооценки детей, включённых в эксперимент, использовалась методика В.Г. Щур «Лесенка» [11]. Результаты представлены в таблице 4.

Таблица 4 - Результаты исследования самооценки старших дошкольников с амблиопией и косоглазием

Неадекватно завышенная		Завышенная		Адекватная		Заниженная		Не приняли задачу	
девоч.	мальч.	девоч.	мальч.	девоч.	мальч.	девоч.	мальч.	девоч.	мальч.
3 чел.	4 чел.	12 чел.	10 чел.	14 чел.	11 чел.	10 чел.	8 чел.	2 чел.	1 чел.
7,3%	11,8%	29,3%	29,4%	34,1%	32,3%	24,2%	23,6%	4,8%	2,9%

Анализ полученных данных показывает, что у 7,3% девочек и 11,8% мальчиков неадекватно завышенная самооценка. В пяти семьях из семи, дети воспитываются в атмосфере гиперопеки, детей любят, хвалят за всё, даже, если ребёнок не приложил никаких усилий для выполнения задания. Они привыкли к позиции «Я всегда хороший!», не могут критически оценить свои действия по отношению к другим.

Завышенная самооценка у 29,3% девочек и 29,4% мальчиков. Эти дети обдумывали свои действия, прежде, чем поставить себя на удовлетворяющую их позицию, вспоминали свои промахи, недостатки, но тут же находили им объяснение, связанное с внешними причинами: «Я толкнул Васю, но он первый начал!».

У трети детей (34,1% у девочек и 32,3% у мальчиков) адекватная самооценка. Дети могут критически оценить своё поведение, советуются с педагогом: «А если я вчера плохо дежурила, это считается?». Некоторые ставили себя сначала на вторую, потом переставляли на третью ступеньку. Они реально оценивают себя, своё поведение в группе и дома.

Заниженная самооценка у четверти детей (24,2% у девочек, 23,6% у мальчиков). Они не хотят объяснять причину, некоторые ссылались на маму или воспитателя, которые их недавно наказывали. Скорее всего это не оценка, а отрицательное отношение к себе, сформировавшееся на основе оценки родителей и педагогов.

Три человека отказались «играть в лесенку». Возможно они не поняли задачу или деятельность, которой они хотели в тот момент заниматься им казалась более привлекательной. Среди них 4,8% девочек, 2,9% мальчиков.

Все данные, полученные в тестировании, дополнялись, уточнялись в ходе наблюдения за эмоциональными проявлениями в поведении детей в разных видах самостоятельной и организованной деятельности (на индивидуальных и групповых занятиях, развлечениях, в коллективных играх).

Эмоциональность поведения у дошкольников с амблиопией и косоглазием мы оценивали по следующим параметрам:

- по преобладающему у них настроению: ребенок задумчив, вял, рассеян или весел и доволен;
- по социальным контактам: вовлекается в процесс с трудом, избирателен в общении, мало инициативен или легко, уверенно входит в коллектив, активно ищет и устанавливает социальные контакты со сверстниками;
- по поведению: без признаков депрессии, легкая депрессия или негативное отношение к детскому саду вплоть до полного нежелания туда идти.

Обобщённые результаты наблюдений и тестирования представлены на рис.

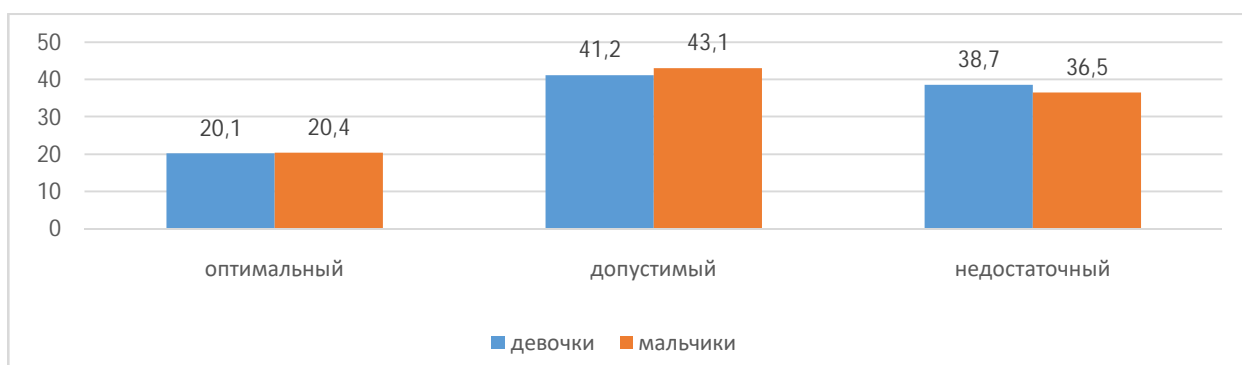

Рис.1 Обобщённые результаты наблюдений и тестирования психоэмоционального статуса старших дошкольников с амблиопией и косоглазием

Анализ и оценка полученных результатов показывают:

- оптимальный уровень психоэмоционального статуса отмечается: у 20,1% девочек и 20,4% мальчиков. Дети в данной подгруппе часто смеются,

улыбаются, очень любят игры с высокой двигательной активностью, что может служить индикатором того, что позитивные переживания, лежащие в основе двигательной активности, хотя бы отчасти обусловлены эмоцией радости, а мотивационная основа игры складывается из эмоции интереса и эмоции радости. Эти дети чувствуют себя защищёнными в детском саду, при встрече с педагогами улыбаются им, обнимают, демонстрируют свои успехи или обновки. У них устойчиво положительное настроение, они уверенно себя чувствуют в группе, свободно исследуют обстановку, активно действуют в контакте со сверстниками, не боятся ошибиться и всё это обогащает их опыт, делает жизнь яркой, насыщенной, развивающей. Почти все воспитанники данной подгруппы на допустимом уровне способны проявлять эмпатию, в группе имеют социальный статус «предпочитаемых» или «принятых», низкий уровень тревожности. У детей адекватная или незначительно завышенная оценка.

– допустимый уровень эмоционального статуса выявлен у 41,2 % девочек и 43,1% мальчиков. Принципиальное отличие детей в этой подгруппе состоит в значительно меньшей их активности по сравнению с предыдущей подгруппой. Они никогда не оказываются в центре событий, редко побеждают, сконцентрированы на себе, обособлены от окружающего мира, даже если находятся в групповой комнате, где играют ещё 20 детей. У них мало друзей, но подавляющее большинство в группе находятся в статусе «принятых», имели по три выбора. Оказать помощь, поделиться с товарищем они могут, но после того, как взрослый обратит внимание на ситуацию, расставит нужные акценты, предложит варианты возможных поведенческих реакций. Уровень тревожности у половины данной подгруппы допустимый, т.е. детям нужно дополнительное внимание и проблемы будут решены, а у второй части – явно прослеживаются признаки невроза, который или уже есть, или будет в ближайшее время. Самооценка адекватная, но есть случаи и завышенной, и заниженной. Отношения к воспитателю ровные, но внешне эмоции они проявляют редко, хотя считают своего педагога источником новой информации, экспертом, эрудитом, способным ответить на все вопросы ребёнка и оценить его достижения;

– недостаточный уровень психоэмоционального статуса по результатам исследования имеют 38,7% девочек и 36,5% мальчиков. Эмоциональное состояние этих детей отличается неустойчивостью переживаний, а поведение далеко не всегда адекватно ситуациям. Имеющиеся у них нарушение зрения стало одной из причин возникновения страха негативной оценки и тенденции избегать межличностных взаимоотношений без гарантий принятия и поддержки, которые сопровождаются чувством смущения и стыда в социальных контактах. Часть этих воспитанников робкие, стыдливые, застенчивые в общении и поведении дети, но есть в этой же подгруппе высокотрехотные, агрессивные, гиперактивные дети с диагнозом «синдром дефицита внимания». Проявлять эмпатию они не умеют, друзей в группе у них нет, почти все они находятся в статусе «непринятый» или «изолированный». Самооценка или завышена, когда ребёнок выдаёт желаемое за действительное или занижена, что свидетельствует о неуверенности в своих силах. Отношение к воспитателям равнодушное, недоверчивое, они редко обращаются к нему, личностные мотивы общения с ним не были отмечены

В результатах исследования нашли подтверждение идеи, опубликованные ранее в работах казахских учёных К.Н. Даркуловой [4], Г.Н. Амирхановой [4], Р.А. Сулейменовой [10] о необходимости поддержки и сопровождения детей с ОВЗ в процессе их вхождения в систему общественных отношений для достижения определенной степени социальной адаптации, психоэмоционального комфорта, как залога здорового взросления [].

Заключение

У детей с амблиопией и косоглазием, дефекты зрения приводят к появлению социально обусловленных нарушений, снижению психоэмоционального статуса. В исследовании выявлено, что более чем у 1/3 детей с нарушениями зрения (амблиопия и косоглазие) значительно снижен уровень психоэмоционального статуса. имеют место проблемы взаимодействия со сверстниками, недостатки целостности осмысления эмоциональных переживаний, неадекватные существующей ситуации стереотипы поведения. Диагностика психоэмоционального статуса ребенка с нарушениями зрения (амблиопия и косоглазие) позволяет определить задачи, содержание и направленность индивидуально-личностной помощи ребенку с ОВЗ в развитии его социально-эмоциональной сферы.

Мы убеждены, что знание воспитателями, тьюторами, социальными педагогами особенностей психоэмоционального статуса детей с нарушениями зрения, комплексное и целенаправленное сопровождение ребенка в данном направлении будет способствовать ослаблению, а в некоторых случаях и преодолению имеющихся у детей отклонений и положительным образом скажется на становлении личностных качеств, формировании адекватного поведения и гармоничной социализации. В этом плане востребованными становятся новые педагогические технологии целостной социализации-индивидуализации растущего человека.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Болдинова О.Г. Современные тенденции социализации дошкольников с нарушениями зрения в инклюзивных группах/ О.Г. Болдинова // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Психолого-педагогические науки, 2021. – Т.15. - №2. – С. 22-26.

[2] Бусловская Л.К. Влияние двигательных режимов программы «Играйте на здоровье» на физическое развитие, соматическое здоровье, работоспособность и психоэмоциональный статус дошкольников с нарушением зрения [Электронный ресурс] / Л.К. Бусловская, В.К. Климова, А.Ю. Ковтуненко, Ю.П. Рыжкова // Современные проблемы науки и образования, 2021. - №6. - Режим доступа: URL:<https://science-education.ru/view?id=31329>.

[3] Веракса Н.Е. Социальная психология дошкольника / Н.Е. Веракса, А.Н. Веракса, Т.А. Репина. – М.: Изд-во Мозаика-Синтез, 2016. – 352с.

[4] Даркулова К.Н. Тенденции развития ранней комплексной помощи детям с ограниченными возможностями в республике Казахстан (Обзор научных публикаций за 2001-2019гг.) [Электронный ресурс]/ К.Н. Даркулова, Г.Н.

Амирханова // Международный журнал экспериментального образования, 2019. - №6. – С.92- 96. - Режим доступа:

URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11931>

[5] Дошкольная тифлопедагогика: учебное пособие: направление подготовки 44.03.03 Специальное (дефектологическое) образование / авт.-сост. Е.И. Филипович, Н.М. Борозинец. – Ставрополь: СКФУ, 2019. – 222 с.

[6] Захаров А.И. Неврозы у детей и психотерапия/ А.И. Захаров. – СПб.: Изд-во Союз, 2004.

[7] Карелина И.О. Эмоциональная сфера ребёнка как объект психологических исследований: избранные научные статьи. – Прага: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2017. – 157 с.

[8] Кошелева А.Д. Эмоциональное развитие дошкольников: учеб. пособие: для студентов фак. дошк. образования высш. пед. учеб. заведений/ А.Д. Кошелева, В.И. Перегуда, О.А. Шаграева; под ред. О.А. Шаграевой, С.А. Козловой. – М.: Академия, 2003. – 176 с.

[9] Слюсарская Т.В. Особенности межличностного общения у детей с нарушением зрения [Электронный ресурс]/ Т.В. Слюсарская, Е.А. Романова. – Режим доступа: URL:https://elibrary_44012664_59835030.pdf

[10] Сулейменова Р.А. Система ранней коррекционной помощи детям с ограниченными возможностями в Казахстане: проблемы создания и развития /Р.А. Сулейменова. – Алматы: ИИА Айкос, 2001. - 320с.

[11] Урунтаева Г.А. Психология дошкольника. Практикум. Учебное пособие. – М.: Изд-во Инфра-М, 2021. - 401с.

[12] Федоренко Ю.В. Проблема эмоционального развития детей с амблиопией и косоглазием / Ю.В. Федоренко // Вестник Ставропольского государственного университета, 2010. - Т. 71. – С. 208-213.

REFERENCES

[1] Boldinova O.G. Sovremennye tendencii socializacii doshkol'nikov s narusheniyami zreniya v inkluzivnyh gruppah/ O.G. Boldinova // Izvestiya Dagestanskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Psichologo-pedagogicheskie nauki, 2021. – Т.15. - №2. – S. 22-26. [Boldinova O.G. Modern trends in the socialization of preschoolers with visual impairments in inclusive groups/ O.G. Boldinova // Proceedings of the Dagestan State Pedagogical University. Psychological and pedagogical sciences, 2021. – vol. 15. - No.2. – pp. 22-26.] [in Russian].

[2] Buslovskaya L.K. Vliyanie dvigatel'nyh rezhimov programmy «Igrajte na zdo-rov'e» na fizicheskoe razvitie, somaticheskoe zdorov'e, rabotosposobnost' i psihoemocional'nyj status doshkol'nikov s narusheniem zreniya / L.K. Bu-slovskaya, V.K. Klimova, A.YU. Kovtunenکو, YU.P. Ryzhakova // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya, 2021. - №6.; URL:<https://science-education.ru/view?id=31329> (data obrashcheniya 3.03.2024). [Buslovskaya L.K. The influence of motor modes of the program "Play for health" on physical development, somatic health, performance and psycho-emotional status of preschoolers with visual impairment / L.K. Buslovskaya, V.K. Klimova, A.Y. Kovtunenکو, Yu.P. Ryzhakova // Modern problems of science and

education, 2021. - No.6.; URL:<https://science-education.ru/view?id=31329> [in Russian].

[3] Veraksa N.E. Social'naya psihologiya doshkol'nika / N.E. Veraksa, A.N. Veraksa, T.A. Repina. – M.: Izd-vo Mozaika-Sintez, 2016. – 352s. [Veraksa N.E. Social psychology of a preschooler / N.E. Veraksa, A.N. Veraksa, T.A. Repina. – M.: Publishing house Mosaic Synthesis, 2016. – 352s.] [in Russian].

[4] Darkulova K.N. Tendencii razvitiya rannej kompleksnoj pomoshchi detyam s ogranicennymi vozmozhnostyami v respublike Kazahstan (Obzor nauchnykh publikacij za 2001-2019gg.) / K.N. Darkulova, G.N. Amirhanova // Mezhdunarodnyj zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya, 2019. - №6. – S.92- 96. URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11931> (data obrashcheniya: 23.02. 2024). [Darkulova K.N. Trends in the development of early comprehensive care for children with disabilities in the Republic of Kazakhstan (Review of scientific publications for 2001-2019) / K.N. Darkulova, G.N. Amirkhanova // International Journal of Experimental Education, 2019. - No.6. – pp. 92-96. URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11931> [in Russian].

[5] Doshkol'naya tiflopedagogika: uchebnoe posobie: napravlenie podgotovki 44.03.03 Special'noe (defektologicheskoe) obrazovanie / avt.-sost. E.I. Filipo-vich, N.M. Borozinec. – Stavropol': SKFU, 2019. – 222 s. [Preschool typhlopedagogy: textbook: training area 44.03.03 Special (defectological) education / author-comp. E.I. Filipo-hiv, N.M. Borozinets. Stavropol': NCFU, 2019. – 222 p] [in Russian].

[6] Zaharov A.I. Nevrozy u detej i psihoterapiya/ A.I. Zaharov. – SPb.: Izd-vo Soyuz, 2004. [Zakharov A.I. Neuroses in children and psychotherapy / A.I. Zakharov. – St. Petersburg: Publishing House of the Union, 2004] [in Russian].

[7] Karelina I.O. Emocional'naya sfera rebyonka kak ob"ekt psihologicheskikh issledovaniy: izbrannye nauchnye stat'i. – Praga: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2017. – 157 c. [Karelina I.O. The emotional sphere of a child as an object of psychological research: selected scientific articles. – Prague: Vědecko vydavatelské centrum "Sociosféra-CZ", 2017. – 157 p.] [in Russian].

[8] Kosheleva A.D. Emocional'noe razvitie doshkol'nikov: ucheb. posobide: dlya studentov fak. doshk. obrazovaniya vyssh. ped. ucheb. zavedenij/ A.D. Kosheleva, V.I. Pereguda, O.A. SHagraeva; pod red. O.A. SHagraevoj, S.A. Kozlovoj. – M.: Akademiya, 2003. – 176 s. [Kosheleva A.D. Emotional development of preschoolers: studies. help: for students of the faculty. doshk. higher education. pedagogical studies. institutions/ A.D. Kosheleva, V.I. Pereguda, O.A. Shagraeva; edited by O.A. Shagraeva, S.A. Kozlova. – M.: Academy, 2003. – 176 p.] [in Russian].

[9] Slyusarskaya T.V. Osobennosti mezhlichnostnogo obshcheniya u detej s narusheniem zreniya/ T.V. Slyusarskaya, E.A. Romanova URL: https://elibrary_44012664_59835030.pdf [Slyusarskaya T.V. Features of interpersonal communication in children with visual impairment/ T.V. Slyusarskaya, E.A. Romanova URL: https://elibrary_44012664_59835030.pdf] [in Russian].

[10] Sulejmenova R.A. Sistema rannej korrekcionnoj pomoshchi detyam s ogranicennymi vozmozhnostyami v Kazahstane: problemy sozdaniya i razvitiya /R.A. Sulejmenova. – Almaty: IIA Ajkos, 2001. - 320s. [Suleimenova R.A. The system of early

correctional care for children with disabilities in Kazakhstan: problems of creation and development / R.A. Suleimenova. – Almaty: IIA Aikos, 2001. - 320s.] [in Russian].

[11] Uruntaeva G.A. Psihologiya doshkol'nika. Praktikum. Uchebnoe posobie. – M.: Izd-vo Infra-M, 2021. - 401s. [G. Uruntaeva.A. *Psychology of a preschooler. The workshop. Textbook.* – M.: Publishing house Infra-M, 2021. - 401c] [in Russian].

[12] Fedorenko YU.V. Problema emocional'nogo razvitiya detej s ambliopiej i kosoglaziem / YU.V. Fedorenko // Vestnik Stavropol'skogo gosudarstvennogo universiteta, 2010. - T. 71. – S. 208-21). [Fedorenko Yu.V. *The problem of emotional development of children with amblyopia and strabismus / Yu.V. Fedorenko // Bulletin of Stavropol State University, 2010. - vol. 71. – pp. 208-213] [in Russian].*

Гавришова Е.В., Галимская О.Г.

КӨРУ ҚАБІЛЕТІ БҰЗЫЛҒАН 5-7 ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫҚ ЖАҒДАЙЫН ЗЕРТТЕУ (АМБЛИОПИЯ ЖӘНЕ СТРАБИЗМ)

Аңдатпа. Баланың эмоционалды мәртебесі оның психологиялық денсаулығының, барабар эмоционалды реакцияларының, әлеуметтенуінің интегралды көрсеткіші болып табылады. Өздеріңіз білетіндей, страбизм және амблиопия сияқты көру қабілетінің бұзылуы эмоционалды тұрақсыздықты, мазасыздықты, әлеуметтік бейімделу проблемаларын тудыруы мүмкін. Көру қабілеті бұзылған баланың психоэмоционалды мәртебесін диагностикалау балаға бар проблемаларды жеңуде жеке-жеке көмек көрсетудің міндеттерін, мазмұны мен бағытын анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты-көру қабілеті бұзылған 5-7 жастағы балалардың психоэмоционалды жағдайын талдау және бағалау (амблиопия және страбизм). Зерттеу әдістері. Теориялық: талдау, жалпылау, жүйелеу; емпирикалық: тестілеу, өзін-өзі бағалау, бақылау, әңгімелесу, деректерді сандық және сапалық өңдеу әдістері. Белгород қаласының мектепке дейінгі мекемелерінде жүргізілген зерттеуге көру қабілеті бұзылған (амблиопия және страбизм) 5-7 жастағы 75 бала қатысты. Амблиопия және страбизмі бар балаларда көру ақаулары әлеуметтік анықталған бұзылулардың пайда болуына, психоэмоционалды мәртебенің төмендеуіне әкеледі. Зерттеу барысында көру қабілеті бұзылған балалардың 1/3-тен астамында құрдастарымен өзара әрекеттесу проблемалары, эмоционалды тәжірибелерді түсіну тұтастығының кемшіліктері, бар жағдайға сәйкес келмейтін мінез-құлық стереотиптері, психоэмоционалды мәртебе деңгейі айтарлықтай төмендегені анықталды. Анықталған проблемалар мен психоэмоционалды мәртебенің тапшылығы көру қабілеті бұзылған мектеп жасына дейінгі балалардың психоэмоционалды әл-ауқатын, оң әлеуметтенуін қамтамасыз етудің жаңа педагогикалық тәсілдерін қажет ететіні анықталды.

Кілт сөздер: мектеп жасына дейінгі балалар; амблиопия және страбизм; психоэмоционалды мәртебе; мазасыздық деңгейі; өзін-өзі бағалау; эмпатия; баланың социометриялық мәртебесі.

Gavrishova E.V., Galinskaya O.G.

**INVESTIGATION OF THE PSYCHOEMOTIONAL STATUS OF 5-7
YEAR OLD CHILDREN WITH VISUAL IMPAIRMENTS (AMBLYOPIA AND
STRABISMUS)**

Annotation. The emotional status of a child is an integral indicator of his psychological health, adequate emotional reactions, and socialization. As is known, such a form of visual impairment as strabismus and amblyopia can cause emotional instability, anxiety, and problems of social maladaptation. Diagnosis of the psychoemotional status of a visually impaired child allows you to determine the tasks, content and orientation of individual and personal assistance to a child in overcoming existing problems. The aim of the study is to analyze and evaluate the psychoemotional status of 5-7-year-old children with visual impairments (amblyopia and strabismus). Research methods. Theoretical: analysis, generalization, systematization; empirical: testing, self-assessment, observation, conversation, methods of quantitative and qualitative data processing. 75 children aged 5-7 years with visual impairments (amblyopia and strabismus) participated in the study conducted in pre-school institutions in Belgorod. In children with amblyopia and strabismus, visual defects lead to the appearance of socially conditioned disorders, a decrease in psychoemotional status. The study revealed that more than 1/3 of visually impaired children have problems interacting with peers, deficiencies in the integrity of understanding emotional experiences, behavior stereotypes that are not adequate to the existing situation, and the level of psychoemotional status is significantly reduced. It was found that the identified problems and deficits of psychoemotional status require new pedagogical approaches to ensuring psychoemotional well-being, positive socialization of preschoolers with visual impairments.

Keywords: preschoolers; amblyopia and strabismus; psychoemotional status; anxiety level; self-esteem; empathy; sociometric status of the child.

ӘОЖ 796.325

ҒТАХР 14.25.05

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).62

Наурызбаев Н.Н.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

E-mail: Nurlibek-96@mail.ru

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖӘНЕ СПОРТПЕН ШҰҒЫЛДАНУ КЕЗІНДЕГІ АҒЗАНЫҢ КЕЙБІР ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа. Дене тәрбиесі және спорт физиологиясы ғылымы – салыстырмалы түрде алып қарағанда, жас ғылым. Дегенмен, ерікті қозғалыстардың физиологиялық табиғатын зерттеу нәтижелері көптеген жылдар бойы қалыптасқан. Өмірдің басқа да қажеттілігіне қарай туындайтын барлық қозғалыстар тәрізді спорттық жаттығулар үдерісінде немесе дене шынықтырумен шұғылдану кезінде орындалатын қозғалыстар да физиологиялық заңдылықтар негізінде орындалады. Ол қазіргі уақытқа дейін ғылыми-зерттеу нәтижелерімен толықтырылып даму үстінде.

Әр түрлі спорттық әрекет кезіндегі жеке жүйелердегі, сондай-ақ біртұтас организмде пайда болатын өзгерістердің, физиологиялық реакциялардың тек қана сандық емес, сапалық та сипаттамасын беру болып табылады. Қарқынды бұлшық ет белсенділігі кезінде организмде пайда болатын өзгерістердің физиологиялық механизмдерін білу, денсаулықты сақтай отырып дене жұмыс қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік беретін жаттығуларды дұрыс бағалауға және тиімді жоспарлау керек. Организмнің қызметтік қорларына және бұлшық ет жүктемелеріне бейімделуінің физиологиялық механизмдеріне ерекше назар аудару қажет.

Кілт сөздер: дене тәрбиесі; спорт; гравитациялық естен тану; артостатистикалық талықсу; тыныс алу; қан айналу; зат алмасу; ас қорыту.

Kipicne

Спорттық қызмет кезіндегі ағза күйінің физиологиялық сипаттамасы.

1. Спорттық қызмет кезіндегі ағзаның күйі. Сөре алдындағы күй. Бұлшық ет қызметін сөре алдында, жұмыс уақытында және қалыпқа келу кезеңдерінде бөлуге болады. Бұл кезде физиологиялық қызметтердің деңгейі өзгереді:

- 1) физиологиялық тыныштық қалпы;
- 2) сөре алдындағы кезеңде физиологиялық көрсеткіштер өседі;
- 3) физиологиялық қызметтер басына ену кезеңінде артады;
- 4) жұмыс деңгейі;
- 5) жылдам қалыпқа келу кезеңі;
- 6) баяу қалыпқа келу кезеңі.

Сөреден алдыңғы реакциялар шартты – рефлекторлы көңіл – күйдің бір түрі болып табылады. Жарыстың уақытына, өтетін орнына және оның дайындығына шартты тітіргендіргіштер қызмет етеді. Тыныс алу тереңдеп, жүректің соғуы жиілене бастайды, салатамырлық қысым мен қандағы глюкозаның мөлшері көбейіп, өкпенің тыныс алуы кеңейеді. Олар симпатоадреналар жүйенің ми қабығындағы гипоталамус және лимбия жүйесінің белсенділігі артуына мүмкіндік береді. Бұл күй өзіне тән және тән емес ерекшеліктерінің өзгерістері арқылы сипатталады. Өзіне тән емес өзгерістер – алдағы болатын қозғалыс қызметтеріне тікелей байланыссыз, зат алмасу, жүрек – тамыр жүйесінің функционалды күйінің өзгеруінен болады. Бұлшық еттің нәзіктігі мен қызуын арттырып, жұмыстың нәтижесін анықтайтын өзгерістер - өзіне тән деп аталады. Ағза сөре алдында өтетін ығысулардың жұмыс деңгейіне, функционалды процестердің жақындауына жұмыс басталғанға дейін мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

А. Пуни болжамы бойынша сөре алдындағы көңіл-күй үш түрге бөлінеді: I. Жауынгерлік дайындық – орталық жүйке жүйесінің, қозғалыс аппаратының нәзіктігі мен қозуын арттырып, вегетативті қамтамасыз ететін жүйелер.

Сөре алдындағы дірілдеу күйі кезінде орталық жүйке жүйесінде қозу процесі басым болғандықтан, тітіркендіргіштер қызметінің бұзылуына соқтырып, кейбір қимылдардың нәтижесіне теріс әсерін тигізуі мүмкін. Ұзын қашықтыққа жүргенде қан айналымы мен тыныс алу мүшелерінің қызметі жақсарады. Бұл кезде жұмыс қабілеттілігінің артуы да, төмендеуі де мүмкін.

Сөре алдындағы бейқамдық (апатия) кезінде орталық жүйке жүйесінде тежелу байқалып, вегетативті жүйелер қызметі бәсеңдиді де, спортшының көңіл – күйі тұнжыраңқы болып көрінеді. Шектен тыс кідірістің байқалуы – сөре алдындағы бейқамдық деп аталады. Сөре алдындағы көңіл-күй мынадай факторларға байланысты реттеледі: 1) Жарыс алдында спортшының мінез-құлқын қалыптастыру керек. 2) жаттығулармен қарқынды бой жазу қозғалыс анализаторлары қызметінің артуына мүмкіндік жасайды. Сөре алдындағы дірілдеу күйінде бой жазу баяу тыныс жиілігімен анықталады. 3) массаж жасау барлық жүйелердің қызметін арттырады. 4) психикалық қобалжуды жою үшін алдағы іске берілетін нұсқау әсері.

Бабына ену. Қызметтердің бабына енуінің физиологиялық заңдылықтары және механизмі. Бабына ену деп физиологиялық жүйелер қызметтерінің өсіп – дамуымен сипатталатын ағзаның жұмыс қабілеттілігінің біртіндеп артуын айтады. Бұл кезде барлық жүйелердің қызметі күйшейіп, ағза жаңа өмір сүру деңгейіне бейімделеді. Бұлшық етпен, әсіресе қарқынды, не сылбыр жұмыс атқару кезінде физиологиялық бағамдар дамуының үш кезеңі байқалады: 1) бабына ену кезеңі, 2) тұрақты күй кезеңі, 3) қалыпқа келу кезеңі. Бұлар шартты рефлекторлы механизмдермен, симпато – адреналдық жүйенің белсенділігі мен жүйке орталықтарының қызыметтік күйін арттырады. Бабына енудің заңдылықтарын сипаттайтын шарттар: 1. Әр түрлі жүйелер функциялары күшейтілуінің уақыт жағынан тұрақсыздығы; 2. Жұмыс басталар алдындағы күш-қуаттың анаэробтық кездерінің басымдылығы; 3. Функциялар күшеюінің тепе-теңсіздігі; 4. Бұлшық еттердің әр түрлі жұмыс кезіндегі бабына ену бағамының өзіне тәндігі; 5. Бабына

енудің шапшаңдығы жұмыстың қарқындылығы мен оның машықтанған дәрежесіне байланысты болады.

Бой жазу – сөре алдындағы реакцияларды жетілдіру және бабына ену қызметін жетілдіру және бабына енудің қызметін жетілдіру факторлары ретінде. Бой жазу дегеніміз – ағзаны алдағы қызметке дайындауға қажетті жаттығулардың жиынтығы яғни бабына ену процестерін қамтамасыз етеді. Бой жазу кезіндегі симпато – адренал жүйесінің қозуы ағзаны біршама ығысуға ұшыратады. Катехоламиндер формациясы арқылы қыртыс орталықтарының қызметі күшейеді. Қанда эритроциттердің саны өсіп, қандағы оттегінің сыйымдылығы артады. Жүректің соғу жиілігі мен систолалық көлемі өседі де, қанның минөттік көлемі мен жиілігі өседі. Жұмыс атқаратын бұлшық еттерде жылу шығару бағамдары ұлғаяды. Соның нәтижесінде биохимиялық түзілістер жылдамдығы мен бұлшық еттер қозуы артып, олардың котоидтарының тұтқырлығы төмендейді, ішкі үйлесімде күш-қуаттың бөлінуі азаяды. Дене қызуының көтерілуі тері тамырларында симпатикалық қозғалуларды төмендетеді. Тамырлар кеңейеді, тері қызарады, тер шығару бездерінің қанмен қамтамасыз етілуі артып, тер шығуы көбейеді. Тердің шыға бастауы жылуды реттейтін бөліктердің жұмыс атқару даярлығын сипаттайды, сондықтан ол жазылу тиімділігінің көрсеткіші ретінде қолданылады. Жазылу уақытының ұзақтылығы 10 мен 30 мин аралығында өтеді. Жазылу жалпы және арнайы деп екіге бөлінеді. Алдағы орындалатын жұмы пен жазылу арасындағы уақыт аралығы 10-15 мин, бірақ спорттың әр түрі үшін, оның мөлшері 3 мин-тен 20-30 мин аралығында болады.

Жалпы бой жазу орталық жүйке жүйесінің қозуын арттырып, қимыл және вегетативтік қызметтердің интеграциясына мүмкіндік туғызады. Арнайы бой жазу тірек – қимыл аппараттарының белгілі бір бөлімдерінің жұмыс қабілеттілігін арттыруға бағытталады.

Зерттеу нәтижелері

Ағза резервтері дегеніміз - өзінің қызметін тыныш күймен салыстырғанда анағұрлым күшейтетін қабілеті. Ағза резерві сыртқы ортаның жағдайына байланысты өзгеруімен бейімделуін қамтамасыз етеді. Оларды морфологиялық және функциональды резервтерге бөлуге болады. Морфологиялық резервтің негізінде артық элементтердің құрылымы жатыр. Мысалы, адамның қанындағы протомбиннен 500 есе көп. Адам күнделікті өмірде 35%-тей ағза мүмкіншілігін пайдаланады. Шұғыл жағдайда 50%-ке жуық. Ағзаның абсолюттік мүмкіншілігі 65%-тен аспайды.

Шаршау. Шаршаудың анықтамасы және физиологиялық маңызы. Шаршау механизмдері туралы қазіргі кездегі көзқарастар. Шаршау дегеніміз – мүшелердің немесе тұтас ағзаның жұмыс қабілеттілігінің уақытша төмендеп, демалудан кейін жоғалуымен сипатталады. Субъективтік жағынан шаршаудың алдында шалдығу пайда болады. Жергілікті физикалық жүктен шаршаудың пайда болуы-орталық жүйке қызметінің өзгеруіне, жүйке-бұлшық ет жылжуының бұзылуына, сонымен қатар бұлшық еттердің өздеріндегі ферменттер белсенділігінің азаюына және т.б. өзгерістерге байланысты.

Бұлшық ет қызметіндегі шаршау:

- Қимыл актілерін реттейтін жүйелер орталығында;

- Жүйке-бұлшық ет шеткі жүйелер мүшесінде;
- Бұлшық ет қызметін қамтамасыз ететін жүйелерде арта түседі.

Жұмыс кезінде шаршаудың себептері жүйке орталық жүйесі қызметтерінің өзгеруімен дамиды. Жүйке жасушаларында энергиялық қорлар таусылады. Бұлшық етте энергия көздерінің ресинтезі бұзылып, зат алмасу өнімдері шоғырланады. Сонымен қатар ацетилхолен медиаторларының қоры таусылып, оттегінің қажеттілігі азаяды.

Дене тәрбиесі және спортпен шұғылданатын студенттердің, сабақ алдында ішкі ағза мен жүйелері қызметінің өзгеруі байқалады, бұл ағзаны сөре алдындағы және сөрелік жағдайы. Бұл өзгерістер рефлекторлық шартты қызметінің қорытындысы мен әртүрлі сапалық көріністері болуы мүмкін.

Сөре алдындағы жағдайда, әдетте жүйке жүйесінің қозғыштығының көтерілуінен, қанайналым, тыныс алу, ас қорыту мен бөлу, зат алмасу жүйесі қызметінің күшеюінен болады. Егер, бұл өзгерулер біркелкі болса, орнықты шекарадан асып кетсе, олар қозғалыс аппаратын ішкі ағза мен жүйені алдағы бұлшық ет қызметіне қамтамасыз етуге дайындайды. Кейде оқу сабақтары мен жарыстар жағдайы, өте күшті тітіркенгіштік болуы мүмкін, онда жүйке жүйесінің қолайлы қозуының орнына, студенттердің қозғыштығының шамадан тыс көтерілуі «сөрелі безгектің» белгісі болып табылады.

«Сөрелік безгек» - соңғы қорытындысында жүйке жүйесі орталығының тежелу процесінің дамуына, ағза қызметі мен жүйесінің езілуіне, спорттық техникалық нәтиженің төмендеуіне әкеліп соғады. Мұндай сөреден шығар алдындағы сөрелік жағдайына қолайсыз болады. Сөрелік жағдайы денені қыздыру арқылы реттеуге болады [1, 2, 3].

Бұлшық еттердің жұмысты ұзақ уақыт орындаған кездерінде бірте бірте қуат қоры таусылады, қанша зат алмасу өнімдері жиналады, ал бастың ми қабына жұмыс істеуші қанқа бұлшық еттерінен түскен шабыттар, қозу мен тежеу процесінің әдеттегі өзара қатынасын бұзуға қатынасын келтіреді. Өзгеру адамның сезімімен қосылып, дененің жұмысын орындауды қиындатады, қорытындысында ағзаның жұмыс қабілеті төмендейді, қажу жағдайы басталады. Егер ағзаны тынықтырып, басқа қызметке қосып тынықтырса ағза өнімдердің ыдырауынан босайды, өзінің уақыт қорын қалпына келтіреді. Қажудың дәрежесі, яғни қалпына келтіру, қажу белгілері жойылады, ағза қайтадан жұмысқа қабілетті болады. Қажудың дәрежесі, яғни қалпына келтіру кезеңі, студенттердің денсаулық жағдайы мен дене дайындығына, орындалған жұмыстарының ұзақтығы мен қарқындылығына, көлемі мен қоршаған ортаның жағдайына байланысты. Басқа тең жағдайда, дененің жұмыс істеу қабілетіне, студенттің рухани-жігерлі дайындығына, сезім әрекеттеріне бой алдырғыш күш-қуатына кеп ықпал етеді [4].

Максаттылық, жеңіске деген жігерлілік, борышқа деген жауапкершілік, жатымды сезімге шақырады, олар күш қосады, қажудың басталу уақытын алыстатады және керісінше жігерліліктің болмауы, алдағы еңбектен, күрестен қорқу, жабырқану, төменгі рухани жағдай, қарама-қайшы сезіну, қажудың басталуын жылдамдатады, шаршаудың сезімдерін күшейтеді.

Жұмыс істеу қабілеті мен қажудың төмендеуін әртүрлі жаттығулардан, жұмыстардан кейін, күшті қалпына келтіретін демалыс қажет. Демалыс белсенді

және белсенді емес болуы мүмкін. Ұйқы және тамақтанудың дұрыс ережесі толыққанды демалысқа маңызы өте зор.

Демалыстың болмауынан, жеткіліксіз ұйқы салдарынан, ретсіз және шамадан тыс тамақтанудан, сонымен бірге денсаулық жағдайында ауытқу бар болса, әркездегі қайталанып келетін ауыр жұмыстар созылмалы қажуға, тым шаршауға әкелуі мүмкін. Қажу құбылысы елеусіз, біртіндеп ұлғая түсуі мүмкін: ұйқы бұзылады, тәбет төмендейді, сосын шаршағандықты сезіну пайда болады, шұғылдануды қаламайды, тер шығу үдейді, салмақ азаяды, ағзада басқа да бұзылулар пайда болады. Ұзақ уақыт тым шаршап қажығандықты, орталық жүйке жүйесін шамадан тыс тітіркенгендігімен қажығандығы және жаттығу сабақтарының тәртібі мен негізі процестерінің байланысы бұзылуын спортта артық жаттыққандық деп атайды. Жүйелі дәрігерлік-педагогикалық бақылау мен өзін-өзі бақылау ұзақ уақыт артық жаттыққандықты бастапқы белгілерін уақытында анықтауға және қажетті сақтандыру шараларын қабылдауға мүмкіндік береді. Артық жаттыққандық арнайы емделуді талап етеді [3, 4].

Егер дене шынықтыру мен шұғылданушы немесе спортшы жеткіліксіз жаттықса және оған қарамай жаттыққандық жағдайындағы қуаттылыққа тепе-тең дене шынықтыру жұмысын орындауға тырысса, онда жұмыс істеу басталғаннан сон, бірнеше уақыттан кейін ол, аяқтың қозғалмай қалуын, кеудесінің қысылатын, ауыртпалықты, басы айналуы, тұншығуды сезінеді. Аталған сезімдердің шарықтау шегін «өлі нүкте» деп атайды. Бұл қажығандықтың бір түрі. Егер жұмысты жалғастыра отырып қайраттылықтың күшімен «шыдап» бақса, пайда болған ауыр сезімдерден басым келсе, онда біршама уақыттан кейін, тыныс алу, кеуденің қысылғаны, ауырғаны жеңілдейді және жеңе алмайтын, жұмысты тастау ықыласы, жалпы көңіл-куй сезімінің жақсаруына орын береді. Мұндай жағдайды «екінші тыныс» - деп атайды.

Жақсы жаттыққандық жағдайында алдын ала денені қыздыру, біртіндеп еңбектің күшін көбейту, «өлі нүктенің» келу уақытын алыстатады немесе жағымсыз сезімдерді әлсіретеді, «екінші тыныстың» келуін, ашылуын жеңілдетеді.

Дене мәдениеті және спорт сабақтары кезінде кейбіреулердің әдістемелік және санитарлық-гигиеналық ережелерді өрескелі бұзғаны салдарынан мына төмендегідей аурулы жағдайлар пайда болуы мүмкін: гравитациялық естен тану, артостатистикалық талықсу, талып қалу жағдайы және т.б. Дене мәдениеті және спортпен шұғылданушы студент, осы аурулы жағдайлардың негізгі ерекшеліктерін, олардың пайда болғанын ескеруді және оған қажетті алғашқы көмек көрсетуді білуі қажет.

Гравитациялық естен танудан сақтанудың әдісі - мәреге жүгіріп келгенде бірден тоқтап қалмай, жүгірісті біртіндеп тоқтату керек.

Ортостатистикалық талықсу - гравитациялық естен танудың біртүрі болып табылады. Бұл құбылыс адамның қатарда ұзақ тұруынан болады. Ортастатистикалық талықсу ұзақ уақыт күштену жағдайынан кейін белсенді қозғалыстың шектелуінен күре тамыр қанының күш қуатын ретеушісінің бұзылуына, қанның кеуде мен аяқтың төменгі бөлімінде тұрып қалып жүрекке күре тамыр арқылы қанның құйылуына нашарлауына байланысты пайда болады.

Сырттан қарағандағы белгілері, сақтану ережелері, шаралары мен алғашқы көмек, сол гравитациялық естен тану жағдайындай [1, 2, 3, 4].

Талып қалу жағдайы кейбір денені шынықтырушылар мен спортшылардың қатты уайымдап, қайғыру, салдарынан және жағымсыз сезімдерден пайда болады. Бұл жағдайларда күре тамыр қанның күш қуаты бірден төмен түседі. Осыдан бастып миына біршама қан жетіспейді де есінен танады.

Қорытынды

Дене шынықтыру жаттығуларын шамадан тыс зорланы істейтін ауыр атлеттер мен басқа спортшыларда көкірек пен құрсақтың ішкі қан қысымының бірден көтерілу нәтижесінен кеуденің сору әрекеті бұзылады, күре тамырдағы қан қысымы төмендейді, қанды көмірқышқыл газымен байыту нашарлайды. Ауыр атлетшілерде мойын бұлшық еттерінің жақсы дамуына байланысты қатты күштену кезінде, мойынның қан тамырлары соғылады да, миға қан келмейді. Нәтижесінде ми қансызданады да, талып қалу жағдайына әкеледі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Адамбеков К.1., Тастанов Э.Ж., Әбілдабеков С.Ә. «Таңдамалы спорт түрлерінің теориясы мен әдістемесі» - Алматы, 2011.

[2] Массовая физическая культура в ВУЗе (учебное пособие). Под редакцией Маслякова В.А., Матякова В.С. - М.: «Высшая школа», 1991.

[3] Пономарев Н.И. Физическая культура как элемент культуры общества и человека. - Алматы: «Мерей», 1996.

[4] Физическая культура студента. Под редакцией. Ильинича В.П. - М.: Гардарики, 2001.

REFERENCES

[1] Adambekov K.1., Tastanov E.Zh., Abildabekov S.A. «Таңдамалы спорт түрлерінің теориясы мен әдістемесі» - Almaty, 2011. [Adambekov K.1., Tastanov E.Zh., Abildabekov S.A. “Theory and methodology of selective sports” - Almaty, 2011].

[2] Massovaya fizicheskaya kul'tura v VUZe (uchebnoye posobiye). Pod redaktsiyey Maslyakova V.A., Matyakova V.S. - M.: «Vysshaya shkola», 1991. [Mass physical culture in universities (methodological manual). Edited by V.A. Maslyakova, V.S. - M.: “Higher School”, 1991].

[3] Ponomarev N.I. Fizicheskaya kul'tura kak element kul'tury obshchestva i cheloveka. - Almaty: «Merey», 1996. [Ponomarev N.I. Physical culture as an element of society and human culture. - Almaty: “Merey”, 1996].

[4] Fizicheskaya kul'tura studenta. Pod redaktsiyey. Il'inicha V.P. - M.: Gardariki, 2001. [Physical education for students. Edited by Ilyinich V.P. - M.: Gardariki, 2001].

Наурызбаев Н.Н.

НЕКОТОРЫЕ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ СОСТОЯНИЯ ОРГАНИЗМА ВО ВРЕМЯ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И СПОРТА

Аннотация. Наука о физическом воспитании и спортивной физиологии – сравнительно молодая наука. Однако результаты изучения физиологической

природы произвольных движений установлены уже многие годы. Все движения, возникающие из других жизненных потребностей, совершаются на основе физиологических законов. В настоящее время он находится в стадии разработки и дополнен результатами научных исследований.

Он заключается в том, чтобы дать не только количественное, но и качественное описание изменений и физиологических реакций, происходящих в отдельных системах при различных спортивных занятиях, а также в отдельно взятом организме. Необходимо знать физиологические механизмы изменений, происходящих в организме при интенсивной мышечной деятельности, правильно оценивать и эффективно планировать упражнения, позволяющие повысить работоспособность организма при сохранении здоровья. Необходимо обратить особое внимание на физиологические механизмы адаптации организма к функциональным резервам и мышечным нагрузкам.

Ключевые слова: физкультура; спорт; гравитации; артостатистический анализ; дыхание; кровообращение; обмен веществ; пищеварение.

Naurzbaev Nurlybek

SOME PHYSIOLOGICAL CONDITIONS OF THE BODY DURING PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

Annotation. The science of physical education and sports physiology is a relatively young science. However, the results of studying the physiological nature of voluntary movements have been established for many years. All movements arising from other vital needs are performed on the basis of physiological laws. It is currently under development and supplemented by scientific research results.

It consists in giving not only a quantitative, but also a qualitative description of the changes and physiological reactions occurring in individual systems during various sports activities, as well as in a single organism. It is necessary to know the physiological mechanisms of changes that occur in the body during intense muscle activity, to correctly evaluate and effectively plan exercises that increase the body's performance while maintaining health. It is necessary to pay special attention to the physiological mechanisms of adaptation of the body to functional reserves and muscle loads.

Keywords: physical training; sport; gravity; artostatistical analysis; breath; circulation; metabolism; digestion.

ӘОЖ 37.02

ГТАХР 14.35.05

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).63

Рапбек Т.Ұ., Рысқалиева Р.Г.**Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы**

E-mail: infinitetomiris@gmail.com

**ХИМИЯ ПӘНІНЕН ПРАКТИКАЛЫҚ САБАҚТАРДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ
ЭКСПЕРИМЕНТТІК ОҚУ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУДІҢ
ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛІН ЖАСАУ**

Аңдатпа. Мектептің басты міндеті оқыту, дамыту және тәрбие беруді қатар ұштастыру саналады. Ал химия пән ретінде осы мәселенің шешіміне үлкен үлес қосады. Себебі химия пәніндегі зертханалық жұмыстар мен практикалық сабақтар кәсіби даярлық пен теориялық дайындықтың басты бөлігі. Олардың бағыты – теориялық мәліметтер мен пәндік және кәсіби практикалық әрекеттердің эксперименттік көрінісі, жағдайы. Олар тек иллюстрация ғана емес, танымдық құрал ретінде де қолданылады. Егер оқушы қауіпсіздік ережесін сақтай отыра практикалық жұмысты орындай алса, зертханалық жұмыс жүргізе алса, эксперимент кезінде бақылау жүргізсе және эксперимент нәтижелерін қорытындылай алса, бұл оның бойындағы өз бетінше жұмыс жасау қабілетін тәрбиелеп, зерттеуге деген ынтасын ашатыны сөзсіз. Сондықтан заманауи талаптарға сай эксперименттік тапсырмалар мен жұмыстарды жүргізудің әдістемелерін жаңашылдандыру өзекті мәселе болып табылады. Мақалада авторлар химия пәнінен практикалық сабақтарда оқушылардың эксперименттік оқу-зерттеу жұмыстарын тиімді жүргізудің жаңа әдістемесін ұсынады. Алдымен білім алушыларға тәжірибе жасауға арналған көрнекілік құралы мен қауіпсіздік техникасы алдын ала беріледі, одан соң оқушылар үш адамнан топқа бөлініп, тапсырмаларды орындай алады. Оқушылардың білім деңгейі мен қабілеттерін толықтай бағалай алу үшін эксперименттік тапсырмалар алдын ала деңгейге бөлінеді. Аталған әдістеме оқушы бойындағы қабілеттерді ашып, оның химия пәніне деген зейіні мен қызығушылығын арттырады деп болжанады.

Кілт сөздер: химия; эксперимент; әдістеме; зертханалық жұмыс; реакция; оқу-зерттеу; практикалық сабақ.

Кіріспе

Заманауи білім беру жүйесіне әрдайым жаңа өзгерістер мен модернизация қажет. Қазіргі таңда оқушыға әлеуметтік-мәдени білім беру бағдарламаларын игеру қажет. Соған сәйкес білім беру үдерісінде білім мен біліктіліктен басқа өмірдегі мәселелерді шешуге, әлеуметтік функцияларды орындауға көмектесетін және практикалық икем дағдыларын қалыптастыратын әдіс-тәсілдерді қолдану қажет.

Жаратылыстану циклындағы пәндер үшін, соның ішінде химия үшін эксперимент, бақылау, өлшеу, сипаттау ғылыми таным әдісі басым болуы қажет. Химияда зерттеу эксперименттік әрекеттерсіз аз нәтиже көрсетеді. Әр химиялық құбылысты игеру эксперименттік тәжірибе мен теориялық ілімді қажет етеді. Химия пәні бойынша оқу-зерттеу әрекеті оқушының теория мен эксперименттің бір-бірінен ажырамайтынын түсінік беріп, оның дамуына көмектесуі қажет.

Химия сабағындағы және сабақтан тыс оқу кезіндегі оқу-зерттеу әрекеттерін білім алушылардың зерттеу дағдыларын арттыру тиімділігі тұрғысынан анализдеп көрелік. Сабақтағы және одан тыс уақыттағы оқу-зерттеу әрекеттері Лебедева О.В., Маюрова Л.В., Лисичкин Г.В. жұмыстарында келтірілген [1-3].

Ахметов М.А., Исаева ОН., Пильникова Н.Н пікірінше химиялық эксперимент теорияны көрсетіп оны суреттеп емес, қалыптастыру қажет. Яғни, эксперимент теорияның алдында тұруы қажет. Бұл туралы авторлар көрнекілік құралдарын теориялық түсініктеменің алдында қолдану тиімділігі туралы зерттеу жұмыстарында айқындаған [4].

Д. М. Кирюшкин және В. С. Полосин ойы бойынша эксперимент - маңызды белгілерді бөліп көрсету және тәжірибелік есептерді шешуде білімді қолдануға үйрету арқылы ұғымдарды нақтылау арқылы білімді шоғырландыру және жақсарту рөліне ие [5]. Цветковтың пайымдауы бойынша химиялық эксперименттің танымдық рөлі де бар, бірақ ол студенттердің сенсорлық тәжірибесіндегі олқылықтарды толтырумен шектеледі, өйткені автор экспериментті көрнекілік құралдарына жатқызады [6].

Материалдар мен әдістер.

Химия пәні бойынша оқу-зерттеу жұмысын ұйымдастыру кезінде оның практикалық бағыттылығы үлкен рөл ойнайды. Авторлардың пікірі бойынша, зерттеу әрекеттерін келесідей бөлу қажет:

- Теориялық-ақпараттық (әдеби анализ, аналитикалық шолу, рефераттау);
- Эксперименттік-зерттеу – алдын-ала белгісіз нәтижемен эксперимент жүргізу;
- Эксперименттік – қолданбалы - нәтижелерді салыстыруға арналған эксперименттер жүргізу (мысалы, әртүрлі өндірістен алынған шырын құрамындағы С витамині мөлшерін салыстыру)
- Шығармашылық – мақсатты жұмысты орындау кезінде жеке ойы көрінетін модельдеу, конструкциялау, дайындау жұмыстары (мысалы, химиялық барометр жасау т.б.)

Бұл жіктелуге ұқсас жіктелуді Г.В. Лисичкин ұсынған еді. Ғалым білім алушымен жұмыс жасау кезінде мынадай ұйымдастыру формаларын ұсынады [7]:

- Демонстрациялық тәжірибелерді ұйымдастыру, экспонаттар мен көрнекі құралдар дайындау;
- Зерттеу мағынасындағы тапсырмалар ұсыну. Олар минималды қоғамдық маңыздылық көрсетіп, алдын-ала болжана алмайды;
- Келешекте практикалық іске асыруға болатын зерттеулер;

Мектептегі химия курсын ұйымдастыруда басты рөлді құрайтын химиялық экспериментті құрастыруғ жалпы білім беретін және химиялық құзыреттіліктерді қалыптастыру және химияның басты бөлімдерін (органика, бейорганика) игеру

кезінде жиналған білімді интеграциялау. Мақалада ұсынылатын әдістеме арқылы бұл жағдайға жету үшін оқу материалын және зертханалық тәжірибелерді мұқият орындау керек.

Жоғарыда аталған авторлардың жұмыстарын зерделей келе, сабақ материалы мен мазмұны оқу бағдарламасымен тікелей байланысты болғандықтан, сабақ үстінде оқу-зерттеу әрекеттерінің кейбір элементтерін ғана қолдануға болатыны анықталды. Алайда зерттеу жөніндегі алғашқы әрекеттер білім алушыда сабақ үстінде қалыптасуы қажет. Химия сабағы кезінде сынып ішінде білім алушылар зерттеуге қызығып, танымдары қалыптасады. Зерттеу әрекеттерін сабақ үстінде көрсетудің сәтті әдістерінің бірі – белгілі бір мәселені шешуге арналған жағдаяттар беру. Бұндай тапсырмалардың мақсаты - оқушыларға алынған ақпаратты көбейтуге емес, оны әртүрлі жағдайларда қолдануға, жаратылыстану-ғылыми мәнін анықтауға, қажетті ақпаратты жаңартуға және тапсырмада жасырын түрде берілген мәселеге дұрыс жауап табуға үйрету. Бұл айтылғандардың барлығы критикалық ойлау мен логиканың дамуына септігін тигізеді. Кейде бұндай тапсырмалар мотивациялық құрал ретінде де қолданылады.

Бұл ретте, жағдаяттар бойынша тапсырмалардың көптеген түрлерін бөліп қарастыруға болады. Ең нәтижелі тапсырма – тиімді демонстрациялы эксперимент. Бұл орайда оқушыға қойылатын басты сұрақ: “Неге бұл құбылыс орын алды?”.

Көрнекі жағдаятты тапсырмалар сабақтың кез келген уақытында қолданылуымен сәтті саналады. Әсіресе оларды сабақтың басында, мотивация кезеңінде, химиялық құбылыстарды теория түрінде оқу үшін қолдануға болады. Химиялық өзгерістің неге орын алғаны туралы оқушылар өз ойын ашық жеткізіп, сабақтың келесі кезеңдерінде соған жауап алатын болады.

Авторлар ұсынатын тағыда бір әдістемелік тәсіл рөлдік цикл технологиясы. Бұл технология мазмұны білім алушыларға тек эксперименттік қана емес, сонымен қатар эксперименттік-әдістемелік-бағалау әрекетін қалыптастыруға негіз бола алады.

Оқушыларға бұл әдіспен эксперименттік оқу-зерттеу жұмыстарын ұйымдастырудың дидактикалық шарттары мынандай:

- репродуктивті және зерттеу процедураларының оңтайлы арақатынасын анықтау;я
- дидактикалық материалдарды пайдалану әдістемесін әзірлеу;
- бақылау, өзара бақылау және өзін-өзі бақылау функцияларының оңтайлы арақатынасын іздеу;
- жеке, топтық және ұжымдық үшін қажетті жағдайларды таңдау [8-10].

Химия пәнінен практикалық сабақтарда оқушылардың эксперименттік оқу-зерттеу жұмыстарын жүргізудің әдістемелік тәсілін жасау үшін оқушыларға 3 адамнан тұратын топқа бөліну қажет. Білім алушыларға тәжірибе жасауға арналған көрнекілік құралы мен қауіпсіздік техникасы алдын ала беріледі. Топтағы бірінші оқушы заттармен, құралдармен химиялық үдерістерді, реакцияларды орындайды. Екінші адам комментатор рөлін атқарады. Ал үшінші адам бақылаушы болады, яғни бұл оқушы мұғалім берген арнайы парақты

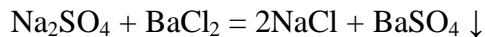
толтырып (1-кесте), тапсырманың талапқа және қауіпсіздік ережесіне сай орындалғанын көрсетеді. Төменде “Оттегі топшасы” тақырыбында 9-сыныпқа арналған практикалық тапсырмаларға мысал келтірілген.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау.

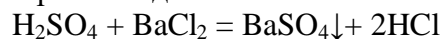
Эксперименттік тапсырма I (1-деңгей)

Сапалық реакция көмегімен ерітіндіде күкірт қышқылы H_2SO_4 , барий хлориді $BaCl_2$, натрий сульфаты Na_2SO_4 бар екенін анықтау.

1. Сынауықтарға ерітіндіден 1-2 мл аламыз.
2. Әр сынауыққа лакмус ерітіндісін қосамыз. Лакмус қай пробиркада қышқыл бар екенін көрсетеді (қызыл түс).
3. Бұл сынауықта қышқылдың бар екенін білу үшін пинцет көмегімен мырыш грануласын алып, саламыз. Газ бөлінеді. Бұл сынауықта күкірт қышқылы бар.
4. Қалған екі ерітіндіні барий хлоридімен сынаймыз. Екі сынауыққа да барий хлориді ерітіндісін қосамыз.
5. Натрий сульфаты бар сынауықта тұнба түзіледі, бұл ақ түсті барий сульфаты.

6. Ал қалған сынауықта барий хлориді бар деген сөз. Оны сынауыққа күкірт қышқылын қосу арқылы тексерсе болады.

Қауіпсіздік техникасы: реактивтермен, әсіресе қышқылмен абайлау қажет!

Бұл тапсырмада білім алушылар химиялық реакцияларды қауіпсіздік ережесіне сай орындап, мұғалім алдын ала көрсеткен химиялық құбылыстардың орын алуын бақылайды. Бұл жерде химиялық реактивтер қазақ тілінде және химиялық тілде беріледі.

Эксперименттік тапсырма I (2-деңгей)

1. Сынауықтарға ерітіндіден 1-2 мл аламыз.
2. Әр сынауыққа лакмус ерітіндісін қосамыз. Лакмус қай пробиркада қышқыл бар екенін көрсетеді.
3. Бұл сынауықта қышқылдың бар екенін білу үшін пинцет көмегімен мырыш грануласын алып, саламыз.
4. Қалған екі ерітіндіні барий хлоридімен сынаймыз. Екі сынауыққа да барий хлориді ерітіндісін қосамыз. Натрий сульфаты бар сынауықта тұнба түзіледі, бұл ақ түсті барий сульфаты.
5. Ал қалған сынауықта барий хлориді бар деген сөз. Оны сынауыққа күкірт қышқылын қосу арқылы тексерсе болады.

Бұл деңгейде химиялық операциялар мен эксперимент жөнінде мәлімет аз беріледі. Сондықтан оқушының өз әрекеттерін анализдеп, ойлануға мүмкіндік береді.

1-кесте. Бақылаушы толтыратын парақ үлгісі

Тақырыбы: Оттегі топшасы		
Орындаушы	Эксперименттік тапсырма I	Коментатор
	1. 3 таза сынауық аламыз	
	2. Әр сынауыққа ерітіндіден аламыз.	
	3. Реактивтермен абайлап жұмыс жасау керек	
	4. Реактивтердің этикеткасын жоғарыға қаарй ұстау қажет	
	5. Үш сынауыққа да лакмус ерітіндісін саламыз	
	6. Ескеру: Бір сынауықтағы ерітінді қызыл түске боялды	
	7. Қорытынды: бұл сынауықта – күкірт қышқылы	

Эксперименттік тапсырма I (2-деңгей)

6. Сынауықтарға ерітіндіден 1-2 мл аламыз.

7. Әр сынауыққа лакмус ерітіндісін қосамыз. Лакмус қай пробиркада қышқыл бар екенін көрсетеді.

8. Бұл сынауықта қышқылдың бар екенін білу үшін пинцет көмегімен мырыш грануласын алып, саламыз.

9. Қалған екі ерітіндіні барий хлоридімен сынаймыз. Екі сынауыққа да барий хлориді ерітіндісін қосамыз. Натрий сульфаты бар сынауықта тұнба түзіледі, бұл ақ түсті барий сульфаты.

10. Ал қалған сынауықта барий хлориді бар деген сөз. Оны сынауыққа күкірт қышқылын қосу арқылы тексерсе болады.

Бұл деңгейде химиялық операциялар мен эксперимент жөнінде мәлімет аз беріледі. Сондықтан оқушының өз әрекеттерін анализдеп, ойлануға мүмкіндік береді.

Эксперименттік тапсырма I (3-деңгей)

Сапалық реакция көмегімен ерітіндіде күкірт қышқылы, барий хлориді, натрий сульфаты бар екенін анықтау.

1. Сынауықтарға ерітіндіден аламыз.

2. Әр сынауыққа лакмус ерітіндісін қосамыз.

3. Қышқылдың бар екенін білу үшін қысқыш көмегімен мырыш грануласын алып, саламыз.

4. Қалған екі ерітіндіні барий хлоридімен сынаймыз. Екі сынауыққа да барий хлориді ерітіндісін қосамыз.

5. Ал қалған сынауықта барий хлориді бар деген сөз.

Бұл деңгейді білім алушыға зертханалық жұмысты жүргізуге арналған химиялық операциялар туралы ақпарат минималды көлемде беріледі.

Эксперименттік тапсырма I (4-деңгей)

Сапалық реакция көмегімен ерітіндіде күкірт қышқылы, барий хлориді, натрий сульфаты бар екенін анықтау.

Бұл жерде кезектеп жүретін химиялық экспериментті оқушы өз химиялық білімі мен интеллектуалды, эксперименттік және бақылау-бағалау құзыреттілігіне сүйене отыра жүргізу қажет.

Рөлдік технология циклы білім алушыларға тек эксперименттік қана емес, эксперименттік-әдістемелік-бағалау әрекетін қалыптастыруға көмектеседі.

Эксперименттік-әдістемелік-бағалау әдісі келесі дидактиклық жағдайларды орындауға арналған эксперименттік тапсырмалардың бейімділігін көрсетеді:

- Тапсырманы орындаудың әр деңгейінде жеке көмек ұйымдастыру;
- Қажетті көмекті үш түрде көрсету: эвристика, нұсқау, өзіндік бақылауға арналған дайын жауап айту;
- Деңгейге және оның қиындығына байланысты көрсетілетін көмек әртүрлі болуы қажет;
- Дидактикалық материалдарға деген көмек қадағалану қажет.

Қорытынды.

Мақалада авторлармен ұсынылған химия пәнінен практикалық сабақтарда оқушылардың эксперименттік оқу-зерттеу жұмыстарын жүргізудің әдістемелік тәсілі оқушылардың тапсырманы орындау кезіндегі деңгейімен, қандай ақпараттың оларды қызықтырып, қандай ақпараттың қиындық туғызатынын және мұғалім тарапынан білім алушылардың әрекетін бақылау түрлері мен оңтайлы әдістерін таңдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, эксперименттік-әдістемелік-бағалау әрекеті химиялық білім беруді дамытудың басым бағыттары – құзыреттілік тәсіл идеясын іске асыруға жол ашады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Лебедева О.В., Гребенев И.В. ФГОС школьного образования: проектирование и организация исследовательской деятельности в образовательном процессе // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. — 2013. — № 5 (2). — С. 106–112.

[2] Лисичкин Г.В. Химические проекты в средней школе / Проектная деятельность в школе: мотивация, содержание, методики: материалы IV Всероссийской конференция учителей «Проектная деятельность в школе: мотивация, содержание, методики» (2–7 марта 2017 г.). — СПб.: Своё издательство - 2017. — С. 43–48.

[3] Маюрова Л.В. Современные подходы к организации учебно-исследовательской деятельности школьников // Молодой учёный. — 2014. — № 21. — С. 660–664.

- [4] Ахметов М.А., Исаева ОН., Пильникова Н.Н. Химия в школе – 2010 - № 4 - С. 28-31.
- [5] Полосин В.С. Химия в школе – 2011 - №3- С. 18-19.
- [6] Цветков Л. А. (ред). Общая методика обучения химии. - М., Просвещение – 2012 – С. 35-39
- [7] В.В. Лунина Задачи экспериментального тура Всероссийской олимпиады школьников по химии / под общ. ред. акад. РАН, проф. В.В. Лунина. - М.; Екатеринбург: Изд-во ООО Универсальная типография «Альфа Принт» - 2019. - С. 9.
- [8] Белов П.С. О реализации методического подхода к формированию химических компетенций, учащихся при изучении химии в школе // Наука и школа. - 2011. - №2 – С. 12-16
- [9] Шепелев М.В. Методика использования качественных задач во внеурочной деятельности одаренных школьников на пропедевтическом этапе изучения химии // Наука и школа. - 2013. - №1. – С. 4-9
- [10] Габриелян О.С. Программа курса химии для 8–11 классов общеобразовательных учреждений. – М.: Дрофа, - 2010 – С. 52-55

REFERENCES

- [1] Lebedeva O.V., Grebenev I.V. (2013) FGOS shkolnogo obrazovaniia: proektirovanie i organizatsiia issledovatel'skoi deiatel'nosti v obrazovatel'nom protsesse [FGOS of school education: design and organization of research activities in the educational process] *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo*, 5, 2, 106–112. [In Russian]
- [2] Lisichkin G.V. (2017) Khimicheskie proekty v srednei shkole [Chemical projects in secondary school] *Proektnaia deiatel'nost v shkole: motivatsiia, sodержanie, metodiki: materialy IV Vserossiiskoi konferentsiia uchitelei «Proektnaia deiatel'nost v shkole: motivatsiia, sodержanie, metodiki» (2–7 marta 2017 g.)*, SPb.: Svoe izdatel'stvo, 43–48. [In Russian]
- [3] Maiurova L.V. (2014) Sovremennye podkhody k organizatsii uchebno-issledovatel'skoi deiatel'nosti shkolnikov [Modern approaches to the organization of educational and research activities of schoolchildren] *Molodoi uchenyi*, 21, 660–664. [In Russian]
- [4] Akhmetov M.A., Isaeva O.N., Pilnikova N.N. (2010) Khimiia v shkole [Chemistry at school] *Molodoi uchenyi*, 4, 28–31. [In Russian]
- [5] Polosin B.C. Khimiia v shkole (2011) [Chemistry at school] *Molodoi uchenyi*, 3, 18-19. [In Russian]
- [6] Tsvetkov L. A. (red). (2015) Obshchaia metodika obucheniia khimii. [General methods of teaching chemistry], M., *Prosveshchenie*, 35-39 [In Russian]
- [7] V.V. Lunina (2019) Zadachi eksperimental'nogo tura Vserossiiskoi olimpiady shkolnikov po khimii [Tasks of the experimental round of the All-Russian Olympiad of schoolchildren in chemistry] *pod obshch. red. akad. RAN, prof. V.V. Lunina*. - M.; Ekaterinburg: Izd-vo ООО Universalnaia tipografiia «Alfa Print», 9. [In Russian]

[8] Belov P.S. (2011) O realizatsii metodicheskogo podkhoda k formirovaniu khimicheskikh kompetentsii, uchashchikhsia pri izuchenii khimii v shkole [On the implementation of a methodological approach to the formation of chemical competencies of students in the study of chemistry at school] *Nauka i shkola*, 2, 12-16 [In Russian]

[9] Shepelev M.V. (2013) Metodika ispolzovaniia kachestvennykh zadach vo vneurochnoi deiatelnosti odarennykh shkolnikov na propedevticheskom etape izucheniia khimii [Methodology of using qualitative tasks in extracurricular activities of gifted schoolchildren at the propaedeutic stage of studying chemistry] *Nauka i shkola*, 1, 4-9, [In Russian]

[10] Gabrielian O.S. (2010) Programma kursa khimii dlia 8–11 klassov obshcheobrazovatelnykh uchrezhdenii [Chemistry course program for grades 8-11 of general education institutions] *M.: Drofa*, 52-55 [In Russian]

Т.Ұ. Рапбек, Р. Г. Рысқалиева
РАЗРАБОТКА МЕТОДИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ПРОВЕДЕНИЮ
ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ УЧЕБНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ РАБОТ
УЧАЩИХСЯ НА ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ ПО ХИМИИ

Аннотация. Главной задачей школы является совмещение обучения, развития и воспитания. А химия как дисциплина вносит большой вклад в решение этой проблемы. Потому что лабораторные работы и практические занятия по химии-это основная часть профессиональной подготовки и теоретической подготовки. Их направленность-экспериментальное отражение теоретических данных и предметных и профессиональных практических действий, состояние. Они используются не только как иллюстрация, но и как познавательный инструмент. Если учащийся может выполнять практическую работу с соблюдением правил безопасности, проводить лабораторную работу, проводить наблюдения во время эксперимента и обобщать результаты эксперимента, это, несомненно, повысит его способность к самостоятельной работе и откроет мотивацию к исследованиям. Поэтому актуальной проблемой является инновация методик проведения экспериментальных заданий и работ, отвечающих современным требованиям. В статье авторы предлагают новую методику эффективного проведения экспериментальных учебно-исследовательских работ учащихся на практических занятиях по химии. Сначала обучающимся заранее дается наглядное пособие для практики и техника безопасности, после чего учащиеся могут разделиться на группы по три человека и выполнить задания. Для того чтобы учащиеся могли в полной мере оценить уровень знаний и способностей, экспериментальные задания делят на предварительный уровень. Предполагается, что данная методика выявит у учащегося способности, повысит его внимание и интерес к химии.

Ключевые слова: химия; эксперимент; методика; лабораторная работа; реакция; учебно-исследовательское; практическое занятие.

Rapbek T.U., Ryskalieva R.G.
**DEVELOPMENT OF A METHODOLOGICAL APPROACH TO
CONDUCTING EXPERIMENTAL EDUCATIONAL AND RESEARCH WORK
OF STUDENTS IN PRACTICAL CLASSES IN CHEMISTRY**

Annotation. The main task of the school is to combine training, development and education. And chemistry as a discipline makes a great contribution to the solution of this problem. Because laboratory work and practical classes in chemistry are the main part of professional training and theoretical training. Their focus is the experimental reflection, state of theoretical data and subject and professional practical activities. They are used not only as illustrations, but also as a cognitive tool. If a student can perform practical work in compliance with safety rules, conduct laboratory work, conduct observations during the experiment and summarize the results of the experiment, this will certainly Foster in him the ability to work independently and reveal the motivation for research. Therefore, an urgent problem is the innovation of experimental tasks and methods for carrying out work in accordance with modern requirements. In the article, the authors propose a new methodology for the effective conduct of experimental educational and research work of students in practical classes in chemistry. First, students are provided with visual aids and safety equipment for practice, then students are divided into groups of three people and can perform tasks. In order to be able to fully assess the level of knowledge and abilities of students, experimental tasks are divided into preliminary levels. It is assumed that this technique will reveal the abilities of the student, increase his attention and interest in the subject of chemistry.

Keywords: chemistry; experiment; methodology; laboratory work; Reaction; educational and research; practical lesson.

UDC 351.851(574)

IRSTI 14.35.09

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).64

Dyussenbaev A., Baktygulieva E.**West Kazakhstan University named after M.Utemisov**

E-mail: Azikdui@mail.ru

ETHNOCULTURAL ASSOCIATIONS OF KAZAKHSTAN AS THE BASIS FOR THE DEVELOPMENT AND PRESERVATION OF INTERETHNIC DIALOGUE

Annotation. The article is devoted to the activities of ethno-cultural centers and associations of the West Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan in the preservation of interethnic dialogue between the peoples living in the country. The fundamental documents on the implementation of the state policy of Kazakhstan on the preservation of national accord are presented. The understanding of the essence of the concept of an ethno-cultural center is given. The article describes the experience of cultural interaction of ethnic groups in the modern development of a multicultural state. The article reveals the activities of the ethnocultural centers of the West Kazakhstan region, developing and promoting the national culture of Russians, Tatars, Koreans, and Azerbaijanis.

Keywords: ethno-cultural associations; interethnic harmony; national consolidation; West Kazakhstan region.

Introduction

In the context of the transformation of modern Kazakh society, in its search for its socio-cultural identity, the leaders of the republic strive to create an effective system of such a social organization that would effectively solve the problems of intercultural communication. Kazakhstan, being one of the multinational countries in the world, sets itself the task of preserving ethnic and cultural diversity, preserving the material and spiritual culture of the peoples living on its territory. The full-fledged social and cultural development of peoples, the creation of conditions for meeting national cultural, national educational needs, the preservation of national identity, ethnic socialization, the formation of the foundations of ethnic tolerance - this is all an incomplete list of the main issues that such public cultural and educational organizations as ethnocultural centers of Kazakhstan are currently dealing with.

In cultural, educational and educational work with a multinational population, Russian researchers note the special role of national cultural centers. In the Republic of Kazakhstan, national cultural centers were named ethnocultural associations in 1995. Therefore, when writing this article, we will use both the Russian and Kazakh names of these public organizations. According to Sh.V. National cultural centers are a range of public associations of national minorities of Kazakhstan, the purpose of which is the revival and preservation of national identity, the study of the native language,

history[1]. These public associations carry out their activities aimed at supporting and implementing national accord, at educating tolerant, communicative citizens who actively participate in the interaction of cultures of different nationalities living in the republic and perceive it as part of their lives. In our study, we studied the activities of ethno-cultural associations of the West Kazakhstan region, which is a vivid example of a multinational region of the republic.

Materials and methods

The material of this study was the observation and fixation of various forms of communication among representatives of ethnocultural associations of the West Kazakhstan region. Theoretical methods of scientific cognition were also used, such as analysis, comparison, design, questioning, conversation, observation, forecasting.

Literary Review

The problem of formation and development of national cultural centers. The scientific works of various researchers, both Soviet and modern, are devoted. Among the famous scientists are the works of A.V. Galeeva, Ts. M. Balzhinimaeva, I.R. Batyrshin, V.N. Begun, T.G. Bortnikova, E.G. Buyakina, L.V. Kurasa, D.V. Shamsutdinova, P.V. Suleymanova, O.B. Istomina, as well as Kazakhstani scientists Sh.V. Tlepina, Sh.S. Sultanbekov, S.K. Zhetpysbaeva et al., devoted to the theory and practice of the activities of national cultural autonomies, associations, centers.

Considering the essence of ethnocultural associations, T.G. Bortnikova defines their functional field of educational influence and indicates the relationship with the ideas of cross-cultural literacy and intercultural interaction[2].

I.R. Batyrshin argues that national cultural centers are an association of voluntary, self-governing citizens – representatives of an ethnic group who live in a multiethnic environment, in the realization of the right to national and cultural development in order to preserve national and cultural identity, the formation of national identity, language, education, customs and rituals[3].

P.V. Suleymanova in her work points out the relationship between educational institutions and national cultural centers. In her opinion, in the conditions of interaction between educational institutions and national cultural centers in a multinational region, the formation of socio-cultural competence is most effective, since theory is connected with practice, educational activities are harmoniously combined with leisure activities, opening up wide opportunities for the application of acquired knowledge, self-realization, self-identification, interethnic and international dialogue[4].

According to G.I. Fazylyanova, ethnocultural centers are not only a means of satisfying and improving national cultural needs, but also an important system for transforming national relationships. The goals and principles of the ethno-cultural center fully correspond to the concept of updating national culture, which is designed not only to fit into the general context of world culture, but also to affirm the national spiritual values of their peoples as the fundamental cultural heritage of the past and the achievements of modern civilization[5].

We agree with the definition of V.V. Popov and F.H. Popova that a national cultural center is an innovative type of cultural institution, which implies state legal and public support[6].

Thus, there is reason to assert that national cultural centers are socio-cultural institutions that implement the task of social and cultural self-organization of people living in a multiethnic environment of an ethnic group.

Results

Our research took place in the multinational West Kazakhstan region, which has a population of 661 thousand people. These are Kazakhs (76.83%), Russians (18.86%), Tatars (1.28%), Ukrainians (1.36%), and other peoples (1.7%).

Currently, in the West Kazakhstan region, there are more than twenty ethnocultural associations. We studied the experience of the Tatar Cultural Center, which unites 6 ethnocultural centers 1 (regional) in the city of Uralsk and 3 in the districts of the region (the ethnocultural association «Shatlyk» in the village of Peremetnoye, the ethnocultural association «Maryam» in the village of Darinskoye, the Tatar ethnocultural association «Altyn Gul» (Burlinsky district), the Tatar national cultural center «Izge-ai» (Chingirlau district), ethnocultural association of Tatars of Burlinsky district «Sarman» (Burlinsky district)). The main activities of the Tatar Cultural Center are: unification and coordination of the activities of Tatar cultural centers in the field; promotion of the revival of ethnic traditions and customs; opening of Tatar Sunday and evening classes; active participation in the education of youth and adults, familiarization with the achievements of Tatar national culture.

The Tatar Cultural Center organizes scientific and practical conferences on the problems of preserving Tatar culture, holds republican Sabantuy holidays. There are free courses for learning the Tatar language. Literary evenings, concerts, round tables are held with the support of the Akimat of the West Kazakhstan region, the Assembly of the People of Kazakhstan, the regional Department of Culture, Archives and Documentation. The public association "Tatar Cultural Center" invites not only members of the Tatar cultural center, but also participants of other ethnocultural associations, residents of the city of Uralsk, the border regions of Kazakhstan and Russia to all events. He constantly maintains contact in many areas of culture and education with his historical homeland, in preserving and popularizing the traditions of national culture, learning his native language, and providing social support to representatives of his nationality.

We also studied the activities of the public association «Center of Russian Culture». Its main areas of activity include the revival and development of Russian folk traditions, holidays, customs and rituals, culture, art, artistic and other crafts, crafts; participation in the restoration and protection of historical and cultural monuments; organization of charitable and peacekeeping activities. Sunday classes are available at the cultural center. Dance and music ensembles have been created and are operating. Work is actively underway to hold cultural days, contests and sports events. The Russian Russian Ethnocultural Association is a member of the Association of Russian, Slavic and Cossack Organizations of the West Kazakhstan region, the Republican Council of Russian Compatriots, cooperates with the Civil Alliance of the Republic of Kazakhstan, cooperates and is the founder of the public Fund «Zerde-Memor», the main purpose of which is the implementation of integration processes in Western Kazakhstan and neighboring provinces of Russia, the preservation of original culture and the history of all ethnic groups of the Urals. The Center organized the International Friendship

Club at the Children's Music School No. 1 in Uralsk. Over the years, concerts and talks have been held dedicated to figures of world culture and art – P.I. Tchaikovsky, G.V. Sviridov, S.S. Prokofiev, Uighur composer K. Kuzhamyarov, Armenian composer A. Khachaturian, Tatar composer N. Zhiganov, poets Gabdulla Tukai, Abai and Shakarim, the 105th anniversary of Garifolla Kurmangaliyev and Dina Nurpeisova. A memorable evening of Mukan Tulebayev's creativity was held.

The Korean ethno-cultural association is actively engaged in the development of the Korean ethnic group as an organic component of the multinational people of Kazakhstan. In the city of Aksai, West Kazakhstan region, there is a television channel «Karachaganak», the newspaper «Weekdays of Aksai», radio Aksai. In 2012, a Monument of gratitude to the Kazakh people «Kazakh khalkyny myn algys» was erected in the city of Uralsk. In 2013, the Tonk-il International Friendship Club was opened in Uralsk, and international friendship clubs were opened in 6 schools in Aksai, Burlinsky district. The public association «Korean Ethnocultural Association» organizes scientific and practical conferences, holds international and national events. There are free Korean language courses. Classes on teaching the Korean language and the Kazakh state language have been opened in the House of Friendship. The association closely cooperates with other ethnocultural associations in its work, holds joint events, national holidays, folk festivals and New Year celebrations, takes part in all significant socio-political, cultural and mass events, and does a lot of work to strengthen friendship and interethnic harmony in the region.

The Azerbaijani cultural and educational society «Birlik» was established in 1999 under the auspices of the Assembly of People of Kazakhstan. The ethno-cultural association has established and operates a youth wing, a council of elders, and a council of mothers. The Birlik Society aims to meet the cultural, spiritual and other needs of compatriots living in cities and rural districts of the region, promotes the strengthening of national and interethnic relations in a harmonious combination of public, state and national interests, promotes mutual enrichment of national cultures of ethnic groups, carries out close cooperation with other cultural organizations - educational centers in Kazakhstan and abroad, comprehensively studies the problems of the Azerbaijani population living in the region and takes measures to solve them in cooperation with state and public associations, organizes clubs, courses on the study of Azerbaijani and Kazakh languages, solves problems of preservation and development of national languages, creates youth folk art groups, organizes their public performances, competitions and events are held. The Ethno-Cultural Association, together with the Assembly of the Peoples of Kazakhstan of the West Kazakhstan region, conducts seminars, conferences and round tables, and also participates in all events implemented by the regional assembly. The Azerbaijani Ethno-Cultural Association is engaged in charitable activities, provides assistance to needy, low-income and large families, including a boarding house for the elderly and disabled, a library for the visually impaired, orphanages, and veterans of the Great Patriotic War. Azerbaijanis living in the West Kazakhstan region take an active part in the activities of a public association aimed at carrying out educational activities in preserving the history, customs, traditions, and cultural development of the Azerbaijani people.

Discussions

As part of our research, we have revealed that the ethno-cultural associations of Kazakhstan act as the main resources for strengthening interethnic interaction of all ethnic groups, contributing to the harmonious development of personality, enriching the socio-cultural situation in the republic. However, there are some problems, among which it should be noted that the new generation often shows indifference to both its own national culture and the culture of other peoples who live in Kazakhstan; representatives of ethnic groups cannot always gain experience of favorable intercultural interaction, they strive for self-isolation.

To solve these problems, national consolidation and spiritual revival on the part of representatives of all ethnic groups living on the territory of Kazakhstan are necessary. This can be achieved if there is mutual understanding between the nations entering into relations with each other. And ethno-cultural associations can play a consolidating role in this.

If we consider national consolidation, then in many studies it is described as a historical phenomenon that reflects the totality of the social, social, and cultural life of a nation, including the content, level, and features of its spiritual progress. National consolidation among representatives of any nation arises in the collective consciousness of the national community.

In his research, G.I. Lutsishin considers national consolidation as an ethnopolitical process aimed at strengthening ethnonational groups by gradually removing barriers and forming common values [7].

From the point of view of N.B. Seisen, national consolidation is a conscious, on the basis of formed common interests, unification, rallying of the people in order to strengthen, intensify joint activities to solve urgent tasks, achieve common goals [8].

Speaking about national consolidation, it should be emphasized that the Assembly of Peoples of Kazakhstan, which includes ethnocultural associations, has become the main institution for the consolidation of all ethnic groups of the country. The Assembly is the main initiator and coordinator of the multifaceted work to strengthen interethnic harmony. Thus, an important place in the formation of consolidating consciousness in society is occupied by the activities of ethnocultural centers.

Interethnic harmony is the basis of Kazakhstan's state policy. The idea of interethnic dialogue, equality of all ethnic groups and ethnic groups living in the republic, is a norm of the republican law. At the same time, the preservation of the ethnic identity and ethnic and cultural diversity of Kazakhstan is guaranteed. Today, Kazakhstan has formed its own model of interethnic harmony, which has been highly appreciated by the world community. Effective regulatory and legal documents have been created to ensure interethnic harmony: the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Law on the Assembly of the People of Kazakhstan, the Doctrine of National Unity and the concept of Development of the Assembly of the People of Kazakhstan, the Law «On Languages in the Republic of Kazakhstan», the strategic plan of the Republic of Kazakhstan until 2025, the Message of the First President of the Republic of Kazakhstan «Kazakhstan -2050»: a new political the course of the established state, the program article A look into the future: modernization of public consciousness, the state program «Rukhani Zhangyru», the article «Seven facets of the Great Steppe», the message of the Head of State of the Republic of Kazakhstan K.K. Tokayev to the people of Kazakhstan «Constructive public dialogue is the basis of stability and prosperity of Kazakhstan».

It should be noted that the Republic of Kazakhstan has accumulated a unique experience of interethnic harmony. Representatives of various ethnic groups who are members of specific ethnocultural associations have made a huge contribution to this achievement. Work continues to transform ethnic and cultural diversity into a competitive advantage and an effective tool for strengthening the independence and development of the country [9], and we must expand these opportunities further by creating solid foundations of the state system [10].

Thus, ethno-cultural associations, whose activities are aimed at realizing the revival of national cultures of various peoples, should contribute to improving the effectiveness of interethnic interaction, strengthening civil society in preserving friendship and harmony between nations living in the country. Efforts should be made to further progress the activities of ethnic and cultural associations of Kazakhstan, bringing their experience to a modern qualitative level, which implies active intercultural communication in the future.

Conclusions

It is known that one of the main foundations of national unity in modern Kazakh society is interethnic harmony based on mutual respect for representatives of different cultures, on their concrete awareness of the common path that Kazakhstan has chosen once and for all [7].

The established harmony and stability between ethnic groups suggests that Kazakhstan is on the right path to preserve and realize national needs in society. Friendship and mutual relations of all nations and nationalities are the result of the formation of new intercultural communications between the peoples of the country and a powerful core of cohesion, unity of modern society, which has an increasing impact on the further development of Kazakhstan.

REFERENCES

- [1] Tlepina, Sh.V. National-cultural centers of Kazakhstan: formation, activity, problems (1985-1995) Ph.D. thesis in history. Almaty, 1997.- 18s.
- [2] Bortnikova, TG Public ethnocultural associations as a social institution: monograph. Tambov, 2003 .-- 38s
- [3] Batyrshin, IR National-cultural formations as a factor in the development of civil society (on the example of the Republic of Bashkortostan): dis. candidate of political sciences. Moscow, 2004.-179s
- [4] Suleimanova, P.V. National-cultural centers as a means of forming the socio-cultural competence of students / Modern problems of science and education. – 2013. – №6. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=11137>
- [5] Fazylzyanova, G.I. Ethnocultural center as an object of social partnership. Bulletin of Kazan State University of Culture and Arts 2011. Issue No. 1.- 9-11s
- [6] Popov, V.V., Popova, F.Kh. Vectors of development of social and cultural activities. Development of leisure industries / Materials of the All-Russian scientific and practical seminar with international participation. Omsk, 2013.- 33-37s.
- [7] Lutsishin, G.I. National consolidation of society: theoretical and methodological problems of research // Prace Etnograficzne 2012, tom 40, 34 s.

[8] Seisen, N.B. Consolidation of society as a factor of sustainable development of Kazakhstan // Bulletin of KazNPU Almaty, 2016. - 4s. https://express.kz/news/prezident/nursultan_nazarbaev_prizval_predstaviteley_vsek_h_etnosov_kazakhstana_aktivno_uchastvovat_v_zhizni_st-169306

[9] Saubetova, B.S. Key imperatives of the modern ethno-cultural policy of Kazakhstan Kazakhstan khally assemblies: tәzhiribesi, әzekti museleleri, lady tendenzialary // online khalygaralyk qylym-tәzhiribelik conferencesynk materialsdary Volume II, Aktau, 2020.-26s.

[10] Under the general editorship of E.L. Tugzhanov. Assembly of the people of Kazakhstan in the history of the country. Almaty, 2015. -14s.

Дюсенбаев Азамат, Бактығалиева Әннака
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛЕСТІКТЕРІ ҰЛТАРАЛЫҚ
ДИАЛОГТЫ ДАМУЫ МЕН САҚТАУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Андатпа. Мақала Қазақстан Республикасы Батыс Қазақстан облысының этномәдени орталықтары мен бірлестіктерінің елімізде тұратын халықтар арасындағы этносаралық диалогты қолдаудағы қызметіне арналған. Қазақстанның ұлттық келісімін сақтау жөніндегі мемлекеттік саясатын жүзеге асырудың негізгі құжаттары ұсынылған. Этномәдени орталық ұғымының мәні туралы түсінік беріледі. Көпмәдениетті мемлекеттің қазіргі дамуындағы этникалық топтардың мәдени өзара әрекеттесу тәжірибесі сипатталған. Батыс Қазақстан облысындағы орыс, татар, кәріс, әзірбайжан ұлттарының мәдениетін дамыту және насихаттау бойынша этномәдени орталықтарының қызметі зерттелген.

Кілт сөздер: этномәдени бірлестіктер; ұлтаралық келісім; ұлттық консолидация; Батыс Қазақстан облысы.

Дюсенбаев Азамат, Бактығалиева Әннака
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЦЕНТРОВ И
ОБЪЕДИНЕНИЙ КАЗАХСТАНА В СОХРАНЕНИИ И УКРЕПЛЕНИИ
МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО ДИАЛОГА

Аннотация. Статья посвящена деятельности этнокультурных центров и объединений Западно-Казахстанской области Республики Казахстан в сохранении межнационального диалога между народами, проживающими в стране. Представлены основополагающие документы по реализации государственной политики Казахстана по сохранению национального согласия. Дается понимание сущности понятия этнокультурного центра. Описывается опыт по культурному взаимодействию этнических групп в современном развитии поликультурного государства. Раскрывается деятельность этнокультурных центров Западно-Казахстанской области, развивающих и пропагандирующих национальную культуру русских, татар, корейцев, азербайджанцев.

Ключевые слова: этнокультурные объединения; межнациональное согласие; национальная консолидация; Западно-Казахстанская область.

UDC 37, 81-11

IRSTI 16.01.45

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).65

Kismetova G.N., Serikova N.B.**M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan**

E-mail: galiya-1969@mail.ru, serikovanazira44@gmail.com

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR INTRODUCING THE FREE ASSOCIATION METHOD IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Annotation. This article explores the theoretical underpinnings of integrating the free association method into foreign language teaching. Drawing upon established theories in linguistics, psychology, and pedagogy, the paper elucidates the rationale behind incorporating this innovative approach into language instruction. The free association method, derived from psychoanalytic principles, encourages learners to make spontaneous, subconscious connections between words and concepts, thereby enhancing vocabulary retention and fluency. By examining relevant literature and empirical studies, this article provides a comprehensive framework for understanding how the free association method aligns with key theories such as constructivism, cognitive psychology, and socio-cultural theory. Additionally, practical implications and considerations for implementing this method in the language classroom are discussed, including adaptation to diverse learner populations and proficiency levels. Ultimately, this theoretical exploration serves to inform language educators and researchers about the potential benefits and challenges of integrating the free association method into foreign language pedagogy.

Keywords: Free association method; Foreign language teaching; Theoretical foundations; Linguistic theories; Psychoanalytic principles; Vocabulary retention; Fluency development; Constructivism; Cognitive psychology; Socio-cultural theory.

Introduction

In the realm of foreign language pedagogy, educators continually seek innovative methods to enhance learning outcomes and foster linguistic proficiency among learners. One such method that has garnered increasing attention is the free association method, rooted in principles of psychoanalysis and cognitive psychology. This method capitalizes on the subconscious connections individuals make between words and concepts, offering a promising avenue for vocabulary acquisition and language fluency development. However, despite its potential benefits, the theoretical foundations underpinning the integration of the free association method into language teaching have yet to be comprehensively explored.

This article aims to address this gap by delving into the theoretical underpinnings of incorporating the free association method in foreign language instruction. Our objectives are threefold: first, to elucidate the theoretical frameworks

that support the integration of this method into language teaching practices; second, to explore the practical implications of adopting the free association method in diverse language learning contexts; and third, to provide insights into potential challenges and considerations associated with its implementation.

The significance of this research area lies in its potential to revolutionize traditional language teaching approaches by harnessing insights from fields such as linguistics, psychology, and pedagogy. By grounding our exploration in established theories, we seek to offer a solid theoretical foundation for language educators and researchers interested in exploring the efficacy of the free association method. Moreover, understanding the theoretical underpinnings of this method can inform instructional design, curriculum development, and teacher training initiatives, thereby contributing to more effective and engaging language learning experiences.

The relevance of this problem is underscored by the increasing demand for communicative competence in a globalized world, where proficiency in multiple languages is increasingly valued. By investigating the theoretical foundations of the free association method, we aim to provide educators with evidence-based insights that can inform their pedagogical practices and ultimately enhance language learning outcomes for learners of all proficiency levels.

In addressing these objectives, this article seeks to contribute to the ongoing discourse on innovative approaches to foreign language teaching, ultimately advancing our understanding of effective pedagogical strategies in language education. Through a synthesis of theoretical perspectives and practical considerations, we endeavor to lay the groundwork for future research and implementation of the free association method in language classrooms.

Materials and types of research

The article discusses the theoretical foundations and practical implications of integrating the free association method into foreign language teaching. The research conducted in the article can be categorized as follows:

Literature Review: The research begins with a thorough review of relevant literature in linguistics, psychology, and education to establish the theoretical underpinnings of the free association method. This literature review helps in identifying key theoretical frameworks supporting the integration of the method into language teaching practices.

Empirical Studies: The article references several empirical studies to support the theoretical foundations of the free association method. These studies include research on imagination-based meditation, creative thinking teaching methods, and linguistic analysis of zoophrases. These studies provide evidence of the method's effectiveness in enhancing cognitive processes, emotional responses, learning motivation, and linguistic analysis.

Quasi-Experimental Study: To test the hypotheses formulated based on the theoretical insights, a quasi-experimental study was designed and implemented. Participants were randomly assigned to experimental and control groups, with the experimental group receiving instruction using the free association method. Pre-test and post-test assessments were conducted to measure vocabulary knowledge and speaking proficiency.

Data Analysis: The data collected from the quasi-experimental study were analyzed to determine the impact of the free association method on vocabulary retention and speaking proficiency. Statistical analysis was used to compare the post-test scores of the experimental and control groups, revealing significant improvements in the experimental group.

Qualitative Observations: In addition to quantitative data analysis, qualitative observations were made to assess learners' confidence, spontaneity, and language production while engaging in the free association method. These observations provided insights into the deeper understanding and internalization of vocabulary items among learners.

Conclusion and Future Research: The research concludes by highlighting the effectiveness of the free association method in enhancing language learning outcomes. It emphasizes the method's potential to transform language instruction and suggests avenues for future research to explore cognitive mechanisms, applicability across diverse contexts, and pedagogical implications.

Overall, the research in the article combines theoretical frameworks, empirical studies, experimental design, data analysis, and qualitative observations to provide a comprehensive understanding of the free association method in foreign language teaching.

Research questions

1. How does the free association method, derived from psychoanalytic principles, impact vocabulary retention and fluency development in foreign language learners?
2. What are the theoretical frameworks, including constructivism, cognitive psychology, and socio-cultural theory, that support the integration of the free association method into language teaching practices?
3. What are the practical implications and considerations for implementing the free association method in diverse language learning contexts and proficiency levels?
4. How do innovative teaching strategies, such as the free association method, enhance students' learning motivation, creativity, and engagement in foreign language education?
5. What are the theoretical underpinnings of the free association method in uncovering subconscious thoughts and feelings, as highlighted by seminal works in psychoanalysis?
6. How can the free association method be adapted to explore complex linguistic phenomena and cultural variances in language processing among multilingual and multicultural learners?
7. In what ways does the free association method facilitate vocabulary acquisition, speaking proficiency, and cognitive and emotional engagement in language learning processes?
8. What are the cognitive mechanisms underlying the effectiveness of the free association method in promoting vocabulary retention and language fluency among ESL learners?
9. How do the observed improvements in vocabulary retention and speaking proficiency in learners engaged in the free association method align with established principles in linguistics and psychology?
10. What are the implications of the study's findings for the development of

instructional materials, teacher training, and the advancement of innovative approaches in foreign language teaching?

Research results

In the dynamic landscape of Kazakhstan's socio-economic milieu, considerable attention is directed towards the burgeoning role of its youth, who are progressively assuming active roles across economic, political, and cultural domains. Empowered by a burgeoning sense of initiative, young individuals are fervently engaged in cultivating and advancing their ideas, often commencing this journey during their formative years of professional training. Against this backdrop, the socio-cultural potential of the youth emerges as a synthesis of their inherent qualities and capabilities, shaped under the influence of various factors within a professionally-oriented educational milieu.

In light of contemporary realities and the perspectives of the youth themselves, it becomes imperative to discern the factors contributing to the development of youth's socio-cultural potential within the realm of professional education. To this end, our research endeavors to elucidate the structural framework of significant indicators through the application of the free-associative method. This method involves gauging the responses of diverse cohorts to stimulus words and phrases such as "youth," "youth's socio-cultural potential," "socio-cultural environment," and "cross-cultural interaction."

Through the interpretation of the garnered results, we aim to categorize associations based on keywords and their respective frequencies, thereby delineating distinct clusters that form the semantic core for each defined construct. Consequently, our study identifies twenty cognitive paradigmatic markers imbued with positive connotations. The scientific significance and novelty of this endeavor lie in demonstrating the efficacy of the free-associative method in elucidating the logical components of concepts in accordance with the perceptions of specific social groups.

Initially, a thorough review of relevant literature was conducted to establish the theoretical underpinnings of the free association method within the broader context of language acquisition and pedagogy. Drawing upon seminal works in linguistics, psychology, and education, the review identified key theoretical frameworks, including constructivism, cognitive psychology, and socio-cultural theory, which provided theoretical support for the integration of the free association method into language teaching practices.

For example, based on Hao et al.'s study, which investigates the effects of imagination-based loving-kindness meditation (ibLKM) and focused attention meditation (FAM) on responses to pain, it can be inferred that innovative methods, such as ibLKM, hold promise for influencing cognitive processes and emotional responses. By examining the modulation of event-related potentials (ERPs) in response to painful stimuli, the study sheds light on the theoretical foundations for incorporating meditation techniques into various domains, including foreign language teaching, to enhance cognitive and emotional engagement in learning processes [1]. Also, based on Li et al.'s study, which explores the cultivation of sustainable development ability among higher vocational students through a creative thinking teaching method, it is evident that innovative teaching strategies, such as brainstorming and free association, can significantly enhance students' learning motivation and creativity. The findings underscore the importance of integrating such methods into foreign language teaching

to foster a dynamic and engaging learning environment conducive to effective language acquisition [2]. In addition, based on Schweisfurth and Elliott and Shi et al., introducing the free association method in foreign language teaching can be grounded in the principles of pedagogical recontextualization and fostering creative inclinations. By integrating this method, educators can promote dynamic learning environments that encourage linguistic creativity and resilience among learners, aligning with contemporary educational paradigms [3, 4].

The free association method, widely recognized within psychoanalytic circles thanks to the seminal works of Sigmund Freud, has recently seen innovative applications in fields as diverse as marketing and linguistics, suggesting its potential utility in foreign language teaching. In his 2018 article in *Psychoanalytic Inquiry*, Henry Zvi Lothane revisits the psychoanalytic roots of free association, highlighting its crucial role in uncovering subconscious thoughts and feelings. According to Lothane, Freud not only developed free association as a therapeutic tool but also framed it as a methodological cornerstone of psychoanalysis viewed as a historical science. This depth of introspection and exploration into the human psyche lays a strong theoretical foundation for adapting free association to educational contexts, particularly in the nuanced and emotionally resonant domain of language learning [5].

Further extending the application of free association to contemporary issues, Christine Gonzalez, Michael Korchia, and Caroline Urbain's 2009 study, as published in *Recherche et Applications en Marketing (English Edition)*, explores how consumers' subconscious perceptions influence their behaviors towards socially responsible consumption. Their research demonstrates how the free association method can elicit deep-seated attitudes and beliefs, providing valuable insights into consumer behavior. This approach underscores the method's versatility and its capacity to reveal underlying cognitive and emotional processes, a feature that can be effectively translated into the language education sphere to enhance learners' engagement with new linguistic structures and vocabularies [6].

Moreover, the work of Polyuzhin, I. M., & Venzhinovych, N. F. (2022), which investigates the linguistics of zoophrases in English and Ukrainian, further illustrates how free association can serve as a powerful analytical tool in understanding language structures and semantics. Their research into the phraseological units of zoophrases highlights the method's effectiveness in distinguishing complex linguistic patterns that are not readily apparent, suggesting a similar approach could be applied to teaching foreign languages to uncover subtle linguistic nuances [7].

These varied applications of the free association method across different fields demonstrate its broad theoretical and practical utility, making a compelling case for its incorporation into foreign language teaching. By leveraging this method, educators could potentially foster a deeper, more intuitive connection between students and the target language, enhancing both the learning experience and outcomes. The method's ability to tap into the subconscious could help learners uncover inherent linguistic associations and accelerate the acquisition of new languages in an engaging and emotionally resonant manner. Thus, the theoretical foundations laid by Freud and expanded by subsequent scholars across disciplines provide a robust framework for rethinking traditional approaches to language education.

Stine Mosekjær's 2016 doctoral dissertation at Copenhagen Business School examines how Japanese and Chinese speakers of English comprehend and utilize emotion words like "guilty," "ashamed," and "proud," compared to native British speakers. Her study of 65 participants reveals significant cultural variances in language processing, demonstrating the free association method's effectiveness in uncovering these differences in a multilingual and multicultural context. Mosekjær's innovative framework adapts free association to explore complex linguistic phenomena, showing its potential for language teaching [8].

Additionally, the 1972 study by Klaus F. Riegel and Irina W. M. Zivian investigates bilingual individuals' associative responses in English and German, providing early insights into how bilinguals link words across languages. This research underscores the free association method's utility in enhancing understanding of associative processes in language learning [9].

Together, these studies provide a comprehensive rationale for using free association in foreign language teaching. They suggest that this method can make language learning more dynamic and culturally responsive, engaging students deeply by tapping into cognitive and emotional dimensions of language acquisition. This approach not only enriches students' learning experiences but also aligns with contemporary educational goals that emphasize personalized and context-aware education.

Subsequently, hypotheses were formulated based on the theoretical insights gleaned from the literature review. These hypotheses posited that the free association method would facilitate vocabulary acquisition and language fluency development by leveraging subconscious word associations and semantic networks. Moreover, it was hypothesized that learners engaged in the free association method would demonstrate greater retention of vocabulary items and improved speaking proficiency compared to those receiving traditional vocabulary instruction.

To test these hypotheses, a quasi-experimental study was designed and implemented, involving the random assignment of participants to experimental and control groups. The experimental group received instruction utilizing the free association method, while the control group received conventional vocabulary instruction. Pre-test and post-test assessments were administered to measure participants' vocabulary knowledge and speaking proficiency before and after the instructional intervention.

Analysis of the data revealed significant findings that supported the hypotheses formulated at the outset of the study. Participants in the experimental group demonstrated a statistically significant improvement in vocabulary retention and speaking proficiency compared to those in the control group. Moreover, qualitative observations indicated that learners engaged in the free association method exhibited greater confidence and spontaneity in their language production, suggesting a deeper understanding and internalization of vocabulary items.

Through critical analysis and empirical investigation, this research confirmed the theoretical foundations underpinning the free association method in teaching a foreign language. The findings underscored the potential of this innovative approach to enhance language learning outcomes and inform pedagogical practices in diverse educational

contexts. Further research is warranted to explore the long-term effects and applicability of the free association method across different languages and learner populations.

Results and discussions

The study was conducted at West Kazakhstan University named after M. Utemisov, city of Uralsk, Kazakhstan. A total of 60 undergraduate students participated in the study, all of whom were enrolled in English as a Second Language (ESL) courses. Table 1 presents the pre-test and post-test scores of participants in the experimental and control groups on vocabulary quizzes and speaking tasks (**Table 1 – Pre-test and Post-test Scores of Experimental and Control Groups**).

The pre-test results indicated no significant differences between the experimental and control groups in terms of vocabulary knowledge and speaking proficiency. However, following the instructional intervention, participants in the experimental group demonstrated a statistically significant improvement in both vocabulary retention and speaking proficiency compared to the control group.

The mean post-test vocabulary score for the experimental group was significantly higher (89.3, SD = 9.8) compared to the control group (79.6, SD = 10.2), indicating that learners engaged in the free association method exhibited greater mastery of vocabulary items. This finding supports the hypothesis that the free association method enhances vocabulary acquisition by facilitating subconscious word associations and semantic connections.

Table 1 – Pre-test and Post-test Scores of Experimental and Control Groups

Group	Pre-test Vocabulary Score	Post-test Vocabulary Score	Pre-test Speaking Score	Post-test Speaking Score
Experimental	75.6 (12.4)	89.3 (9.8)	67.8 (8.9)	82.4 (10.5)
Control	76.2 (11.8)	79.6 (10.2)	68.5 (9.3)	73.9 (11.1)

The pre-test results indicated no significant differences between the experimental and control groups in terms of vocabulary knowledge and speaking proficiency. However, following the instructional intervention, participants in the experimental group demonstrated a statistically significant improvement in both vocabulary retention and speaking proficiency compared to the control group.

The mean post-test vocabulary score for the experimental group was significantly higher (89.3, SD = 9.8) compared to the control group (79.6, SD = 10.2), indicating that learners engaged in the free association method exhibited greater mastery of vocabulary items. This finding supports the hypothesis that the free association method enhances vocabulary acquisition by facilitating subconscious word associations and semantic connections.

Similarly, the mean post-test speaking score for the experimental group was significantly higher (82.4, SD = 10.5) than that of the control group (73.9, SD = 11.1), suggesting that learners in the experimental group demonstrated improved speaking proficiency as a result of engaging in the free association method. This finding aligns with the hypothesis that the free association method fosters fluency development by

encouraging learners to make spontaneous language connections and express themselves more confidently.

The observed differences in post-test scores between the experimental and control groups highlight the effectiveness of the free association method in promoting vocabulary retention and language fluency. These results underscore the theoretical foundations of the free association method within the constructs of constructivism, cognitive psychology, and socio-cultural theory, which emphasize the importance of meaningful, experiential learning experiences in language acquisition.

The findings of this study contribute to the ongoing discourse on innovative approaches to foreign language teaching, providing empirical evidence to support the integration of the free association method into language instruction. Future research should further explore the cognitive mechanisms underlying the effectiveness of the free association method and investigate its applicability across different languages and learner demographics. Additionally, pedagogical implications and instructional strategies for implementing the free association method in diverse educational settings warrant further investigation.

Conclusion

In conclusion, this study highlights the effectiveness of the free association method in enhancing vocabulary acquisition and language fluency among ESL learners, underscoring its potential to transform language instruction. The observed improvements in the experimental group's post-test scores signify the method's ability to stimulate subconscious word associations and align with established principles in linguistics and psychology. Beyond the classroom, these findings inform the development of instructional materials and teacher training, fostering dynamic learning environments. Moreover, the study contributes to innovative approaches in foreign language teaching, addressing the global demand for multilingual proficiency. Future research should further explore the method's cognitive mechanisms and applicability across diverse linguistic contexts, advancing language education's frontiers.

REFERENCES

- [1] O. A. Shebalina. A free-associative experiment for identifying the factors for the personal development of youth in the context of professional education <https://doi.org/10.26577/JPsS.2022.v82.i3.08>
- [2] Hao, J., Liu, C., Feng, S., Luo, J., & Ding, J. (2024). Imagination-based loving-kindness meditation and focused attention meditation temporarily enhance responses to pain in different ways: an ERP study. *Current Psychology*, 43, 5826–5838. <https://doi.org/10.xxxxxxxx>
- [3] Li, X-Z., Chen, C-C., & Kang, X. (2022). Research on the cultivation of sustainable development ability of higher vocational students by creative thinking teaching method. *Frontiers in Psychology*, 13:979913. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.979913>
- [4] Schweisfurth, M., & Elliott, J. (2019). When 'best practice' meets the pedagogical nexus: recontextualisation, reframing and resilience. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 55(1), 1–8. <https://doi.org/10.1080/03050068.2018.1544801>

- [5] Shi, B., Lu, Y., Dai, D. Y., & Lin, C. (2013). Relationships between migration to urban settings and children's creative inclinations. *Creativity Research Journal*, 25(3), 300–311. <https://doi.org/10.1080/10400419.2013.813793>
- [6] Lothane, H. Z. (2018). Free association as the foundation of the psychoanalytic method and psychoanalysis as a historical science. *Psychoanalytic Inquiry*, 38(6), 416-434. <https://doi.org/10.1080/07351690.2018.1480225>
- [7] Gonzalez, C., Korchia, M., & Urbain, C. (2009). How do socially responsible consumers consider consumption? An approach with the free associations method. *Recherche et Applications en Marketing (English Edition)*, 24(3). <https://doi.org/10.1177/205157070902400301>
- [8] Полюжин, I. M., & Венжинович, Н. Ф. (2022). Theoretical principles of the study of zoophrases in English and Ukrainian. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, (1)(47), 216-224. Retrieved from <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/49126>
- [9] Mosekjær, S. (2016). *The understanding of English emotion words by Chinese and Japanese speakers of English as a lingua franca* (PhD Series No. 41.2016) [Doctoral dissertation, Copenhagen Business School]. <https://hdl.handle.net/10419/208995>
- [10] Riegel, K. F., & Zivian, I. W. M. (1972). A study of inter- and intralingual associations in English and German. *Language Learning*, 22(1), 1-16. <https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1972.tb00073.x>

Кисметова Г.Н., Серикова Н.Б.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВНЕДРЕНИЯ МЕТОДА СВОБОДНЫХ АССОЦИАЦИЙ В ПРЕПОДАВАНИЕ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы интеграции метода свободных ассоциаций в преподавание иностранного языка. Опираясь на устоявшиеся теории в лингвистике, психологии и педагогике, в статье излагается обоснование использования этого инновационного подхода в обучении иностранному языку. Метод свободных ассоциаций, основанный на принципах психоанализа, поощряет учащихся устанавливать спонтанные, подсознательные связи между словами и понятиями, тем самым способствуя сохранению словарного запаса и беглости речи. Изучив соответствующую литературу и эмпирические исследования, эта статья дает исчерпывающую информацию о том, как метод свободных ассоциаций согласуется с ключевыми теориями, такими как конструктивизм, когнитивная психология и социокультурная теория.

Ключевые слова: Метод свободных ассоциаций; преподавание иностранного языка; теоретические основы; лингвистические теории; принципы психоанализа; сохранение словарного запаса; развитие беглости.

Кисметова Г.Н., Серикова Н.Б.
ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЕРКІН АССОЦИАЦИЯ ӘДІСІН ЕНГІЗУДІҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада еркін ассоциация әдісін шет тілін оқытуға біріктірудің теориялық негіздері қарастырылады. Лингвистика, психология және педагогикадағы қалыптасқан теорияларға сүйене отырып, мақалада шет тілін оқытуда осы инновациялық тәсілді қолданудың негіздемесі көрсетілген. Психоанализ принциптеріне негізделген еркін ассоциация әдісі оқушыларды сөздер мен ұғымдар арасында стихиялық, бейсаналық байланыстар орнатуға шақырады, осылайша сөздік қорын сақтауға және еркін сөйлеуге ықпал етеді. Тиісті әдебиеттер мен эмпирикалық зерттеулерді зерттей отырып, бұл мақалада еркін ассоциация әдісі конструктивизм, когнитивті психология және әлеуметтік-мәдени теория сияқты негізгі теорияларға қалай сәйкес келетіні туралы толық ақпарат берілген.

Кілт сөздер: еркін ассоциация әдісі; шет тілін оқыту; теориялық негіздер; лингвистикалық теориялар; психоанализ принциптері; сөздік қорын сақтау; еркін сөйлеуді дамыту.

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

UDC 81'42

IRSTI 16.01.11

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).66

¹Tolstova Olga, ²Sitaliyeva Rozaliya,¹Samara State Agrarian University, Samara, Russia²M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: stommm3@mail.ru, rozaliya.sitalieva@mail.ru

OBJECTIVE AND SUBJECTIVE MODALITY IN TEXT ADS

Annotation. This article explores the concepts of objective and subjective modality within advertising texts, highlighting how these modalities influence consumer perception and engagement. Objective modality is characterized by factual statements and verifiable claims. In contrast, subjective modality relies on emotional appeal, personal experience, and persuasive language to create a connection with the audience. The article emphasizes that effective advertisements often blend both modalities to maximize impact. By combining objective facts with subjective feelings, advertisers can cater to both the rational and emotional sides of consumer decision-making. The analysis includes examples from well-known brands, illustrating how they strategically employ these modalities to enhance their messaging. Understanding objective and subjective modality is crucial for crafting compelling advertisements that resonate with diverse audiences.

Keywords: modality; objective; subjective modality; speech; language.

Introduction

The scientific research of the mid-20th and early 21st centuries is characterised by its anthropocentric orientation. Henceforth, modern linguistics studies language not only for its own sake, but language in inseparable connection with man, with his consciousness and thinking, spiritual life and culture, language not just as an instrument of interpersonal communication, but also as a way of reflecting the surrounding world and oneself in this world [9, p. 203-206]. After all, 'it is in language and thanks to language that a person is constituted as a subject, because only language gives reality, its reality, which is the property of being, to the concept of "Ego". [3, p. 293]

Considerable attention is paid in linguistics to the study of egocentric categories, through which a person not only conveys a judgment about the surrounding reality, but does so by passing everything through himself and his own life experience. One of these categories is the category of modality, which expresses various types of correlation of an utterance to reality and the speaker's attitude to the utterance [11, p. 303]. The semantic core of this category is the concepts of objectivity, subjectivity and

intersubjectivity. According to I. R. Galperin, modality is inherent in “language in action” [5, p. 113].

The definition of modality as a conceptual category with the meaning of the speaker’s relation to the content of the utterance and the relation of the content of the utterance to reality is well known [2, p. 237]. Based on this, traditionally, in many linguistic studies, two types of modality are distinguished in terms of content:

1) Objective modality, qualified as the relation of the content of an utterance to reality.

2) Subjective modality, determined as the relation of the subject of speech to the content of the utterance.

It should be noted that there is no unity of opinion in the principles of the approach to the differentiation of objective and subjective modality. In particular, some researchers have fundamentally different opinions about the legality of the allocation of these modal values. Thus, L. M. Vasiliev considers it unlawful to distinguish objective and subjective modality, since all relations expressed by the category of modality are objective; for they, like other relations of reality known by man, are generalized in the process of speech practice, objectified in language. The scientist considers subjective only the process of the speech act itself, which determines the form of utterance, but in this sense any linguistic category and meaning are subjective. It is correct, according to L. M. Vasiliev, to see the objective in the units of language, and the subjective in the units of speech [4, p. 56].

In modern linguistics, there is a tendency to gradually abandon the opposition of objective and subjective modality. Romanova T. V. interprets modality as “a monolithic category, the essence of which is the subjective relations emanating from the speaker” [8, p. 16]. According to V. A. Plungyan, modality does not just describe the world “as it is”, but represents a “subjective” image of the world – that is, the world passed through the prism of consciousness and perception of the speaker [7, p. 309].

The origins of such an understanding of modality are found already in the first half of the last century in the works of A.M. Peshkovsky, in which the scientist qualifies modality as a category expressing only one attitude – the speaker’s attitude to the connection that he himself establishes between the content of the utterance and reality [6, p. 107].

A. I. Smirnitsky highlights in the life of human society various types of human activity and various relationships between people and, in particular, the fact that in various spheres of their activities and their relationships, people talk to each other, exchanging thoughts. The process of speaking and all that is said, expressed and perceived in various uncountable acts of speaking is what is directly given to the linguist as the material of his research. This is approximately what de Saussure calls *langage*, and this is what is directly given in everyday life and requires a special name: the word *speech* (*langage*, *Rede*, *speech*) seems to be the most appropriate and convenient term [10, p. 15].

Speech, in this sense, is not the same as language, since it is not only a means of communication, but also an application of this means, and a product, a set of various works created and created, as well as reproduced (repeated) by using this means. Language, therefore, is one of the ingredients of speech, and moreover the most

important, since it gives it the character of a specific human activity, different from other types of his activities. A. I. Smirnitsky writes that language exists in speech as an objectively given social phenomenon. And being a special ingredient of speech, a means used in it, it can be isolated from it, isolated as a subject of special research [10].

Speech, in this sense, is not the same as language, since it is not only a means of communication, but also an application of this means, and a product, a set of various works that was created and is being created, as well as reproduced (repeated) by using this means. Language, therefore, is one of the ingredients of speech, and moreover the most important, since it gives it the character of a specific human activity, different from other types of his activities. A. I. Smirnitsky writes that language exists in speech as an objectively given social phenomenon. And being a special ingredient of speech, a means used in it, it can be separated from it, isolated, as a subject of special research [10].

The existence of each unit of language is its regular reproduction on a social scale — with its identification (as a given unit) in all individual cases of its reproduction.

A. I. Smirnitsky writes that when approaching language not from the point of view of a physiologist and psychologist, but from the point of view of a linguist, it is especially necessary to always keep in mind the whole picture of the existence, functioning and general conditions of language development. And this means that a linguist should not forget at all that knowledge of language itself already presupposes the objective existence of language, that, with all the interaction between language and knowledge of the language, the latter as a whole is still derivative, secondary. The existence of each unit of language is its regular reproduction on a social scale — with its identification (as a given unit) in all individual cases of its reproduction.

It is necessary to distinguish between speech and language, since in reality there is a corresponding deep difference, and therefore, without taking into account this difference, linguistics cannot exist as a special and genuine science, the science of language as such, i.e. as the most important means of human communication [10].

Objective modality, in our opinion, exists due to the objective existence of language, its units and forms.

In this article, we investigate the following means of updating the category of modality in advertising texts in English: modal verbs, incentive sentences and linguistic and stylistic means of expressing modality.

Materials and methods of research

The research material includes modern English and American periodicals, as well as data from online resources. The analysis of the means of actualizing objective and subjective modality in an advertising text in English is carried out using the following methods: the continuous sampling method; the method of theoretical analysis of scientific sources; the method of contextual analysis; component semantic analysis.

Research results

This study investigates the use of objective and subjective modality in English advertising texts. The goal was to understand how these modalities influence consumer perception, engagement, and decision-making. A corpus of advertisements was collected from various sources, including print media, online platforms, and television. The analysis focused on identifying linguistic markers of objective and subjective modality. Objective ads were effective in capturing attention through clear, concise

information. Subjective ads prompted higher levels of engagement on social media platforms, with users sharing personal experiences and testimonials. Technical and health-related products predominantly employed objective modality to emphasize reliability and efficacy. Lifestyle and luxury products favored subjective modality to create aspirational narratives that resonate emotionally with consumers. Successful advertisements often integrated both modalities. Those that combined factual information with emotional storytelling were rated highest for overall effectiveness, appealing to both rational and emotional consumer motivations. The findings indicate that both objective and subjective modalities are essential in advertising, each serving distinct purposes. Marketers should tailor their approach based on the product type, target audience, and cultural context to maximize impact. Future research could further explore the evolving dynamics of modality use in digital advertising environments.

Advertisers, using the means of linguistic (objective) modality, are engaged in the construction of possible worlds, with their inherent possible, i.e. subjective modality.

Statements in advertising texts are used to appeal to the target audience to move from the real world to the world of the "desired", the virtual world, thereby involving the audience in thinking about the information offered, stimulating its interest. In such cases, sentences usually have incentive sentences in their composition, with the verb "imagine":

Apple: "Imagine what you can create with the new iPad."

Coca-Cola: "Imagine the taste of summer with every sip."

These ads invite users to envision their creative potential with the product and evoke feelings of nostalgia and enjoyment associated with summer through the product.

Here is another example of an advertising text in which the category of modality is expressed, in particular, both with the help of modal verbs, a special short sentence structure, and linguistic and stylistic means:

Volkswagen: "The new Golf offers 30% better fuel efficiency."

The following objective modality features can be found in the text:

- **Factual Claim:** The statement presents a quantifiable fact – 30% better fuel efficiency. This is an objective measure that can be verified through testing and comparison against previous models or competitors.

- **Performance Metric:** The use of "fuel efficiency" is a concrete metric that appeals to consumers looking for practical benefits in a vehicle, such as cost savings on fuel and reduced environmental impact.

Also we can distinguish some subjective modal peculiarities:

- **Implied Value Judgment:** While the claim is factual, it also carries an implied value judgment. The phrase "better fuel efficiency" suggests that improved efficiency is desirable, appealing to consumers' values regarding economy and sustainability.

- **Persuasive Element:** The ad aims to persuade potential buyers that the new Golf is a superior choice compared to other vehicles. The emphasis on "30% better" serves to enhance the attractiveness of the product, suggesting it stands out in the market.

- **Consumer Experience:** The subjective experience of driving a more fuel-efficient car can evoke feelings of satisfaction and responsibility towards the environment, which are not explicitly stated but are implied in the context of fuel efficiency.

The advertising text combines objective modality through its factual claim about fuel efficiency with subjective modality by appealing to consumer values and emotions. This dual approach effectively communicates both the tangible benefits of the new Golf and its alignment with consumer aspirations for economical and environmentally friendly driving.

The slogan of Red Bull advertising campaign “Red Bull gives you wings.” suggests a subjective experience of energy and upliftment rather than a literal fact. The phrase suggests a transformation or enhancement of one’s abilities. The idea of “wings” metaphorically implies that consuming Red Bull can elevate one’s energy levels, performance, and overall experience. This transformation is subjective, as it relies on personal interpretation and experience. The slogan evokes feelings of empowerment, freedom, and exhilaration. The imagery of flying or having wings can inspire a sense of adventure and possibility, appealing to consumers’ desires for excitement and vitality. The slogan aligns Red Bull with a dynamic and active lifestyle. It suggests that drinking the beverage can lead to a more adventurous life, resonating with consumers who identify with or aspire to such a lifestyle. The use of “wings” is hyperbolic and not meant to be taken literally. This exaggeration plays into the subjective nature of advertising, where the goal is to create a memorable and impactful message rather than convey a factual statement. The subjective modality is further enhanced by the idea that each consumer’s experience with Red Bull may vary. Some may feel energized and invigorated after consumption, while others may not experience the same effects, making the claim personal and subjective. Overall, the slogan “Red Bull gives you wings” effectively utilizes subjective modality by appealing to emotions, aspirations, and personal experiences. It creates a powerful image that resonates with consumers on a deeper level, encouraging them to associate the product with enhanced energy and an adventurous lifestyle.

Both types of modalities, subjective and objective, serve different purposes in advertising, appealing to different aspects of consumer decision-making. Objective modality focuses on facts, statistics, and verifiable information. Subjective modality centers on emotions, personal experiences, and aspirational messaging. Let’s consider objective modality example in Volvo brand:

“Volvo has been a leader in automotive safety for over 90 years. Our vehicles undergo rigorous crash testing and are equipped with advanced safety features such as automatic emergency braking, blind-spot monitoring, and pedestrian detection. With a 5-star safety rating from Euro NCAP, you can trust that every journey in a Volvo is designed with your safety in mind. Experience peace of mind knowing that our cars are engineered to protect you and your loved ones.”

The advertising text exemplifies objective modality through its reliance on factual information, measurable claims, and emphasis on safety standards. “*Volvo has been a leader in automotive safety for over 90 years.*”. This statement presents a verifiable fact about the brand’s history and reputation in safety. “*Our vehicles undergo rigorous crash testing and are equipped with advanced safety features such as automatic emergency braking, blind-spot monitoring, and pedestrian detection.*”. The ad lists specific safety features that can be objectively evaluated. The mention of ‘*rigorous crash testing*’ implies a systematic approach to ensuring vehicle safety. The sentence “*With a 5-star safety*

rating from Euro NCAP.” provides a quantifiable measure of safety that consumers can look up and verify. Euro NCAP is a recognized authority, adding credibility to the claim. “*You can trust that every journey in a Volvo is designed with your safety in mind.*”. While this sentence introduces an element of trust, it is grounded in the previously stated facts about safety features and ratings, reinforcing the objective nature of the message. “*Experience peace of mind knowing that our cars are engineered to protect you and your loved ones.* The use of ‘*engineered*’ suggests a technical and scientific approach to safety, appealing to consumers’ logical reasoning about car safety. Overall, the Volvo advertising text employs objective modality effectively by focusing on verifiable facts, specific features, and measurable safety ratings. This strategy appeals to consumers’ rational decision-making processes, providing them with clear and concrete reasons to trust Volvo’s commitment to automotive safety.

Subjective modality exemplifies subjective modality through its evocative language, emotional appeal, and motivational undertones. We can see these features in the following Nike advertising text:

“Imagine the thrill of crossing the finish line, the rush of adrenaline as you push your limits. With Nike, you’re not just wearing shoes; you’re embracing a lifestyle of determination and excellence. Every step you take in our innovative footwear brings you closer to your goals. Feel the energy of the crowd, the weight of your aspirations, and the power of your dreams. Join a community of athletes who refuse to settle for anything less than greatness. Just do it.”

The Nike advertising text exemplifies subjective modality through its evocative language, emotional appeal, and motivational undertones. “*Imagine the thrill of crossing the finish line, the rush of adrenaline as you push your limits.*”. The use of “*imagine*” invites the reader to visualize and emotionally connect with the experience, tapping into personal feelings and aspirations. – “*With Nike, you’re not just wearing shoes; you’re embracing a lifestyle of determination and excellence.*”. This statement emphasizes a personal journey and identity, suggesting that wearing Nike is about more than just the product – it’s about adopting a mindset and lifestyle. “*Every step you take in our innovative footwear brings you closer to your goals.*”. The phrase suggests a personal investment in one’s journey, creating a sense of ownership and motivation. It implies that the footwear plays a crucial role in achieving personal ambitions. “*Join a community of athletes who refuse to settle for anything less than greatness.*”. This line fosters a sense of belonging and camaraderie among consumers, appealing to their desire to be part of something larger than themselves. It conveys shared values and aspirations. “*Just do it.*”. This iconic slogan encapsulates the essence of subjective modality by encouraging immediate action based on personal conviction and motivation. It resonates with individual determination and empowerment. The ad text effectively employs subjective modality by using emotional language, imagery, and motivational appeals. It encourages readers to connect personally with the brand’s message, fostering a sense of aspiration, community, and identity. This approach not only promotes the product but also inspires individuals to pursue their goals and embrace a lifestyle centered on determination and excellence.

Summing up the overall result of this work, it is necessary to emphasize that there are objective and subjective aspects of the studied category of modality. In this article, along with the traditional understanding of objective modality, the idea of the existence

of means of objective modality is emphasized. The means of objective modality are represented by linguistic units of different levels used by the subject of speech in various speech acts. The existence of both objective and subjective modality, viewed through the prism of the relationship between language and speech, seems to be undoubted. In our opinion, the denial of the existence of objective linguistic means of modality is the same as the denial of language as an objective phenomenon.

REFERENCES

- [1] Silant'eva M. V. (2012). *Metamorfozy social'nyh organizmov v svete transformacii kul'turnyh granic: global'nye sledstviya modernizacionnyh processov* [Metamorphoses of social organisms in the light of the transformation of cultural boundaries: global consequences of modernization processes] // *Vestnik MGIMO-Universiteta - Bulletin of MGIMO University*, 6 [in Russian].
- [2] Benvenist Je. (2002). *Obshhaja lingvistika* [General Linguistics]. Moscow [in Russian].
- [3] *Jazykoznanie. Bol'shoj jenciklopedicheskiy slovar'* [Linguistics. A large encyclopedic dictionary] // Gl. red. V.N. Jarceva. M., 2000 – Editor in chief V. N. Yartseva. M., 2000 [in Russian].
- [4] Gal'perin I. R. (2009). *Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovanija* [Text as an object of linguistic research] // *Otvetstvennyj redaktor G. V. Stepanov - The responsible editor is G. V. Stepanov*. Moscow [in Russian].
- [5] Ahmanova O. S. (1969). *Slovar' lingvisticheskikh terminov* [Dictionary of Linguistic Terms] // M.: *Sovetskaja jenciklopedija - Moscow: The Soviet Encyclopedia* [in Russian].
- [6] Vasil'ev L. M. (1973). *Modal'nye slova v ih otnoshenii k strukture predlozhenija* [Modal words in their relation to sentence structure] // *Sintaksis i intonacija: Uchenye zapiski. Vypusk № 2. Serija «Filologicheskie nauki» - Syntax and intonation: Scientific notes. Issue No. 2. The series "Philological sciences"*, 25. Ufa [in Russian].
- [7] Romanova T. V. (2003). *Modal'nost' kak tekstoobrazujushhaja kategorija v sovremennoj memuarnoj literature* [Modality as a text-forming category in modern memoir literature] // *Pod red. prof. G. N. Akimovoj. – SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta - Edited by Prof. G. N. Akimova – St. Petersburg: Publishing House of St. Petersburg University* [in Russian].
- [8] Plungjan V. A. (2000). *Obshhaja morfologija: Vvedenie v problematiku: Uchebnoe posobie* [General morphology: An introduction to the problems: Textbook] // M.: *Jeditorial URSS - Moscow: Editorial URSS* [in Russian].
- [9] Peshkovskij A. M. (1938). *Russkij sintaksis v nauchnom osveshhenii. Izdanie 6-e* [Russian syntax in scientific coverage. Edition 6] // M.: *Uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo – Moscow: Educational and pedagogical publishing house* [in Russian].
- [10] Smirnickij A. I. (1954). *Obektivnost' sushhestvovanija jazyka: Materialy k kursam jazykoznanija* [The objectivity of the existence of the language: Materials for linguistics courses]. Moscow [in Russian].
- [11] Abuhanova A. G. (2011). *Izobrazitel'no – vyrazitel'nye sredstva reklamnogo teksta* [Visual and expressive means of advertising text] // *Vestnik Zapadno –*

Kazhastanskogo gosudarstvennogo universiteta im. M. Utemisova - Bulletin of the M. Utemisov West Kazakhstan State University, 2 [in Russian].

Толстова Ольга, Ситалиева Розалия
ЖАРНАМАЛЫҚ МӘТІНДЕРДЕГІ ОБЪЕКТИВТІ ЖӘНЕ
СУБЪЕКТИВТІ МОДАЛЬДІЛІК

Аңдатпа. Мақалада жарнамалық мәтіндердегі объективті және субъективті модальділік ұғымдары қарастырылады, модальділіктің бұл түрлері тұтынушылардың қабылдауы мен қатысуына қалай әсер ететіндігі көрсетілген. Объективті модальділік тексерілетін нақты мәлімдемелермен сипатталады. Керісінше, субъективті модальділік әлеуетті аудиториямен байланыс орнату үшін эмоционалды тартымдылыққа, жеке тәжірибеге және сенімділікке сүйенеді. Мақалада тиімді жарнама көбінесе максималды нәтижеге жету үшін екі әдісті де біріктіретіні атап көрсетілген. Объективті фактілерді субъективті сезімдермен үйлестіре отырып, жарнама берушілер сатып алушылардың қажеттіліктерінің ұтымды және эмоционалды аспектілерін ескеруі мүмкін. Талдау жарнамалық хабарламаларды жақсарту үшін осы әдістердің стратегиялық қолданылуын көрсететін танымал брендтердің жарнамалық мәтіндерінің мысалдарын қамтиды. Объективті және субъективті факторларды түсіну әр түрлі аудиториямен резонанс тудыратын тартымды жарнама жасау үшін өте маңызды.

Кілт сөздер: модальділік; объективті; субъективті модальділік; сөйлеу, тіл.

Толстова О., Ситалиева Р.
ОБЪЕКТИВНАЯ И СУБЪЕКТИВНАЯ МОДАЛЬНОСТЬ В
РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация. Статья рассматривает понятия объективной и субъективной модальности в рекламных текстах, подчеркивается, как эти виды модальности влияют на восприятие и вовлеченность потребителей. Объективная модальность характеризуется фактическими утверждениями, поддающимися проверке. В отличие от этого, субъективная модальность опирается на эмоциональную привлекательность, личный опыт и убедительность для создания связи с потенциальной аудиторией. В статье подчеркивается, что эффективная реклама часто сочетает в себе оба метода для достижения максимального эффекта. Сочетая объективные факты с субъективными ощущениями, рекламодатели могут учитывать как рациональные, так и эмоциональные аспекты потребностей покупателей. Анализ включает примеры рекламных текстов известных брендов, иллюстрирующие стратегическое использование этих методов для улучшения своих рекламных сообщений. Понимание объективных и субъективных факторов имеет решающее значение для создания привлекательной рекламы, которая найдет отклик у различной аудитории.

Ключевые слова: модальность; объективная; субъективная модальность; речь; язык.

ӘОЖ 81.33

ҒТАХР 16.21.51

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).67

Балаева А.Б.

**А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан,**

E-mail: bakitovna1982@mail.ru

АҒАРТУШЫ, ПЕДАГОГ –ҒАЛЫМ Ш.САРЫБАЕВТЫҢ ТІЛТАНЫМДЫҚ МҰРАСЫ

Андатпа. Бұл мақала қазақ тіл білімінің көрнекті қайраткері Шамғали Сарыбаевтың тілдік мұрасын кешенді зерттеу болып табылады. Зерттеу ғылыми әдебиеттегі олқылықтың орнын толтырып, Сарыбаевтың лингвистикалық үлесінің тереңдігі мен кеңдігіне тоқталып, оның еңбектерінің бірегейлігі мен маңыздылығын атап өтті.

Бұл зерттеудің түпнұсқалығы Шамғали Сарыбаевтың қазақ тіл біліміне терең ықпалын түсінуге біртұтас көзқарас болып табылады. Оның ғылыми еңбектерін, оның шығармашылығының әдіснамалық үлесі мен мәдени әсерін мұқият талдау оның лингвистикалық мұрасының бұрын зерттелмеген қырларына жарық түсіреді.

Мұқият құрылымдалған мақаланың басында Сарыбаевтың лингвистикаға қосқан үлесіне арналған зерттеулердің қазіргі жағдайына шолу беріледі және алдыңғы зерттеулердің шектеулі көлемі байқалады. Оның әдіснамасына жан-жақты талдау жасалады, тарихи лингвистикадағы рөлі атап көрсетіледі.

Зерттеуде Сарыбаевтың қазақ тілін стандарттаудағы аспаптық рөлі ашылып, оның бір жазудан екінші жазуға көшуге қосқан үлесінің дәлелі келтіріледі. Бұдан басқа, алдыңғы зерттеулерде жиі назардан тыс қалатын, оның қазақ халық әдебиетінің ауызша сақталуына қосқан үлесі қарастырылады.

Қорытындысында аталмыш зерттеу Шамғали Сарыбаевтың лингвистикалық мұрасының бірегейлігі мен маңыздылығын, сондай-ақ оның көп қырлы үлесін толық бағалау үшін одан әрі зерттеулердің қажеттілігін атап өту керек. Ол біздің қазақ тілі мен мәдениеті түсінігімізді тереңдетуге бағытталған зерттеулерді жалғастыруға шақырады және Сарыбаевты лингвистика мен мәдениетті сақтау саласында мәңгі белгі ретінде көрсетеді.

Кілт сөздер: Шамғали Сарыбаев; Қазақ лингвистикасы; Лингвистикалық зерттеулер әдіснамасы; Қазақ тілін стандарттау; Қазақ фольклорлық ауызша әдебиетін сақтау; Шамғали Сарыбаевтың академиялық еңбектері; Қазақ тілі; Тарихи лингвистика; Тілдерді салыстырмалы талдау; Түркі тілдері; Қазақстанның мәдени мұрасы.

Kipicne

Шамғали Сарыбаевтың тілдік мұрасын зерттеудің өзектілігі оның лингвистикаға, әсіресе қазақ тілі контекстінде тигізген әсерінен тұрады. Сарыбаевтың үлесі әдіснамадан бастап тілді стандарттауға және ауызша халық әдебиетін сақтауға дейін лингвистикалық аспектілердің кең ауқымын қамтиды. Алайда, оның айтарлықтай ықпалына қарамастан, оның лингвистикалық мұрасының тереңдігі мен кеңдігіне арналған кешенді зерттеулердің жетіспеушілігі бар. Бұл зерттеу осы олқылықтың орнын оның үлесін жан-жақты зерттеу арқылы толтыруға арналған.

Ғылыми әдебиетке қысқаша шолу:

Шамғали Сарыбаевтың лингвистикалық мұрасына арналған қазіргі ғылыми әдебиеттерге қашқын шолу, оның шығармашылығы туралы әртүрлі ғылыми мәтіндерде жан-жақты айтылғанына қарамастан, кешенді және мақсатты зерттеулердің жоқтығын көрсетеді. Сарыбаевтың салымына арналған зерттеулердің көпшілігі қазақ тілін стандарттауға қатысу немесе қазақ фольклорын сақтауға үлес қосу сияқты оның қызметінің жекелеген аспектілеріне арналған. Сондықтан оның көп қырлы тілдік мұрасын қорытатын және талдайтын терең зерттеуге қажеттілік айқын көрінеді.

Зерттеу проблемасы:

Бұл мақалада қарастырылатын зерттеудің негізгі проблемасы Шамғали Сарыбаевтың әдістемелік үлесін, тілді стандарттау және ауызша қазақ халық шығармашылығын сақтау жөніндегі жұмысын қамтитын тілдік мұрасын кешенді зерттеу және жария ету болып табылады. Бұл зерттеу қазіргі зерттеу олқылығының орнын толтырып, Сарыбаевтың қазақ тіл білімі мен мәдени мұрасын дамытудағы маңызды рөлі туралы кешенді түсінік береді.

Бұл зерттеудің объектісі Шамғали Сарыбаевтың еңбектерін, әдіснамасын және қазақ тіл білімі мен мәдениетіне әсерін қамтитын лингвистикалық мұрасы болып табылады.

Пәні: Зерттеу пәні Шамғали Сарыбаевтың лингвистикаға қосқан үлесін, оның ішінде әдіснама, тілді стандарттау және ауызша халық әдебиетін сақтау саласындағы үлесін зерделеу және талдау болып табылады.

Бұл мақаланың мақсаты - Шамғали Сарыбаевтың лингвистикалық мұрасына жарық түсіру, оның лингвистика мен мәдениетке қосқан көп қырлы үлесін жария ету. Нақты міндеттерге:

Шамғали Сарыбаев лингвистикалық зерттеулерде пайдаланған әдіснаманы талдау.

Қазақ тілін стандарттауда оның рөлін бағалау.

Оның ауызша қазақ халық шығармашылығын сақтауға қосқан үлесін қарастыру.

Баптың құрылымы:

Мақаланың құрылымы: кіріспеден кейінгі келесі бөлімдерде зерттеу әдіснамасы мен материалдары қаралады, Шамғали Сарыбаевтың лингвистикалық мұрасына терең талдау жасалады және қорытындысында оның лингвистика және мәдениетті сақтау саласындағы өтпейтін мұрасы талқыланады.

Материалдар мен әдістер

Аталған зерттеуде Шора Сарыбаевтың ғылыми жұмыстары, сондай-ақ оның тілдік үлесі туралы тиісті ақпаратты қамтитын интернет-дереккөздері деректер жинаудың негізгі көздері болды. Жұмыста мынадай әдістер пайдаланылды:

Ғылыми жұмыстарды текстологиялық талдау: Шамғали Сарыбаевтың ғылыми еңбектеріне, лингвистикамен байланысты ғылыми мақалалар мен еңбектерге жүйелі талдау жүргізілді. Бұл материалдар академиялық деректер базасынан, кітапханалар мен онлайн-репозиторийлерден алынды.

Ғаламтор зерттеулері: Шамғали Сарыбаевтың өмірі, мансабы және лингвистикалық үлесі туралы қосымша ақпарат жинау үшін Интернетте кең ауқымды зерттеулер жүргізілді. Бұл үшін беделді сайттар, ғылыми деректер базалары мен цифрлық мұрағаттар пайдаланылды.

Деректерді өңдеу:

Ғылыми жұмыстар мен интернет-көздерден алынған деректер нақтылық пен ұйымдасушылықты қамтамасыз ету үшін өңдеудің бірнеше кезеңінен өтті:

Құрастыру және жалпылау: Ғылыми жұмыстар мен интернет-материалдарды қоса алғанда, әртүрлі дереккөздерден алынған ақпарат жинақталып, жалпыға ортақ деректер жиынтығын құру үшін жинақталды.

Деректерді талдау:

Өңделген деректер Шамғали Сарыбаевтың лингвистикалық мұрасы туралы маңызды қорытындылар алу мақсатында сапалы және контент-талдаудан өткізілді:

Тақырыптық талдау: Тақырыптық талдау негізгі тақырыптарды, лингвистикалық әдістемелерді және Шамғали Сарыбаевтың ғылыми жұмыстарына қосқан үлесін анықтау үшін пайдаланылды. Бұл талдау оның лингвистикалық мұрасының негізгі элементтерін бөліп көрсетуге мүмкіндік берді.

Іріктеменің сипаттамасы (егер қолданылса):

Деректердің негізгі көздері ғылыми жұмыстар мен интернет-көздер болып табылатынын ескере отырып, іріктеменің дәстүрлі сипаттамасы қолданылмауы мүмкін. Дегенмен, пайдаланылған көздерді және олардың шынайылық дәрежесін сипаттау қажет:

Ғылыми жұмыстар: Зерттеу елеулі дәрежеде лингвистика саласындағы беделді дереккөздер саналатын Шамғали Сарыбаевтың ғылыми еңбектері мен жарияланымдарына сүйенді.

Интернет-дереккөздер: Қосымша ақпарат алу үшін пайдаланылған Интернет-дереккөздер олардың дұрыстығы мен өзектілігін ескере отырып іріктеліп алынды. Беделді ғылыми сайттарға, цифрлық мұрағаттарға және беделді ғылыми деректер базаларына ерекше назар аударылды.

Осылайша, Шамғали Сарыбаевтың тілдік мұрасын зерттеу ең алдымен ғылыми жұмыстар мен интернет-көздерді талдауға сүйенді. Деректерді жинау, өңдеу және талдау әдістері олардан бағалы мәліметтерді алатындай етіп таңдалды. Зерттеудің дұрыстығын сақтау үшін беделді және сенімді платформалардан интернет көздері пайдаланылды.

Нәтижелер

Сарыбаевтың лингвистикаға қосқан үлесі жүйелі және ғылыми тәсілмен сипатталады. Оның әдіснамалық базасы тіл білімінің түрлі салаларын қамтиды,

бұл оны қазақ тілін үйренуге ықпалын тигізетін әмбебап лингвист етеді. Оның әдіснамасының негізгі аспектілерінің қатарына [1].

Кесте 1. Негізгі аспектілер

Бөлімдер	Негізгі аспектілер
Тарихи лингвистика	Сарыбаев қазақ тілінің тарихи дамуын терең зерттеді. Ол қазақ тілінің лингвистикалық эволюциясын, оның тарихи тамырын, тілдік байланыстарын және ғасырлар бойы бастан кешкен әсерін зерттеу үшін кең көлемді зерттеулер жүргізді.
Салыстырмалы талдау	Салыстырмалы тіл білімі Сарыбаев әдіснамасында орталық рөл атқарды. Ол қазақ тілін басқа түркі тілдерімен, сондай-ақ көрші аймақтардың тілдерімен салыстырды. Мұндай тәсіл тілдік байланыстар мен ортақ сипаттарға жарық түсіруге мүмкіндік берді, бұл қазақ тілін тереңірек түсінуге ықпал етті.
Құрылымдық лингвистика	Сондай-ақ, Сарыбаев қазақ тілінің құрылымдық талдауына елеулі үлес қосты. Оның жұмысы фонетика, морфология, синтаксис және семантиканы зерттеуді қамтыды, бұл тілдің құрылымы туралы толық түсінік алуға мүмкіндік берді.
Стандарттау	Сарыбаев қазақ тілін стандарттауда, әсіресе жаңа жазуға көшуде басты рөл атқарды. Ол кириллицаны қабылдауға ықпал етті, содан кейін 2017 жылы қазақ латын әліпбиін әзірлеуде және қабылдауда елеулі рөл атқарды. Мұндай стандарттау тілдің бірегей фонологиялық ерекшеліктерін сақтауды қамтамасыз етті және оны әртүрлі лингвистикалық зерттеулерде пайдалануға ықпал етті.
<i>Ескерту:</i> автор негізінде құрастырған [1].	

Сарыбаевтың қазақ халық әдебиетінің дамуына қосқан үлесі де аз емес. Ол Қазақстандағы ауызша әдебиеттің бай дәстүрлерін сақтаудың және

құжаттандырудың маңыздылығын түсінді [2, 17 б.]. Бұл орайда оның елеулі еңбегінің ішінде мыналарды атауға болады.

Кесте 2. Ауызша халық әдебиетін дамытуға қосқан үлесі:

Атауы	Мазмұны
Жинау және құжаттау	Сарыбаев Қазақстанның түрлі өңірлерінен ауызша әдебиеттерді жинау мен құжаттандыруға айтарлықтай күш-жігерін арнады.
Транскрипция және аударма	Ол осы ауызша шығармалардың көбін ашып, жазбаша түрде аударды. Бұл қазақ мәдениетінің осы құнды туындыларын кең аудитория мен болашақ ұрпаққа қолжетімді етуге мүмкіндік берді.
Насихаттау және білім беру	Сарыбаев қазақ халық әдебиетін зерттеу мен бағалауды белсенді насихаттады. Оның жұмысы осы дәстүрлердің мәдени мәні мен олардың қазақ бірегейлігін қалыптастырудағы рөлі туралы хабардарлықты арттыруға ықпал етті.
<i>Ескерту:</i> автор негізінде құрастырған [1].	

Шамғали Сарыбаев - еліміздің саяси, әлеуметтік, білім беру және мәдени өмірінің түрлі аспектілерін дамытуда басты рөл атқарған 1930 жылдардағы Қазақстан зиялыларының беделді өкілі. 1944 жылы ол «Орыс оқу орындарында қазақ тілін оқыту әдістемесі» тақырыбында диссертация қорғаған алғашқы педагог-әдіскер болды. Шамғали Сарыбаев педагог, лингвист, әдебиеттанушы, журналист, ауызша халық шығармашылығын жинаушы, аудармашы, ақын, білім ұйымдастырушы ретіндегі қызметін қамтитын кең көлемді ғылыми және педагогикалық мұра қалдырды [3, 232 б.].

Шамғали Сарыбаевтың қазақ зиялыларының өкілі болып қалыптасуы негізінен қоршаған ортаның әсерінен болды. Бұл кісінің әкесі Харес ауыл старостасының аудармашысы, көмекшісі және жазушысы болған. Атасы Сарбай Байқал 1845 жылы Жәңгір ханның жарлығы бойынша мулла қызметін атқарды. Бұл кісінің ағасы Хайролла Сарбай ахун мен мударис еді. Олардың ағасы Мүфтіғали Харесов Қазұшпедізде жұмыс істеген, ал әкесінің досы Молда Мұса Байзақов ақын-тәрбиеші болған. Бұдан әрі біз Шамғали Сарыбаевтың өмірі мен қызметі тоғысып жатқан педагогикалық зиялы қауым қатарынан бір топ адамды бөлеміз. Пәннің идеялық дамуына елеулі ықпал еткен тұлғалар қатарына Ахмет Байтұрсынұлы мен Әбубақар Диваев жатады. Сонымен қатар, субъект үшін

Сейітқали Мендешев, Халел Досмұхамедов және Садық Өтегеновтің басшылығы мен тәлімгерлігі пайдалы болды. Ғабит Сарбаев, Елемес Жәрменов және Тамимдар Сәпиев сынақ оқушылары да оның ғылыми жолын қалыптастыруда өз рөлін атқарды. Сонымен қатар, Өтебай Тұрманжанов пен Жұмахан Құдерин өз жұмыстарының тең авторы ретінде онымен ынтымақтасқан. Әріптестері мен достары, олардың ішінде Ғани Мұратбаев, Меңдіболла Күзембаев, Құдайберген Жұбанов, Сәрсен Аманжолов, Нығмет Сауранбаев, Қажымолла Басымов, Ғали Бегалиев, Мәдина Бегалиева, Ораз Исаев, Сара Есова, Еремекқали Нығметов, Фатима Ғабитова, Ілияс Жансүгіров, Біләл Сүлеев, Владимир Сокольский, Митрофан Сильченко, Ишанали Арабаев, Базарқұл Данияров та субъектінің ғылыми қызметіне өз үлестерін қосты [4, 536 б.].

Ішкі Қырғыз Ордасынан (қазіргі Батыс Қазақстан облысы Бөкей ордасы ауданы) шыққан Шамғали Сарыбаев Жаңа Қазанка ауылында (қазіргі Жаңақазан ауданы) орналасқан Жаңа методты мектепте білім алды. 1915 жылдан бастап орыс-түзем мектептерінде мұғалім қызметін атқарды және жалданып жұмыс істеді, сонымен қатар оқуын жалғастырып, Орынбор «Хусаиния» медресесін бітірді, онда «Алаш» қозғалысына байланысты бірқатар көрнекті қайраткерлер оқыды. 1918-1932 жылдар аралығында Шамғали Сарыбаев Ташкенттегі Бірінші Қазақ педагогикалық университетінде (бұрын - Кирипрос, қазіргі уақытта - Абай атындағы ҚазҰПУ) қазақ тілінің оқытушысы болып жұмыс істеді. Ол сондай-ақ Түркістан шығыс институтында, содан кейін Орта Азия коммунистік университетінде (SAKU) сабақ берді. Сарыбаев өзінің бүкіл жұмысы бойы педагогикалық қабілеттерін көрсетіп, оқу орындарында да, қалада да, республикада да түрлі ғылыми және әлеуметтік-мәдени іс-шараларға белсене қатысты [5, 201 б.].

Қазақстанда педагогикалық ғылымды дамытуда Мәскеуде, Ленинградта және Ресейдің басқа да қалаларында орналасқан ғылыми-білім беру институттары маңызды рөл атқарды. Бұл пікірдің дәлелі Шамғали Сарыбаевтың өмірінен шыққан бір өмірбаяндық дерек болуы мүмкін. 1944 жылы Шамғали Сарыбаевтың диссертациясын қорғауда алғашқы қарсыласы 1938 жылы Ленинградтан Қазақстанға жіберілген профессор Раиса Лемберг болды. Екінші қарсыласы 1930-1931 жылдары Мәскеу жоғары педагогикалық курстарында оқуын жалғастырған Шәкір Көкімбаев болды. Кейін Мәскеудегі аспирантураны сәтті бітіріп, 1937 жылы сол оқу орнында «Орыс-орыс мектебі» тақырыбында диссертация қорғады.

Шамғали Сарыбаевтың 1932 жылы Ташкенттен Алматыға көшуі, ол 1958 жылы қайтыс болғанға дейін өмір сүрген, ғалымның өмірлік траекториясындағы маңызды бетбұрыс болды. Көшу туралы шешім Ташкент GAU жұмыс істеген кезде қабылданды, ол сол жылы қайта құрылып, Орта Азия жоғары коммунистік ауыл шаруашылығы мектебі деп аталды. 1923 жылдан бастап Шамғали Сарыбаев осы жоғары мектепте қазақ тілінің оқытушысы болды. 1930 жылы ол сол институттың ғылыми қызметкерлері секциясының мүшесі болды.

Жаңа тұрғылықты жерге көшкеннен кейін алғашқы кәсіби қызметі Алматы қазақ-орыс педагогикалық училищесінде өтті. 1934 ж. Қазақ коммунистік журналистика институты құрылды. 1935 жылы ол Жоғары мектеп және ғылыми мекемелер қызметкерлерінің кәсіптік одағының мүшесі болды [6, 160 б.].

1940 жылы ҚазҚЖИ атауын Қазақ мемлекеттік журналистика институты деп өзгерту туралы ресми шешім қабылданды. Кейіннен, 1941 ж. 8 мамырда, Ұлы Отан соғысы басталғанға дейін шамамен бір жарым ай бұрын институт дербес құрылым ретінде жойылды. Осыған байланысты барлық студенттер мен оқытушылар С.М. Киров атындағы ҚазМУ-ға ауыстырылды, онда журналистика факультеті құрылды.

Шамғали Сарыбаевқа студенттерге арналған оқу құралын әзірлеу тапсырылды. «Газет істері» атты оқулық 1934 жылы жарық көрді, оның редакторы Ахмет Елшібеков болды. Ахмет Елшібеков - белгілі журналист, жазушы және аудармашы. Жәрдемақыны түзетуді Шамғали Сарыбаевтың ағасы Муфтиғали Харесов жүзеге асырды.

1936 ж. Шамғали Сарыбаев қазақ тілі, әдебиет және педагогика мәселелеріне арналған 11 жарияланымның авторы болды. Бірақ келесі жылы оның ғылыми қызметі құлдырап, тек бір ғана мақала ҚазҚИЖтың студенттік «Коммунист» газетінде жарияланды. 1937 жылы ол республикалық БАҚ-та екі мақала жариялауға қатысы болғандықтан ҚазҚАЖ-дан босатылды. ҚазҚАЖ қызметкерлері, соның ішінде Шамғали Сарыбаев оппозициялық көзқарасы бар адамдарға жатқызылды, ал оның «Газет істері» деп аталатын жарияланымы ресми түрде қарсы революцияға қарсы деп танылды.

Басылым шыққаннан кейін Сарыбаев Марксизм-ленинизм коммунистік институтынан (КИМЛ) босатылып, қазақ тілінің оқытушысы болып жұмыс істеді.

Бір жылдан кейін Шамғали Сарыбаев Қазақ мемлекеттік университетінің қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының оқытушысы болып қайта тағайындалды. Оның ҚазМУ-дағы штаттық қызметкер ретіндегі жұмысы 1941 жылға дейін жалғасты, содан кейін ол 1949 жылға дейін толық емес жұмыс күніне көшті [7, 135 б.].

Шамғали Сарыбаев өзінің ғылыми-зерттеу қызметін 1920 жылдары бастаған. Бұл экспедициялар негізінен Жетісуда өтті. Сонымен қатар, Сарыбаев 1921 жылы Ахмет Байтұрсынұлының басшылығымен құрылған Академиялық орталықтың жұмысына қатысты. 1926 жылы Академиялық орталықта қайта құрылып, нәтижесінде ҚазАССР Халықтық білім беру халық комиссариаты жанынан ғылыми және ғылыми-әдістемелік кеңестер құрылды. Кейіннен бұл кеңестер Ұлттық мәдениет ғылыми-зерттеу институты (тарих, тіл, әдебиет, өнер, материалдық мәдениет, өлкетану мәселелерімен айналысқан) және Педагогика ғылыми-зерттеу институты (ол Ғылыми-зерттеу педагогикалық институты) болып қайта құрылды.

Шамғали Сарыбаев ҒЗИ дамуы мен эволюциясында шешуші рөл атқарды. 1934 жылы құрылған Ұлттық мәдениет ғылыми-зерттеу институты 1946 жылы құрылымдық өзгерістерге ұшырап, кейіннен Қазақ КСР Ғылым академиясының құрамдас бөлігіне айналды. Ол қазіргі уақытта А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ретінде танымал Әдебиет және тіл институтының формасын алды. Қазіргі уақытта бұл институт М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының құрамына кіреді.

Шамғали Сарыбаев сол кездегі инновациялық идеяны әзірледі - академиялық оқу мен жазу, аудит және қазақ тілінде сөйлеу негіздерін оқыту. Оның қазақ тілін академиялық мақсатта оқыту жөніндегі еңбектері 20-шы

жылдардың соны мен 30-шы жылдардың басында Ташкентте 1933 жылы жарық көрген және 1936 жылы Алматыда қайта басылып шыққан «Күнделік керектер» оқу құралының негізін қалады [8, 624 б.].

Шамғали Сарыбаевтың жарық көрген еңбектерінің библиографиялық сипаттамасына келетін болсақ, бұл жұмыс 1961 жылдан бастап жүргізіліп, филология ғылымдарының докторы, профессор Иманбек Үйқбаев бастау алды. Қазақ тілін оқыту әдістемесі бойынша библиографиялық көрсеткіште 31 мақала бар. Кейінірек Сарыбаевтың ұлы, ҚР ҰҒА академигі Шора Шамғалиұлы Сарыбаев оны жаңа деректермен толықтырып, алты томдық «Қазақ тіл білімі әдебиетінің библиографиялық көрсеткішінде» әкесінің 70 еңбегі сипатталған. Қазіргі уақытта Шамғали Сарыбаевтың филология және педагогика ғылымдарының, білім мен мәдениеттің араб, латын және кириллицадағы түрлі проблемалары бойынша 180-нен астам жарияланымын жүйелеу және сипаттау жұмыстары жүргізілуде.

Қазақ зиялылары өкілдерінің өмірбаяндары мен еңбектерін зерделеу тұлға мен дәуірдің өзара іс-қимылы проблемасы шеңберінде түрлі процестер мен құбылыстарды қайта қарастыруға, салыстыруға, анықтауға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн.

Қорытынды

Шамғали Сарыбаевтың тілдік мұрасын зерттеу барысында оның қазақ тіл білімі мен мәдениетті сақтауға қосқан терең үлесі туралы толық түсінік қалыптасты. Сарыбаевтың мұрасы оның Қазақстанның лингвистикалық ландшафтына және оның бай мәдени мұрасының сақталуына өтпейтін ықпалын көрсетеді [9, 624 б.].

Зерттеу сондай-ақ Сарыбаевтың қазақ халық әдебиетін сақтау жөніндегі аз танымал қызметін анықтауға мүмкіндік берді, бұл оның мәдени мұраны сақтауға деген құштарлығын көрсетеді. Оның лингвистикалық үлесінің көлеңкесінде қалатын осы саладағы жұмысы оның өтпейтін мұрасының маңызды бөлігі болып табылады [10, 216 б.].

Қорыта айтқанда, Шамғали Сарыбаевтың лингвистикалық мұрасы Қазақстан үшін мақтаныш және әлемдік лингвистикаға және мәдениетті сақтауға қосқан баға жетпес үлесі болып табылады. Бұл зерттеу оның шығармашылығының маңыздылығын растайды және оның көп қырлы үлесін одан әрі зерттеуге және тануға шақырады. Сарыбаевтың есімі лингвистикалық шеберліктің және мәдениетті сақтаудың символы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы, 1996.
- [2] Алимбаев Н. Этнографическое пространство казахского фольклора. Введение в проблематику//Маргулановские чтения .- Алматы, 1989.- С.17-19
- [3] Бизақов С. Түрік әлемі.-Алматы: ИИА Айкос, 1998.-232 б.
- [4] Аманжолов С.А. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері.- Алматы: Сөздік- словарь, 2004. - 536 б.

- [5] Омарбеков С. Қазақтың ауызекі тіліндегі жергілікті ерекшеліктер.- Алматы: Ғылым,1965. – 201 б.
- [6] Нұрмағамбетов Ә. Жергілікті тіл ерекшеліктерінің төркіні. - Алматы: Мектеп, 1985. -160 б.
- [7] Жүнісов Н. Халық тілінің жергілікті ерекшеліктері. - Алматы: Мектеп, 1981. - 135 б.
- [8] Айдаров Т. Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері.-Алматы:Мектеп, 1975.-184б.
- [9] Сарыбаев Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері.- Алматы: Арыс, 2000. - 624 б.
- [10] Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. - Алматы: Рауан, 1991. - 216 б.

REFERENCES

- [1] Isaev S. history of the Kazakh literary language. Almaty, 1996. [Isaev S. (1996) Qazaq әdebi tiliniñ tarihi. Almaty. [in Kazakh]
- [2] Alimbayev N. ethnographic prostration of Kazakh folklore. Introduction to the problem//Margulanovskie chteniya .- Almaty, 1989. - Pp. 17-19 [Alimbaev N. (1989) Jetnograficheskoe prostranstvo kazahskogo fol'klora.Vvedenie v problematiku Margulanovskie chteniya. Almaty. p.17-19 [in Russian]
- [3] Bizakov S. Turkish urglem. - Almaty: ИА Аikos, 1998. -232 P. [Bizaqov S. (1998) Turik alemi. Almaty Иа Аjkos. 232 p. [in Kazakh]
- [4] Amanzholov S. A. problems of dialectology and history of the Kazakh language.- Almaty: Dictionary-dictionary, 2004. - 536 P. [Amanzholov S.A. (2004).Қазақ тили dialektologijasy men tarihyның meseleleri.-Almaty: Sөzdik- slovar', 2004. -536 b. [in Kazakh]
- [5] Omarbekov S. local features of the Kazakh spoken language. - Almaty: Science,1965. - 201 P. [Omarbekov S. Қазақтың ауызекі тилиндегі zhergilikti ereksheликter. Almaty. Fylym, 201 p. [in Kazakh]
- [6] Nurmagambetov A. the peculiarities of the local language. - Almaty: School, 1985. -160 P. [Nurmagambetov A. (1985) Zhergilikti til ereksheликteriniñ tьrkini. Almaty. Mektep, 135 p. [in Kazakh]
- [7] Zhunusov N. local features of the vernacular. - Almaty: School, 1981. - 135 P. [Zhunisov N. (1981) Halық тилинің zhergilikti ereksheликteri. Almaty. Mektep, 135 p. [in Kazakh]
- [8] Aidarov T. lexical features of the Kazakh language. - Almaty: School, 1975. - 184b. [Ajdarov T. (1975). Қазақ тилинің leksikalық ereksheликteri. Almaty. Mektep, 184 p. [in Kazakh]
- [9] Sarybayev Sh. problems of Kazakh linguistics.- Almaty: Arys, 2000. - 624 P. [Sarybaev Sh. (2000). Қазақ тил bilimi meseleleri. Almaty. Arys. 624 p [in Kazakh].
- [10] Orazov M. semantics of the Kazakh language. - Almaty: Rauan, 1991. - 216 P. Orazov M. Qazaq tiliniñ semantikasi.- Almaty. Rauan. 216 p. [in Kazakh]

**Балаева А.Б.
ЯЗЫКОВОЕ НАСЛЕДИЕ ДЕЯТЕЛЯ – ПРОСВЕТИТЕЛЯ,
УЧЕНОГО – ПЕДАГОГА Ш. САРЫБАЕВА**

Аннотация. Данная статья представляет собой комплексное исследование лингвистического наследия Шамғали Сарыбаева, выдающегося деятеля казахского языкознания. Исследование восполняет пробел в научной литературе, вникая в глубину и широту лингвистического вклада Сарыбаева, подчеркивая оригинальность и значимость его работ.

Оригинальность данного исследования заключается в целостном подходе к пониманию глубокого влияния Шамғали Сарыбаева на казахское языкознание. Скрупулезный анализ его научных трудов, методологического вклада и культурного воздействия его творчества проливает свет на ранее не изученные грани его лингвистического наследия.

В начале статьи, тщательно структурированной, дается обзор существующего состояния исследований, посвященных вкладу Сарыбаева в лингвистику, и отмечается ограниченный объем предыдущих исследований. Затем дается подробный анализ его методологии, подчеркивается его роль в исторической лингвистике.

В исследовании также раскрывается инструментальная роль Сарыбаева в стандартизации казахского языка, приводятся убедительные доказательства его вклада в переход от одной письменности к другой. Кроме того, рассматривается его вклад в сохранение устной казахской народной литературы, что часто упускается из виду в предыдущих исследованиях.

В заключение следует отметить, что данное исследование подчеркивает оригинальность и значимость лингвистического наследия Шамғали Сарыбаева, а также необходимость дальнейших исследований для полной оценки его многогранного вклада. Оно призывает к продолжению исследований, направленных на углубление нашего понимания казахского языка и культуры, и позиционирует Сарыбаева как непреходящую икону в области лингвистики и сохранения культуры.

Ключевые слова: Шамғали Сарыбаев; Казахская Лингвистика; методология лингвистических исследований; стандартизация казахского языка; сохранение Казахской фольклорной устной литературы; академические труды Шамғали Сарыбаева; казахский язык; историческая лингвистика; сравнительный анализ языков; тюркские языки; Культурное наследие Казахстана.

**A.B. Balaeva
LINGUISTIC HERITAGE OF THE EDUCATOR, TEACHER –
SCIENTIST SH.SARYBAYEV**

Annotation. This article is a comprehensive study of the linguistic heritage of Shory Sarybaev, an outstanding figure of Kazakh linguistics. The study fills a gap in the scientific literature, delving into the depth and breadth of Sarybaev's linguistic contribution, emphasizing the originality and significance of his works.

The originality of this study lies in the holistic approach to understanding the profound influence of Shory Sarybayev on Kazakh linguistics. A meticulous analysis of his scientific works, methodological contributions and the cultural impact of his work sheds light on previously unexplored facets of his linguistic heritage.

The carefully structured article begins with an overview of the existing state of research on Sarybaev's contributions to linguistics and notes the limited scope of previous studies. Then a detailed analysis of his methodology is given, emphasizing his role in historical linguistics.

The study also reveals Sarybayev's instrumental role in the standardization of the Kazakh language, providing convincing evidence for his contribution to the transition from one script to another. In addition, his contribution to the preservation of oral Kazakh folk literature, which is often overlooked in previous studies, is examined.

In conclusion, this study emphasizes the originality and significance of Shory Sarybayev's linguistic legacy and the need for further research to fully appreciate his multifaceted contributions. It calls for continued research to deepen our understanding of Kazakh language and culture, and positions Sarybayev as an enduring icon in the field of linguistics and cultural preservation.

Keywords: Kazakh Linguistics; methodology of linguistic research; standardization of Kazakh language; preservation of Kazakh folklore oral literature; academic works of Sarybayev; Kazakh language; historical linguistics; comparative analysis of languages; Turkic languages; Cultural Heritage of Kazakhstan.

ӘӨЖ 82-43

FTAXP 17.01.09.

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).68

Несипбекова А.С.*, Смағұлов Ж.Қ.

**Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды, Қазақстан**

*Корреспондент-авторы: arai_nesipbekova@mail.ru

E-mail: arai_nesipbekova@mail.ru, jandossmagulov@mail.ru.

Т. КӘКІШҰЛЫНЫҢ «МАҒЖАН МЕН СӘКЕН» ҒЫЛЫМИ ЭССЕСІНДЕГІ ТҰЛҒАЛАР ТҰТАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысында Тұрсынбек Кәкішұлының тарихи деректер мен архивтік мағлұматтар негізінде жазылған «Мағжан мен Сәкен» ғылыми эссесі қарастырылған. Қазақ әдебиеттану ғылымында дау-дамайы мол мәселенің бірі – Мағжан мен Сәкеннің қарым-қатынасы. Көзі тірісінде де, ақталғаннан кейін де дабырасы басылмай келе жатқан осы мәселені шешуге арналған ғалым еңбегі - ұлы классиктеріміздің өмірі мен шығармашылығын өзек еткен, көркемдік талдаулармен оқырманның тарихи танымын, эстетикалық түсінігін молайтатын құнды еңбек. Мақалада ғылыми эсседегі қос ақынның пенделік қарым-қатынасы, поэзиялық қуаты, суреткерлік шеберліктері, жеке дара қолтаңбасы талдау нысаны болып отыр. Ақындардың шығармашылық ғұмырнамасы, ұлттық, азаматтық көзқарастағы жырлары, тұлғалар тұтастығы, қоғамдық қызметтері автор зерттеулері мен тұжырымдары негізінде талданады.

Кілт сөздер: ғылыми эссе; тұлғалар тұтастығы; ақын; ғалым; футуризм; символизм; тарихи дерек.

Kіpіcne

Тұрсынбек Кәкішұлы - ұлтжанды қайраткер, батыл сыншы, ұлағатты ұстаз, ғұлама ғалым, талантты жазушы, қарымды публицист. Ұлт руханияты мен ұлтжандылық, мұрағат қорындағы бай дүниелерді зерделеп, тексеріп, талдап ұсыну - ғалым мұрасының басты ерекшелігі. Жиырмасыншы ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің шығармашылықтары жайында, ғылыми зерттеулерінің нәтижесі ретінде жазылған Тұрсынбек Кәкішұлының «Мағжан мен Сәкен» монографиясы аса құнды еңбектердің бірі десек қателеспейміз.

Т.Кәкішұлының ғалымдық ұстанымы – ақиқаттан бұлтармай, ақ – қарасын ашық айту. Ғалымның қаламынан шыққан еңбектерінің барлығы осындай ұстанымға негізделгендіктен, әрбір жаңадан жарық көрген кітабы әдеби ортада шынайы жаңалық ретінде бағаланып отырды. Сирек кездесетін мұрағаттық деректерді құнарлы тілде жеткізетін ғалым ешкімге ұқсамайтын, ешкімді қайталамайтын өзіндік қолтаңбасын бірден аңғартты, дәуір әдебиетін жан-жақты зерттеп өзіндік ерекшелігімен дараланды. Бүгінде қазақ әдебиеттануы мен сыны

тарихының Абызы атанып отырған ғалымның қалам тартқан үлкен бір саласы публицистика. Оның еңбектері - өзі зерттеп отырған дәуір келбетінің портреті дәрежесіне жетті.

Ғалымның «Мағжан мен Сәкен» зерттеуі эссе жанрында жазылған ғылыми еңбек. «Эссе латынның таразылау, ағылшынның, француздың очерк, мақала деген ұғымын білдіреді. Эссе жанрының негізін салған - француздың үлкен гуманист, философ жазушысы М.Монтень. Ол 1580-жылы «Эссе» деген кітап жазып, онда қоғам, адам тағдыры туралы толғаныстар ұсынған. Бұл кейіннен орыс тіліне аударылып, «Тәжірибелер» («Опыты») деген атпен басылып шықты. 1597 жылы Ф.Бэкон да осындай атпен еңбек шығарған. Кейіннен бұл жанрда көптеген жазушылар, философтар, қоғам қайраткерлері қалам тартып, әдебиеттің ерекше эссеистика саласы қалыптасты [1, 249 б.]. «Эссе – қаламгердің жеке тұлға ретіндегі азаматтық-адамгершілік көзқарасын, дүниетаным көкжиегінің кеңістігін, көрген-білгенін ой елегінен өткізіп, өмірлік құбылыстармен салыстыра саралай алатын қабілет-қарымын көрсететін шығармашылық жұмыстың бір түрі» [2, 115 б.]. «Эссе... Неткен әдемі, ғажап сөз. Керісінше оқысаң да сол қалпында естіледі. Бұл сөздің мағынасы дыбысталу сипаты бір-біріне пара-пар, тепе-тең тұтастықтың символы» деп толғанды В.Ковалев өз жазбасында [3]. «Эссе – адамзат тарихында 400 жылдан астам уақыт аясында қолданылып келе жатқан өміршең жанр» - деген М.Эпштейн сөзі өзінің өзектілігін жойған жоқ [4, 334 б.]. Қазіргі таңда әдеби жанрлар жүйесіне интернет-коммуникацияның белсенді әсері байқалады. Эссенің де интернет кеңістігіне «көшірілген» интернет-жанры зерттеушілер тарапынан талданып, жанрлық ерекшеліктері зерттеліп жатыр. Ол ерекшеліктерді зерттеуші Т.Лямзина былай түсіндіреді: «Тілдік тұлғаға эссенің интернет-жанрының коммуникативтік тартымдылығының себептері біріншіден, мәтіндерде адресаттың санасында авторлық сезімді, әлемді түсіндірудің коммуникативтік стратегиясы қалыптасқан, екіншіден, автордың жеке позициясын үйлестіретін ауызекі сөздің еркін публицистік элементі бар» [5]. Ал ғалым Г.Кукуева: «Эссенің виртуалды кеңістікте жұмыс істеуі сөйлеу жанрын туғызудың және оның бұқаралық оқырманға әсер етуінің негізгі коммуникативтік-когнитивтік процесін білдіреді. Бұл үдеріс автордың жеке басын қалыптастыру және оның өзін-өзі көрсетуімен байланысты» - деп есептейді [6, 254 б.]. Осылайша эссенің өміршеңдік танытуы оның көркем әдебиет пен ғылымның жақсы қасиеттерін бойына сіңіріп, оқырман ойын қозғай білуіне байланысты. Эссенің жанрлық ерекшелігі – оның композициялық құрылымында еркіндіктің болуы. Осындай еркіндік Т.Кәкішұлының эсселеріне тән. Ғалым міндетті қалыпты сақтамайды, өз ойларын жүйелі, жүйесіз еркін баяндайды. Біз қарастырып отырған «Мағжан мен Сәкен» ғылыми эссесі ғылыми талдаулар, архив деректеріне негізделген дәлелдер мен сыншылық сипаты басым зерттеу еңбегі. Т.Кәкішұлы әдебиеттанушы, ғалым, сыншы, қаламгер, эссеист, эпистолярлық жанрдың нағыз шебері ретінде айналасындағыларға қарағанда озық тұр. Естеліктерде ғалымның өткірлігі, табандылығы, шыншылдығы ерекше аталады. Т.Кәкішұлының 1999 жылы «Қазақ университеті» баспасынан шыққан «Мағжан мен Сәкен» атты ғылыми - эссесіндегі тұлғалар тұтастығы жайлы тиянақты тұжырымдары – бүгінгі мақаланың негізгі арқауы. «Ғалым ХХ

ғасырдың соңына қарай Сәкендей сұңқарға қатысты «Мағжан-Сәкен» атты жаңа еңбегін жазды. Бұл кітабында ғалым Сәкен мен Мағжанның өмір кезеңдерін қатар ала отырып, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі ақтаңдақтардың қыр-сырын тереңдете ашуға ұмтылды. Оны жалаң сөз қылмай, тарихи ғұмырнамалық шындықты мұрағат құжаттарымен негіздеп, кеңестік кезеңге дейінгі және кейінгі қоғамның әлеуметтік ахуалын, қос ақынның шығармашылық бәсекестігін салыстырмалы түрде зерттеп, тұлғалық ерекшеліктердің өзіне ғана тән құпиясын нақты ашады», - деген пікірді негізге ала отырып Т.Кәкішұлының зерттеу еңбегіне талдау жасалды. [7, 441 б.].

Зерттеудің материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөзі Тұрсынбек Кәкішұлының 1999 жылы жарық көрген «Мағжан мен Сәкен» ғылыми эссесі. Мақаланы жазу барысында алға қойған мақсат-міндеттерді орындау үшін жүйелеу, әдеби талдау, тарихи-салыстырмалы сипаттау, жинақтау, әдістері негізге алынды.

Зерттеудің нәтижелері

«Мағжан мен Сәкен» ғылыми эссесі - оқырманын иландырап көркемдік қуатпен жазылған, автордың сезімдерін бірге бастан кешкендей күйге бөлейтін құнды ғылыми дерек пен дәйектерді қамтыған бағалы туынды. Ғалымның қос алыптың көбіміз ұсақ – түйек деп мән бере қоймайтын адами және пендешілік іс - әрекеттеріне қатысты деректер негізінде талдап, нақты дәлелдеп беруінің артында үлкен еңбек жатыр. «Жан – жақты көз салсақ, мен әуелі Сәкенді ауызға алуға тиіспін ғой. Күні бүгінге дейін оған шаң жұқтырмауға талаптанып, тұмсықтыға шоқытпақ түгіл, ала көзбен қарамаса екен деген тілекпен келе жатқаным аруақ – құдайға аян», - деп ғалым осы жолы еңбегін Мағжаннан бастауының бірнеше себебін атап береді [8, 5 б.]. Олар - Мағжан жасының Сәкеннен бір жасқа үлкен болуы, Мағжанның басқа ақындарға қарағанда өмір тауқыметін көбірек тартуы және ақындық жағынан ағалығы.

Тұрсынбек Кәкішұлы коммунистік идеологияға сенген, сол жылдары әдебиеттануға келген ғалымдардың Сәкенді партияға барынша жағымды етіп көрсетуге күш салғандардың ішінде өзінің де үлесі бар екендігін ашып айтты. Енді осы еңбегінде артық - кемін айтып, «Сәкен мен Мағжанның қарым – қатынасын бақайшағына дейін дәйектеп алмасақ, қанқу сөзден еш құтылмаймыз. Оған біздің ұлттық табиғатымыз жақын, шын сөзден гөрі пыш – пыш өсек аяңға мейлінше құлақ түреміз. Біліп сөйлеуге дерекпен дәлелдеуге үйренгеніміз абзал» деп нақтылап өтті [8, 8 б.]. Ғалым өзінің басқа зерттеушілер сияқты «жамап – жасқап» жазудан аулақ екендігін, түйінді мәселені шешуде тек маңдай терін төгіп ақтарған архив деректеріне сүйенетіндігін айтады. Ұзақ жылдар ойында жүрген бұл зерттеуінде Сәкен мен Мағжан қарым – қатынасының пенделік сипаттарын таратып, ғұмырнамасын баяндауды арқау ете отырып, ғылыми салыстырмалық талдау жасайды. Поэзия дүлдүлі, рухты үні жүректі оятатын Мағжан Жұмабаевтың қилы тағдыры, шығармашылық өмірбаяны, С.Сейфуллинмен қарым – қатынасы толық қарастырылған.

Көрнекті әдебиеттанушының бұл еңбегіне сүйенсек, Мағжан мен Сәкен екеуі де орта жүздің Арғындары. Мағжан Ресеймен іргелес аймақтағы мәдени орталық Омбы мен Қызылжарға жақын жерде балалық шағын өткізсе, Сәкен

Ақмола дуанының сахарасында ойнап өскен. Әуелде екеуі де ауыл молдасының алдын көреді, бірақ Мағжан мәдени орталыққа жақындығының артықшылығын ерте сезіп, 1903 – 1910 жылдарда араб, парсы, түрік, орыс тілдерін оқып үйренген. 1911-1912 жылдарда «Ғалия» медресесінде оқып, 1913 жылы Омбыдағы мұғалімдер даярлайтын семинарияның дайындық курсына түседі. Осылайша Мағжан мен Сәкеннің жақын таныстығы Омбы семинариясынан басталады. Семинариядағы оқуын Сәкен 1916 жылы, Мағжан 1917 жылы 10 мамырда тамамдады деп жазады.

Омбыдағы оқуларына байланысты Мағжан мен Сәкен бір-бірін ерте таныды, бірі-бірінің кемшілігі мен артықшылығын бағамдай білді. Көп зерттеушілер толыққанды қарамай өте шығатын Омбы мәселесіне автор зерттеушілік ұстаныммен кеңінен тоқталады. Себебі, бұл кезең олардың дүниеге көзқарасын, ел мен жер тағдырына араласу мұратын айқындаған және қалыптастырған жылдар. Т. Кәкішұлының баяндауынша, 1914 жылдың көктемінде Омбыда екі бірдей оқиға жалғаса өтеді. Бірі - Алаштың арысы Міржақып Дулатовтың Ғайнижамал Досымбековамен үйлену тойын өткізуі. Екінші - үлкен оқиға қазақ жастарының тұңғыш қозғалысы «Бірлік» қоғамының дүниеге келуі. Осы тойда екі ақынның да болғандығын автор М.Дулатовтың қызы Г.Дулатованың айтқан естелігі арқылы дәлелдейді. Мағжан мен Сәкен арасына сызат түсірген оқиғаның алғашқысы қос ақынның М.Дулатовтың балдызы Гүлшаһра Досымбекованы ұнатуы. «Гүлшаһраның екеуінің арасына көздің құртындай болғанын жасырмайық, осы тұста Сәкен мен Мағжанның арасы алшақтай түскені байқалады» дейді автор [8, 20 б.]. Олай болса бұл оқиға Сәкен мен Мағжан қарым-қатынасының күрделенуі мен ширығуының алғышарты десек болады. Дегенмен, екі ақынның жұлдыздарының жараспауына Гүлиядан басқа да себептер болды. Мағжанның семинарияға әжептәуір өмір тәжірибесімен келуі, 1912 жылы «Шолпан» атты өлеңдер жинағының шығуы, «Бірлік» қоғамының бағдарламасын жасау кезіндегі айтыстар мен атауы төңірегіндегі таластар көңілдеріне сызат салып, ауызбіршіліктерінің алшақтай беруіне себепші болады. Сондай-ақ «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетіне қатысты ойлары мен сөздері кереғар пікірде болады. Автордың «Мағжан мен Сәкен қарым-қатынасында ең алдымен пенделік сипат басым жатқандығын енді ұялмай-ақ, қысылмай-ақ ашық айтуға ниеттеніп отырмын» деуі арқылы қос ақынның арасындағы пенделік қарым-қатынас, бірі-біріне бас имеуі, алдыдағы саяси, әлеуметтік алшақтықта, сондай-ақ өнер бәсекесінде де өз ізін тауып жатқанын айтса керек [8, 21 б.]. Ал Мағжантанушы ғалым Б.Қанарбаева Сәкен мен Мағжанның әдеби көзқарастарындағы тартысты «идеялық қайшылықтан, дәлірек айтқанда «футуризм мен символизм арасындағы тартыстан» деп түсінгеніміз жөн», - деген пікірді айтып, ақындар ұстанған әдеби ағыммен байланыстырады [9, 65 б.]. Зерттеуші Ш.Елеуенов: «Тағдыр семинарияда Мағжанды Сәкен Сейфуллинмен жолықтырды. Қазақ әдебиетінің екі полюсындай болған осы ақындардың жолдары екі айырылса да, тағдырлары ежовшылар түрмесінде шешілді. Жендеттер олардың Омбыда бірге өткізген күндерін, 1914 жылы екеуінің белсене қатысуымен ұйымдастырылған мәдени-ағартушылық сипаттағы «Бірлік» ұйымын естеріне салды» - дейді өз зерттеуінде [10, 20 б.].

Мағжанның ақындық қасиетін, ішкі шығармашылық құдіретін аса жоғары бағалаған Мұхтар Әуезов: «Мағжан - мәдениеті зор ақын. Сыртқы кестенің келісімі мен күйшілдігіне қарағанда, бұл бір заманның тегінен асқандай, сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай... Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз – Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін», - деп жазды [11, 73 б.]. Т.Кәкішұлы да осы эссесінде Мағжанның 1912 жылы жарық көрген «Шолпан» жинағындағы өлеңдерінің тақырыбына, құрылысына, көркемдік жүйесіне, ақындық шеберлігіне талдау жасайды. Текстологиялық өзгерістердің болғанын да дәлелдеп жазады. Мысалы, «Атақты ақын, сөзі алтын хакім Абай» өлеңінде «Дүние қолын жайып енді күтпес» деген жолдары түсіп қалып, орнына «Әлемнің құлағына әні кетпес» болып өзгеріп кеткен екен. Осылайша зерттеушінің Мағжанның ақындық шеберлігіне үңілуі – еңбектің сонылығын, маңыздылығын арттырады деп білеміз.

Ғалым Сәкеннің мұсылманша 1914, орысша 1915 жылы баспадан шыққан «Өткен күндер» жинағына жазылған алғысөзге Мағжанның қатысы бар деп есептейді және ұқсастықтарын атап өтеді. Өлеңдерінен салыстырулар келтіреді, екі жинақтан да ағартушылық – демократтық бағытты көреді. Мағжан мен Сәкен поэзиясындағы ортақ сарындарды, Абайдың қазақ поэзиясына әкелген жаңалығы - пейзаж лирикасына екі жас ақынның айрықша назар аударуын, суреткерлік өрнектерін салыстыра талдайды. Екі ақынның азықтанған көркемдік ортасы бір болғандықтан, дидактикалық ой-түйіннің кездесіп жатуы заңды құбылыс. Осылайша, өнер бәсекесінде Мағжан мен Сәкеннің жырлары жарысқа түсіп жатты. Бұл қос ақынның шығармашылық қарым, қабілетін дамытуда өз септігін де тигізіп жатты. Абақты торының арғы жағында жатып Мағжанның «Сағындым», «Сарғайдым», «Анама» деп, Сәкеннің «Сағындым», «Шаһит болған достарыма» деп, әйел теңсіздігіне қатысты Сәкен «Жұбату», Мағжан «Домбыра», түрікшілдікке үндейтін, азаттықтың рухы жырланған Мағжанның «Пайғамбар», «Күншығыс», Сәкеннің «Азия», Көкшетау тақырыбына арналған Сәкеннің «Көкшетау», Мағжанның «Батыр Баян» дастанының көптеген тақырыптық және идея-мазмұндық жағынан ұқсастықтары кездеседі.

Мысалы, Мағжанның «Сағындым» өлеңі:

Абақтыда айдан, күннен жаңылдым,
Сарғайдым ғой, сар даламды сағындым.
«Қарашығым, құлыным» деп зарлаған

Алыстағы сорлы анамды сағындым, - деп басталса [12, 115 б.], Сәкен «Сағындым» өлеңінде анаға, туған жерге, бейбіт еліне, таулы - тасты Сарыарқасына деген сағынышын былай жырлайды:

Айналып - толғанып өсірген
Ақ сүтін беріп кешірген.
Тастамайтын есінен
Сағындым ғаріп анамды [13, 74 б.].

Бұл қос ақынның бір-бірінен сөз, тақырып пен идея ұрлағаны емес. Мағжан мен Сәкен бір-бірінен сөзден, бояудан, шеберліктен қарыз сұрап алар дарындар еместігін айта келе профессор Т.Кәкішұлы: «Мағжан да, Сәкен де не айтсам,

қалай айтсам деп қиналмаған...екеуі екі дүние, поэзия аспанында өзінше жарқырайтын жұлдыздар. Бірақ дүниетанымы мен іс-әрекеті екі арнамен өрбіген ақындардың құяр сағасы біреу, ол – гуманизм,» - деп тоқ етерін айтады [8, 287 б.]. Сондай-ақ Мағжанның махаббат лирикасында үлкен биікке көтерілгенін, ал Сәкеннің жаңа заман тынысын асқақтата жырға қосқанын білеміз. Демек, С.Мұқановтың: «Сәкен Сейфуллин - қазақ әдебиетіндегі жаңа эра», не «Абайдан кейін тіл өнегесіне Мағжаннан асқан ақын жоқ» деген пікірі қос ақынға берілген әділ баға екенін сөзсіз [14, 254 б.]. Т.Кәкішұлы Сәкен мен Мағжанды қазақ поэзиясының жарық жұлдызына бағалайды, әр ақынның өз қолтаңбасын көрсетуге мүмкіндігі бар екендігін аңғартпақ болады.

Ғалым қазан төңкерісін Сәкен жатсынбай қабылдаса, Мағжан не Ақпан, не Қазан төңкерісіне өлең арнамағанын қалам алуға мұршасы болмады деп түсіндіреді. Зерттеуші Т.Кәкішұлы Мағжан 1917 жылы түрмеге отырды деген ақпаратты жоққа шығарып, нақты деректер келтіре отырып Мағжан 1918 жылдың қаңтар – мамыр айларында алғаш түрменің дәмін тәтті деп жазады. Содан жәбір - жапа көрген жерге тұрақтауды жөн көрмейтін қазақы мінез бойынша түрмеден арып - ашып шыққан ақын күзге дейін Омбы басында болған оқиғаларға араласпаған.

Ғылыми эсседе Мағжанның ағартушылық қызметіне байланысты өмірбаяндық деректер келтірілген. Онда Мағжанның педкурста лектор болғандығы, жеделдетіп оқу курстарында дәріс оқып, мұғалімдер даярлауға кіріскендігі, «Айқап» журналына жалпы педагогика мәселелері бойынша мақалалар жазып тұрғандығынан хабардар боламыз. Мағжан 1918 жылдың 24 қыркүйегінде Омбы облыстық Халық ағарту бюросының мәжілісінде 11 мәселені күн тәртібіне қойған. Бұл кезде ол бұратаналар бөлімінің уақытша меңгерушісі лауазымында болған екен. Кейін 12 қазанда болған 10 – мәжілісіне бөлім меңгерушісі ретінде қатысып, күн тәртібіне 13-14 мәселені ұсынған. Соның нәтижесінде 1918 жылдың қараша айы мен 1919 жылдың ақпан айының арасында жұмыс жасаған педагогикалық курс Мағжан Жұмабаевтың қолдауымен жүзеге асқандығы түсіндіріледі. Кейін мұғалімдердің 320 қазақ оқушысына арналған төрт айлық курсы Қызылжар мен Атбасарда ашылды. Оның басты себебі, Сибревкомның қазақ жеріне көз алартуы, басып қалуға ұмтылысы байқалған шақта интеллектуалды күшті Қазақстанда дайындау қажет болды.

Тұрсынбек Кәкішұлы Мағжанның баспасөздегі редакторлық қызметіне де тоқталады. Зерттеушілердің басым бөлігі С.Мұқановтың «1919 жылдың қыс ортасынан бастап Қызылжарда шығатын «Бостадық туы» гезетіне жауапты редактор болды. Ол қызметте 1920 жылдың күзіне шейін болды» (С.Мұқанұлы. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. 1932. 210-бет) деген жазбасына сүйеніп келгендігін, шындығында Мағжанның 1920 жылы «Кедей сөзі» газетінде штаттағы қызметкер (кейін атауы 1921 жылы «Бостандық туы» деп өзгертілген) болғандығын талқылай отырып жазады. «Кедей сөзі» газетінде 1921-1922 жылы ақынның М.Ж. немесе МИЖ деген псевдоним атпен жарық көрген «Автономия кімдікі?», «Оқығандарды жұмысқа қою» мақалаларын Т.Кәкішұлы ақынның «ұлтжандылығын аспандатқан жан сөзі» деп бағалайды. Себебі ақын, «Оқығандарды жұмысқа қою» дейтін көсемсөзінде: «Шағуға тіл жоқ, сермеуге

қол жоқ. Мекемелерде қазақ тілі жүрілсін деген бұйрық қайда? ... қызметке қазақтан қою керек. Милиция, нарсот, хатшылар қазақтың сенімді кісілерінен болсын» деп ашына жазады («Бостандық туы», 9 қыркүйек 1992 жыл).

Автор дәл осы кезеңдегі С. Сейфуллин тұлғасын да назардан тыс қалдырмайды. Сәкен семинарияны бітіріп, Ақмолаға оралған кезде кеңестердің уездік съезіне жүріп жатқан қауырт дайындыққа белсене араласады. 1920 жылдың мамырында әкімшілік бөлімінің меңгерушінің көмекшісі қызметінде Ақмола уезін аралауға шығады. Сол жылдың 23 шілде күні съезд ашылып, Сәкен төраға болып сайланады. Сәкен өзі құрылуына атсалысқан үкіметке аяғына дейін қызмет етті. Көптеген басшылық қызметтерде болып, пролетариаттар үкіметі аясында халықтың мұң-мұқтажын жоқтады. Аянбай еңбек етті. Бұл тұрғыда Сәкеннің саяси белсенділігінің Мағжанға қарағанда артық болғанын байқаймыз. Ал Мағжанға келер болсақ, С.Мұқанов айтқандай: «Мағжан «Алаш» партиясының ОК мүше болып өтті. Ол февраль кезінде таза байлар партиясының тез құрылуы, үкіметке ие болу ісімен шұғылданып кетті. Ол февральді тілмен емес, қолмен, іспен қарсы алды» [14, 121 б.].

Демек Мағжан да жаңа күнді Әлихан, Міржақып т.б алаш қайраткерлерімен бірге қарсы алып, кейін «Алаш» партиясы таратылған соң да білім беру, баспасөз, ағарту саласында болсын аянбай еңбек еткені мәлім.

Мағжанның:

Фуллин Сәкен,

Кекең, кекең.

Футурист...деп, немесе:

Өзім күнмін, Өзім-от,

Сөзім, қысық көзім де –от

Өзіме өзім табынам, немесе:

Дәрігер, дәрі, бақсы деп,

Алмаңдаршы мазаны.

«Тірліктен өлім жақсы» деп,

Сұраймын, өлім қазаны» - дегендеріне [12, 38 б.].

Сәкен «Бір ақынның сандырағы» деген өлең арқылы:

Ауру ақын

Ыңқылдайды төсекте...

..Ақ орамал басында

Сөйлейді шалқып

«Мен отпын, жанамын!

...Мен күн, аймын!

Мен маймын!

Мен баймын!

Далалаймын» - деп жауап береді [13, 85 б.]. Т.Кәкішұлы: «бұл енді әшейінгі әзіл-қалжың, эпиграмма емес, саяси-әлеуметтігі былай тұрсын, әдеби-эстетикалық ұстасудың нақ өзі еді» деп пікір айтады [8, 231 б.]. Десе де, С.Сейфуллин М.Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегінің жарыққа шығуын қолдаған, еңбек ерекше жылдамдықпен басылып шыққан. Сәкен «Еңбекші қазақ» газетінде редактор болған уақытында Ж. Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы» деген

мақаласына қол қойған. Ғалым сөзімен айтсақ, «Сәкеннің пенделіктен әлдеқайда жоғары тұрғанын көреміз де, азаматтығына еріксіз риза боламыз» [8, 259 б.]

Зерттеу еңбегінде Тұрсынбек Кәкішұлы Мағжанның шығармашылығындағы «Ташкент дәуірі» бүкіл қазақ әдебиетінің ұлы олжасы деп именбей айтады. Себебі Мағжан классик, кемеңгер ретінде осы кезеңде толысып қалыптасты. Қанатын кең жайып, Қызылжардағы жалғыз газетте тұңшыққан Мағжанның тынысы ашылып, ең шұрайлы шығармалары «Шолпан», «Сана», «Сәуле» журналдары мен «Ақжол» газетінде жарияланған болатын.

Профессор Т.Кәкішұлы Мағжан Жұмабаевтың Халел Досмұхамедов, Әбубәкір Диваев, Кәрім Жәлденев, Николай Архангельский сынды зиялылармен бірге «Талап» қоғамын ұйымдастырушылар қатарында болғандығын жазады. Ғалым «Талап» қоғамы алдына бірнеше міндеттерді қояды. Олар: қазақ әдебиетінің, терминологиясының, орфографиясының мәселелерін тексеріп талдау; ұлттық өнерді оқып – үйрену; қазақ халқының тарихы мен тұрмысын жетік білу; қазақ мектебінде оқытудың жай – күйін тексеру; өнер қайраткерлері мен ғылыми қызметкерлерге жәрдемдесу.

Идеялық тұрғыда қос тұлғаның бір-бірін орынсыз тілдеп, бопсалап соғатын сәттерінің аз болмағаны мәлім. Бұл тіпті Мағжанның «Тоқсанның тобы» «Толғау» атты Кеңестік жүйені мойындаған шығармаларынан соң да жалғасып жатты. Бірақ кейін Мағжан 10 жылға сотталып Беломор-Балтық каналында айдауда жүргенде С.Мұқановтың оған хат жазып, оның жағдайын сұрап, «Тоқсанның тобы» мен «Толғауын» дұрыс түсінбегенін айтып, Мағжанның әлі де болса қазақ поэзиясына керек екенін жазуы, Мағжан айдаудан қайтып оралғанда сол кездегі Қазақстан Жазушылар одағының басшысы С.Мұқановтан көмек сұрауы, ал Сәкен мен Сәбиттің Мағжанды Алматыға шақырып көмек қолдарын созуы азаматтығын көрсетке керек. 1937 жылдың көктемінде репрессия күйшейген кезде, Сәкеннің қуғынға ұшырауына бірден-бір себеп Мағжанға көмек беруі болғаны да рас. Демек, өмір толқыны дарияның екі жағалауына лақтырған қос таланттың қанша жерден өмір мен өнер бәсекесіне түссе де, мейлі қайда, қалай жүрсе де ойлағандары қазақ деген қара халықтың мүддесі, арман-мұраты болғанын көреміз.

Қорытынды

«Мағжан мен Сәкен» - эссе жанрының тылсым табиғатына терең бойлап, ерекше тыянақтылық, ерік - жігерімен жазылған, құнды деректер қамтылған шынайы ғылыми еңбек. Бізді, әсіресе, ерекше таңдандырғаны – автордың ерінбей еңбек етуге деген ерік - жігері. Қазақ әдебиетінде мәңгілік өлмес қолтаңба қалдырған қос ақынның әр бір адымынан сыр іздеп, іздеріне түсіп, көбіміз ұсақ-түйек деп мән бере бермейтін пендешілік іс-әрекеттеріне қатысты дерек тауып, ой өрбітіп, оны дәлелдеп, қолмен ұстатқандай көзіңізді жеткізуі – айтуға ғана жеңіл көрінгенмен, шындығында, ұшы-қиыры жоқ телегей теңіз еңбек, екінің бірінің шыдамы жете бермейтін іс.

Ұлттық әдебиеттану ғылымында «ахметтану», «жүсіпбектану», «мағжантану» мен «сәкентану» ілімдері қалыптасты, енді ол әр сала бойынша қарыштап даму үстінде. Алайда зерттеу еңбектерінде Алаш арыстарының өмір жолы, шығармашылығы мен қайраткерлік қырлары кеңірек баян етілгенімен, алыптардың арақатынасы, шығармашылық я пенделік байланыстары, қарама-

қайшы іс-әрекеттері мен көзқарастары, олардың туу себебін ашып көрсету толыққанды жүзеге аспағанын байқаймыз. Болған күнде де зерттеу еңбектерінде белгілі бір тұлғаға баға беруде асыра мақтау не болмаса кемшілікті атап көрсетпеу, ұлылар арақатынасын дәл бағамдамау орын алып келеді. Белгілі ғалым, әдебиетші, профессор Тұрсынбек Кәкішұлының «Мағжан мен Сәкен» шығармасы ол кемшіліктерден ада. Бұл еңбек ұлыларымызды тануда яғни дұрыс тануда көп жайға көзімізді жеткізеді. Оқырман қос ақынның арақатынасын бұрын әрқилы дерек, естеліктер арқылы танып келсе, енді шынайы тарихи құжаттар, архив деректері алға тартылады. Көптен бері талай ауыздан-ауызға жетіп, талай дау-дамайға арқау болып келген «Мағжан мен Сәкен» хикаясына шынайы зерттеушілік тұрғыдан баға беріліп, әртүрлі әңгіме, сан қилы қауесетке тоқтау салып, түйін айтуы осы еңбектің құндылығын көрсетеді. Және алыптар арақатынасын зерттеуде автор Т.Кәкішұлы бұл тұрғыда «сәкентанушы» я болмаса «мағжантанушы» ретінде емес, әдебиет, өнер жанашыры ретінде қарайды, ешкімге бұра тартпайды. Өмірлерінің соңғы сәтінде қос алыптың арасындағы достық дәнекердің пайда болуын екі ақынның өзара алысқан хаттары мен соңғы жылдар да жазылған жырларындағы ортақ сарындастықтықтан іздестірген ғалым тұжырымдары да көкейге қонымды. «Шынтуайттап келгенде, профессор Т.Кәкішұлының «Мағжан мен Сәкен» атты ғылыми эссесі – тарихи-әдеби деректерімен, танымдық қасиет-қырларымен, мәнді, мағыналы толғауларымен ерекшеленетін әрі Мағжантану мен Сәкентануға, бір сөзбен қайырғанда, ұлттық әдебиеттануға қосылған қабырғалы туынды демекпіз» - деп жоғары баға берген ғалым С.Негимов пікірімен толықтай келісеміз [15, 99 б.]. Түйіндей келгенде, «Мағжан мен Сәкен» ғылыми - эссесі қазақ әдебиеттану ғылымындағы тарихи таным мен эстетикалық талғамды жаңа белеске шығарған туынды.

Қазақ әдебиетінің тарихына аянбай еңбек етіп, өмірінің соңына дейін қолынан қаламы түспеген ғалым Тұрсынбек Кәкішұлының бай мұрасы оның көзі тірі кезінде-ақ зерттеу нысанына айналған. Т.Кәкішұлы жайлы жазылған естеліктер мен мақалалар, ғылыми еңбектер қазақ әдебиеттануы мен сын тарихының Абызы атанған ғалымның портретін одан сайын жарқырата түсетіні сөзсіз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ысқақұлы Д. Сын өнері. – Алматы: Қазақпарат, 2001. – 304 б.
- [2] Әбдіжәділқызы Ж. Тележурналистикадағы эссе жанрының функциональдық мәні мен маңызы // әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті хабаршысы. Журналистика сериясы. —2019 —№2(52). — 111–117б.
- [3] Ковалев В. Эссе об эссе / В.Ковалев. — [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.hegel.ru/esse.html>.
- [4] Эпштейн М. Парадоксы новизны. / М.Эпштейн. – Москва: Советский писатель, 1988. – 41бс.
- [5] Лямзина Т. Жанр эссе (К проблеме формирования теории) / Т.Лямзина. — [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://psujoun.narod.ru/lib/liamzina_essay.htm.
- [6] Кукуева Г. Самопрезентация языковой личности пишущего (на материале интернет-жанра эссе)/ Г.Кукуева //Сибирский филологический журнал. – 2019 – № 1. – С. 252-264.

- [7] Смағұлов Ж. Тұрсынбек Кәкішұлы. Әдеби-ғылыми ғұмырнама. – Астана: Фолиант, 2017. – 530 б.
- [8] Кәкішұлы Т. Мағжан мен Сәкен: ғылыми эссе. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 449 б.
- [9] Қанарбаева Б. Мағжан символист: зерттеу. – Алматы: Экономика, 2007. – 288 б.
- [10] Елеуқенов Ш. Мағжан (Өмірі мен шығармагерлігі). – Алматы: Санат, 1995. – 384б.
- [11] XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі/Ред.Б.Абілқасымов. – Астана: Елорда, 2000. – 344 б.
- [12] Жұмабаев М. Сүй, жан сәулем. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2002. – 256 б.
- [13] Сейфуллин С. Көкшетау: Жыр – дастандар. – Алматы: Жазушы, 1994. – 296 б.
- [14] Мұқанов С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2008. – 384 б.
- [15] Негимов С. Мағжан мен Сәкен әлемінде. «Тұрсынбек Кәкішұлы және қазақ әдебиетінің тарихы мен сынын зерттеудің келелі мәселелері»: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. - 10 қараша 2022ж. – Алматы. – 96-99 б.

REFERENCES

- [1] Ysqaqūly, D. (2001). Syn öneri [The art of criticism]. Almaty: Qazaqparat [in Kazakh].
- [2] Äbdjädilqyzy, J. (2019). Telejurnalistikadaғы esse janrynyñ funksionaldyq mäni men mañyzy [The functional significance and importance of the essay genre in TV journalism]. äl-Farabi atyndaғы qazaq ũlttyq universiteti habarşysy. Jurnalistika seriasy - Bulletin of al-Farabi Kazakh National University. Herald of journalism, 2(52), 111-117 [in Kazakh].
- [3] Kovalev, V. Esse ob esse [An essay about an essay]. Retrieved from <https://www.hegel.ru/esse.html> [in Russian].
- [4] Epštejn, M. (1988). Paradoksy novizny. [The paradoxes of novelty]. Moskva: Sovetski pisatel [in Russian].
- [5] Lämzina, T. Janr esse (K probleme formirovania teorii) [The genre of the essay (On the problem of theory formation)]. Retrieved from http://psujoun.narod.ru/lib/liamzina_essay.htm [in Russian].
- [6] Kukueva, G. (2019). Samoprezentasia iazykovoï lichnosti pişuşego (na materiale internet-janra esse) [Self-presentation of language personality in the Internet-genre essay]. Sibirski filologicheski jurnal, 1, 252-264 [in Russian].
- [7] Smagulov, Zh. (2017). Tұrsynbek Käkishūly. Ädebi-ğylymi ġūmyrnaма [Tursynbek Kakishuly. Literary and scientific life]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- [8] Kakishuly, T. (1999). Mağjan men Säken: ġylymi ese [Magzhan and Saken: a scientific essay]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- [9] Kanarbaeva, B. (2007). Mağjan simvolis:zertteu [Magzhan the Symbolist: a study]. Almaty: Экономика [in Kazakh].
- [10] Eleukenov, Ş. (1995). Mağjan (Ömiri men şyğarmagerligi) [Magzhan (life and creativity)]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- [11] (2007) XX ġasyrdaғы qazaq ädebi tılı [Kazakh literary language of the XX century]. Astana: Elorda [in Kazakh].

[12] Zhumabaev, M. (2002). Süi, jan säulem. Öleñder men poemalar [Love, my soul the beam. Poems.]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

[13] Seifullin, S. (1994). Kökşetau: Jyr – dastandar [Kokshetau: poems]. Almaty: Jazuşy [in Kazakh].

[14] Mukanov, S. (2008). XX ғасырдағы қазақ әдебиеті [Kazakh literature of the XX century]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

[15] Negimov, S. (2022). Мағжан мен Сәкен әлемінде [In the world of Magzhan and Saken]. «Türsynbek Käkişüly және қазақ әдебиетінің тарихы мен synyn zertteudiñ keleli мәсеелері»: Halyqaralyq ғылыми-тәжірибелік konferensia materialdary (10 qaraşa 2022) - International scientific and practical conference (pp.96-99). Almaty [in Kazakh].

Несипбекова А.С., Смагулов Ж.К.

ЦЕЛОСТНОСТЬ ЛИЧНОСТИ В НАУЧНОМ ЭССЕ Т.КАКИШУЛЫ «МАГЖАН И САКЕН»

Аннотация. В данной исследовательской работе рассматривается научное эссе Турсынбека Какишулы «Мағжан мен Сәкен», написанное на основе исторических данных и архивных сведений. В казахской литературоведческой науке один из самых спорных вопросов – отношения Мағжана и Сәкена. Труд анализом историческое познание, эстетическое понимание читателя. Предметом анализа в статье являются человеческие отношения двух поэтов, их поэтическая мысль, художественные способности и индивидуальные особенности. На основе исследований и выводов автора анализируются творческая жизнь поэтов, национальные и гражданские взгляды, целостность личности и общественная деятельность. ученого, призванный решить эту проблему, которая не утихает ни при жизни, ни после реабилитации, является ценным произведением, отражающим жизнь и творчество наших великих классиков, воспроизводящим художественным

Ключевые слова: научное эссе; целостность личности; поэт; ученый; футуризм; символизм; исторические данные.

Nessipbekova Aray, Smagulov Zhandos.

THE INTEGRITY OF PERSONALITY IN T.KAKISHULY'S SCIENTIFIC ESSAY "MAGZHAN AND SAKEN"

Annotation. This research paper examines Tursynbek Kakishuly's scientific essay "Magzhan men Saken", written on the basis of historical data and archival information. In the Kazakh literary science, one of the most controversial issues is the relationship between Magzhan and Saken. The work of the scientist, designed to solve this problem, which does not subside either during their lifetime or after rehabilitation, is a valuable work reflecting the life and work of our great classics, reproducing historical knowledge and aesthetic understanding of the reader through artistic analysis. The subject of the analysis in the article is the human relations of two poets in a scientific essay, their poetic power, artistic abilities and individual signatures. Based on the author's research and conclusions, the creative life of poets, poems of national and civic views, the integrity of personality and social activities are analyzed.

Keywords: scientific essay; personality integrity; poet; scientist; futurism; symbolism; historical data.

ӘОЖ 82-1(574)

ГТАХР 17.01.91

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).69

Мутиев З.Ж., Мұханбетова Ж.Ө., Галимова Қ.А.**М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан**

E-mail: zinulla_mutiev@mail.ru, janim.03.95@mail.ru, kaniyag@mail.ru

**ТЕМІР МЫҢЖАС – КӨП ҚЫРЛЫ ҚАЛАМҒЕР: АҚЫН, ЖАЗУШЫ,
ЖУРНАЛШЫ**

Аңдатпа. Мақалада Жайық-Каспий өңірі әдебиетінің көрнекті өкілі, ақын, жазушы, журналист Темір Мыңжастың шығармашылық әлеміне шолу жүргізілген. Бірнеше прозалық кітаптар мен поэзиялық жыр жинақтарының авторы Темір Мыңжастың қазақ әдебиетінің дамуына қаншалықты үлес қосқанын зерттеу авторлары әр қырынан алып, жан-жақты қарастырады. Жазушы шығармаларының кейіпкерлері негізінен оның өзі өмір сүріп отырған дәуірдің адамдары, нақты айтқанда күндіз-түні дамылсыз еңбек етіп, тәуелсіз еліміздің гүлденіп, көркеюіне, қоғамның дамуына өз үлестерін қосып жүрген еңбекші тап өкілдері. Сонымен бірге қилы тіршіліктің, қарбалас өмірдің өтінде жүрген қарапайым ауыл адамдарының аңғал мінездері сол қалпында алынып, суреттеледі. Еңбек авторлары Темір Мыңжастың журналистік қабілетіне, публицистикалық шеберлігіне назар аударып, қыр-сырына үңіледі. Сондай-ақ оның өлең-жырларының көркемдік, тақырыптық-идеялық ерекшеліктеріне талдаулар жүргізеді. Ақынның ұлттық құндылықтар мен қазақтың басынан кешкен ақтаңдақтар тарихын жырлаудағы ізденістерін атап көрсетеді.

Кілт сөздер: ақын; жазушы; журналист; өңір әдебиеті; кейіпкерлер әлемі; новелла, әңгімелер мен мақалалар; туған жер; дархан дала.

Kipicne

Аймақ әдебиетінің дамуына бір кісідей үлес қосып, шығармашылық еңбектің шырқау биігінен көрінген қаламгердің бірі – Темір Мыңжас. Ол – ақын, жазушы, журналист.

Қазақстан Жазушылар одағының және Журналистер одағының мүшесі Темір Мыңжастың шығармалары «Қарылғаш», «Қос ішек – Струны души», «Бекет ата», «Дала данасы», «Жыр моншақ», «Кәусар бұлақ» сынды оннан астам ұжымдық жинақтарға енді. Ақынның «Бойтұмар», «Атамекен», «Жүрек сөзі», «Сені іздедім», «Ақ қайың жылап тұр» атты кітаптары әр жылдарда баспа бетін көрсе, 2012 жылы поэзиялық және прозалық туындыларынан тұратын қос томдық жинағы жарыққа шықты.

Темір Мыңжасұлы сондай-ақ 30-ға жуық ән мәтінінің авторы. Ол 2005 жылы республикалық патриоттық әндер байқауының (ән мәтіні үшін) дипломанты, 2009 жылы Халықаралық «Дарабоз» әдеби бәйгесінің жүлдегері, 2011 жылы ҚР

Тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған этножурналистика саласындағы «Шаңырақ» республикалық шығармашылық конкурсының жеңімпазы атанды [1].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жаз кезінен жазуға, журналистік мамандыққа бет бұрған Темір Мыңжас қысқа әңгімелер, шағын новеллалардан бастап көлемді мақалалары мен өлеңдерін де газет беттеріне, кейін жинақтарға жариялай бастады. Алғашқы қадамын ауыл газетінен бастаған Темір Мыңжас уақыт өте келе кәсіби тұрғыда өскен, өмірлік тәжірибесі мол майталман журналшыға, дарынды ақынға, салиқалы жазушыға айналды. Әрине бұл жолда ол талай іздену мен өсу сатысынан өтті, түрлі адамдармен істес те болды, өзі де таланты мен дарынын шыңдай түсті. «Журналист талантты болса, науқасы да қатты болады. Ауруынан жартылай айыққан журналист – сыншы. Ал егер журналист осы сырқаттың созылмалы түріне шалдықса, жазушы болғаны» -дейді орыс жазушысы В. Лебедев [2].

Ал журналист Темір Мыңжастың «созылмалы сырқаты» - қазақ қоғамындағы маңызды мәселелерге үн қосу, оң шешімін табуға баспасөз арқылы ықпал ету болды. Осылайша кәсіби іздену мен еңбек майданында шынығудың арқасында Маңғыстау өңірінің атақты журналисі және талантты ақыны дәрежесіне дейін көтерілген Темір Мыңжастың шығармашылық шеберханасына тереңірек талдау жасайтын болсақ, шағын әңгімелері мен мақалаларында, өлеңдері мен балладаларында әрқашан өзі өмір сүріп отырған қоғамды, ондағы өмір сүретін қарпайым жандар туралы, сол адамдардың өмірі мен олардың түрлі тағдырлары туралы сыр шертеді.

Журналист Темір Мыңжас өз туындысының кейіпкерін алыстан іздемей, сол өзі жүрген ортадан алады және солар туралы оқырманға нанымды, шынайы тілмен баяндап жеткізеді. Осындай қасиетінің, өз кәсібіне деген адалдығының арқасында Темір Мыңжас шығармалары оқырман жүрегінен берік орын алса керек.

Журналшы, ақын, жазушы Темір Мыңжастың шығармалары көпшіліктің ыстық ықыласына, жоғары бағасына ие болды. Мәселен, «Ақ қайың жылап тұр» прозалық жинағының «Өмірдің өзі новелла» бөліміне өмірдегі өзі көрген, ой елегінен өткізген оқиғаларды топтастырса, осы жинақтың «Тіршілік деген бір тылсым» бөліміне газет беттерінде жарық көрген мақалаларын жинақтап шығарған. Бұл жинақтың алғашқы бөлімінде журналист, ақын Темір Мыңжас өмірінде өзі куә болған түрлі оқиғалар мен шынайы кейіпкерлердің өмірінен сыр шертеді. Бала кезден адалдық пен әділдікті ту еткен ол өзгелерден де соны талап етеді, жақсылыққа жаны жақын адам ретінде оқырманға танылады. «Нашар журналист жасынан-ақ жақсы адамдар туралы, жақсы журналист әлсіз адамдар туралы жазуға бейім» [3] деген танымал журналшы Әбділда Мұқашевтің қанатты сөзі Темір Мыңжасқа қарата айтылғандай әсер етеді. Өйткені түрлі адамдардың тағдырын ойша сараптай отырып, қажеттісін оқырманға газет арқылы жеткізу нағыз шынайы жазушының немесе журналистің басты артықшылығы екені сөзсіз. Журналист кейіпкерлердің басынан кешкен оқиғаларын жып-жинақы формада жазу арқылы терең мазмұндайды, жеткізеді.

Темір Мыңжастың 2008 жылы жарық көрген «Аққайың жылап тұр» жинағында журналистің өзі білетін немесе таныс жандардың өмірінен алынған

оқиғаларды жаза отырып, оқырманға танымдық, тәрбиелік ой салады. Темір Мыңжас оқырманға ой саларлық, үлгі боларлық тұлғалардың оқиғасын жаза отырып, еңбекқор, адал, жасампаздық бейнесін сомдайды. Мәселен, осы жинаққа енген алқашқы «Жезде» деп аталатын әңгімесінде туған жездесі, жаңаөзендік мұнайшы Ерболат Өтегенұлы Амантұрлиевтің адамгершілік бейнесі мен болмыс-бітімін ризашылық көңілмен сипаттайды. Қатардағы жүрген ақкөңіл, мейірімді жанның өзіне жасаған жақсылықтарын еске ала отырып, құрмет сезімін былайша жеткізген. «Сонымен, біздің жездеміз туралы оны білетіндерден сұрай қалсаңыз, аңқылдаған ақ көңіл, үленмен де, кішімен де жадырай жөн сұраса кететін кішіпейіл азамат болғандығын айтады. Арамдығы, қулық-сұмдығы жоқтықтан болар, дос-жаранмен арқа-жарқа көңіл көтергенді жақсы көретін» [4, 4 б.]- деп, сол адамның өмірдегі бейнесін көз алдымызға келтіргендей болады

Өзінің туған жерін шексіз сүйген Темір Мыңжас марғасқа Маңғыстауын да, оның еңбекқор адамдарын да ерекше құрметтейді. «...Мұнайлы Маңғыстауымыз бүгінде танымастай өзгеріп, атағы төрткүл дүниеге таралды. Бір кездері құйын кезген, сағымды боз даланы осындай ғажайып күйге жеткізген, шын мәніндегі ата-бабамыздан қалған жер асты байлығымыз бен оны игеруші еңбек адамдарының қажырлы ісі ғой. Бүгінде арамызда болмаса да мұнайшылардың адамгершіл жарқын бейнесін, есімін білетіндер, артында қалған ұрпақтары ұмытпайды» [4, 8 б.] - деп тебірене жазады.

Темір Мыңжас кейде жеңіл юморды да қолдана отырып, адам психологиясының нәзік қылын, адам жаратылысының ерекшелігін де бейнелі жеткізеді. Мәселен, «Әулие», «Тізім», «Базардың «әдісі», «Бердібайдың алғысы» әңгімелерінде өлген көк есегін түркімендер әулиеше көмгеніне мез болған Ырысқали қарттың күлкілі оқиғасын, аудандық газеттің тілшісі Шынбергеннің өзін-өзі жұмыстан қысқарту тізіміне білмей жазып қоюын, аудандық атқару комитетіндегі Базар Үкиевтің машина алуға арыз жазғандардың тізіміне бос орын қалдырғандағы ақылды әрекеті туралы мақтана жеткізуі сияқты оқиғаларды жеңіл тілмен, ойнақы әзілмен жеткізеді.

Темір Мыңжас әңгімелерінде замандастың қарапайым өмірі, күйініші мен сүйініші, қайғысы мен қуанышы шынайы, еш боямасыз жазылғандықтан, әрқашан оқырманның жүрегінен орын алады. Оқырман әңгіме оқиғасымен таныса отырып, жақсы адамдардың жақсылығына сүйсініп, жағымсыз әрекеттеріне күйінеді. Шебер прозашы Темір Мыңжас осылайша әдебиеттің шағын жанры арқылы қоғамды, адамдарды тәрбиелеуге өз үлесін қосуды әрқашан мақсат етеді. Өйткені адам тәрбиесі, ұлт болмысы қоғамнан тысқары болмауы тиіс. Бұл да Темір Мыңжастың өмірлік қағидасына айналған шындық екені даусыз.

Зерттеу нәтижелері

Темір Мыңжастың «Сені іздедім» жинағына «Өмірдің өзі мектеп» деген айдармен бірнеше қысқа әңгімесі жинақталған. Аталған жинаққа енген шығармаларында да өзінің өмірінде болған, өзіне үлкен өмірлік сабақ болған оқиғалары туралы естеліктерімен де бөліседі. «Әке», «Әпке» деп аталатын қысқа әңгімелерінде адалдық пен тазалықты ту еткен әкесінің жарқын бейнесі мен өзінен бір жас қана үлендігі бар әпкесін үлгі тұтса, «Сый» әңгімесінде сәбиін жамандықтан қорғаушы абзал анасының өмірінің соңғы сәттеріндегі махаббатын,

сәбиін мәпелеген сол ананың аялы алақанының жылуын үлкен сезіммен жеткізеді. Анасының перзентіне деген өмірінің соңғы күндеріндегі қамқорлығын былайша еске алады: «- Құлыным, бері келші,- деп анам орнынан тұрда да, бас жағындағы ілулі кермеден ала баулы бойтұмарды шығарды, - кел, мынаны мойныңа тақшы. - Ой, ол неге керек, мойнымды қышытады, - дедім анама еркелегім әрі сөйлеткім келіп, - қажеті жоқ нәрсе ғой. ... - Бәле-жаладан қорғайды, тастамай тағып жүр құлыным! Бар-жоғы екі-ақ күннен кейін анаммен мәңгіге қоштастым. ...Шақырып тұмар таққаның дәмінің таусылайын дегенін сезгенің ғой. Сыйлығың бар да, өзің жоқсың... Маған бойтұмардан гөрі, өзің қымбат едің, әлі де жүре тұрғаның жақсы еді-ау...анашым!..» [5, 108 б.].

«Әпке» әңгімесінде өзінен бірер жас үлкендігі бар әпкесі туралы, оның бауырлық қамқорлығы туралы ыстық құрметпен былайша еске алады: «Әпкем қазір Қызылтөбе тұрады. Ұлын ұяға, қызын қияға қондыра бастаған көп балалы ана. Әліге дейін тай-құлындай тебісіп өскен мен дегенде ілтипаты ерекше. Бірдеңе болса, қанатымен су сепкен қарлығаштай болып, алдымен жететінде сол Әпкем менің...» [5, 111 б.].

Осылайша бүгінгі күнде өзі ата болса да, өзіне жақын жандардың жақсылығы мен мейірімін әлі де сағынады, бүгінгі жеткен жетістігінің төлеуіндей болған адамдарға өлеңмен жыр арнайды, қара сөзбен естелік жазады. Темір Мыңжас адам табиғатының жаратылысын зерттей отырып, өзінше ой толғайды. Жақсылық пен жамандықтың, адамгершілік пен аярлықтың, әділдік пен сатқындықтың көрінісін алма-кезек баяндау арқылы да адамдарды тәрбиелейді. Қысқа жанрдың көмегімен салмақты пікір, салиқалы ой тастайды. «Қайран, Аяз би» деген әңгімесінде мектепке жамау шалбар, әкесі тігіп берген шоқаймен баратын Бектұрдың қызметі өсіп, қос-қостан машина алғаны, тіпті айтатыны байлық пен билік болғанын былайша сипаттайды: «...Енді бұрынғы иманжүзді, сызылған жігіт, ауыздыға дес бермей бөсетін болды, айтатыны байлық пен билік, мансап пен тамыр-таныстық. Сөздері кесек-кесек, басқаны тыңдамайды. Кездесе қалып, әңгімелесіп едім, танымай кетті. Адамның өзгеруі оңай екен ғой. Осындайда маңдайшаға жаман тымағы мен жыртық шапанын іліп қойып, «Аяз әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл» деп, өткенін есіне алып, асып-тасудан қашатын Аяз би ойға оралады»[5, 114 б.].

«Алғыс» деп аталатын әңгімесінде өзі куә болған бір оқиғаны баяндай келе билеті бола тұра ұшақтан қалып қоя жаздаған қарт әжені әділетсізден арашалап, ұшаққа кіргізіп алу арқылы алғыс алғаны туралы баяндалады. Темір Мыңжас әңгіменің соңында: «Иә, «үндемеген үйдей пәледен құтыладыға» салғанымызда, жазықсыз жапа шектіретін тағы бір әділетсіздік болар ма еді, кім білсін. Әйтуір мен әлсізге сәл де болса жәрдемім тигеніне қуандым» - деп, әділеттің жаршысы екенін тағы да өмір тәжірибесінен көрсетеді.

Жазушы «Әллеке», «Ақ әже» әңгімелерінде жекелеген адамдар тағдырын тілге тиек етеді, қарапайым жандардың жоғын жоқтайды, мұңын мұңдайды, оқырманға ой салады. «Әллеке» әңгімесінде түркіменнің атақты Мәмметберді атты палуанымен қаймықпай күрескен қазақ жігіті Әллекенің ерлігі туралы толғаса, «Ақ әже»әңгімесінде соғысқа кетіп, қара қағаз келген жалғыз ұлын үмітпен сарыла, сарғая күткен Ұлбала әженің аянышты тағдыры туралы

әңгімелейді. «...Бойына табандылықты, кіршіксіз адалдық пен ана махаббатын дарытқан Ұлбала әжейдің абзал бейнесі көкірегімде қалып қойыпты. Ол бейне бір дара өскен, кәрі емен секілденді. Тіпті күні бүгінге дейін өмірде қайсарлықты, болаттай беріктік пен пәктікті көрсем, сол томашадай қара кемпір Ақ әже ойыма оралды. Әліге дейін төбеге шығып, ұлын күтіп жүргендей боп елесейді [5, 60 б] - деп сұм соғыстың адамзатқа әкелген қайғысын көрсетеді және қазақ әйелінің жарқын бейнесін сомдайды.

Темір Мыңжастың шығармашылығын сараптаған кезде тағы бір байқағанымыз – кейбір оқиғалардың түркімен ауылдарында болған әр жылдардың естелігін де жазатыны. Осы жинақтың «Туысқан халықтар әдебиетінен» атты айдары бөліміне түркімен халқының от ауызды, орақ тілді әзілкеші Пыхы Тағанның «Шелек табылмас па екен?», «Ешкім арызданбайды», «Ұрланар деп қорықтым», «Иттің малы бар ма?», «Түйе өлсін», «Сен лауреат болар ең», «Төбесінде өзім болмағасын» т.б. әңгімелерін қазақ тіліне аударып, оны да жинаққа енгізген екен.

Темір Мыңжас ақын ретінде де үлкен-үлкен тақырыптарға өлең жазған шығармашыл тұлға. Қойнауына үш жүз алпыс әулиені әлдилеген Маңғыстау топырағына келіп, журналистік, ақындық жолын жалғастырған Темір Мыңжастың өлеңдер жинағы да ертеректе-ақ баспадан шыға бастады. 2002 жылы жарық көрген «Жүрек сыры» жинағына ақынның тәуелсіздік, туған жер, махаббат пен сүйіспеншілік туралы, адамдарға арнау өлеңдері, түрлі сезімге толы лирикалық өлеңдер мен әр түрлі тақырыптарға жазылған поэзиялық туындылары енгізілген. Балалық шағын қазақ ортасынан алыстау жерде бастаған ақынның туған жерге, Отанға, ақ шаңқай дарқан даласына деген махаббаты ерекше. Ақын жүрегінен шыққан ақ жарма тілегін «Сүйемін Қазақстаным» деген өлеңінің өн-бойында үлкен сезіммен, қуанышты көңілмен, шексіз сүйіспеншілікпен былайша жеткізеді:

Сүйемін тілін тамылжыған да бал тамған,
Сүйемі дінін кесапатыңды қайтарған.
Сүйемін гүлін шұғылаға бүккен, жайқалған,
Сүйемін күнін қарайтын күліп әр таңнан [6, 6 б.].

Ақын туған жердің апайтөс тауларын, ақ нұр саулаған даласын, жұпар жусанын, кербез қырларын да сүйетінін және Қазақстанның болашағының болаттай берік болуына зор сеніммен қарайтынын жеткізеді. Бекет-Ата аруағына сыйынған ақын халқының тағдырын ойлайды, одан мінәжат сұрайды. Қазақтың басынан өткен нәубеттен, зорлық пен әділетсіздіктен аман қалған бүгінгі ұрпағының басындағы құлдық сана мен жоғалған рухты іздейді, оны қайтаруды аңсайды.

Тас қорымдарға айналып,
Жатсың ба, баба жайланып?
Мінәжат етем, о, аруақ,
Кешендеу қайта ойға алып.

Жоғалып дінім, иманым,
Дөкірлік болды жиғаным.

Ұмытып қазір барамыз
Атаны бала сыйлауын.

Жойылып ұлттық сипатым,
Қазаққа келмес тұрпатым,
Шүлдірлеп бәрі тұрғанда
Артады жүрек сырқатың.

Өшпеген енді қалды нем,
Тобырға қалай сендірем?
Шапағатыңды бер, баба,
Ер Бекет, қолда, әулием,
Пір Бекет, қолда, әулием! [6, 8 б.]

- деп тәуелсіздік алған тоқсаныншы жылдарды толғайды.

«Ұрпақ мұңы», «Ел болар ма екенбіз?», «Тапсырып кетем балама», «Екі баста самұрық», «Тәуелсіздік туралы жыр», «Бостандық жолы» т.б. өлеңдерінде ақын Темір Мыңжас халқының өткені мен болашағына талдау жасап, отарлық саясаттың кесірінен жоғалтқанымыз бен ұмытқанымызды, қателіктеріміз бен кемшіліктерімізді санамалап, барлық қазаққа ой салады. Бабалар жолын ұрпаққа үлгі етеді, өткеннен сабақ алуға, жіберген қателіктерді түзетуге үндейді.

...Отызынша жылдар десе, егілем,
Қан тамған ғой қазағымның көгінен.
Маң далада маңып қашқан аш-арық
Безіп кеткен туып-өскен жерінен.

Бұл жылдарда таусылмайтын нала бар,
Шырыл қағып, аштан қатқан бала бар.
Бауыры күйіп, аңыраған ана бар,
Қайраны жоқ жер шұқыған дана бар.

Бұл жылдарда қорлық көрген текті бар,
Жау атанып, қыршын кеткен кекті бар.
Үш миллиондай жазылмайтын жараның
Әлі есебін түгендеуде жоқшылар [6, 21 б.],

- деп тарихтағы 1932 жылдардағы голощекиндік қолдан жасалған аштық пен геноцидтен қырылған, қудаланған, тентіреп кеткен қазақ ұлтына жасалған тарихи қылмыстың бетін ашады. Оның үстіне ақын Темір Мыңжастың өз ата-анасы мен туыстары да осындай қудалаудың құрбандары болғаны белгілі. Ол туралы бала кезінде толық білмесе де, есейе келе өзі журналист тұлғасында да талай тағдырлардың оқиғасын естісе керек. Рухсыздық пен құлдық сананың құрбанына айналған туған тілдің пұшайман күйі ақын жүрегіне тыныштық берер емес. Тіл мәселесінің ушығуы, орыстану саясатының салқын ызғары ұлтын сүйген ақынның қаламынан өлең болып өрілді. «Ашыну», «Қайран тілім», «Ана тілім алқадан жылап қайтты», «Қазақша ән» өлеңдерінде өз тілінен безген, дүбара

тобырды сынады. «Қазақша сөйлендер» деген қарт кісіге дүрсе қоя берген тексіз қазақтың қылығына орай ақын қылыштай өткір жырымен былайша түйреп өтеді:

Әй, әумесер, серік қылған жырқылды,
Қылығыңнан шошындым мен біртүрлі,
Орныменен ақыл айтқан ағаға
Көрсеткенің қалай болды сыртыңды?

Ойға алмайтын ата-баба өткенін
Кімсің өзің, қайдан өніп, көктедің?
Кемелдігі дала сынды қартыңның
Ақ сақалын сыйламадың, неткенің?

Жүрген сенен өзге тілді жағалап
Ертеңгі күн қандай ұрпақ тарамақ?
Өз халқының қасиетін ұқпаған.
Басқаларды жарытпайды бағалап... [б, 28 б.]

Неміс философы Г. Гегельдің «Трижды убивает свою нацию тот, кто игнорирует родной язык» [б, 30 б] - деген қанатты сөзін эпиграф етіп алған ақын Темір Мыңжас босағадан сығалап, өз үйінде тұрса да, төрге озуға қорқып тұрған үй иесіндей бейшара халдегі ана тіліміздің күйін күйіне жеткізеді.

Жарамай өз халқыңның керегіне,
Айналып көне тарих дерегіне,
Қайран тілім, аса алмай босағадан,
Қаларсың өгей боп өз еліңе?!

Ана тілім - ардағым, жарқын таңым,
Бүгінгіден артар ма нарқың, бағың?
Ұғынар ма бұл қазақ бір кісідей,
Тілі болса, тәуелсіз халқым барын? [б, 31 б.]

- деп ақын ойсыз ұрпаққа, парықсыз перзенттерге өз мұңын шағады. Ата-бабасының, әкесінің мекені болған Маңғыстау маңын, Атырау атырабын, сүйікті Жаңаөзенін ақын ерекше мақтанышпен, көтеріңкі пафоспен жырға қосады. Туған жеріне жете алмаған әкенің сағынышын өз жырымен жеткізеді, әке аманатын, арманын орындағанын айтады. «Маңғыстау» өлеңінде жат елдегі өз әкесінің сағынышы бейнеленген ақын жырда әкенің сөзі мен бала тілегінқатар бейнелейді:

Кейде тыныш, кейде соғып жағаны,
Өмір-өзен тыншу таппай ағады.
Сенсіз міне, қасиетті Маңғыстау,
Тағы да бір жазым өтіп барады.

Бәрі де бар, жайым жақсы, қош күнім,
Сенсіз бірақ көңілімді басты мұң.
Неге десең, қасиетті Маңғыстау,
Қалды сенде мөлдіреген жастығым [б, 48 б.]

- деп, өзге елде өмірін барлық саалы ғұмырын өткізген әкесінің туған елге, Отанына деген сағынышын жеткізеді. «Өзге елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол деген» қазақтың мақалының өмірлік ақиқаттан туғандығына осы сәтте тағы да көз жеткіземіз.

Қорытынды

Ақын, жазушы, журналшы Темір Мыңжастың 2 томдық шығармалар жинағы 2012 жылы «Алматы қаласындағы «Баянжүрек» баспасынан жарық көрді. Жинақтың 1-томына ақынның жоғарыда талданған өлеңдері мен балладалары жинақталса, 2-томына әр жылдары жазылған, жарияланған әңгімелер, новеллалары мен мақалалары топтастырылған. Осы жинақтың 2-томында да ақын өзінің ең таңдаулы әңгімелерін жинақтаған.

Қорыта айтқанда, Маңғыстау өңірінен түлеп ұшып, Абыл Тілеуұлы, Қалнияз Шопықұлы, Нұрым Шыршығұлұлы, Қашаған Күржіманұлы, Ақтан Керейұлы, Мұрын Сеңгірбекұлы, Сәттігүл Жанғабылұлы, Сүгір Бегендікұлы сияқты суырып салма ақындар мен жыраулардың жолын жалғаған Қазақстан Жазушылар одағының және Журналистер одағының мүшесі, прозашы, журналист, ақын Темір Мыңжас шығармашылығы бүгінгі таңда да өз биігінен аласармасы хақ. Оның қаламынан әлі де талай тың туындылардың жазылатынына кәміл сенімдіміз.

Алғыстар

Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті қаржыландырады (грант №АР19676441).

ӘДЕБИЕТ

[1] Мыңжас Т. Әдебиет порталы. Пайдаланылған сілтеме: URL: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/1748> (Қаралған күні: 05.03.2024)

[2] Лебедев В. Афоризмы о журналистике // Пайдаланылған сілтеме: URL <https://massaget.kz/> (Қаралған күні: 05.03.2024.).

[3] Мұқашев Ә. Журналистика мамандығы үшін 3 қанатты сөз // Пайдаланылған сілтеме: URL <https://azh.kz/ru> (Қаралған күні: 06.03.2024.).

[4] Мыңжас Т. Ақ қайың жылап тұр: қысқа әңгімелер мен мақалалар. – Алматы: Баянжүрек, 2008. - 165 б.

[5] Мыңжас Т. Сені іздедім: өлеңдер, қысқа әңгімелер, мақалалар мен ойтолғамдар – Алматы: Баянжүрек, 2006. - 239 б.

[6] Мыңжас Т. Жүрек сөзі: өлеңдер. – Алматы: Информ-А, 2002. 174 б.

REFERENCES

[1] Mynzhas, T. (2009). Adebiet portaly [Literature portal] // Paidalanylgan silteme: URL: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/1748> (Karalghan kuni: 05.03.2024.) [in Kazakh]

[2] Lebedev, V. (2011). Zhurnalistika turaly aforizmder [Aphorisms about journalism] // Paidalanylgan silteme: URL: <https://massaget.kz/> (Karalghan kuni: 05.03.2024.). [in Russian]

[3] Mukashev, A. (2020). Zhurnalistika mamandygy ushin 3 kanatty soz // Paidalanylgan silteme: URL <https://azh.kz/ru> (Karalghan kuni: 06.03.2024.) [in Kazakh]

[4] Mynzhas, T. (2008). Ak kaiyn zhylap tur: kyska angimeler men makalalar [White Birch crying: short stories and articles]. – Almaty: Baianzhurek [in Kazakh]

[5] Mynzhas, T. (2006). Seni izdedim: olender, kyska angimeler, makalalar men oi-tolgamdar [Looking for you: poems, short stories, articles and reflections]. – Almaty: Baianzhurek [in Kazakh]

[6] Mynzhas, T. (2002). Zhurek sozi: olender [Heart word: poems]. – Almaty: Inform-A [in Kazakh]

Мутиев З.Ж., Муханбетова Ж.У., Галимова К. А.
**ТЕМИР МЫНЖАС – МНОГОГРАННЫЙ ЛИТЕРАТОР: ПОЭТ,
ПИСАТЕЛЬ, ЖУРНАЛИСТ**

Аннотация. В статье представлен обзор творчества поэта, писателя, журналиста, видного представителя литературы Урало-Каспийского региона Темира Мынжаса. Авторы исследования всесторонне рассматривают, какой вклад внес в развитие казахской литературы Темир Мынжас, автор нескольких прозаических книг и поэтических сборников. Герои произведений писателя – люди той эпохи, в которой он сам жил, в основном представители рабочего класса, которые день и ночь усердно трудились, способствуя процветанию и совершенствованию нашей независимой страны, развитию общества. Также восхищает его умение точно описывать характер и непростую судьбу простых людей, картины скромной и суетливой сельской жизни. Авторы работы акцентируют внимание на журналистском таланте и публицистическом мастерстве Темира Мынжаса. Также анализируются художественные, тематические и идейные особенности его стихотворений. Подчеркивается важность поиска поэта в направлении национальных ценностей и неизведанных страниц истории казахского народа.

Ключевые слова: поэт; писатель; журналист; литература региона; мир героев; новелла, рассказы и статьи; родная земля; необъятная степь.

Mutiev Zinulla, Mukhanbetov Zhangulim, Galimova Kaniya
**TEMIR MYNZHAS IS A MULTI FACETED WRITER: POET, WRITER,
JOURNALIST**

Annotation. The article deals with the creative world of Temir Mynzhas, an outstanding representative of the literature of the Ural-Caspian region, poet, writer and journalist. The author of several books of prose and collections of poems Temir Mynzhas contributed to the development of Kazakh literature. The heroes of the writer's works are mostly people of the era in which he lives, namely representatives of the working class, who work day and night and contribute to the prosperity and development of an independent country. The naive characters of simple villagers living in the midst of a varied and rich life are taken and described. The authors of the work pay attention to the journalistic abilities and skills of Temir Mynzhas and deal with the subtleties. The artistic, thematic and ideological features of his poems are also analysed. The poet's search for national values and the history of Kazakhs is emphasised.

Keywords: poet; writer; journalist; regional literature; character world; novelette, short stories and articles; birthplace; abundant land.

UDC 811.111

IRSTI 16.01.11

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).70

Shamgonova Raisa, Azhgereyeva Tomiris*

M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

*Corresponding author: saatris.azh@gmail.com

E-mail: raisa-shamgonova@mail.ru, saatris.azh@gmail.com

INTEGRATION OF VARIOUS ART FORMS INTO ENGLISH LANGUAGE LEARNING: THE ROLE OF MUSIC

Annotation: This paper explores the integration of music into English language learning, highlighting its significant role in developing various language skills. It examines how music can enhance pronunciation, listening comprehension, and vocabulary acquisition through its rhythmic and melodic elements. The paper investigates the benefits of incorporating songs, musical exercises, and auditory activities into language instruction, noting how these methods can engage learners and make the acquisition process more enjoyable. By providing a comprehensive analysis of music's impact on language education, this paper offers valuable insights for educators looking to enrich their teaching practices and improve language learning outcomes through artistic approaches.

Keywords: Music in education; pronunciation improvement; listening comprehension; vocabulary development; educational pedagogy; engagement strategies.

Introduction

The integration of art forms into education represents a transformative approach to teaching and learning, extending beyond traditional academic boundaries to embrace creativity and cultural expression. By incorporating various artistic disciplines such as visual arts, music, theater, and dance into the educational framework, educators aim to create a more engaging and holistic learning experience. This approach recognizes that art forms not only enrich students' understanding of subject matter but also foster critical thinking, emotional intelligence, and cultural awareness [1].

Materials and types of research

The objectives of this study are: first, to investigate the role of music as a pedagogical tool in English language learning, second, to assess the advantages and disadvantages of incorporating music into language instruction, and third, to gather feedback from students regarding their experiences and perceptions of learning English through music [1]. The method used in this study combines both qualitative and quantitative approaches.

Research questions

Here are three research questions that guide this study as follows:

1. Why is music chosen as a focal point for enhancing language learning, and what unique contributions does it offer compared to other art forms?
2. In what ways does music influence different aspects of language learning, such as pronunciation, listening comprehension, vocabulary development, and cultural understanding?
3. What are some effective strategies for incorporating music into language lessons?

In recent years, music has emerged as a focal point in enhancing language learning due to its distinctive advantages over other art forms. This study explores why music is particularly effective and how it contributes uniquely to the language acquisition process [1].

Tools

To investigate these unique contributions, the study employed a mixed-methods approach. Surveys and interviews were conducted with language teachers and students to gather data on their experiences with music in language learning. Questionnaires included sections on the effectiveness of music in improving pronunciation, listening comprehension, vocabulary, and cultural understanding. Follow-up interviews provided deeper insights into how music was utilized in language teaching and learning contexts, capturing both qualitative and quantitative data on its benefits and challenges.

Procedure

Preparation of questionnaires and interviews

The questionnaire was designed to gather insights into the integration of various art forms into English language learning, focusing particularly on the role of music. The accuracy of the questionnaire and interview questions was ensured through development and approval by educational consultants.

Distribution of questionnaires

Twenty questionnaires were physically distributed to respondents, including teachers and students. The questionnaire aimed to determine their experiences with integrating different art forms, especially music, into English language instruction. Respondents were asked to provide information on their past and current use of music in language learning. Participants who had used music in their teaching completed the full questionnaire, while those who had not engaged with this method answered only the initial section. Two participants responded via email, indicating no use of music in their teaching.

Conducting interviews

Six teachers who had incorporated music into their language lessons were interviewed to explore their experiences, benefits, and challenges of using music. To accommodate the interviewees, individual meetings were scheduled. The semi-structured interviews were digitally recorded and transcribed. Two of the interviews were translated into English for analysis. The interviews sought to uncover participants' perspectives on the integration of music into language learning and to assess its impact compared to other art forms.

Data analysis

Qualitative data from the questionnaires and interviews were analyzed using thematic analysis. A phenomenological approach was applied to understand the participants' experiences. The transcripts were coded, and emerging themes were identified and classified. The findings were then synthesized to provide a comprehensive overview of how music and other art forms are utilized in language learning.

Research results

Reference information for teachers and music integration experience
The survey results reveal a clear divide among teachers regarding the integration of various art forms, especially music, into their English language teaching. Teachers were categorized into two groups: those who actively use art forms like music in their lessons and those who do not. Out of eighteen teachers, six used music regularly in their English classes this semester, having incorporated it into their teaching for approximately two to four years. Additionally, four teachers utilized music in one English course, while two incorporated it into more than two English courses [2]. These teachers dedicated significant time to integrating music, spending over two hours a week preparing music-based content. They required students to engage with musical activities for one or two hours per week during classes and an additional two hours outside of class. Among these teachers, two considered themselves beginners in using music, three viewed themselves as intermediate users, and one was an advanced user.

Reasons for lack of music integration:

1. Lack of familiarity with integrating music effectively.
2. Insufficient time to develop music-based lesson plans.
3. Perceived readiness to adopt music-based teaching methods.

Teachers who did not use music reported unfamiliarity with effective integration strategies and a lack of time to prepare music-related activities. Some believed their heavy workloads prevented them from exploring and implementing music in their lessons. They also felt that additional training was necessary to effectively incorporate music into their teaching. Consequently, inadequate preparation and time constraints were significant barriers to using music in language instruction.

Music integration functions used by english teachers
Among the six teachers who used music, several specific functions were employed to enhance their English language teaching [2]. The categories of music integration included:

1. Creating and managing music-based course content
2. Incorporating music into forums, chats, and dialogues
3. Using music in tasks and exercises
4. Submitting student music projects and documents

Creating and managing music-based content

When integrating music into English lessons, teachers used this opportunity to enrich content and create engaging activities. This approach was favored by several educators for its effectiveness. Music-based lessons and exercises are designed so that students can engage with them at any time, from any location. One teacher noted the advantages of this method: "I incorporate music into my lessons to make learning more

interactive. I use music to enhance listening comprehension because it's easier for students to connect with the material through auditory experiences. I use it for enriching vocabulary and pronunciation practice."

Advantages of using music in language learning

According to teacher feedback, the benefits of integrating music into language learning can be categorized into three key areas. First, music supports student-centered learning. With music, students can practice listening skills independently using auditory materials tailored to their interests and language proficiency [3]. Music activities and resources are designed to be flexible, allowing students to engage in their learning process at their own pace. Second, music facilitates learning anytime, anywhere. This flexibility means students can benefit from musical resources beyond the classroom, making learning more accessible and convenient.

Advantages of music integration in lessons

Music offers several benefits in educational settings, such as:

1. Enhancing engagement and motivation through interactive auditory experiences.
2. Providing opportunities to practice pronunciation and listening skills in a contextual and enjoyable way.
3. Allowing students to study and practice language skills outside the traditional classroom setting.
4. Offering materials that support vocabulary development and cultural understanding.
5. Helping to consolidate learning through musical exercises and thematic content.

By incorporating music, educators can make language learning more engaging and effective, leveraging the unique contributions of music to enrich the educational experience.

Disadvantages of integrating music into language learning

Disadvantages can be categorized into three main areas: resource limitations, instructional challenges, and effectiveness concerns. Resource limitations refer to issues related to the availability and accessibility of musical materials. For example, obtaining high-quality music recordings and appropriate licenses can be a significant barrier. Instructional challenges involve the need for teachers to adapt their lesson plans and teaching strategies to effectively incorporate music. Teachers may require additional training and time to integrate music meaningfully into their lessons. Effectiveness concerns arise when evaluating how well music contributes to specific language learning goals [2].

Student reference information and experience with music-based learning

50 students participated in this study. There were 22 men and 28 women, ranging in age from 18 to 24 years. When asked about their experience with music in language lessons, 30% reported that they found music very helpful, 40% found it somewhat helpful, and 30% felt it was occasionally useful.

Student feedback on using music in lessons

When asked about the incorporation of music, 94% of respondents agreed that music enhanced their engagement in lessons, while 89% found that it made learning

more enjoyable. Over 85% found that music helped them understand language concepts better, and 82% felt that it improved their pronunciation skills.

Responding to a question about the convenience of music-based lessons, 91% of respondents thought that music helped make complex topics more accessible, and about 88% agreed that music made it easier to remember vocabulary. When asked about the availability of music resources, 95% felt that having access to various musical genres was beneficial, while 87% appreciated the opportunity to explore different cultures through music.

89% of respondents found it easy to follow lessons that incorporated music, and 84% enjoyed participating in musical activities. Approximately 75% thought that music helped them stay motivated, while 70% found that it encouraged more active participation.

Responding to a question about future preferences, more than 92% of respondents expressed interest in continuing to use music in their language studies, and 90% believed that music could be a valuable tool in other courses as well. Over 85% felt that music improved their overall language skills, and 78% agreed that integrating music required an open mindset from both students and teachers.

Research Question 1: Why is music chosen as a focal point for enhancing language learning, and what unique contributions does it offer compared to other art forms?

Music is often chosen as a focal point for language learning due to its unique ability to enhance several aspects of language acquisition simultaneously. One major advantage of music is its capacity to improve pronunciation through melodic and rhythmic patterns, which helps learners internalize the natural intonation and stress of the language. Unlike other art forms, music offers a multisensory experience that combines auditory input with emotional engagement, making learning more memorable and effective.

Additionally, music aids in listening comprehension by familiarizing learners with various accents and speech patterns within a rhythmic and contextual framework. This helps in recognizing and processing spoken language more effectively. For vocabulary development, music provides contextualized examples of new words and phrases, reinforcing their meaning through repetition and association. Furthermore, music introduces cultural elements in a way that visual or textual art forms might not, offering insights into cultural nuances and expressions that are integral to understanding a language [2].

Research Question 2: In what ways does music influence different aspects of language learning, such as pronunciation, listening comprehension, vocabulary development, and cultural understanding?

Music significantly influences various aspects of language learning, offering distinct benefits for pronunciation, listening comprehension, vocabulary development, and cultural understanding. In terms of pronunciation, musical rhythm and melody aid learners in mastering the correct articulation of sounds and stress patterns. For listening comprehension, exposure to music helps students become attuned to different accents and intonations, enhancing their ability to understand spoken language [3].

When it comes to vocabulary development, music introduces new words and phrases in a memorable context, making it easier for students to retain and recall them. Furthermore, music provides valuable insights into cultural nuances and expressions, deepening learners' understanding of different cultures. Despite these advantages, integrating music into language learning also presents challenges, such as selecting appropriate songs and accommodating diverse musical tastes. Addressing these issues can maximize music's potential to enrich language education [3].

Research Question 3: What are some effective strategies for incorporating music into language lessons?

Effective strategies for incorporating music into language lessons are diverse and engaging. Teachers often use song lyrics analysis to enhance vocabulary and comprehension. This approach allows students to explore new words and phrases within the context of familiar tunes. Sing-alongs and musical activities also help students practice pronunciation and rhythm, making language learning interactive and enjoyable.

Additionally, using music to introduce cultural contexts and expressions provides valuable insights into different cultures, enriching the learning experience. According to experts, integrating music into lessons fosters a more immersive learning environment and increases student motivation. However, challenges such as selecting appropriate music and accommodating diverse musical preferences should be addressed [4].

Conclusion

Music offers a unique and valuable addition to language learning, providing distinct advantages compared to other art forms. Its influence spans several key aspects of language acquisition, including pronunciation, listening comprehension, vocabulary development, and cultural understanding. Music enhances pronunciation by leveraging rhythm and melody, which aid in the correct articulation of sounds. Listening comprehension benefits from music's ability to train students' ears to distinguish nuances in spoken language, supported by research that shows improved listening skills through musical exposure.

In vocabulary development, music aids memory retention and introduces new words and phrases in a memorable context. It also provides cultural insights, offering learners a deeper understanding of cultural nuances and expressions through lyrics and musical styles. The integration of music into language lessons involves effective strategies such as incorporating song lyrics analysis, sing-alongs, and interactive musical activities, which can enhance engagement and learning outcomes [4].

While the use of music in language learning is promising, it also presents challenges. Further research is needed to explore long-term effects, compare its effectiveness with other art forms, consider individual differences in musical preferences, and evaluate the impact of emerging technologies. Additionally, pedagogical strategies and teacher training must be optimized to fully leverage the benefits of music in the classroom. Addressing these areas will help in refining music-based language learning approaches and maximizing their potential to improve educational practices.

REFERENCES

- [1] E. Eisner, *The Arts and the Creation of Mind*, Yale University Press, 2002
- [2] A. D. Patel, *Music, Language, and the Brain*, Oxford University Press, 2008

[3] M. S. Khaghaninejad, Music and Language Learning, Shiraz University, 2016

[4] А. Ж. Тұрғынбекова, Музыка және тіл дамыту: Қазақ мектептері үшін әдістемелік нұсқаулық, 2015

Шамгонова Р.Г., Ажгереева Т.А.
ӘР ТҮРЛІ ӨНЕР ТҮРЛЕРІН АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУГЕ
ИНТЕГРАЦИЯЛАУ: МУЗЫКАНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Бұл мақалада музыканың ағылшын тілін үйренуге интеграциялануы зерттеліп, оның әртүрлі тілдік дағдыларды дамытудағы маңызды рөлі көрсетілген. Ол музыканың ырғақты және әуезді элементтері арқылы айтылымды, тыңдауды түсінуді және сөздік қорын меңгеруді қалай жақсарта алатынын зерттейді. Мақалада әндерді, музыкалық жаттығуларды және есту әрекеттерін тіл үйренуге енгізудің артықшылықтары зерттеліп, бұл әдістердің оқушыларды қалай қызықтыратынын және меңгеру процесін жағымды ететінін атап өтеді. Сонымен қатар, ол сыныпта музыканы пайдаланудың ықтимал қиындықтары мен шектеулерін, соның ішінде әртүрлі музыкалық қалаулар мен мәдени айырмашылықтарға қатысты мәселелерді талқылайды. Музыканың тілдік білімге әсерін жан-жақты талдауды қамтамасыз ете отырып, бұл мақала көркемдік тәсілдер арқылы оқыту тәжірибесін байытуға және тіл үйрену нәтижелерін жақсартуға ұмтылатын оқытушыларға құнды ақпарат береді.

Кілт сөздер: Білім берудегі музыка; айтылымды жетілдіру; тыңдауды түсіну; сөздік қорын дамыту; білім беру педагогикасы; қатысу стратегиялары.

Шамгонова Р.Г., Ажгереева Т.А.
ИНТЕГРАЦИЯ РАЗЛИЧНЫХ ВИДОВ ИСКУССТВА В ИЗУЧЕНИЕ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: РОЛЬ МУЗЫКИ

Аннотация. В данной статье рассматривается интеграция музыки в изучение английского языка, подчеркивается ее важная роль в развитии различных языковых навыков. В ней рассматривается, как музыка может улучшить произношение, восприятие на слух и словарный запас с помощью ритмических и мелодических элементов. В статье исследуются преимущества включения песен, музыкальных упражнений и слуховых упражнений в обучение языку, отмечается, как эти методы могут заинтересовать учащихся и сделать процесс усвоения более приятным. Кроме того, в нем обсуждаются потенциальные проблемы и ограничения, связанные с использованием музыки в классе, включая вопросы, связанные с различными музыкальными предпочтениями и культурными различиями. Предоставляя всесторонний анализ влияния музыки на языковое образование, эта статья предлагает ценную информацию педагогам, стремящимся обогатить свою практику преподавания и улучшить результаты изучения языка с помощью художественных подходов.

Ключевые слова: Музыка в образовании; улучшение произношения; понимание на слух; развитие словарного запаса; образовательная педагогика; стратегии вовлечения.

UDC 81'42

IRSTI 16.01.11

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).71

¹Tolstova Olga, ²Kaliyeva Albina¹Samara State Agrarian University, Samara, Russia²M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: stommm3@mail.ru, albina.kaliyeva@mail.ru.

THE CONCEPT OF GENDER IN ENGLISH ADVERTISING TEXTS

Annotation. This article analyzes the advertising discourses in magazines targeted at male and female audiences. The research identifies distinct linguistic features within these gender-oriented advertisements, including the use of abbreviations, colloquial vocabulary, and various sentence structures (nominative, exclamatory, and interrogative) aimed at influencing a multi-gender audience. By recognizing the linguistic differences between genders, advertisers can enhance their impact on target audiences, aligning messages with societal norms and expectations. The study concludes that modern gender linguistics significantly informs advertising strategies, with men's ads emphasizing strength and assertiveness, while women's ads highlight inclusivity and emotional connection. This research underscores the importance of considering gender differences in speech behavior when crafting effective advertising discourses.

Keywords: an advertizing text; gender; gender linguistics; language means; consumer.

Introduction

Gender studies have their roots in antiquity, when the symbolic-semantic concept of the category of genus emerged [7, p. 119]. The symbolic-semantic concept was considered in connection with the presence of people and individuals of different sexes.

Aristotle contrasted the male gender, associated with action and energy, with the female gender - passive and “undergoing”. Thus, Aristotle in his work “On the Birth of Animals” stated: “The feminine and masculine principles are fundamentally different in their purpose: if the former is identified with the corporeal, with matter, then the latter with the spiritual, with form” [2, p. 249].

German linguists of the late XVIII - early XIX century (V. Humboldt, J. Grimm, I. Herder) believed that the differences between the sexes in language are related to the difference between the sexes in nature. For example, J. Grimm considered the grammatical gender of names “as the extension of signs of natural biological sex to all objects generated by the fantasy of language. The human imagination sees in various things the personification of the masculine and feminine principles” [3].

At the beginning of the 20th century, interest in the gender aspects of language increased due to the writings of O. Jespersen, E. Sapir, F. Mauthner. In 1913, Mauthner

published a work devoted to the criticism of language, in this work he recognizes gender differences in language, justifying them with social and historical reasons. E. Sapir focused on the differences implicating person implications in the Indian languages Nootka and Koasati. In 1922, Otto Jespersen devoted an entire chapter of a fundamental work on the origin and development of language to the peculiarities of women's linguistic competence (Jespersen, 1998) [4, p. 415].

In Kazakhstan, the issue of masculinity and femininity in modern male and female representatives, speakers of various linguistic cultures, is becoming increasingly relevant at the present time. The range of research on gender stereotypes of linguistic consciousness is quite wide in the Republic of Kazakhstan, so we can say that in the modern Kazakh scientific community, the time has come for the formation of an independent discipline – linguogenderology. Since the Republic Kazakhstan is a multinational state with more than 100 ethnic groups representatives, there is a reason to talk about the prospects of gender studies in the ethnocultural aspect.

Gender studies based on the material of advertising discourses are of particular interest. Advertising discourse is a complex phenomenon reflecting the characteristics of text, speech, communication act and gender differences. Advertising discourse is a “pragmatic discourse” on the grounds that certain communication strategies are actualized in it [6, p. 199]. The main purpose of the advertising discourse is determined by extralinguistic factors.

The peculiarity of advertising discourse is that its semantic constructions affect the subconscious of recipients. The main task of the addressee of the advertising discourse is to touch the involuntary attention of the addressee and have a strong impact.

As we mentioned above, the advertising print discourse reflects the picture of the distribution of gender roles in the relevant society. The gender, social and cultural affiliation of the addressees of the advertising discourse determines its thematic, pragmatic and stylistic characteristics.

Advertising text is based on special models for a more complete realization of the influencing function and always contains a positive assessment.

The purpose of the article is to consider gender-oriented linguistic means that enhance the impact of advertising discourse on the addressee.

Materials and methods of research

Practical language material of the research was based on English-language magazines: “Glamour” USA, “Cosmopolitan” USA, “Cosmopolitan” UK, “Vogue” UK; “Economist”; “Forbes” USA; “Men’s Health” USA; “Elle” USA, “XXL”, “Top Gear”, “Shopping”, “Cosmopolitan”, “She”. The following research methods and techniques were used in the study:

the method of theoretical analysis of scientific sources on the studied problem; the method of continuous sampling in the selection of material for research; the method of complex analysis to determine the linguistic features of the advertising text in the gender aspect.

Research results

The results of the study reveal several key findings that highlight the differences in language use and strategies employed to target male and female audiences. Female-

oriented advertising texts often feature emotionally charged vocabulary that emphasizes beauty, care, relationships, and community. Brands like Maybelline and L'Oréal frequently use words that evoke feelings and personal connections. In contrast, advertisements targeting men tend to use terms associated with strength, action, and success. Brands such as Nike and Adidas focus on assertive language that conveys power and achievement. Advertisements aimed at women often employ exclamatory and interrogative sentences, fostering emotional engagement and interaction with the audience. Male-targeted ads typically utilize short imperative sentences and nominal phrases, emphasizing directness and confidence. Female advertising often seeks to create a sense of belonging and community, using inclusive language that resonates with shared experiences. Male advertisements focus on individuality and personal achievement, reflecting traditional gender roles that celebrate independence and success.

We analyze the advertising discourses of two categories of magazines: the first category includes magazines designed for men, for example: “Men’s Health”, “XXL”, “Top Gear”, and the second category includes magazines designed for women: “Glamour”, “Shopping”, “Cosmopolitan”, “She”. In advertising discourses of various gender orientations we found different linguistic means, which include various abbreviations, colloquial vocabulary, nominative sentences, exclamation sentences, interrogative sentences, the purpose of which is to influence a multi-gender audience.

As our research shows, the beginning of advertising discourse, as one of the elements of its structure, contains linguistic means that actualize the gender orientation of the opposite kind. For example, the beginning of advertising discourses aimed at a female audience contains an abundance of exclamation points and interrogative sentences. *MAYBELLINE: NEW CAT EYES. GO FELINE! LOREAL: DOES YOUR LIP GLOSS STAND THE TEST OF TIME?* Advertising discourse aimed at a male audience is characterized by an abundance of short imperative sentences, as well as nominative constructions. *NIKE: JUST DO IT. ADIDAS: WHEN A PLAYER GIVES EVERYTHING, NOTHING CAN STOP HIM.*

Male-oriented ad texts often utilize a variety of linguistic features to appeal to their target audience. Direct address, in particular, second-person pronouns: using “you” and “your” creates a personal connection, making the message feel more relevant to the viewer. Using comparative and superlative structures, like “better than” or “the best” positions the product as superior, appealing to aspirations for improvement.

The Old Spice ad text “*The Man Your Man Could Smell Like*” employs various linguistic features that contribute to its effectiveness and appeal. The use of “your” directly engages the audience, particularly women, making the message personal and relatable. This technique creates an immediate connection and encourages viewers to envision the scenario being presented. The phrase sets up a comparison, suggesting that the idealized man is superior to the viewer’s current partner. This comparative structure not only highlights the product but also instills a sense of aspiration, urging men to aspire to this ideal. The ad uses vivid descriptions and scenarios that evoke strong visual images (e.g., riding a horse, showering on a beach). This imagery enhances the appeal of the product by associating it with an adventurous and desirable lifestyle.

The text that was used in The Dove Men+Care advert: “*Real Strength Is Being a Caring Man*” employs several linguistic features that contribute to its message and appeal. The phrase is a strong, assertive declaration that presents a clear message. It establishes a definitive viewpoint about masculinity, suggesting that true strength is not just physical but also emotional. The juxtaposition of “strength” with “caring” challenges traditional notions of masculinity, which often prioritize toughness over tenderness. This contrast invites the audience to rethink their perceptions of what it means to be a man.

When creating an advertising discourse, the fact that the male audience is characterized by a desire to purchase goods that correspond to the latest technologies is taken into account. Let's give as an example an advertising discourse aimed at promoting a BMW car on the market:

The Ultimate Driving Machine

The use of the superlative form “ultimate” suggests that BMW is positioning itself at the top of the hierarchy in the automotive market. It implies superiority over competitors and conveys a sense of excellence and unmatched quality. The use of an active voice (implied by “driving”) creates a sense of dynamism and energy. It engages the reader by suggesting that they will be actively involved in the driving experience. The phrase is a concise noun phrase, which makes it impactful and memorable. The simplicity of this structure aids in quick comprehension, allowing the message to resonate with the audience effectively.

The advertising discourse aimed at a female audience differs significantly from the advertising discourse aimed at men. Creolized advertising discourse is characteristic of feminine-oriented advertising discourses. As is known, the means of implementing verbal texts include pictorial components adjacent to verbal ones and having a significant impact on the interpretation of the text, as well as all the technical aspects of the text design that affect its meaning. Among them should be mentioned: font, color, text background (colored or illustrated), means of spelling, punctuation and word formation, iconic printed symbols (pictograms, ideograms, etc.), graphic design of verbal text (in the form of a figure, in a column, etc.), kerning, interlining [8]. Let's give the following creolized advertising discourse as an example:

Lux soft caress with world class fine fragrance!

Infused with world class fine fragrance, Lux Soft Caress gives you a luxurious bathing experience every day. Test yourself to the elegant and feminine scents of jasmine and tuberose in Lux Soft Caress and reveal your captivating self to the world.

In advertising discourses aimed at a female audience, advertisers use language tools that indicate ease of management and attractive design. In particular, an example is the advertising of Samsung vacuum cleaners:

Samsung makes life easier with stylish, innovative products that fit in with your hectic lifestyle.

In advertising discourses aimed at a male audience, linguistic means of describing technical characteristics prevail. In particular, office telephone exchanges, Solid State Systems are described as follows:

This all – digital, Private Branch Exchange (PBX) / Automatic Call Distributor (ACD) is Solid State Systems’ answer to the demands of the small to mid-range system user, providing the most advanced, easy-to-use call handling capability.

Advertising discourses aimed at a male audience demonstrate the predominance of simple sentences. Simple sentences add dynamism and expressiveness to the text. For example:

Don’t dream it. Drive it. – advertising of Jaguar cars.

I don’t expect success I prepare for it. – advertising of Hugo Boss perfume.

Pleasure comes with quality. – advertising Camel cigarettes.

The following advertising message is characterized by dynamism and expressiveness: *American Tank Watch. The Art of Being Unique.*

This advertisement consists of two nominative sentences, the first of which represents the name of the advertised watch brand. This advertising text, despite its brevity, is very vivid and memorable due to the inclusion of the product name in a separate offer and a rather unconventional graphic design [1, p. 237].

Complex sentences are actively used in advertising discourses aimed at a female audience. For example, the fourth sentence of the shadow advertisement is a compound sentence with a subordinate determinant:

Revlon Colorstay

16 hours to...tempt, tantalize and enthrall... Before you need to reapply.

Revlon Colorstay 16 hours eye shadow.

64 gloriously expressive, silky, blendable shades that won’t crease smudge or fade away.

The Pantene “*Strong is Beautiful*” campaign promotes hair care products by celebrating women’s strength and beauty, reinforcing traditional feminine ideals. The phrase is succinct and straightforward, making it easily memorable. This simplicity resonates well with consumers, allowing the message to be quickly absorbed and appreciated. The use of the verb “*is*” suggests equality between strength and beauty, implying that they are not mutually exclusive. This linguistic choice promotes a more inclusive definition of femininity. Both words carry positive connotations. “*Strong*” evokes feelings of resilience, confidence, and empowerment, while “*Beautiful*” suggests attractiveness and desirability. Together, they create a holistic view of femininity that encompasses both inner and outer qualities. The phrase embodies empowerment language, encouraging women to embrace their strength as a vital part of their identity. It positions strength as a desirable trait, aligning with contemporary feminist movements that advocate for women's empowerment.

Affirmative assertion and empowerment language is also used in advertising discourses catering to a feminine audience. The slogan of Clairol Nice’n Easy campaign “*Because You’re Worth It*” emphasizes self-care and beauty, appealing to traditional notions of femininity and self-worth. The phrase begins with “*Because*”, which sets a tone of justification and validation. It implies that the action of using the product is not just a choice, but a deserved indulgence, reinforcing the idea that self-care is essential.

The slogan embodies empowerment by asserting that women deserve to invest in themselves. This aligns with contemporary feminist ideals that promote self-worth and the importance of prioritizing personal well-being. The term “Worth” carries a positive connotation, suggesting value and importance. This choice of language elevates the concept of self-care from mere vanity to an essential affirmation of one’s worth.

Many advertising campaigns aimed at empowering women break down outdated stereotypes and at the same time draw attention to traditional female roles. The Procter & Gamble (P&G) ad text “*Like a Girl*” serves as a powerful slogan that encapsulates the campaign’s core message. The phrase “*Like a Girl*” initially carries a negative connotation in societal contexts, often used to imply weakness. By reclaiming this phrase, the ad challenges and subverts these stereotypes, promoting a more empowering interpretation. The phrase evokes emotional responses by tapping into personal experiences of girls and women. It connects with feelings of empowerment, pride, and solidarity, fostering a sense of community among viewers. The campaign often repeats the phrase “*Like a Girl*” in various contexts, which serves to reinforce its new meaning. This repetition helps solidify the message in the minds of viewers, making it more memorable.

The linguistic features of the Dove advertisement work together to create an inclusive, empathetic, and empowering message:

At Dove, we believe that beauty is diverse, unique, and should be celebrated in all its forms. Introducing our new range of body lotions designed for every woman’s skin type. We understand that every woman has her own story, and that’s what makes you beautiful.

Our lotions are crafted with care, using nourishing ingredients that hydrate and protect your skin. Whether you’re dealing with dryness, sensitivity, or just need a little extra love, we have a solution tailored just for you.

Join our movement to redefine beauty standards. Embrace your natural self, because true beauty comes from within. With Dove, you’re not just buying a product; you’re joining a community that celebrates authenticity and self-love. Let’s uplift each other and show the world that every woman is beautiful in her own way.

The repeated use of inclusive phrase “*every woman*” emphasizes that the product is designed for all women, regardless of their skin type or beauty standards. This approach fosters a sense of belonging and community. “*Join our movement*”: the call to action invites the audience to be part of a collective effort, reinforcing the idea of solidarity and shared values. “*Beauty is diverse, unique, and should be celebrated*”: this phrase uses positive adjectives to create an uplifting tone. It positions beauty as something multifaceted and worthy of appreciation.

“*True beauty comes from within*”: this statement encourages self-acceptance and inner beauty, steering away from superficial standards.

Conclusion

In conclusion, it should be noted that at present, the achievements of modern gender linguistics are used in the creation of advertising discourse. These examples illustrate how advertisements can reflect gendered linguistic aspects. Men's ads often

emphasize strength, action, and assertiveness, while women's ads focus on inclusivity, emotional connection, and self-acceptance. Both approaches cater to societal norms and expectations associated with each gender, influencing how messages resonate with their target audiences. Gender studies prove that the speech behavior of men and women differs in a number of factors. Female and male speech are also different from each other. Differences are observed at all levels of the language. Our work shows the differences in the use of morphological and syntactic means, as well as in the use of stylistic techniques in gender texts of various orientations.

Our research shows that taking into account the gender differences of recipients when creating advertising discourses contributes to the maximum degree of impact on the relevant target audience.

REFERENCES

[1] Skachkova I. I. (2009). Gendernaja problematika v zarubezhnom teoreticheskom jazykoznanii: k istorii voprosa. [Gender issues in foreign theoretical linguistics: a history of the issue] // Vestnik TGEU -TGEU Bulletin, 4, 119 [in Russian].

[2] Butaeva M. A. (2010). Funkcionirovanie gendernyh stereotipov [The functioning of gender stereotypes] // Nauchnye problemy gumanitarnyh issledovanij - Scientific problems of humanitarian research, 4, 248-252 [in Russian].

[3] Zykova I. V. (2002). Gendernyj komponent v strukture i semantike frazeologicheskikh edinic sovremennogo anglijskogo jazyka [The gender component in the structure and semantics of phraseological units of the modern English language]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].

[4] Kirillina A. V. (2001). Osveshhenie svjazi jazyka i pola v istorii lingvistiki [Coverage of the relationship between language and gender in the history of linguistics] // Teorija i metodologija gendernyh issledovanij: kurs lekcij / pod obshhej redakciej O. A. Voroninoj. M.: Moskovskij centr gendernyh issledovanij - Theory and methodology of gender studies: a course of lectures / under the general editorship of O. A. Voronina. M.: Moscow Center for Gender Studies, 415 [in Russian].

[5] Kulikova E. V. (2008). Jazykovaja specifika reklamnogo diskursa [The linguistic specifics of the advertising discourse] // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta imeni N. I. Lobachevskogo. Filologija. Iskustvovedenie. - Bulletin of the N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod University. Philology. Art history, 4, 197-205 [in Russian].

[6] Creolized text [Electronic resource]: Wikipedia. The Free Encyclopedia. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Creolized_text (accessed 03.09.2024) [in Russian].

[7] Abuhanova A. G. (2012). Izobrazitel'no – vyrazitel'nye sredstva reklamnogo teksta [Visual and expressive means of advertising text] // Vestnik Zapadno – Kazhstanskogo gosudarstvennogo universiteta im. M. Utemisova - Bulletin of the M. Utemisov West Kazakhstan State University, 2, 235 [in Russian].

Толстова Ольга, Калиева Альбина
АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ЖАРНАМАЛЫҚ МӘТІНДЕРДЕГІ
ГЕНДЕРЛІК ТҮСІНІГІ

Аңдатпа. Бұл мақалада ерлер мен әйелдер аудиториясына бағытталған журналдардағы жарнамалық мәтіндер талданады. Зерттеу гендерлік бағдарланған жарнамалық мәтіндердегі ерекше лингвистикалық ерекшеліктерді, соның ішінде аббревиатураларды, ауызекі лексиканы және әртүрлі жынысты аудиторияға әсер етуге бағытталған әртүрлі синтаксистік құрылымдарды (баяндау, леп және сұрақ қою) қолдануды анықтады. Жыныстар арасындағы тілдік айырмашылықтарды мойындай отырып, жарнама берушілер мақсатты аудиторияға әсерін күшейте алады. Зерттеу қазіргі гендерлік лингвистика жарнамалық стратегияларды анықтайды деген қорытындыға келеді: ерлер жарнамасы күш пен талапшылдықты, ал әйелдер жарнамасы ашықтық пен эмоционалды байланысты көрсетеді. Бұл зерттеу тиімді жарнамалық мәтіндерді әзірлеу кезінде сөйлеу мінез-құлқындағы гендерлік айырмашылықтарды ескерудің маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: жарнамалық мәтін; гендер; гендерлік лингвистика; тілдік құралдар; тұтынушы.

Толстова О., Калиева А.
ПОНЯТИЕ ГЕНДЕРА В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация. В данной статье анализируются рекламные тексты в журналах, ориентированных на мужскую и женскую аудиторию. Исследование выявило отличительные лингвистические особенности в данных гендерно ориентированных рекламных текстах, включая использование аббревиатур, разговорной лексики и различных синтаксических конструкций (повествовательных, восклицательных и вопросительных), направленных на воздействие на разнополую аудиторию. Признавая языковые различия между полами, рекламодатели могут усилить свое воздействие на целевую аудиторию. В исследовании делается вывод о том, что современная гендерная лингвистика в значительной степени определяет рекламные стратегии: мужская реклама подчеркивает силу и напористость, в то время как женская - открытость и эмоциональную связь. Это исследование подчеркивает важность учета гендерных различий в речевом поведении при разработке эффективных рекламных текстов.

Ключевые слова: рекламный текст; гендер; гендерная лингвистика; языковые средства; потребитель.

УДК 81.1751

МРНТИ 16.31.51

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).72

¹ Церцвадзе М.Г., ² Кадилова Б.Н.

¹Кутаисский государственный университет имени А. Церетели
(Кутаиси, Грузия)

²Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова
(Актау, Казахстан)

E-mail: mzia.cercvadze@yandex.ru, bkadirova@mail.ru

КОНЦЕПТ «МЕЧТА/АРМАН» В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Предлагаемая работа посвящается описанию и выявлению особенностей концепта «мечта/арман» в русском и казахском языках. Предметом исследования являются пословицы и поговорки с компонентом «мечта», а также паремии, характеризующие данное понятие имплицитно. В процессе работы применялись метод семантического анализа, метод паремиологического анализа, приемы дефиниционного, компонентного анализа, сопоставительный метод и методика концептуального анализа. Проведенное исследование позволило авторам работы выявить универсальные и специфические особенности функционирования концепта «мечта/арман» в русском и казахском языках. Результаты данного исследования могут быть использованы в лексикографической работе, в переводческом деле, при обучении второму, неродному языку, для успешного осуществления межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: концепт; лексема; мечта; синонимы; пословицы и поговорки; семантическая структура.

Введение

Мечта – одно из наиболее ярких событий нашей внутренней жизни. Образы, мечты создают в нашем воображении целый мир желаемого, которые могут быть очень реалистичными или причудливыми и фантастичными, могут уносить нас далеко в прошлое и будущее или мгновенно изменять происходящее.

Цель исследования – сопоставление смысловой структуры концепта «мечта/арман» в русской и казахской пословичных картинах мира.

Представленная цель обусловила решение следующих задач: проанализировать понимание лексемы «мечта» в лексикографических источниках русского и казахского языков; описать и сопоставить семантическую структуру слова «мечта» в пословицах и поговорках исследуемых языков.

Актуальность исследования обусловлена тем, что реализация концепта «мечта/арман» в паремиологическом фонде русского и казахского языков в лингвокультурологическом аспекте до настоящего времени не изучена. Сопоставительное исследование данного концепта позволяет выявить особенности ментальных образов, реализованных посредством паремий.

Научная новизна настоящей статьи определяется описанием и сопоставлением семантической структуры слова «мечта» в паремиях русского и казахского языков.

Предметом исследования являются пословицы и поговорки с компонентом мечта, а также паремии, характеризующие данное понятие опосредованно, через другие лексические средства.

Материалы и методы исследования

Материалом исследования послужили данные толковых (казахских и русских), переводных (русско-казахских, казахско-русских), синонимических словарей, а также паремиологических справочников русского и казахского языков.

В процессе работы применялись следующие методы исследования: метод семантического анализа, метод паремиологического анализа, приемы дефиниционного, компонентного анализа, сопоставительный метод и методика концептуального анализа.

Результаты исследования

Прежде чем приступить к структурно-семантическому сопоставительному анализу пословиц и поговорок, репрезентирующих концепт «мечта», рассмотрим дефиницию слова «мечта» в основных лексикографических источниках рассматриваемых языков.

В Толковом словаре русского языка С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой слово «мечта» толкуется как:

1. Нечто, созданное воображением, мысленно представляемое. Мечта о счастье. Мечта сбылась. 2. ед. Предмет желаний, стремлений. Мечта всей жизни. 3. мечта, в знач, сказ. О чем-н. очень хорошем (разг. шутол.). [1, 250]

Толковый словарь Ефремовой определяет лексему «мечту» как

1. Что-либо воображаемое ; создание воображения.
2. Призрак, видение.
3. Мысленный образ чего-л. сильно желаемого, манящего.
4. Предмет желаний и стремлений.
5. Что-либо нереальное, неосуществимое, недостижимое. [2]

В Толковом словаре русского языка Д.Н. Ушакова представлено следующее толкование рассматриваемой лексики:

1. Создание воображения, что-нибудь воображаемое, мысленно представляемое. «Мечты кипят, в уме, подавленном тоской, теснятся тяжких дум избыток.» Пушкин.

2. Мысленный образ чего-нибудь сильно желаемого, манящего, предмет желаний, стремлений.. Мечта всей жизни. Предаваться мечтам. Осуществленная мечта. Сбывшаяся мечта. Завоевание Арктики перестало быть мечтой. «Я полон весь мечтами о будущем» Лермонтов.

3. в знач. сказуемого. О чем-нибудь нереальном, несуществующем или неосуществимом. «Барыш мечтателя - мечта» Жуковский. - что это за люди? мухи, а не люди! Да все же они существуют, а это ведь мечта! Гоголь (о мертвых душах).| О чем-нибудь необыкновенно красивом, привлекательном, таком, что кажется неправдоподобным (*разг. фам.*). «Нечто обворожительное, не платье, а мечта» Чехов [3].

В Большом толковом словаре русского языка лексема «мечта» означает:

1. Мысленный образ чего-л., представление о чём-л., сильно желаемом. Заветная мечта Давняя мечта. Мечта о счастье. Лелеять, беречь мечту.

2. Предмет желаний, стремлений; желаемое событие. Хороший муж – мечта каждой женщины.// *Разг.* О чём-л., являющемся пределом желаемого для кого-л., самым желанным, почти не осуществимым. Не подарок, а м. Голубая мечта.

3. О том, что нереально, неосуществимо. Пустая мечта. Возврат любви - это только мечта.

4. Процесс создания в воображении представлений о чём-либо желаемом, предполагаемом или несуществующем, фантастическом. Мечта об инопланетянах. Помогать мечте о лучшем. Разрушить мечту. Предаваться мечтам. [4]

Как видим, основные значения лексемы мечта в русском языке – состояние, желание, образ, процесс, положительная характеристика, ирреальность.

Слову «мечта» в казахском языке соответствует лексема «арман».

В Толковом словаре казахского языка слово «арман» означает көкейтесті максат, тілек (цель, желание). [5, 70]

Казахско-русский словарь лексему «арман» описывает как мечта, желание, цель, заветная мечта, также желание, чаяние. [6, 90]

В Русско-казахском словаре слово «мечта» переводится как 1) арман, 2) (греза), қиял [7].

Так, основными семантическими компонентами казахской лексемы “арман” являются: мечта, цель, желание, чаяние.

Как видим, русская лексема «мечта» и казахская лексема «арман» содержат в той или иной степени сходную семантическую структуру.

Общим для русского и казахского толкования концепта «мечта/арман» является также тенденция к семантическому представлению понятия через синонимы.

Синонимический ряд концепта «мечта» в русском языке представлен следующими единицами: *благодать, греза, желание, иллюзия, клад, мечтание, надежда, предвкушение, химера, цель* [8]; синонимами казахской лексемы «арман» в казахском языке выступают слова: *қиял (фантазия), армандас (люди с одной заветной мечтой), мұңдас (испытывающий взаимную печаль, горе); армандау (мечтать о чем-либо заветном), қиялдау (фантазировать), үміттену (надеяться), арманшыл (мечтательный), армандағыш (мечтательный), қиялшыл (творческий)* [9, 169]. Общими в обоих языках являются синонимы *мечтание, надежда, фантазия*. В русском синонимическом ряду лексемы “мечта”, в отличие от казахского, присутствуют компоненты *благодать, клад, предвкушение*. В казахском языке, в отличие от русского, присутствуют компоненты *мұңдас (испытывающий взаимную печаль, горе); қиялшыл (творческий)*.

Для выявления специфики исследуемого концепта не менее важными в настоящем исследовании являются результаты анализа пословиц и поговорок, поскольку они представляют собой самостоятельные духовные ценности, созданные в языке народом на протяжении его истории.

Понятие «мечты» в нашем исследовании представлено на материале 30 пословиц и поговорок русского и 50 пословиц казахского языков. В то же время, нами обнаружена группа пословиц, где мечта выражено имплицитно, то есть выводится из общего смысла пословиц и поговорок:

На основе проведенного анализа нами были выявлены следующие смысловые группы пословиц и поговорок со значением «мечта» в сопоставляемых языках:

1. Желание:

В русском языке: *У всякого свое желание; Была бы охота — заладится любая работа; Захочет сена коза — будет у воза; Охота пуще неволи; Не выучит школа, выучит охота; Кто хочет, тот и может.* [10]

В казахском: *Ынта болса адамда, қиын іс жоқ галамда - Сила желания непосильного осилит. Соқырдың тілегені екі көзі - Желание слепого – возвращение зрения.* [11]

2. Несбывшаяся мечта:

В русском языке: *Улетел мечтой в заоблачные дали. Хотел черт на луну влезть, да сорвался; Не всё сбывается, о чём мечтается; Много думается, да не все сбывается.*

В казахском языке пословиц с этим значением не оказалось.

3. У каждого человека есть мечта (Каждый человек о чем-то мечтает).

В русском языке: *Без мечты не проживёшь; Даже перед смертью человек о чем-либо мечтает; Всякий солдат хочет быть генералом, а матрос — адмиралом; Дурак мечтой о возвышении живет, возвыситься ж — ума не достает; Дурак мечтает о богатстве, мудрец — о счастье; Один лишь чёрт без мечты живёт.*

В казахском языке: *Үмітсіз – шайтан - Один лишь черт не питает надежду; Жарлы бай болам дейді, бай құдай болам дейді - Бедняк мечтает стать богатым, богатый – стать всевышним.*

4. Мечта окрыляет человека.

В русском языке: *Мечта — крылья, не знающие усталости.*

В казахском.: *Құсты қанат ұшырар, ерді талап ұшырар - Птицу в небо крылья поднимают, человека его мечта; Арман – адамға қанат - Мечта – крылья человека; Талап – талмас қанат - Мечта – крылья, не знающие усталости; Жақсыны арман оздырар, Жаманды құлқын тоздырар - Умнога мечта ведет вперед, Дурного подлость тянет назад.*

5. Без мечты жизнь не интересна (не имеет смысла).

В русском языке: *Человек без мечты, что птица без крыльев.*

В казахском: *Арманы жоқ жігіттің пәрмені жоқ - Жить без мечты – жизнь бесцельную вести; Армансыз адам алысқа бармас - Человек без мечты далеко не пойдет; Талабы жоқ жас ұлың – жалыны жоқ шоқпен тең - Бесцельно*

живущий сын огню без пламени подобен; Талапсыз өмір бос - Без мечты жизнь пуста; Арманы жоқ жігіттің пәрмені жоқ.-Джигит без мечты сил не имеет.

6. Пребывать в мечтательном состоянии, предаваясь фантазиям.

В русском языке: *Иной в своих мечтах парит в облаках; Гадает на кофейной гуще; Улетел мечтой в заоблачные дали; Что нам стоит дом построить: нарисуем — будем жить; Спит и во сне видит.*

В казахском: *Тауықтың түсіне тары кіреді - Слепой курице снится просо.*

7. Неуверенность в осуществлении желаемого.

В русском языке: *То ли дождик, то ли снег, то ли будет, то ли нет; Это ещё на воде вилами писано; Бабка надвое гадала.*

В казахском языке не смогли найти пословиц с данной семантикой.

8. Без действий, усилий нельзя достичь цели.

В русском языке мы не смогли обнаружить пословиц с подобным смыслом

В казахском языке: *Жан қиналмай жұмыс бітпес, талап қылмай мұратқа жетпес - Без душевных мук дело не завершить, без стремления цели не достигнуть; Издеген мұратына жетеді - Ищущий до цели дойдёт.*

Заключение

Проведённое исследование позволило выявить универсальные и специфические особенности функционирования концепта «мечта/арман» в русском и казахском языках.

Анализ словарных дефиниций русских и казахских словарей позволил выявить лексемы, способные осуществлять базовую вербализацию рассматриваемого нами концепта. В результате сравнительно-сопоставительного анализа обнаружены общие для обоих языков признаки концепта «мечта/арман»: мечтание, надежда, фантазия. Признаки благодать, клад, предвкушение были обнаружены только в русских источниках. Признаки мұндас, киялщыл были обнаружены только в казахских источниках.

В поговорках отражены как общие, так специфические представления о мечте у носителей двух языков.

В целом результаты исследования свидетельствуют о культурологической значимости рассматриваемого концепта в русской и казахской лингвокультурах.

Результаты данного исследования могут быть использованы в лексикографической работе, в переводческом деле, для успешного осуществления межкультурной коммуникации.

Перспективу данной работы мы видим в привлечении к исследованию текстов художественных произведений и данных ассоциативного эксперимента.

ЛИТЕРАТУРА

[1]. Ожегов, С.И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов /Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – М.: Рус. яз., 1989. -750 с. – Текст : непосредственный.

[2]. Толковый словарь русского языка Т. Ф. Ефремовой. - Электронный ресурс. Код доступа: <http://efremova.info> (дата обращения:22.04.2024).

- [3]. Толковый онлайн-словарь русского языка Ушакова Д. Н. – Текст: электронный// Лексикографический интернет-портал: онлайн-словари русского языка: [сайт] – UR :<http://www.lexicography.online> (дата обращения: 27.04.2024)
- [4]. Большой толковый словарь русского языка Кузнецова С.А. - Электронный ресурс. Код доступа: <http://www.lexicography.online/explanatory/kuznetsov/> (дата обращения:12.05.2024).
- [5]. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 2008. Текст: непосредственный.
- [6]. Бектуров, Ш. Бектурова, А. Казахско-русский словарь. Астана: «Фолиант», 2001. - 316 с. – Текст: непосредственный .
- [7]. Русско- казахский словарь. – Текст: электронный // «Ace Linguo Portal» : [сайт] – URL : <http://www.acinguo.com> (дата обращения: 27.04.2024).
- [8].Онлайн-словарь синонимов Александровой Е. З. – Текст электронный | <http://www.lexicography.online/synonymy/aleksandrova/> (дата обращения:12.05.2024).
- [9]. Сейдін Бизаков. Синонимдер сөздігі. Алматы, 2007
- [10]. Даль, В. И. Пословицы русского народа в 3-х т. – М.: Русская книга, 1993. - 208 с. – Текст: непосредственный.
- [11]. Казахские пословицы и поговорки. Мечта, цель – Текст: электронный // Казахский язык: [сайт]– URL: collegu.ucoz.ru/publ/45-1-0-2295 (дата обращения: 13.05.2023).

REFERENCES

- [1]. *The large explanatory dictionary of the Russian language by Kuznetsova S.A.* – Electronic resource. Access code: <http://www.lexicography.online/explanatory/kuznetsov/>(date of access:12.05.2024).
- [2]. *Explanatory dictionary of the Russian language by Efremova. T. F.* - Text: electronic //[website] – URL: <http://efremova.info> (date of application: 04/22/2024).
- [3].Ozhegov, S.I. *Dictionary of the Russian language: Approx. 57,000 words / Edited by chl.- correspondent. Academy of Sciences of the USSR N.Y. Shvedova.* – М.: Rus. yaz., 1989. -750 p.– Text: direct.
- [4]. *Russian dictionary Explanatory online dictionary Ushakova D. N.* - Text: electronic //Lexicographic Internet portal: online dictionaries of the Russian language:[website] – URL:<http://www.lexicography.online>; (date of access: 04/27/2024)
- [5]. *Kazak tilinin tusindirme szdigi.* Almaty,2008. Text: direct .
- [6]. Bekturov, Sh. Bekturova, A. *Kazakh-Russian dictionary.* Astana: «Folio», 2001. - 316 p. – Text: direct.
- [7]. *Russian-Kazakh dictionary.* – Text: electronic // «Ace Linguo Portal»: [website] – URL:<http://www.acinguo.com> (date of application: 04/27/2024).
- [8]. *Online dictionary of synonyms by Alexandrova E. Z.*- Text: electronic. // [website] – URL:<http://www.lexicography.online/synonymy/aleksandrova/> (date of access:12.05.2024).
- [9]. Seidin Bizakov. *Dictionary of synonyms..* Almaty, 2007
- [10]. Dal, V. I. *Proverbs of the Russian people in 3 volumes.* - М.: Russian book, 1993. - 208 p. –Text: direct .

[11]. Kazakh proverbs and sayings. Dream, goal – Text: electronic // Kazakh language: [website]–URL: collegy.ucoz.ru publ/45-1-0-2295 (accessed: 05/13/2023).

М.Г. Церцвадзе, Б.Н. Кадирова

ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ «АРМАН» КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа. Ұсынылған мақала орыс және қазақ тілдеріндегі «арман» концептісін сипаттауға және ерекшеліктерін айқындауға арналған. Зерттеу пәні ретінде құрамында «арман» сөзі бар мақал-мәтелдер, сондай-ақ бұл сөздің мағынасын жасырын түрде ашатын паремиялар қарастырылған. Жұмыс барысында семантикалық талдау, паремиялогиялық талдау, дефинициялық талдау, құрамдық талдау, салғастырмалы және концептуалды талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде авторлар «арман» концептісінің орыс және қазақ тілдерінде қолданысындағы әмбебап және өзіндік ерекшеліктерін анықтады. Алынған нәтижелерді лексикографиялық жұмыстарда, аударма ісінде, екінші тілге үйретуде, мәдениаралық қатысымдарды жемісті жүзеге асыру мақсатында қолдануға болады.

Кілт сөздер: концепт; лексема; арман; синонимдер; мақал-мәтелдер; семантикалық құрылым.

Tsertsvadze Mzia, B.N. Kadirov

THE CONCEPT OF «DREAM/ARMAN» IN RUSSIAN AND KAZAKH LANGUAGES

Annotation. This work is devoted to the description and identification of the features of the concept of «dream» in the Russian and Kazakh languages based on the material of proverbs and sayings. The relevance of the study is due to the fact that the implementation of the concept of «dream» in the paremiological fund of the Russian and Kazakh languages in the linguistic and cultural aspect has not been studied so far. In the course of the work, the following research methods were used: the method of semantic analysis, the method of paremiological analysis, methods of definitional, component analysis, comparative method and the method of conceptual analysis. The conducted research allowed the authors to identify the universal and specific features of the functioning of the concept «dream» in the Russian and Kazakh languages. The results of this study can be used in lexicographical work, in translation, for the successful implementation of intercultural communication.

Keywords: concept; definition; semantic groups; synonyms; proverbs and sayings.

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

UDC 792(574.1)

IRSTI 03.20

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).73

Sdykov Murat Nauryzgalievich, Kalieva Ainagul Serikovna**M. Utemisov West Kazakhstan University, Oral, Kazakhstan.*****Correspondent author:** kalieva.a1988@mail.ru

E-mail: msdykov@mail.ru

THE MASTER OF THEATER ART – ZHUMAT SHANIN

Annotation. The article discusses the public and political activities, creative works, innovations brought to theater art and the life journey of Zhumat Shanin, a prominent public figure who was the founder of the national professional Kazakh theater in the early 20th century. He was the director and artistic leader of the Kazakh theater organized in Kyzylorda, the capital of the country at that time. Additionally, the article explores Shanin's role in introducing young actors of his time to the arts, nurturing a whole generation of theater professionals, and his contributions as one of the founders of national dramaturgy and theater, based on fundamental scientific works, monographs, and archival documents.

Keywords: Zhumat Shanin; theater; art; Kyzylorda; playwright; director; creativity; public figure; director; actor.

Introduction.

The early 20th century in Kazakh life was filled with intense socio-political events and brought about complex and decisive changes in the cultural and spiritual realm. Playwright A. Ostrovsky said "A national theater is a sign of a nation's maturity." Indeed, when looking at the history of culture, it is clear that no nation's theater emerged by chance or suddenly. There is a deep connection with periods of spiritual awakening and economic growth. The emergence of theater art on Kazakh soil and the opening of a professional theater a few years later was a significant cultural event in Kazakh history. Along with this form of art, a new cultural and aesthetic system was established. The formation and early victories of Kazakh national theater art during its initial period of growth and development are closely linked to the name of Zhumat Shanin. In addition to Kazakh theater art, a new social figure—the director—emerged on Kazakh soil. This is because the development of theater art was connected to the creative work of the director. Interestingly, Zhumat Shanin, who brought theater culture to the Kazakh steppe, did not receive formal education in theater arts in Russia or Europe. Although he completed a one-year accounting course in Omsk, his natural intelligence, acumen,

knowledge, and hard work allowed him to lay the foundation for the theater art of an entire nation.

Zhumat Shanin was born in 1892 in the Karatal at the foot of the Zheltau mountain in the beautiful Bayanaul region [1, p. 4].

Zhumat's grandfather, Shana, and his father, Turgynbai, were poor men who made a living through their own labor. Although his father, Turgynbai, was a resourceful man, he had no inclination for music or playing the dombra. On the other hand, his mother, Kaliya, came from a family with many singers, musicians, and artists. Zhumat's uncle, Altybai, often played Tatimbet's kyuis (traditional instrumental compositions) and sang Birzhan's beautiful songs wherever he went. He taught Zhumat how to play the dombra and sing. Additionally, young Zhumat's interest in the arts was likely influenced by the annual fair held in nearby Koyandy, near Karatal, where he could see and enjoy traditional Kazakh performances, including music, the arts of warriors and strongmen, horse races, and wrestling.

From an early age, the son of a poor family helped his father with heavy work leaving behind childhood games like riding colts, playing with sheep knuckles and chasing the game of “aqsupek”. The harsh realities of life caused Zhumat to mature earlier than his peers. Noticing that his son was more inclined toward words and writing than hard labor, Turgynbai dreamed of educating Zhumat. While selling wood in Omsk, Zhumat gradually began to learn the Russian language.

Research Materials and Methods

In the course of writing this research work, previously published and analyzed fundamental scientific studies, monographs, and archival documents were examined, focusing on the public and political activities, creative works, and life of Zhumat Shanin—a prominent public figure, founder of the national professional Kazakh theater in the early 20th century, and the first director and artistic leader of the Kazakh theater organized in Kyzylorda. The materials were selected, their content analyzed, and the necessary information was extracted. While writing the research, methods such as working with documentary sources on Shanin's life and activities, historiographical and bio-bibliographical cataloging, processing, and scientific analysis were employed.

The scientific article also analyzed data from the archives of the West Kazakhstan Regional State Archive, as well as the aforementioned monographic studies and data published in periodicals.

Research Results

During the period leading up to independence, many literary, cultural, and public figures who made immense contributions to the birth and formation of the Kazakh theater were unjustly accused. As a result, the theatrical atmosphere of that time, the issues of organizing ideological, creative, and artistic forces, remained outside the scope of genuine scientific research. The creative work of national intellectuals who significantly contributed to strengthening the foundation of the newly established theater during the early years of Kazakh theater, known for its exceptional creative uniqueness, often remained unknown. Nevertheless, researcher of Kazakh dramaturgy, Rymgali Nurgaliyev, in 1969, based on archival materials about Zhumat Shanin, published "The Fate of Talent," and S. Bekmakhumbetov, in his 1975 book "The History of the Kazakh Theater," covered the history of the Kazakh theater during the

Soviet era, including the biography, directorial work, and dramaturgy of Shanin. When the Kazakh people recognized their national independence and became a sovereign nation, a significant task emerged: to account for the cultural heritage and art developed over centuries and to adapt it for the benefit of contemporary times. During this process, several works were published, including studies on the history of theater and the contributions of public figures who played a role in it.

In A. Sataev's "From the Purity of Our True History" and B. Nurpeis's "The Formation and Development Stages of Kazakh Theater Directing," new information was provided on the formation of theater art in Kazakhstan and the figures who contributed to it, including Zhumat Shanin. Additionally, during research on Kasym Amanzholov's work in the city of Oral, M. Azbanbaev's "Archive Kasym Karkaraly" also contains details about Shanin's work in Oral.

The renowned theater critic Bagibek Kundabek wrote about Zhumat Shanin, "The masters of art who emerged from among the people attempted to create a theater art in the European style and gained the community's admiration. However, it was extremely difficult for them to establish a professional approach to theater work on their own. The development of the theater cannot be limited to folklore, ethnography, and the traditional arts of the people. Such an art form would have a narrow scope and a short lifespan. The newly organized young troupe needed an organizer who was well-versed in theater art. Zhumat Shanin was well-suited for this role as the artistic director." Scholars and intellectuals like M. Auezov, K. Satpayev, and G. Musrepov, who personally witnessed Shanin's performances, highly regarded his work as a director and considered him a master of Kazakh theater art. His path to the arts and his immense contributions to the development of Kazakh theater art have been recognized in the science of Kazakh theater studies [2].

In the fall of 1913, driven by his love for art and knowledge, Zhumat came to the city of Omsk to fulfill his childhood goal of gaining an education. He found work as a manual laborer at the Seralijinov factory in Omsk. Understanding that he would not get far without education and professional skills, the ambitious young man realized that he needed to study. Working 12 hours a day at the factory, he spent one-third of his earnings on lessons in Russian, arithmetic, and other subjects with a Russian teacher in his free time. He continued his self-education in this manner, with some interruptions, until 1915 [3, p. 11].

During these years in Omsk, Zhumat Shanin interacted with young Kazakhs like Saken Seifullin and Nyghmet Nurmakov, who were studying at various educational institutions. He frequently participated in the activities of the youth enlightenment organization "Birlik" (Unity). While Zhumat had always been passionate about traditional Kazakh music, including the dombra and kobyzy, his time in the city sparked his interest in Russian art. In a short time, he learned to play the mandolin and violin. Despite being prohibited from attending special events at the seminary, Zhumat still found ways to attend. He was particularly fascinated by the performances at the city theater [4].

Balancing his work at the factory with self-education and private tutoring, Zhumat enrolled in the bookkeeping course at the polytechnic in the summer of 1915. After completing the course in 1916, he became an assistant chief accountant at the

Mashinsky factory in Omsk. However, soon after, World War I began, and by order of King Nicholas II, nearly a thousand people were conscripted for labor at the German front, where they endured great hardships. Zhumat only returned home after the February Revolution. It seems that his public and leadership qualities emerged during this time in the army, as other conscripted, illiterate men from different nationalities chose the educated, Russian-speaking Zhumat as their representative. He would advocate for their well-being, communicating their concerns to higher authorities. After being released from labor duties following the revolution, Zhumat safely returned home in 1917 and took up a position as an accountant at the Kyrgyz Cooperative in Karkaraly [3, p. 11].

Since ancient times, music, song, and the art of eloquence have been a significant part of Kazakh culture, with a tradition that dates back to the era of Kaz Dauysty Kazybek bi. Growing up in this culturally rich environment, Zhumat developed a deep passion for the arts. It was in this place that he met his lifelong partner, Zhanbike, and they eventually married.

In April 1920, Zhumat joined the Communist Party. That same year, he became the chairman of the Zaisan District Executive Committee. However, he did not confine himself to his official duties; he engaged closely with local poets and bards, from whom he transcribed the epic "Arqalyq Batyr." He later transformed this epic into a complex drama, which was first performed by the "Es Aimaq" theater troupe in Semey, where he was the director. In 1921, Zhumat was elected as a member of the Pavlodar District Party Committee, and in 1922, he became a member of the District Party Committee and its Presidium. During his time in these significant public roles, his organizational skills became increasingly evident. His leadership qualities, such as consideration for others, patience, enthusiasm, fairness, and foresight, which are essential for any leader, began to shine through. At the recommendation of the Semey Provincial Party Committee, Zhumat was elected chairman of the Zaisan District Executive Committee in March 1922. In this position, he undertook numerous urgent tasks related to establishing Soviet power and educating the masses in a revolutionary mindset [2].

The regions of Zaisan, Tarbagatai, and Altai, rich with fascinating legends, stories, and epic tales, greatly fueled Zhumat's imagination from a young age, as he was deeply passionate about the folk literature of these areas. Despite holding high positions in his career, Zhumat befriended and grew close to the local singers, musicians, poets, falconers, horse trainers, and wrestlers. He would spend long days listening to their songs, and sometimes he would accompany hunters for weeks. It was from the revered poet and eloquent bard Erzhan that Zhumat first heard the epic "Arqalyq Batyr" and transcribed it. He later used this material to write his famous tragedy, "Arqalyq Batyr." During his time in Zaisan, Zhumat befriended well-known local poets like Karybai and Botabai, drawing on the rich folk heritage for plots and ideas for his future plays.

After serving in the eastern regions of Kazakhstan, Zhumat returned to Semey and, by the end of 1923, was elected a member of the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR and a delegate to the All-Russian 10th Congress. In April 1924, at the fifth provincial party conference, he was elected a member of the provincial party committee. From September 1925 to 1926, Zhumat served as the deputy head of the Semey provincial administration of the All-Union Khozsindikat organization [1, pp. 10, 13].

All these roles significantly influenced Zhumat's social outlook, deepened his worldview, and helped him grow as a public and social figure. However, they did not allow him to fulfill his deep-seated dreams or pursue his passion for the arts. During brief pauses in his official duties and in his spare time, Zhumat engaged in creative work, exploring the art of theater, which had not yet taken root in Kazakh soil, and delving into the genre of drama, which had yet to gain prominence in Kazakh literature.

In the first issue of the "Tang" magazine published in Semey in 1925, he released a one-act play titled "Torsykbai the Trickster." He also brought the tragedy "Arqalyq Batyr," which he had collected from the people of Zaisan, to the stage of the city club in January 1924, performed by local artists. Through the "Arqalyq Batyr" epic, he subtly hinted at the political pressures within the governance system. The play, imbued with the idea of freedom, resonated well with the audience and remained a staple on the stage since the theater's opening. Zhumat also became the artistic director of the "Es Aimaq" drama troupe, founded in Semey in 1920. Under his direction, plays like Mukhtar Auezov's "Enlik-Kebek" and Saken Seifullin's "Red Falcons" were staged [5, pp. 146-147].

Director Shanin proved himself to be a true artist in Kyzylorda. According to a special resolution of the Commissariat of Education, Zhumat Shanin was invited to Kyzylorda. Upon his arrival in Kyzylorda, he became the director and artistic director of Kazakhstan's first theater. Zhumat spread his wings and, in addition to staging works by contemporary Kazakh writers, he skillfully brought Shakespeare's 'Hamlet,' Pushkin's 'The Stone Guest' and 'The Miserly Knight,' Beimbet Maylin's 'Maidan,' and Ilyas Zhansugurov's 'Kek' to the stage, introducing them to Kazakh audiences—a significant innovation in the nation's culture [1, p. 33].

In 1927, leading a group of artists, he participated in an ethnographic concert in Moscow, a successful step that opened the way for the director's further creative endeavors. As a result of these artistic achievements, Zhumat Shanin was one of the first to be awarded the title of People's Artist of Kazakhstan in 1931. His directorial talents also received high praise from the cultural community during Kazakhstan's ten-day event in Moscow in 1936 [6, p. 70]."

It is well known that the success of Juman Shanin's initial steps in establishing the national theater of Kazakhstan was greatly influenced by the support and guidance of the Communist Party of Kazakhstan and the People's Commissariat of Education. As reported in the October 29, 1925 issue of the newspaper "Еңбекші қазақ": "On October 28, 1925, the People's Commissariat of Education convened a meeting of educators to discuss the creation of a Kazakh theater. Previously, theater performances were sporadic, carried out by active and studying youth on their own initiative. Now, the government has taken the initiative to establish a Kazakh theater. Our future theater will be adapted to the needs of the people and will serve not just as a place for political propaganda but as a powerful tool to promote education and discourage harmful customs. The task of establishing the theater and inviting the necessary people has been entrusted to the Education Commissariat. Since there are very few plays written in Kazakh and those that exist have been performed many times, a prize will be announced for good playwrights. The People's Commissariat of Kazakhstan has allocated 40,000 som for the creation of the national theater. Eight people from the Semipalatinsk region have been invited to join: Amire Kasheubaev, Isa Bayzakov, Juman Shaniny,

Kazhymukhan Munaitpasov, Kalibek Kuanishbaev, Kusain Muzdybaev, Zarubai, and Mayra. 1,500 som has been allocated for their travel expenses. There are also plans to invite actors from other regions." Thus, from October 5, 1926, Juman Shanin began working as the director and artistic manager of the first Kazakh drama theater. Additionally, Juman played a role in promoting the artistic talents of singer Amire and poet Isa before many performances, contributing to the public's appreciation for music and poetry.

Juman Shanin, while fostering the development of theater arts, also brought traditional Kazakh games to the stage, reviving many of our national traditions in the theater. During those years, Shanin expanded his artistic horizons, revealing his directorial talent and dedication to dramaturgy. His written plays were staged in the theater, published in journals, and later released as individual books. As a director, he raised the cultural standards of the theater troupe by creating a weekly schedule that detailed the hours allocated to stage performance, music theory, solfège, music listening, singing lessons, choir, piano, and violin classes, thereby contributing to the actors' educational development. This shows that Shanin started the reform of the Kazakh theater from within, focusing on internal discipline. Previously, actors might have spent their free time without a plan and performed without memorizing their lines. Shanin imposed strict regulations and penalties for breaches of discipline. All these measures were seen as a path to enhancing the actors' mastery, which was considered crucial for the theater's success.

K.S. Stanislavski's famous saying, "Theater begins with the coat rack," highlights the idea that nothing escapes the watchful eye of the director in the art of theater. Zhumat Shanin also wrote fluently in Russian. Evidence of this includes some of his Russian-written materials, such as his articles "On the Work of the Kazakh State Theater," "On the Second Anniversary of the Kazakh Theater," and "Dramaturgy is Growing."

Between 1932 and 1933, Zhumat worked as a director at the neighboring Kyrgyz State Academic Theater. In 1934, he contributed to the creation of the Abai Opera and Ballet Theater, directing operas such as "Kyz Zhibek," "Zhalbyr," and "Er Targyn" with E. Brusilovsky and K. Zhandarbekov. This involvement is a sign of his multifaceted talent. During the 1936 Decade, Zhumat's directorial skills were highly praised by Moscow audiences and prominent cultural figures.

In 1933, based on the decree of the Kazakhstan Regional Party Organization on "Measures for the Development of National Art," efforts were initiated to establish a Kazakh studio theater in Oral in 1934. The legal entity responsible for organizing and financing the theater was the "Narcompros" – the People's Commissariat for Education. Although a decree and order were issued in Almaty, the actual progress on establishing the studio theater in Oral stalled. As a result, in 1935, the West Kazakhstan Party Committee had to intervene directly and tasked the Komsomol organization, which had begun to be called "Light Cavalry," with overseeing the studio's activities.

During this period, active Komsomol poet Qasym Amanzholov, who was close to the arts, was appointed to manage the organization. The studio and theater in Oral were initially established in May 1934 and Qasym Amanzholov led the theater studio until January 1937. After Zhumat Shanin arrived from Almaty, he took over the studio from

Qasym, transferring it to the professional cadre of the capital's theater art. Thus, from 1935 to 1936, Qasym Amanzholov successfully and honorably fulfilled the party's special assignment, demonstrating his organizational skills for the benefit of the people and the needs of culture and art.

Given the opening of theaters in regional centers and the lack of specialist personnel, Zhumat Shanin was sent to Oral in December 1936. He was warmly received by the First Secretary of the Regional Party Committee, Izhmukan Kuramysov. Zhumat Shanin began to establish a musical-dramatic theater, continuing the work started by Qasym in a professional manner. The Kazakh musical drama theater, led by Qasym since 1935, was eventually moved to Atyrau in 1948 due to "financial shortages" and "lack of personnel" [7, p. 155].

Zhumat Shanin, along with his wife Janbike and son Qasym, resided at 35 Chapayev Street in Oral. At that time, his son was studying at the Almaty Music College. Janbike, his wife, was also involved in the arts and was a naturally talented singer. Both were impressed by Janbike's performance in the role of Kamka in the opera "Kyz Zhibek" during Kazakhstan's Decade in Moscow in 1936. Zhumat Shanin served as director until October 15, 1937. This period coincided with the height of political repression. While working in Oral, he was persecuted and arrested. On October 15, 1937, Shanin was charged by the West Kazakhstan Regional NKVD with offenses under Article 58-7 of the RSFSR Penal Code (sabotage), Article 58-8 (terrorist acts), and Article 58-11 (organization of counter-revolutionary activities). On February 26, 1938, the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR sentenced him to death. However, in 1958, Zhumat Shanin was posthumously exonerated when it was determined that his crimes were insufficient. The verdict of the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR from February 26, 1938, was overturned by the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR on May 6, 1958, and the case was dismissed due to lack of evidence of a crime [3, p. 1]. The powerful talent who led the new wave of Kazakh art was executed on February 26, 1938, alongside I. Zhansugurov and B. Maylin in Almaty.

Regarding Zhumat Shanin's family, his wife Janbike Shanin, originally from the Karaganda region, became involved in theater life due to Zhumat's influence. A naturally gifted singer, Janbike quickly adapted to the art world and became a recognized artist. Unfortunately, in 1938, she was arrested as the wife of a "class enemy" and sentenced to 8 years in ALZHIR (the female labor camp). She endured the harshest conditions of prison, initially working in manual labor and later in the sewing workshop. She completed her sentence and was released in 1946 but passed away in 1950 due to the hardships and severe illness she suffered. Their son, Raupbek, born in 1918, was one of the notable Kazakh violinists, having studied at the conservatories in Moscow and Almaty. Raupbek, who was left orphaned by his father and his mother, passed away in 1939 due to health problems. Their second son, Qasymkhan, born in 1925, followed in his father's footsteps in the performing arts. After Zhumat's arrest, the Shanin family was deported to southern Kazakhstan. There, Zhumat's brother, Akish Shanin, and his wife Mäpish found work at the regional drama theater. Young Qasymkhan joined the theater's ballet group in 1940 and spent his entire career in theater. He studied at theater institutes in Moscow and Tashkent from 1950 to 1956 and

went on to portray numerous roles in theater and film. In 1968, he became the chief director of the musical drama theater opened in Jeti-Su, South Kazakhstan. Throughout his acting career, Qasymkhan staged and performed in productions such as "Kyz Zhibek," "Zhalbyr," "Sh. Ualikhanov," "Abai," "Arshin Mal Alan," "Zhayau Musa," "Shuga," "Zhuldyzdar," "Tay Qyzy," "Prague Chestnut," "Mayra," and "Amangeldy," among others. He also appeared in films like "Karash-Karash Oqıǵasy," "An Qanatynnda," and "Aldar Kose." Unfortunately, Qasymkhan's life was also cut short, and he passed away in 1969 at the age of 44. His descendants currently reside in Almaty [2].

Conclusion

At the beginning of the 20th century, a new social figure in theater—director Zhumat Shanin—emerged in Kazakh culture. He laid the foundation of the national theater, organized it, and significantly contributed to its professional development and creative growth. Without formal theater training, Shanin managed to deeply enhance his knowledge while teaching the unique aspects of stage art to performers from rural areas. From his early creative and organizational efforts, Shanin paid special attention to raising actors' cultural standards, conducting theater operations according to a specific plan, and ensuring that the repertoire included high-quality dramatic works with educational and ideological value. As a reformer of Kazakh theater, he made substantial contributions. He established a weekly work schedule for actors, which included classes in stage art, music theory, solfeggio, music listening, singing, choir, violin, and piano. He also provided the first theoretical lectures on European theater art to actors who had not graduated from specialized institutions. Shanin's guidance allowed many actors to develop as individual stage artists, as he did not view actors merely as reciters of dramatic material or performers of directorial requirements. Instead, he regarded actors as crucial creators of character. Actors trained under Shanin were ready to work with Russian directors in the 1930s.

Despite having to contend with the harsh realities of his time, Zhumat Shanin remained an unparalleled figure and masterful director, vividly portraying the truths of his era in each production. He will forever remain in the hearts of the people.

REFERENCES

- [1] Nurgaliyev R.N. The Fate of Talent. (1983) – Almaty; 327 p. [in Kazakh]
- [2] Baibosin S. (2017). Ult teatrynyń ultanyn shegelep ketken adam [The Man Who Shaped the Foundation of National Theater]. Aqikhat, No. 4, pp. 6-7. [in Kazakh]
- [3] West Kazakhstan Regional State Archive. Fund 719, Inventory 60, File 292.
- [4] Nurgaliyev R.N.(1992). Jumat Shanın – ulttyq teatrdyń tuńǵysh rejisseri [Zhumat Shanin – The First Director of the National Theater] Murager, No. 2, pp. 13-15.
- [5] Sataev A. (2009). From the Purity of Our History. – Almaty: "Kainar", 240 p.
- [6] Nurpeis B.(2014). The Formation and Development Stages of Kazakh Theater Directing (1915-2005). – Almaty: "Karatau KB", – 520 p.
- [7] Azbanbayev M.A. (2021). Archive of Qasym Qarkaraly. – Nur-Sultan, 280 p.
- [8] Sygaev A. (2011). "Zhumat Shanin (1892-1938)." Madeniyet, , No. 1, pp. 33-35.
- [9] Berdiyarov K. (2007). Jumat Shanın týraly ne bilemiz? [What Do We Know About Zhumat Shanin?] Southern Kazakhstan No. 102-103, p. 18.

- [10] Bekmukhambetov S. (1975). History of Kazakh Theater. – Almaty: "Science", – 386 p.
- [11] Titenov V. (2015) Theater of Kazakhstan. – Almaty: "Tau Kainar", .. – 256 p.
- [12] Kuandykov K. (1999). The First National Theater. – Almaty: "Zhasushi", .. – 242 p.

Сдыков М. Н., Калиева А. С.

ТЕАТР ӨНЕРІНІҢ ШЕБЕРІ – ЖҰМАТ ШАНИН

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың басында қазақтың ұлттық кәсіби театрының негізін қалаушы, сол кездегі ел астанасы Қызылорда қаласында ұйымдасқан қазақ театрының директоры, әрі көркемдік жетекшісі, көрнекті қоғам қайраткері – Жұмат Шаниннің қоғамдық-саяси қызметі, шығармашылығы, театр өнеріне әкелген жаңалығы және өмір жолы берілген. Сонымен бірге, қайраткер Жұмат Шаниннің өз заманындағы жас әртістерді өнер жолына қосып, театр мен театр өнерпаздарының тұтас тобын тәрбиелеп, драматургия саласындағы және ұлттық театрдың негізін қалаушылардың бірі ретіндегі қызметі жайлы жазылған іргелі ғылыми еңбектер, монографиялар мен архив құжаттары негізінде зерттелген.

Кілт сөздер: Жұмат Шанин; театр; өнер; Қызылорда; драматург; режиссер; шығармашылық; қоғам қайраткері; директор; әртіс.

Сдыков М. Н., Калиева А. С.

МАСТЕР ТЕАТРАЛЬНОГО ИСКУССТВА—ЖУМАТ ШАНИН

Аннотация. В статье рассматривается общественно-политическая деятельность, творчество и жизненный путь Жумата Шанина — основателя национального профессионального театра казахов, директора и художественного руководителя театра, организованного в тогдешней столице страны, городе Кызылорда, а также видного общественного деятеля. Также обсуждается его вклад в развитие театрального искусства, включая подготовку молодых артистов и воспитание целой группы театральных деятелей. Исследование основано на фундаментальных научных трудах, монографиях и архивных документах, посвященных его роли как одного из основоположников драматургии и национального театра.

Ключевые слова: Жумат Шанин; театр; искусство; Кызылорда; драматург; режиссер; творчество; общественный деятель; директор; артист.

ӘОЖ 902/904

FTAXP 03.41.91

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).74

¹С.Рахимжанова*, ²Ы.Құрманязов, ¹Ж.Аққошқарова, ³Анна Ракутубе

¹Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты Алматы қ, Қазақстан.
²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда, Қазақстан.

³Технологиялық жоғарғы институты, Анциранан қ., Мадагаскар.

*Корреспондент-авторы: saule-rahim@inbox.ru

E-mail: saule-rahim@inbox.ru; yslam.kurmaniyazov@gmail.com; jan-adil@mail.ru; rakotobe.ann@gmail.com

СОЛТҮСТІК АРАЛ МАҢЫНДАҒЫ ЖАЛҒЫЗ-АҒЫМ ТҰРАҒЫНЫҢ ДОҒАЛ ТИПТЕС КЕРАМИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада Жалғыз-Ағым тұрағының доғал типтес керамикасының техникалық-типологиялық талдауының нәтижелері берілген. Керамикалық кешен А.А. Бобринский мен оның ізбасарлары қалыптастырған ежелгі қыш өндірісін зерттеудің тарихи-мәдени тәсілі шеңберінде зерттелді.

Зерттеу жұмысы Жалғыз-Ағым тұрағының доғал типтес керамикасында мәдени дәстүрлерді анықтап, басқа ескерткіштердің материалдарымен салыстыруға бағытталды. Берілген тип керамикасын зерттеу сол уақытта өмір сүрген көзешілер жаппай орташа темірленген сәл құмды саз-балшық қолданғандарын көрсетті. Саздардың құмдану деңгейін, лайлы саздарды және табиғи минералды қоспалардың құрамын зерттеу бастапқы иілімді шикізат көзінің бес шартты «орнын» анықтауға мүмкіндік берді. Қыш ыдыстарының қалыптау қоспаларын зерттеу Жалғыз-Ағым тұрағында доғал типтес керамиканың жасалуы «саз+шамот+органикалық ерітінді» (70%) тәсілі бойынша басым екендігін көрсетті, ал қалған тәсілдер бірең-сараң тіркелді. Алынған нәтижелер бойынша осы қоныста сол уақытта өмір сүрген тұрғындар едәуір біркелкі болды деп қорытындылауға мүмкіндік береді. Қыш ыдысының бетін өңдеу үшін жұмсақ затпен қолмен тегістеу қолданылып, беті ангобпен боялған (100%). Зерттеліп жатқан қыш ыдыстарының арасында көзе пішінді ыдыстар жаппай кездеседі (70%), белдеу (52,9%) және тегіс (41,2%) элемент басым өрнек болып табылады.

Осылай, зерттелген материалдар доғал типтес керамиканың Батыс Қазақстанда да таралғандығын көрсетеді.

Кілт сөздер: доғал типтес керамика; тұрақ; керамика; техникалық-технологиялық талдау; ою-өрнектеу; Арал маңы.

Kіpіcne

Доңғал типтес керамика б.з.д VIII ғ., яғни кейінгі қола дәуірінен ерте темір дәуіріне өтпелі кезеңмен мерзімделеді, 1987 ж. В.Г. Ломан Доңғал қонысының материалдары бойынша бөліп шығарды. Сол жылы Валерий Григориевич берілген тип қыш ыдысының негізгі белгілерін бөліп шығарып, Орталық Қазақстанның ежелгі тарихы үшін орны анықталды. Доңғал типтес керамиканың анықтаушы белгілері: 1. ернеуінің астында 0,5-1 см төмен белдеудің орналасуы; 2. кескінінде жіңішке, тіктөртбұрышты немесе үшбұрышты белдеулер; ыдыстарды жапсырмалы, қиғаш қойылған белдеулермен безендіру; 3. ою-өрнек салу үшін әдетте саусақ іздерін қолдану; 4. ыдыстардың біраз бөлігінде жиекті ернеудің бар болуы[1]. Бұл типтес керамика Орталық және Шығыс Қазақстан, Жетісу кешендерінде [2; 3, 99-101 б., 125-126 б.; 4, 82 б.;5;6; 7; 8;9, 60-61 б.,110 б.]және Алтайда [10; 11, 178-179 б.;12]тіркелді.Берілген кешенде жүргізілген зерттеу жұмыстары доңғал типтес керамиканың бірінші рет Батыс Қазақстанда да Жалғыз-Ағым тұрағында анықталғандығын көрсетеді.

Жалғыз Ағым тұрағықұмды төбелердің беткейінде қазіргі таңда шағын террасалар ретінде берілген біраз тығыз және гумификацияланған топырақ бетінде жатыр.Сол қабаттың бетінде тігінен тұрған нуклеустерді, жаңқа үйінділерін, күл қалдықтарын және остеологиялық материалдарды кездестіруге болады. Құмды төбелерде тереңдігі 3-5 м жететін үрленген үлкен шұңқырларда тас құралдар мен керамика сынықтары ретсіз үйінділер және жеке-жеке *insitu* түрінде жатыр.Сонымен қатар, бұл қабатқа биіктігі 5-6 м болатын құм жалдары үйілген, бұл жалдардың құмында ешқандай құрал, керамика жоқ [13].

Арал маңы Қарақұмының бедерлі құрылымы Арал теңізіне қарай еңістеліп келіп сәл төбелі құмды жазықтық болып табылады. Абсолютті белгілері 55 метрден 71 метрге дейін.

Тұрақ бірінші рет 1954 ж. КСРО ҒА Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы этнография институтының А.В. Виноградов жетекшілігіндегі Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясымен зерттелді. Олар №86 жол айрығының бекетіне жақын Шелги-Загем 1-3 ескерткіштер тобын ашып, ол ескерткіштердің материалдарын энеолит және қола дәуірлеріне жатқызды[14, 84-85 б.;15, 90-93 б.]. Кейін тұрақта 1980-1983 жж. кеңес әскерінің офицері В.И. Колосов артефактілерді жинады. Олар қазіргі таңда Арал аудандық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. 2006 ж. тас индустриясының неолиттік және энеолиттік кешендерін Г.Т. Исаков өзінің диссертациялық зерттеу жұмысында қарастырды. Жалғыз-Ағым бекетінің маңында бірнеше табылған орындарын зерттеп, Аральск-1, 3-4, 6а, 6б атауларын берді [16, 95-102 б.; 17, 104 б.]. 2004-2011 жж. Солтүстік-Шығыс Арал маңы барлау жұмыстары барысында Шірікрабат археологиялық экспедициясы (экспедиция бастығы Ж.Құрманқұлов) орыс және қазақ тілдерінде «Қызылорда облысының ескерткіштер жинағы» басылып, ескерткіштердің орны нақтыланды [17; 18, 102-108 б.]. Кейін, 2020 ж. А.А. Тәжікеев және Ы.С. Құрманязов Қорқыт ата ат. Қызылорда экспедициясымен ескерткіш қайта зерттеліп, археологиялық материал жиналды[19, 49-60 б.].

Материалдар мен әдістер

Жалғыз-Ағым тұрағынан табылған қыш ыдыстар арасынан доңғал типтес он қыш ыдыстың ернеулері арнайы сарапттамаға алынды.

Алынған қыш ыдыстарға қазіргі таңда Арал аудандық тарихи өлкетану музейі қорында сақтаулы 1980-1983 жж. кеңес әскерінің офицері В.И.Колосовтың ескерткіштің беткі қабатынан жинап алған материалдары енді.

Зерттеудің әдіснамалық негізі А.А. Бобринский жасаған ежелгі қыш ыдыстарды зерттеудегі тарихи-мәдени әдіс болып табылады [20;21]. Тарихи-мәдени тәсілмен зерттеудің негізгі нысаны ретінде шикізатты іріктеу дағдыларынан бастап дайын бұйымдарды күйдіру дағдыларына дейінгі ыдысты дайындаудың барлық сатыларында белгілі бір еңбек дағдыларын қолдану нәтижесінде пайда болған қыш ыдыстардың беттеріндегі және сынықтарындағы ерекше белгілері, сондай-ақ белгілі бір шаруашылық қажеттіліктеріне пайдалану нәтижесінде пайда болған «іздер» болып табылады. Бұл әдіс бойынша зерттеудің негізгі міндеті-жеке ескерткіш, жергілікті ескерткіштер тобы немесе жалпы археологиялық мәдениет шеңберінде белгілі бір тұрғындардың қыш ыдыстарындағы ерекше «іздері» бойынша нақты еңбек дағдылары мен мәдени дәстүрлерін қайта құру болып табылады [20;22;23; 24; 25;26].

Негізгі бақылау МБС-10 микроскопының көмегімен қыш ыдысы фрагменттерінің жаңа сынықтары бойынша жүргізілді. Бастапқы иілімді шикізаттың темірлену дәрежесін анықтау үшін 800° С температурада муфель пешінде әр ыдыстың кішкене сынықтарын қайталама күйдіру қолданылды [22].

Күйдірілген қыш фрагменті арқылы саздың құмдану дәрежесін анықтау үшін қазіргі уақытта табиғи құм қоспасының мөлшері мен концентрациясын бақылауға алынады. Бұл жұмыста Е.В. Волкова ұсынған әртүрлі иілімді саздардың критерийлері қолданылды [27, 33 б.].

Керамиканы талдау қыш ыдыстарды жасаудың дайындық және бекіту сатысына кіретін қыш технологиясының сатылары бойынша жүргізілді.

Ою-өрнектерді зерттеу Ю.Б. Цетлин жасаған әдістеме бойынша жүргізілді [23].

Ю.Б. Цетлин ою-өрнек стилінің құрылымында бес иерархиялық деңгейді анықтады. Бұл элемент, өрнек, мотив, бейне және композицияның деңгейлері. Әрбір иерархиялық деңгейді сипаттау кезінде оларды бір-бірінен қатаң бөлінген критерийлері анықталды [23, 204 б.;28].

Ою-өрнек элементтері-бұл шебердің бір еңбек актісінде жасаған ыдыс бетіндегі «таңбалары» немесе динамикалық «іздері».

Өрнектер - бұл ыдыстың бетіндегі бірнеше түрту арқылы жасалған бірдей немесе әртүрлі ою-өрнек элементтерінен тұратын кескін [23,204 б., сур. 92].

Мотивтер - бұл өрнектер мен элементтерді ұйымдастыру. Яғни ыдыстағы өрнектер мен элементтердің қайталануы [23,204 б., сур. 93 а, б].

Бейнелер. Ою-өрнек стилінің келесі деңгейі – ою-өрнек «бейнесі». Ою-өрнек бейнесі көршілес ою-өрнек мотивтерінің екі (қос бейнелер) немесе үш (үштік бейнелер) үйлесімін қамтиды.

Пікірталас және нәтиже

Жалғыз-Ағым тұрағында 1980-1983 жж. В.И. Колосов күндізгі жер бетінен тапқан он доңғал типтес қыш ыдысы зерттелді. Зерттеу нәтижесінде келесі технологиялық ақпарат алынды.

Бастапқы шикізат. Талданған материал бойынша доңғал типтес керамика орташа және жоғары темірленген сәл құмды және орташа құмды саз бен лайлы саздан жасалғандығы анықталды. Саздың табиғи қоспалары ретінде тозаң тәрізіден ірі көлемді (0,05-3,5 мм) жұмырланған және сәл жұмырланған құмның, сынық және оолиттік қоңыр теміртастың (0,2-0,9 мм) әр түрлі мөлшері бар; лайлы сазда жоғарыда аталған қоспалардан басқа жұмырланған және сәл жұмырланған темірленбеген саз түйіршіктері, сүйектің бірең-сараң қоспалары (0,2-1,5 мм) бар.

90% жағдайда сазқолданылды. Зерттеу нәтижесінде 1:6 және 1:7 қатынасында көлемі 0,2-3,5 мм құмның сирек қоспасы, көлемі 0,2-0,9 мм қоңыр теміртас қоспасы бар сәл құмды (70%) саз және 1:5 қатынасында көлемі 0,05-1,2 мм құмның және 0,1-0,2 мм қоңыр теміртас қоспасы бар орташа құмды саз қолданғандығы тіркелді.

10% жағдайда 1:6 қатынасында көлемі 0,2-0,5 мм құм, көлемі 0,5-0,8 мм темірленбеген саздың аморфты түйіршіктері және көлемі 0,2-1,5 мм сүйектердің (сирек қоспа) қоспалары бар сәл құмды лайлы саз қолданылды.

Қалыптау массасы. Қалыптау массасының құрамын талдау барысында әдейі қосылған минералды және органикалық қоспалар бөлініп шығарылды. Жасанды минералды қоспа ретінде 1:4 қатынасында көлемі 0,1-ден 4 мм дейінгі қабыршақ, 1:4 және 1:5 қатынасында көлемі 0,4-тен 3,1 мм дейінгі іріктелмеген шамот қолданылды. Органикалық жасанды қоспалардан органикалық ерітінді енгізілді. Ол минералды қоспалардың бетіндегі қара «майлы» жалтырау және қабырғаларында майлы қара, сарғылт ақ және сұр түсті жұқа қабаты бар аморфты қуыстар бойынша анықталады.

Бұл ыдыстарды дайындаған көзешілердің пайдаланған жасанды қоспаларын талдау керамиканың қалыптау массаларын қалыптастыруда екі әр түрлі мәдени дәстүрді бөліп шығаруға мүмкіндік береді.

Бөліп шығарған қалыптау массасы тәсілдері арасында «бастапқы иілімді шикізат+шамот+органикалық ерітінді» (90%) жаппай, ал «бастапқы иілімді шикізат+қабыршақ+органикалық ерітінді» (10 %) сирек кездеседі.

Пішін және ою-өрнек. Жалғыз-Ағым тұрағында жалпы 10 дана доңғал типтес ыдыс анықталды, олардың ішінде ернеуі қайырылған (100%) көзе пішінді (70%), ернеу қиындысы жалпақ (14,3%), сүйірлеген (57,1%), жұмырланған (28,6%) болып табылады. Көзе-құты пішінді ыдыстар (30%) айтарлықтай сирек кездеседі ернеуі сәл қайырылған (100%), ернеу қиындысы жұмырланған (100%). Қалыңдығы 6-9 мм аралығында. Түбі жалпақ ыдыс фрагменті тіркелді. Түпті-қабырғалы қалыптау тәсілі қолданылған. Қалыптау элементтері –ширатылған қалыптау массасының үзінділері. Түбінің қалыңдығы – 8 мм. Үзінді қалыңдығы – 1,5 см.

Ою-өрнек. Ыдыстардың сыртқы беті тегіс (41,2%) және саусақты элемент (5,9%) белдеулерімен безендірілген (52,9%). Ою-өрнек элементтерінің ерекшеліктері. Қалыпты (44,4%), жапсырмалы белдеу (55,6%), кесіндісінде

үшбұрышты(88,9%), тіктөртбұрышты (11,1%) пішінді. Ені – 9-15 мм. Тегіс элемент. Динамикалық (14,3%). Ұзындығы – 12 мм, ені – 2,5 мм. Статикалық (85,7%). Көлбеу 60-90°. Ұзындығы -9-12 мм, ені -2-6,5 мм.Саусақты элемент. Көлбеу – 90°. Ұзындығы -10,5 мм, ені -9-12 мм.

Қарапайым мотивтер сирек кездеседі, үш түр(30%) ғана тіркелді: тегіс элементтерден, белдеуден және ирек белдеудентұратын мотив.

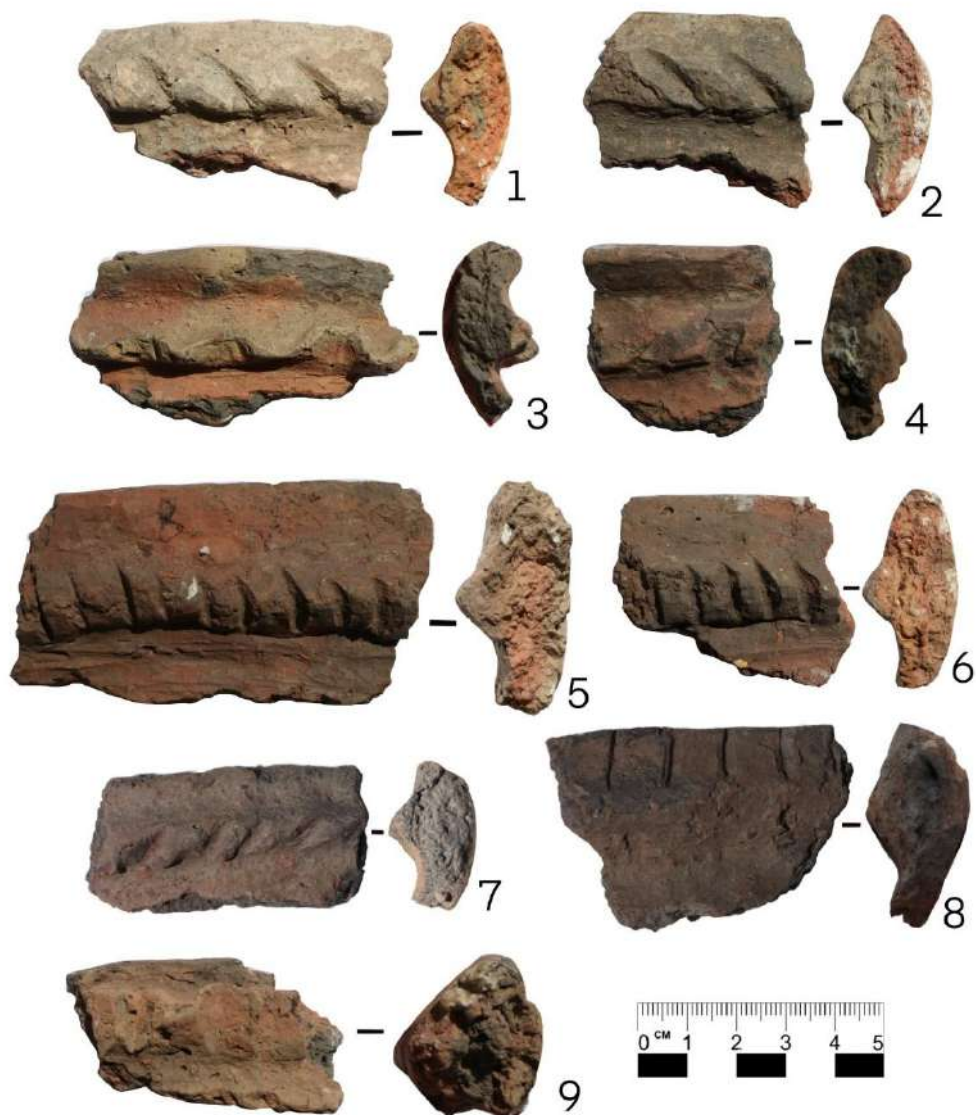
Мотивте тегіс элементтің бағыты – тігінен, белдеуде – көлденең. Мотивтік құрылым – сызықтық. Мотивте қатар саны – 1. Мотив бағыты – көлденең.

Күрделі қиылысатын мотив (3 түр) едәуір жиі кездеседі, олардың екі нұсқада (70%) кездесетін жеті данасы белгіленді: бірінің үстіне бірі салынған белдеуден және тегіс элементтерден тұратын күрделі қиылысатын мотив (85,7%) және бірінің үстіне бірі салынған белдеуден және саусақ іздері элементтерінен тұратын күрделі қиылысатын мотив (14,3%).

Мотивте элементтің бағыты – көлбеу солға/оңға және көлденең (71,4%), тігінен (28,6%). Мотив құрылымы – сызықтық (100%). Мотивте қатар саны – 1 (100%).Мотив бағыты – көлденең (100%).

Алты нұсқада 11 түр қос бейне тіркелді. Қос бейнелердің ішінде тек екі бейне жиі кездеседі – бір-бірімен қиылысатын белдеу мен тегіс элементтерден және өрнексіз аймақ (45,5 %) және өрнексіз аймақ пен бір-бірімен қиылысатын белдеулер мен тегіс элементтерден тұратын бейне (36,7%). Қалған бейнелербір-бір данадан көрсетілген – белдеуден және ою-өрнексіз аймақтан тұратын қарапайым мотивті бейне, тегіс элементтер мен белдеуден тұратын екі қарапайым мотивтермен берілген бейне және бірінің үстіне бірі салынған белдеу мен саусақ іздері элементтерінен тұратын күрделі қиылысатын мотивтен және ою-өрнексіз аймақтан тұратын бейне.

Үштік бейнелер арасында ең жиі кездесетіні – ою-өрнексіз екі аймақтан және олардың арасында бірінің үстіне бірі салынған белдеу мен тегіс элементтерден тұратын күрделі қиылысатын мотивті бейне (42,8%). Қалғандары бір-бір түрден ғана кездеседі – тегіс элементтерден тұратын қарапайым мотивті бейне, белдеу мен ою-өрнексіз аймақтан тұратын қарапайым мотивті бейне, ою-өрнексіз аймақ пен белдеу өрнегінен (ирек) тұратынқарапайым мотивті бейне, белдеу өрнегінен (ирек) тұратын қарапайым мотив пен ою-өрнексіз аймақтан тұратын бейне және ою-өрнексіз екі аймақ пен олардың арасындағыбелдеу өрнегінен (ирек) тұратын қарапайым мотивті бейне.

1-сурет–Жалғыз-Ағым тұрағының доңғал типтес керамикасы.

Бетін өңдеу. Барлық зерттелген ыдыстардың сыртқы және ішкі беті ангобпен сыланған, көлденең жұмсақ құралмен тегістелген (100%) және бір ыдыстың сыртқы беті қосымша жылтыратылған.

Қорытынды. Осылайша, Жалғыз-Ағым тұрағының доңғал типтес керамикасының талдауы келесідей қорытындылар шығаруға мүмкіндік береді:

1) Доңғал типтес керамиканы зерттеу сол кезде өмір сүрген көзешілердің жаппай орташа темірленген сәл құмды сазды қолданғандығын көрсетті.

2) Лайдың ерекшеліктерін зерттеу саз өндіретін бес "орынды" немесе аймақты анықтауға мүмкіндік берді. Жаппай екі кен орны пайдаланылды: көлемі 0,05-0,7 мм құмы (сирек қосынды) мен көлемі 0,2-0,7 мм қоңыр теміртасы бар сәл құмданған саз (30% ыдыс), және 1:6 қатынасында көлемі 0,2-0,5 мм құм қоспасы,

көлемі 0,5-0,8 мм темірленбеген саздың аморфты түйіршіктері, көлемі 0,2-1,5 мм сүйек (бір жағдайда) бар сәл құмданған лайлы саз (20% ыдыс).

3) Осылайша, зерттеліп жатқан тұрақтағы керамикалық кешеннің доңғал типтес қыш ыдыстары мынадай рецепттер бойынша дайындалды: «балшық+шамот+ОЕ»(70%), азырақ «лайлы балшық+шамот+ОЕ» (20%), және бір жағдайда «балшық+қабыршақ+ОЕ» (10%). Алынған мәліметтерді талдай отырып, рецепттердің ішінде «балшық+шамот+ОЕ» (70%) ең көп кездеседі, яғни бұл тұрақта сол уақыттағы тұрғындардың біртекті болғандығын көрсетеді.

4) Ыдыстардың бетін өңдеу үшін қолмен жұмсақ зат арқылы тегістеу қолданылды, беті ангобпен сыланған (100%).

5) Зерттелген ыдыстардың ішінде көзе пішінді ыдыстар көптеп (70%) кездеседі, көзе-құты пішінді ыдыстар әлдеқайда сирек (30%) кездеседі.

6) Қарастырылған ыдыстардың ішінде үш тіркелген ою-өрнектің арасында белдеу (52,9%) және тегіс (41,2%) ою-өрнек басым. Ою-өрнектің элементтерін, мотивтерін және бейнелерін талдау барысында олардың ішкі құрылымы ұқсастығының үлкен коэффициенті анықталды. Осылайша, ою-өрнектен алған мәлімет бойынша негізгі бір мәдени дәстүр, үстіне тегіс элементтер салынған белдеу, бөлініп шығарылды (94,1%).

7) Алынған мәліметтер бойынша қара түсті бір қабатты сынық беті бар керамика төмен температурада қайта қалпына келтіру ортасында күйдірілген, ал екі және үш қабат түсті сынық беті бар керамика қысқа мерзімді температуралық қыздырудан өтіп, ашық жылы түске боялған.

Қорыта келе, зерттелген материалдар доңғал типтес керамика Батыс Қазақстанда да таралғандығын көрсетеді. Берілген материалдарды басқа доңғал типтес керамикалық кешендермен салыстыра отыра бұл ескерткіште қалыптау массасын жасаудың басым дәстүрі «саз+шамот+органикалық ерітінді» болса, Орталық Қазақстанда бұл дәстүр аз кездеседі (мысалы, Едірей 2 қонысында – 14,3%), ол жақта ең көп таралғаны аралас тәсіл - «саз+шамот+ұсақ тас+қи (көң)» [3, 116 б.], ал Алтай өңірі материалдарында «саз+шамот+органика»тәсілі доңғал типтес керамикасы үшін ең көп таралғаны болып табылады (Калиновка II - 54%, Жарково 3 - 57%)[12, 41 б.].Қалыптау массасының әртүрлілігіне қарамастан ою-өрнектеу дәстүрі біркелкі болып, бұл типтес кешендерді бөліп шығаруға негіз болып табылады.

Қаржыландыру туралы ақпарат:

Зерттеу жұмысы «BR20280993 Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан: археологиялық дереккөздерді жүйелеу» іргелі ғылыми зерттеулерді жүзеге асыратын ғылыми ұйымдарды қаржыландыру бағдарламасы аясында жасалды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Ломан В.Г. Донгальский тип керамики // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана / отв. ред. В.В. Евдокимов. Караганда: КарГУ. 1987. -С. 115-129.

[2] Бейсенов А.З., Ломан В.Г. К проблеме изучения поселений завершающего этапа бронзового века Центрального Казахстана // Комплексные общества из Центральной Евразии в III–I тыс. до н.э.: региональные особенности

в свете универсальных моделей. М-лы конф. (г. Челябинск, 24 августа – 2 сентября 1999 г.). Челябинск: Челяб. гос. ун-т. 1999. - С. 223-225.

[3] Бейсенов А.З., Ломан В.Г. Древние поселения Центрального Казахстана. Алматы: Инжу-Маржан. 2009. 264 с.

[4] Ломан В.Г. Общность культур переходного времени от эпохи поздней бронзы к раннему железному веку //Международное (XVI Уральское) археологическое совещание: м-лымеждунар. научн. конф. (г. Пермь, 6–10 октября 2003 г.) / отв. ред. А.Ф. Мельничук. Пермь: [б./и.]. 2003. - С. 82-84.

[5] Бейсенов А.З., Ломан В.Г., Касеналин А.Е. Новое в археологии Сарыарки: донгальские погребения могильника Кызыл // Бегазы-дандыбаевская культура степной Евразии / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Алматы: ИА КН МОН РК. 2013. - С. 59-73.

[6] Loman V.G., Evdokimov V.V. Dongal. Eine Siedlung der späten Bronze- und frühen Eisenzeit in Ostkasachstan // Eurasia antiqua: Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 2001. № 7, p. 95-103.

[7] Варфоломеев В.В. Относительная хронология керамических комплексов поселения Кент // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана / отв. ред. В.В. Евдокимов. Караганда: КарГУ. 1987. - С. 56-68.

[8] Евдокимов В.В. О выделении донгальской культуры переходного периода от эпохи бронзы к раннему железному веку в Центральном Казахстане // Проблемы археологии степной Евразии / отв. ред. В.Н. Добжанский. Кемерово: Кем. гос. ун-т. 1987. - С. 101-103.

[9] Воякин Д.А., Усманова Э.Р. Горно-металлургический комплекс Бозшаколь 1. Алматы: МИЦАИ. 2023. 282 с.

[10] Папин Д.В., Федорук А.С. О своеобразии памятников финальной бронзы степного Алтая // Экология древних и традиционных обществ. Вып. 3. Тюмень: Изд-во Вектор Бук. 2007. - С. 121-124.

[11] Папин Д.В., Федорук А.С., Ломан В.Г., Степанова Н.Ф. Лепная керамика периода поздней бронзы поселения Бурла-3 // Теория и практика археологических исследований. № 2 (33). 2021. - С. 175-192.

[12] Федорук А.С. Керамика «донгальского типа» в материалах памятников степного и лесостепного Алтая. Археология Казахстана. № 3 (21). 2023. - С. 32–47.

[13] Яншин, А. Л. Геология Северного Приаралья: стратиграфия и история геол. развития / Под ред. чл.-кор. АН СССР Н. С. Шатского. - Москва : Москва. о-во испытателей природы, 1953. - 736 с.

[14] Виноградов А.В. Археологическая разведка в районе Аральска – Саксаульской в 1955 г. // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 7. 1959. с. 75-85.

[15] Археологическая карта Казахстана: Реестр Алма-Ата. 1960. 450 с.

[16] Исаков Г.Т. Каменная индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите–энеолите: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. 2006. Новосибирск. 30 с.

[17] Мамиров Т.Б. Памятник Шелги-загем // Свод памятников истории культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. Алматы. 2006. 376 с.

[18] Тажекеев А.А. Памятники кельтеминарской культуры Нижней Сырдарьи // Отан тарихы. №1 (57). 2012. - С. 102-108.

[19] Курманиязов Ы.С., Чеха А.М., Дарменов Р.Т., Назаров А.Ж. Сырьевые источники и технико-типологическая характеристика местонахождения Жалгыз-агым в Северном Приарале. Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. 22(3). 2023. - С. 49-60.

[20] Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. 1978. М. 272 с.

[21] Бобринский А.А. Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). Самара:Изд-Во СамГПУ, 1999.-233 с.

[22] Цетлин Ю.Б. (2006). Об определении степени ожелезненности исходного сырья для производства глиняной посуды // Вопросы археологии Поволжья: Выпуск 4. Самара: Изд-во «Научно-технический центр». 2006. - С. 421-425.

[23] Цетлин Ю.Б. Древняя керамика. Теория и методы историко-культурного подхода. М.: ИА РАН. 2012. 384 с.

[24] Волкова Е.В. Гончарство фатьяновских племен. Москва. Наука. 1996. 276 с.

[25] Степанова Н.Ф. Особенности сырья и формовочных масс керамики эпохи неолита и бронзы Горного Алтая и его северных предгорий // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения. М.2010.- С. 117-125.

[26] Васильева И.Н., Салугина Н.П. Из опыта проведения экспериментального обжига глиняной посуды // Экспериментальная археология. Взгляд в XXI век. Материалы международной полевой научной конференции «Экспериментальная археология. Взгляд в XXI век». Ульяновск: Областная типография «Печатный двор», 2013. - С. 57-89.

[27] Каздым А.А., Лопатина О.А. О естественной примеси песка в древней керамике (к обсуждению проблемы) // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения.- М.: ИА РАН. 2010. - С.46-57.

[28] Цетлин Ю.Б. Неолит центра Русской равнины: орнаментация керамики и методика периодизации культур, Гриф и К: Тула.2008. 359 с.

REFERENCES

[1] Loman, V. G. Dongal'skiy tip keramiki (1987). [Dongal type of ceramics] // Evdokimov, V. V. (ed.). Voprosy periodizatsii arkheologich eskikh pamyatnikov Tsentral'nogo Severnogo Kazakhstana (Issues of periodization of archaeological sites of Central and Northern Kazakhstan). Karaganda. P.115-129 [in Russian].

[2] Beisenov, A. Z., Loman, V. G. (1999). K problem izucheniya poseleni yzavershayushchego etapa bronzovogo veka Tsentral'nogo Kazakhstana [On the problem of studying settlements of the final stage of the Bronze Age in Central Kazakhstan] // Kompleksnyye obshchestva iz Tsentral'noy Yevrazii v III-I tys. do n.e.: regionalnyye osobennosti v svete universalnykh modeley (Complex Societies from Central Eurasia in the 3rd–1st Millennium BC: Regional Peculiarities in the Light of Universal Models). Chelyabinsk; Arkaim: Chebyabinsk University. P.223-225 [in Russian].

[3] Beysenov A.Z., Loman V.G. (2009). Drevniye poseleniya Tsentral'nogo Kazakhstana [Ancient settlements of Central Kazakhstan]. Almaty: Inzhu-Marzhan. 264 p. [in Russian].

[4] Loman V.G.(2003). Obshchnost' kul'tur perekhodnogo vremeni otepokhi pozdney bronzy k rannemu zhelezno muveku [Commonality of Cultures of the Transitional Period from the Late Bronze Age to the Early Iron Age] // Mezhdunarodnoye (XVI Ural'skoye) arkheologicheskoyesoveshchaniye: mlymezhdunar. nauchn. konf. (g. Perm', 6–10 oktyabrya 2003 g.) / otv. red. A.F. Mel'nichuk. Perm': [b./i.].P. 82-84. [in Russian].

[5] Beysenov A.Z., Loman V.G., Kasenalin A.Ye.(2013). Novoye v arkheologii Saryarki: dongal'skiye pogrebni yamogil'nika Kyzyl [New in the archeology of Saryarka: Dongal burials of the Kyzyl burial ground] // Begazy-dandybayevskaya kul'tura stepnoy Yevrazii / Otv. red. A.Z. Beysenov. Almaty: IA KN MON RK. P. 59-73. [in Russian].

[6] Loman V.G., Evdokimov V.V. (2001). Dongal. Eine Siedlung der späten Bronze- und frühen Eisenzeit in Ostkasachstan // Eurasia Antiqua: Zeitschrift für Archäologie Eurasiens. № 7, P. 95-103. [in German].

[7] Varfolomeyev V.V. (1987). Otnositel'naya khronologiya keramicheskikh kompleksov poseleniya Kent // Voprosy periodizatsii I arkheologicheskikh pamyatnikov Tsentral'nogo Severnogo Kazakhstana [Relative chronology of ceramic complexes of the Kent settlement] / otv. red. V.V. Yevdokimov. Karaganda: KarGU. P. 56-68. [in Russian].

[8] Yevdokimov V.V. (1987). O vydelenii dongal'skoy kul'tury perekhodnogo perioda otepokhi bronzy k rannemu zheleznomu veiku v Tsentral'nom Kazakhstane [On the identification of the Dongal culture of the transitional period from the Bronze Age to the early Iron Age in Central Kazakhstan] // Problemy arkheologii stepnoy Yevrazii / otv. red. V.N. Dobzhanskiy. Kemerovo: Kem. gos. un-t. P. 101-103. [in Russian].

[9] Voyakin D.A., Usmanova E.R. (2023). Gornometallurgicheskiy kompleks Bozshakol' 1. [Mining and metallurgical complex Bozshakol' 1.] Almaty: MITSAI. 282 p. [in Russian].

[10] Papin D.V., Fedoruk A.S.(2007). O svoeyebrazii pamyatnikov final'noy bronzy stepnogo Altaya [On the originality of the monuments of the final bronze of the steppe Altai] // Ekologiya drevnikh I traditsionnykh obshchestv. Vyp. 3. Tyumen': Izd-vo Vektor Buk. P. 121-124. [in Russian].

[11] Papin D.V., Fedoruk A.S., Loman V.G., Stepanova N.F. (2021). Lepnaya keramika perioda pozdney bronzy poseleniya Burla-3 [Molded ceramics of the late Bronze Age of the Burla-3 settlement] // Teoriya I praktika arkheologicheskikh issledovaniy. № 2 (33) P. 175-192. [in Russian].

[12] Fedoruk A.S.(2023). Keramika «dongal'skogotipa» v materialakh pamyatnikov stepnogo I lesostepnogo Altaya [Ceramics of the "Dongal type" in the materials of the monuments of the steppe and forest-steppe Altai.] Arkheologiya Kazakhstana. № 3 (21). S. 32–47. [in Russian].

[13] Yanshin, A. L. (1953). Geologiya Severnogo Priaral'ya: stratigrafiya i istoriya geol. Razvitiya [Geology of the Northern Aral Sea region: stratigraphy and geological

history. Development] / Pod red. chl.-kor. AN SSSR N. S. Shatskogo. - Moskva: Moskva. o-voispytateley prirody. - 736 p., [in Russian].

[14] Vinogradov A.V. (1959). Arkheologicheskaya razvedka v rayone Aral'ska – Saksaul'skoy v 1955 g. [Archaeological exploration in the Aral-Saksaul region in 1955] // Trudy IIAE AN KazSSR. T. 7. P. 75-85. [in Russian].

[15] Arkheologicheskaya karta Kazakhstana [Archaeological map of Kazakhstan]: Reyestr Alma-Ata. 1960. 450 s.

[16] Iskakov G.T. (2006). Kamennaya industriya Mugodzhari Severnogo Priaral'ya v mezolite–eneolite: [Stone industry of Mugodzhari and Northern Aral region in Mesolithic-Eneolithic:] Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Novosibirsk. 30 p.

[17] Mamirov T.B. (2007). Pamyatnik Shelgi-zagem [Monument Shelgi-zagem] // Svod pamyatnikov istori i kul'tury Respubliki Kazakhstan. Kyzylordinskaya oblast'. Almaty. 376 p. [in Russian].

[18] Tazekeev A.A. (2023). Pamyatniki kel'teminarskoj kul'tury Nizhney Syrdar'I [Monuments of the Kelteminar culture of the Lower Syrdarya] // Otantarih. № 1 (57). P. 102-108. [in Russian].

[19] Kurmaniyazov Y.S., Chekha A.M., Darmenov R.T., Nazarov A.ZH. (2023). Syr'yevyveistochniko-tekhniko-tipologicheskaya kharakteristika mesto nakhozhdeniya Zhalgyz-agym v Severnom Priaral'ye. [Raw material sources and technical and typological characteristics of the Zhalgyz-agym site in the Northern Aral Sea region.] Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya, filologiya. 22(3). P. 49-60. [in Russian].

[20] Bobrinskiy A.A. (1978) Goncharstvo Vostochnoy Yevropy. Istochniki I metody izucheniya. [Pottery of Eastern Europe. Sources and methods of study.] M. 272 p. [in Russian].

[21] Bobrinskiy A.A. (1999) Aktual'nyye problem izucheniya drevnego goncharstvo (kollektivnaya monografiya) [Actual problems of studying ancient pottery (collective monograph)]. Samara: Izd-Vo SamGPU. -233 p. [in Russian].

[22] Tsetlin YU.B. (2006) Ob opredelenii stepen I ozhelezennosti skhodnogo syr'yadlyaproi zvodstvagliyanoy posudy [On the determination of the degree of iron content of the initial raw material for the production of clay pottery] // Voprosy arkheologii Povolzh'ya: Vypusk 4. Samara: Izd-vo «Nauchno-tekhnicheskijtsentr». P. 421-425. [in Russian].

[23] Tsetlin Yu.B. (2012) Drevnyaya keramika. Teoriya I metody istoriko-kul'turnogo podkhoda. [Ancient ceramics. Theory and methods of historical-cultural approach.] Moscow: IARAS. 384 p. [in Russian].

[24] Volkova Ye.V. (1996). Goncharstvo fat'yanovskikh plemen. [Pottery of the Fatyanovo tribes.] Moskva. Nauka. 276 p. [in Russian].

[25] Stepanova N.F. (2010) Osobennosti syr'yaiformovochnykh mass keramiki epokhi neolita i bronzy Gornogo Altaya I yego severnykh predgoriy [Features of raw materials and molding masses of Neolithic and Bronze Age ceramics of the Altai Mountains and its northern foothills] // Drevneye goncharstvo: itogi I perspektivy izucheniya. M.P. 117-125. [in Russian].

[26] Vasil'yeva I.N., Salugina N.P. (2013) Izopytaprovedeniya eksperimental'nogo obzhiga gliyanoy posudy [From the experience of experimental

firing of clay dishes] // Eksperimental' naya arkhеologiya. Vzglyad v XXI vek. Materialy mezhdunarodnoy polevoy nauchnoy konferentsii «Eksperimental'naya arkhеologiya. Vzglyad v XXI vek». Ulyanovsk: Oblastnaya tipografiya «Pechatnyydvor». P. 57-89.[in Russian].

[27] Kazdym A.A., Lopatina O.A.(2010) O yestestvennoy primesi peska v drevney keramike (k obsuzhdeniyu problemy) [On the natural admixture of sand in ancient ceramics (towards a discussion of the problem)] // Drevneyegoncharstvo: itogi i perspektivy izucheniya.- M.: IA RAN. P.46-57.[in Russian].

[28] Tsetlin YU.B. (2008) Neolittsentra Russkoyravliny: ornamentatsiya keramikii metodi kaperiodizatsii kul'tur, [Neolithic of the Central Russian Plain: Ornamentation of Ceramics and Methods of Periodization of Cultures] Grifi K: Tula.359 p.[in Russian].

С.Рахимжанова, Ы.Құрманязов, Ж.Аққошқарова, Анна Ракутубе
КЕРАМИКА ДОНГАЛЬСКОГО ТИПА СО СТОЯНКИ ЖАЛГЫЗ-АГЫМ В СЕВЕРНОМ ПРИАРАЛЬЕ

Аннотация. В статье представлены результаты технико-технологического анализа керамики донгальского типа стоянки Жалгыз-Агым. Керамика изучена в рамках историко-культурного подхода к изучению древнего гончарства, разработанного А.А. Бобринским.

Исследование посвящено вычленению культурных традиций в керамике донгальского типа стоянки Жалгыз-Агым и сравнительному анализу с другими материалами. Таким образом, обнаружено что гончары в основном использовали среднежелезненные слабозапесоченные глины. Изучение особенности глин поспособствовало определению пяти условных «мест» или районов добычи глины и илистых глин. Анализ формовочных масс демонстрирует, что преобладающее число сосудов донгальского типа на стоянке Жалгыз-Агым были изготовлены по рецепту «глина + шамот + органический раствор» (70%), остальные рецепты зафиксированы по одному экземпляру, что свидетельствует о том, что население, в это время было достаточно однородным. Для обработки поверхности посуды применялось заглаживание мягким инструментом, поверхность ангобирована (100%). Чаще всего в исследуемый отрезок времени бытования населения отмечены сосуды горшечных форм (70%), преобладающим орнаментом являлся валик (52,9%) и гладкий (41,2%) элемент.

Таким образом, изученные материалы показывают, что донгальский тип керамики распространен также в Западном Казахстане.

Ключевые слова: Донгальский тип керамики; стоянка; керамика; технико-технологический анализ; орнаментация; Приаралье.

S. Rakhimzhanova, Y. Kurmaniyazov, Zh. Akkoshkarova, Anna Rakutube
DONGAL TYPE OF CERAMICS AT THE ZHALGYZ-AGYM SITE IN
THE NORTHERN ARAL SEA REGION

Annotation. The article presents the results of the technical and technological analysis of the Dongal type ceramics from the Zhalgyz-Agym site. The ceramics were studied within the framework of the historical and cultural approach to the study of

ancient pottery developed by A.A. Bobrinsky. The study is devoted to the identification of cultural traditions in the Dongal type ceramics from the Zhalgyz-Agym site and a comparative analysis with other materials. Thus, it was found that the potters mainly used medium-iron, weakly sanded clays. The study of the clay features contributed to the definition of five conventional "places" or areas of clay and silt clay mining. The analysis of the molding masses demonstrates that the predominant number of vessels of the Dongal type at the Zhalgyz-Agym site were made according to the recipe "clay + chamotte + organic solution" (70%), the remaining recipes were recorded for one copy, which indicates that the population at that time was quite homogeneous. Smoothing with a soft tool was used to process the surface of the dishes, the surface was engobed (100%). Most often, in the studied period of the population's existence, pottery-shaped vessels were noted (70%), the predominant ornament was a beam (52.9%) and a smooth (41.2%) element.

Thus, the studied materials show that the Dongal type of ceramics is also widespread in Western Kazakhstan.

Key words: Dongal type of pottery; site; ceramics; technical-technological analysis; ornamentation; Aral Sea region.

UDC 172.3

IRSTI 03.01.06

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).75

Muldasheva G.B.**M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan**

E-mail: Kabgulu-65@mail.ru

ONTOLOGICAL ASPECT OF HUMAN-RELIGIOUS RELATIONS

Annotation. This article considers the essence of the formation of a religious personality as a set of connections and cognitive, emotional and effective relationships with phenomena, objects of religious life. It is noted that the world of the believer is formed within the framework of religious activity. An analysis has been made of how value can act as a guiding principle in the activity of the subject of religious activity itself. The concept of "semantic connection" through a dilemma is analyzed: sin-repentance-salvation.

A study of the relevant literature on the topic made it possible to conclude that the relationship of the individual with God arises in the real life of a person, reflecting the relationship of the goals and circumstances of the actions to the motives and goals of the activity.

Keywords: personality; religious consciousness; religious faith; religious knowledge; religious value; believer's world; semantic connection; phenomenology; value dissonance.

Introduction

Religion is one of the primary spheres of human life and has a significant impact on a person's spiritual well-being and development. Its influence on the spiritual realm lies in shaping a system of values and worldview. Religion provides its followers with specific moral and ethical principles that help them determine what is good and right. Religious teachings and texts often contain universal values, such as love, justice, compassion, and kindness, which help people build harmonious and ethically sound relationships with themselves, others, and the world as a whole.

The influence of religion on the spiritual sphere is also related to fulfilling a person's spiritual needs. Religion offers answers to fundamental questions about the meaning of life, the existence of God, human origin, and purpose. Religious rituals, prayer, and meditation help individuals find inner peace, inspiration, and a sense of purpose in life. Religion also offers believers the hope of reward after death and the continuation of life in the afterlife, which can serve as a source of support and consolation in difficult life situations.

The influence of religion on the spiritual sphere is connected with the creation of community and social support. Religion has a profound impact on a person's worldview, which is shaped by its doctrines and teachings. Moreover, religion greatly influences the body, character, and thinking of believers. However, despite the positive

influence of religion on the spiritual realm, there are also negative aspects. Religion can become a source of fanaticism and extremism, leading to conflict and violence. Additionally, some religious teachings and doctrines may restrict freedom of thought and self-expression, which can result in the suppression of individuality and development.

The study of a religious person must begin with an answer to the question: what makes it possible to speak of a person as a religious person? Since, "... the formulation of the problem of personality in psychology essentially depends on those general theoretical guidelines from which they proceed. In turn, this or that solution to the problem of personality essentially determines the general theoretical concept of psychology." [1, c.198].

Materials and types of research

How to determine what is religiousness, and is its presence an attribute of a religious person? "It seems appropriate to understand by religiosity the social quality of an individual and a group, expressed in the totality of their religious properties (attributes). This quality distinguishes religious individuals and religious groups from non-religious." [2, p.295].

The question arises about the criteria for determining personality. When does a person become a person? Is such a criterion the presence of consciousness and self-awareness, the ability to give an account of their actions, the ability to make informed choices? "The process of the formation of the human personality includes as an integral component the formation of its consciousness and self-consciousness. Personality as a conscious subject is aware of not only the environment, but also himself in his relationship with others." [3, p.127]. If so, then the religious person is necessarily the owner of a religious consciousness, "a common feature of which is religious faith" [2, p.296].

What is religious faith? In general, religious faith can be defined as the idea of the true existence of certain forces that can in some way influence the life and destiny of a person and the world as a whole, in one way or another, associated with some otherworldly area that is different from the human being. "It [the faith — GM-], in particular, includes in the knowledge and acceptance as true definite religious ideas, concepts of notions, dogmas, narrations, etc. and confidence in the objective existence of hypostated creatures, attributed properties and relationships" [2, p.296]. Thus, religious faith is a link between religious knowledge and ideas, religious ideas and dogmas and the consciousness of a given person or a group of people, on the other hand, religious faith itself presupposes its bearer, a subject of religious faith. "At the same time, a person is aware of his independence, his separation as an independent subject from the environment only through his relations with the people around him, and he comes to self-awareness

I am through the knowledge of other people" [3, p.128]. It seems valid that religious faith is an emotional-sensual (but not deprived of cognitive components) attitude to especially significant reasons of both the external and internal world of a person, formed in the world of life relations in which the person is immersed. The world of life relations, or the life world, in one way or another, is shaped within the framework of relations with others, especially significant people, and the activities in which the person is included, but "before becoming the subject of practical and theoretical

activity, and I forms in it. The real, not mystified history of the development of self-consciousness is inextricably linked with the real development of the personality and the main events of its life path”[3, p.128].

Following S.L. Rubinshtein, we proceed from the fact that "... that external causes (external influences) always act only indirectly through internal conditions. When explaining any psychic phenomena, a person acts as a collectively connected set of internal conditions through which all external influences are refracted”[3, p.199]. These internal conditions are represented by the individuality of a person, which is expressed in his unique, inherent only picture of the world, individual vision and assessment of events of internal and external life, in the perception of other people, in behavior and in general - a set of human relations with the world. And although it is impossible to deny the regular characteristics of the internal conditions of any personality, which are also characteristic of all people, especially those acting under the same external conditions, the internal conditions of any particular person, including religious, is a reflection of the individual history of her life. “Since the internal conditions through which each given moment is refracted by external influences on a person, in turn, were formed depending on previous external interactions, the position according to which the effect of external influences depends on the internal conditions of the person that he is exposed to means that the psychological effect of each external (including pedagogical) impact on a person is due to the history of its development, its internal laws”[3, p. 199].

A religious person, being formed in a given religious environment, within a given life world, permeated, saturated with religious meanings and symbols, while experiencing significant effects from this world, is also shaped by internal conditions that can be represented as a kind of semantic system, as an internal, the vital world of an individual who, at a certain level of his development, is capable of perceiving the influences of the external world to organize these influences, interpreting them in accordance with the structures organization of these internal conditions. If we agree with the fact that “in the interrelation of external and internal conditions external conditions play a dominant role, but the main task of psychology is to identify the role of internal conditions” [3, p.199], then for a deeper understanding of the personality as such, a large It will be of interest to analyze the results of the interaction of the external and internal conditions of a religious person, by which we mean the totality of the semantic structures of the person.

Research Results

Thus, we can assert that any person, including a religious one, being built into the rhythms of the surrounding world, obeying his laws, concludes these laws - external conditions, within the framework of his own inner world, “transforming” them into the structures of this world. Thus, there is an adaptation to external influences, and, most importantly, personal development, not reducible only to the actual adaptation, but including the ability of the individual to influence the surrounding reality, ability and ability to creatively build relationships with the surrounding world. But, one way or another, the interaction of external and internal conditions, where external conditions, “causes act only indirectly through internal conditions,” is impossible without a definite, meaningful, meaningful relationship of a person with the surrounding reality, “... personality is determined by its relationship to around the world, to the public

environment, to other people "[3, p.201]. These relationships are formalized and experienced in the framework of a certain activity, the results of which must always be consciously correlated with previously set goals, conditions and opportunities for their achievement.

For a more complete description of the semantic sphere of the personality, it is necessary to refer to such concepts as the “life relations” and “life world” of the personality, as well as to the concept of the meaning and semantic sphere of the personality. A life relation is “... an objective relationship between a subject or a phenomenon of reality, characterized by the potential possibility of a qualitatively definite form of interaction between them” [4, p.117]. “The life relation of a subject with an object or phenomenon arises as a result of a collision between them in the form of either practical or theoretical development” [4, p.117]. It is within the framework of religious activity that a set of relations and cognitive, emotional and effective relationships with phenomena as objects of religious life is built, these relationships are recorded as vital, necessary, meaningful, and not indifferent for the believer. At the same time, the fact that a particular significance of a certain life attitude is transferred to the whole range of human, personal relationships with the world and other people is often of great importance, it reflects on this world of relationships and forms its foundation. “The organized set of all objects and phenomena of reality connected with the vital relations of the subject represents his life world” [4, p.117].

The life world of a believer is formed within the framework of religious activities, but then, in the process of personal, religious development, it extends to non-religious activities and relationships in the form of religious motivation and reflection. It can be argued that for a believer, an integral part of his life world is a set of religious ideas, reflected in texts, legends, hymns, chants, prayers, sermons, etc. They express the emotional-cognitive aspect of the life relations of the person’s life-world. The behavioral aspect of the relationship of the life of the believer’s world is realized in direct religious practice. Of the many possible modes of vital activity, we will be interested in the totality of religious relations. The latter are understood as attitudes toward objects and phenomena filled with religious meanings and meanings, carried out within the framework of activities that are of a religious nature and religious orientation. The design of any mode of life relations is defined by the underlying need, the latter is defined as “... an objective relationship between the subject and the world corresponding to one of the modes of vital activity, requiring for its realization the subject’s activity in the form of its activity” [4, p.119].

The need is formed only in the absence of a constant immediate givenness of the relevant subject. Hence, “... the need for our understanding is constituted by the necessity of realizing life relations through activity ...” [4, p.120], when life benefits and goals are in temporary remoteness, respectively, “the realization of any need can be represented as a way” [4, p.120].

Religious needs, one way or another (often indirectly), are embodied in religious and moral values that guide the believer in the framework of the world of life relations. Value can act as a guiding principle only when the subject of the religious activity is active. Activity is shaped by religious needs, which are experienced as “the state of need of an individual, group, institution in the movement and reproduction of religious

consciousness, activity, behavior, relationships, communication and organizations” [5, p.264]. Religious needs, being formed within the framework of real relations of the individual with the outside world, lead to the formation of religiously significant goals, and, accordingly, in this public environment, ways are developed to achieve these goals, through the organization of religious activities, including rites, prayers, fasting, etc. The activity itself, as a set of relations, the subject of which is a person, organizes the orientation of the personality, which can only be realized in this system of vital and religious relations.

Many objects and phenomena of reality that are included in the livelihoods of a religious person and are in certain ways related to his needs are sealed by semantic connections. "A semantic relationship is an objective relationship between two objects or phenomena, by virtue of which if one (one) of them (or some face of it) is related to the realization of any need of the subject, then the second object or phenomenon is also they become not indifferent to the realization of this need, they are included in the chain of its realization” [5, p.264].

A clear semantic connection is traced for example in the following semantic chain: sin - repentance - salvation. Now we introduce the definition of meaning, since the very concept of meaning is one of the determining factors in the description of personality. D.A. Leontiev, describing the semantic sphere of the personality and summing up in his fundamental work “The Psychology of Sense” research on this issue of many domestic and foreign researchers, quite rightly identifies at least three aspects of understanding the meaning: ontological, phenomenological and activity. And he notes that any approach to the study of meaning and personality should not be carried out at all while ignoring the vital world of the personality in which it is immersed, where the category of the vital world “acts as a meaning-setting context for the very concept of meaning”. [5, p.110]. As a matter of fact, the whole dynamics of a person’s life relations is the theoretically distinguished, ontological aspect of understanding the meaning, where the whole plane of the subject’s objective relations with the world is considered. “In this plane, objects, phenomena and events of reality that are included in the subject’s life world, including his own actions, have a vital meaning for him because they are objectively not indifferent to his life and affect its flow. Life meaning is an objective characteristic of the place and role of objects, phenomena and events of the reality of the subject’s actions in the context of his life. ” [5, p.113].

In this context, the ontological aspect of the meaning of the vital world of a religious personality can be understood as a set of objective connections and relations of the individual with the world, transferred to the sphere of religious consciousness and realized in religious activities. The second plane is the image of the world in the mind of the subject, one of the components of which is personal meaning. “PERSONAL sense of objects, phenomena and events, reflected in the consciousness of the subject, is presented to him through the emotional coloring of images, or their structural transformation. This, however, consciousness only emphasizes and emphasizes what is significant for the subject, and sets before him a task for meaning, understanding of the specific place in his life that the relevant objects or events occupy with motives, needs and values how exactly. The personal meaning and the dynamics of the subjective image of reality reflected in it is the phenomenological aspect of the meaning ” [5,

p.114]. This includes the entire set of the believer's emotional relationships with religiously significant objects and phenomena. In this area, the emotional significance of all relationships and relationships prepares the formation of the cognitive and behavioral aspects of activity. An example is the relationship between the problem of theodicy, the problem of sinfulness of man, his nature and the doctrine of grace as reflected by Augustine Aurelius in his Confession, which were first distinguished as especially significant philosophies of Augustine's worldview then expressed in his original concept of man. The third plane, "this is a psychological substratum of meaning — unconscious mechanisms of internal regulation of life activity. In this plane, meaningful life relationships take the form of semantic structures of personality"[5, p.114].

In the most general definition "semantic structures are transformed forms of life relations of the subject. Life meanings and more or less complex systems of real, vital relations of the subject are given to his consciousness and included in his activity in the transformed form of semantic structures, which together form a system of semantic regulation of the subject's life. This system ensures the subordination of the subject's activity to the logic of vital necessity, the logic of relations with the world; at the same time, the development and complication of semantic regulation expands the possibilities of man, arbitrarily builds his relations with the world» [5, p.126]. In this context, D.A. Leontiev gives the following definition of meaning: "The meaning as a relationship between the subject and the object or phenomenon of reality, which is determined by the place of the object (phenomenon) in the life of the subject, distinguishes this object (phenomenon) in the image of the world and is embodied in the personal structures that regulate the behavior of the subject in relation to this object (phenomenon)» [5, p.115].

Further, D.A. Leontiev distinguishes six types of semantic structures: personal meaning, understood as a component of consciousness, semantic construct, semantic installation, semantic disposition, motive and personal value. In this research, we will consider only the last, semantic structure of the individual, namely the personal value. Personal values are genetically derived from the values of social groups and communities, in the case of a religious person, these will be the religious values of the religious group in which the person is included and within which the person develops. Selection, appropriation and assimilation by an individual of social values is mediated by his social identity and the values of reference groups. Personal values act as carriers of social regulation, rooted in the structure of personality. Values are experienced as ideals — the final benchmarks of the desired state of affairs. Values, sustainable motivational formations or sources of personal motivation. «Their motivating action is not limited to a specific activity, a specific situation, they correlate with the life of a person as a whole and have a high degree of stability; a change in the value system is an extremely crisis event in the life of a person"[5, p.225].

Accordingly, religious values, embodied, first of all, in written sources, oral tradition, transformed into personal values, establish a semantic relationship between vital objects and phenomena of reality and the inner world of a person. Indicate the relationship between "due", "desired" and "cash", the actual state of affairs. These are the internal constants of the being of the personality, which determine the behavior of a person not only in specific manifestations of religious activity, but in general the behavior of a person.

To summing up, it can be said that a religious personality is formed in its surrounding religious environment, being involved in activities that are organized to meet religious needs through the achievement of significant religious goals. The totality of objects and phenomena, one way or another involved in this activity, and the totality of relations to these objects or phenomena form the life world of the individual, where, accordingly, religious values play a dominant and decisive role. Religious personality, experiencing organized and spontaneous impact from the environment, especially religious, immersed in the world of their own life relationships that reflect its caring, vital, spiritually important links with religious objects and phenomena. These effects, realized in these life relations "are refracted through a set of internal conditions of the individual" which can be understood as a set of semantic structures of the individual, which are transformed forms of life relations.

The dynamics of the semantic sphere of a religious person can be considered in the context of religious conversion, which can be understood as a process leading to the internal integrity of the believer — the integrity of the views, beliefs and orientation of the individual, and the integrity of the whole system of meanings. This often occurs in the form of a more or less deep and prolonged crisis associated with the experience of their imperfections and imperfections of the world. The crisis involves the destruction of the existing picture of the world, the inner existence of man, his relationship with the world, with himself and others. The realization of this can be facilitated by one's own reflexive activity— "Deep thinking extracted from secret chasms and gathered" in front of my heart's eyes "all my poverty" [6, p.111], or some particularly significant event, deed, action. A person meets with the impossibility of continuing "to measure the world with the old measures", to adapt the existing ideas with what suddenly opened through an event or awareness. "I became a great mystery for myself and asked my soul why it was sad and why it embarrassed me so much, and she didn't know what to say to me." [6, p.44]. Despair, loneliness, hopelessness, duality - the attendant states of this crisis. Actually, hell for a religious person psychologically begins here in the network of these states. Personality is as if in the "interworld", on the one hand, it is the old world, where man has no place, and on the other — the world, which man for one reason or another is not available: "I have already found an expensive pearl," which was to buy, selling all his estate" — and stood and hesitated " [6, p.99].

"And again I tried, came a little closer, closer, just about the goal, grabbed it - and was not closer, and was not at the goal, and did not grab it: hesitated whether to die or live life" [6, p.111]. Here you can already see the work of the mechanisms of Self-concept, when a person needs to change the image of his own Self, in order for any of the worlds to accept it. But it is impossible to correct your image and the image of the old world, because in its totality the systems of semantic constructs already contain conflicting meanings that mediate the relationship between the world and the individual. Hence, it is necessary to overcome the conflict through the generation of new meanings. This can only happen through the deep inner workings of the mechanisms of self-consciousness, through the change of man's ideas about himself, since "in order to live and act, we need certainty, and if it is not in the surrounding reality, if every step in it is an experiment with uncontrollable consequences, and for each new day the experience of yesterday is no longer suitable, then the personality can gain certainty only in itself" [7, p.132].

The psychological state of a person before conversion can be represented precisely as a state of “value dissonance”, when two systems of values, two systems of an individual's ideas about the totality of his life events, about the world and, finally, about himself, contradict each other. In order to choose one or the other, a person must have an inner conviction in the truth of the system. This requires a certain period of experiencing the system, comparing it with other systems that presuppose the integrity of the world view. Augustine says: “...I grasped greedily the venerable Books dictated by Your Spirit, and above all the Epistles of the Apostle Paul. All questions about those texts where, as it once seemed to me, it contradicts itself disappeared, it does not coincide with the evidence of the Law and the prophets to preach it: I found out the unity of these holy sayings, and I learned to “exult in trembling” [6, p.97]. But before he got acquainted with the works of Neoplatonists, and even earlier Manichaeans, the ideas of which he professed for almost ten years. The conflict is born between understanding “what I am and what I ought to be.” The evaluation of oneself takes place according to the system of values, in relation to which the inner conviction in its truth is carried out. Hence, conversion is the result of changing attitudes and value systems, while changing The image-I am a believer, changing the attitude to myself. The implementation of this can be represented through the interaction of such structures of the believer's personality, which can be designated as I-real (“what I am now”) and I — ideal (“what I should and want to be”), this is a project “myself in relation to the world and himself.” As a result of conversion there is a transformation of the personality, the personality as if passes from one world of values to the world of other values, in which there is another defining beginning, acting as a guarantor of “my inner integrity” (E. Erikson).

In other words, I am real, there is an image of a fallen man, I am an ideal image of a man free from sin, an image of the saved. These two images, being significant for a religious person, expressed in the form of an ideal Self and a negative Self, come into conflict with the values, give rise to its inconsistency. His resolution of this conflict gets when you change the settings to yourself via setting on their activities and behavior. The culmination of Augustine's appeal is, for example, the following: “I grabbed them [the apostolic Epistles — G.M.], and in silence I read the chapter that first caught my eye: <not in feasts and drunkenness, not in bedrooms and not , not in quarrels and not in envy: put on the Lord Jesus Christ and do not turn the care of the flesh into lust. ” “I did not want to read further, and it wasn't necessary: after this text, my heart was flooded with light and peace; the darkness of my doubts has disappeared ”[6, p.112]. The system of meanings is closed, thus ensuring the integrity of the perception of the world and himself. On a conscious level, according to V. V. Stalin, this happens through the implementation of the act. In the above example, the act of choice made by Augustine in favor of the true Christian faith can be considered an act.

Thus, an activity organized in accordance with moral and ethical religious norms is a way of adjusting the self-concept. These norms, in turn, are included in the system of meanings of the personality and are connected with the evaluation function of the self - concept. The life force of these norms is based on religious faith, faith is closely connected with beliefs, and beliefs are personally significant constants the inner world of man. Achieving consistency in the process of conversion, the believer attains personal identity, which is characterized by a formed set of personally significant

things, for him goals, values and beliefs, in accordance with which the believer structures his life. Such a personality is characterized by a sense of direction and meaningfulness of one's own life and a sense of the presence of a sense of the surrounding reality, a feeling of "the justification of one's existence" (A.N. Leontiev).

Conclusion

In the process of religious development, one of the stages of which is religious conversion, a system of meanings is being built that allows for the most holistic "vision" of the world and of oneself. Activation and functioning of this system is impossible without a set of personal meanings, which arises under the influence of the relations of the personality, into which it enters in the course of its life activity. One of the main relationships in this process is occupied by the relationship of the individual to God. The semantic system of a religious personality is formed as a result of a functional relationship between religious experiences of a person and religious symbols represented in a given religious environment. Hence, the perception of oneself is always associated with correlation with stable and significant images of a person in a given religion (for example, the image of a sinful person or a holy person), carried out through the process of identification (or comparison and attributing himself to the object being compared). On the basis of the system of meanings, an individual's value system is formed, which plays an organizing and orienting role, both personally and socially. But every time the system of values appears as an aggregate of meaningful relations, meaningful for the society or one or another religious group, and, therefore, an individual included in them. On the other hand, the personal meaning of all the above relations of the individual, including the relationship of the individual with God, arises in the real life of a person, reflecting the relationship of goals and circumstances of the actions to the motives and goals of the activity. "However, in the structure of consciousness, personal meaning enters into new connections with other components of consciousness and expresses itself in meanings and emotional, sensory experiences (sensory fabric)" [8]. Hence, personal meanings, arising in the process of interaction with the surrounding reality, in the minds of the individual acquire their uniqueness and personal significance.

REFERENCES

- [1] Rubinstein S.L. Selected philosophical and psychological works. M., 1997. [in Russian].
- [2] Yablokov I.N. Religious consciousness // Introduction to general religious studies. M., 2001. [in Russian].
- [3] Rubinstein S.L. Self-consciousness of a person and her life path // Psychology of personality. Texts. M, 1982. [in Russian].
- [4] Leontyev D.A. Psychology of meaning. M, 2003. [in Russian].
- [5] Person. Philosophical encyclopedic dictionary. M. : Science, 2000. [in Russian].
- [6] Avgustin A. Confession. M, 1992. [in Russian].
- [7] Abul'khanova K.A. Personality as a subject of life's journey // Time as a factor in the development of personality. Minsk, 2002. [in Russian].
- [8] Stopin V.V. Self-consciousness of man. M., 1983. [in Russian].

Мулдашева Г.Б.
**ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА
И РЕЛИГИИ**

Аннотация. В данной статье рассматривается сущность формирования религиозной личности как совокупность связей и познавательных, эмоциональных и действенных отношений с явлениями, объектами религиозной жизни. Отмечается, что мир верующего формируется в рамках религиозной деятельности. Сделан анализ, как ценность может выступать как руководящее начало при активности самого субъекта религиозной деятельности. Проанализировано понятие «смысловая связь» через дилемму: грех-покаяние-спасение.

Изучение соответствующей литературы по теме, позволило сделать вывод, что отношения личности с Богом, возникает в реальной жизнедеятельности человека, отражая отношения целей и обстоятельств совершения действий к мотивам и целям деятельности.

Ключевые слова: личность, религиозное сознание; религиозная вера; религиозное знание; религиозная ценность; мир верующего; смысловая связь; феноменология; ценностный диссонанс.

Мулдашева Г.Б.
**АДАМ МЕН ДІННІҢ ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ
ОНТОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада діни тұлғаның қалыптасуының мәні діни өмірдің құбылыстарымен, объектілерімен байланыстар мен танымдық, эмоционалды және тиімді қатынастардың жиынтығы ретінде қарастырылады. Сенушілер әлемі діни қызмет аясында қалыптасады. Құндылық діни іс-әрекеттің субъектісінің белсенділігінде жетекші бастама бола алатындығына талдау жасалды. "Мағыналық байланыс" ұғымы дилемма арқылы талданады: күнә-өкіну-құтқару. Тақырып бойынша тиісті әдебиетті зерделеу жеке адамның Құдаймен қарым-қатынасты іс-әрекеттер жасаудың мақсаттары мен жағдайларының қызметтің уәждері мен мақсаттарына қатынасын көрсете отырып, адамның нақты тіршілік әрекетінде туындайды деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: тұлға; діни сана; діни сенім; діни білім; діни құндылық; діндар әлемі; мағыналық байланыс; феноменология; құндылықтар диссонансы.

UDC 339.13

IRSTI 03.20

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).76

Satdykova Nazeket Narimanovna**Gymnasium № 42 "Akhnyat", History teacher
Republic of Kazakhstan, Uralsk city.**

E-mail: nazken76@mail.ru

**SHANGEREY CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF KAZAKH
CULTURE**

Annotation. The article considers the creativity and socio-political activities of Bukeev Shangerey, he was a classical poet, public figure, translator, thinker who has his own position in Kazakh history, and who made a significant difference in Kazakh literature. During his life, he built beautiful and elegant houses, madrasa, school, and mosque from wood and stone, where he paid attention to the education of his relatives' children. He's the public figure who planted trees, cultivated gardens, cultivated crops and bred purebred cattle, paid special attention to art, science, education, and literature.

This poet translated the works of Russian classics such as M. Lermontov., Gogol N.V. In addition to mastering the Russian language, Shangerey mastered the Persian, Turkish, and Arabic languages at the Muslim madrasah. The French language is the one that he knew well. In 1911-1913, when the issue of publication of the "Kazakhstan" newspaper was raised in Uralsk city by the organization of Kazakh intellectuals, it was Shangerey who was very excited, encouraged, and provided financial assistance.

In addition, Sh.Bukeev's contribution to the culture of the Kazakh people was his bringing the best of the technology of that time - the art of photography - to Bokei region already in the 19th century.

Keywords: Artist; thinker; school; mosque; art; science; education; classic; Persian; Turkish; Arabic; French; intellectual; Kazakhstan; photo; technology; newspaper.

Introduction

The relevance of the article: "Our history is a thick history, the textbook is thin and thin, but more" - our compatriot Kadir Myrzaliev would like to say, these days, while reflecting on the past of our country, which raised the flag of independence and equalized the window with others, the decisions of many historical figures return. returns to the mouth.

However, it is sad that today's generation does not know anything about them. Textbooks and special literature about the biographies of the heroes who protected the country, lived a long life in the land, and remained immeasurably quiet about many historical events, did not open their mouths, or they did not open their mouths because of the new ideology white grade was given.

The purpose of the article: Our goal in researching the work is to study, present and analyze the social-historical activity of the famous poet and thinker Shangerey Bukeev from the Bokei Horde in the end of the XIX century, the end of the XX century, and the beginning of the XX century through historical data. It is a comprehensive disclosure of the personality of Shangerey Bukeev.

Shangerey Bukeev, was a classical poet, public figure, translator, thinker, who has his own place in Kazakh history, and who made a significant difference in Kazakh literature, is worth studying. Because, in the present period, there is a new impetus to study the activities and life paths of historical figures who tirelessly served the interests of the state and the nation in the era of unprecedented political exchanges at the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

Research, presentation and historical data of the public-historical activity of the famous poet and thinker Shangerey Bukeev from the Bokei Horde of the end of the XIX century - the end of the XX century - the beginning of the XX century.

Shangerey Bukeev was born in 1847 in Zhaskus village. He lost his father at a young age and grew up without problems thanks to his grandfather's wealth. His father's younger brothers help him to grow into a man. Shangerey, who was fond of art and poetry since his youth, graduated from the Muslim madrasa in Uralsk and studied at the real school in Astrakhan. Later, he entered the cadet corps in Orenburg, where he studied Russian for two years [1,45].

Due to the education he received in Orenburg, he worked with the people while working as a magistrate in Samara province, got involved in many social and political affairs, and stood out with his opinions. After some time, he left his post and returned to his native place. He bought an estate in a place called Kolborsy, in the border region with Russia, built luxurious and architectural houses, a madrasa, a school, a mosque there, and educated the children of his relatives there.

He is also engaged in planting trees, gardens and crops. Raises breeding stock. Living alone in his home, engaged in hut building and hunting, Shangerey focused on literature, art, science and education [2; 300].

Research materials and methods

The level of historical works about Shangerey Bokeev is different. The poet's birth year, the first period of his life, the first predictions are recorded in the book "Anthology of Kazakh Poetry" published in 1940. It says that the poet was born in 1850, but in the short biography of Vali-Colom Khan published in the French press, it is stated in 1851. In 1934, Shangerey's stories were collected and the data of Nugyman Manayuly, who gave a number of information about him, was recorded from the mouths of the narrators of Aman, whom he studied, so he makes accurate and correct conclusions in his works. He writes about Sh. Bokeev's birth in 1847. The same story is reported by many scientists in the city of Shangerei. The work of Sholpanay Amanzholova, who collected information about the social and political life of Shangerey Bokeyev during his lifetime and published it in the press, is considered to be the main source of Shangerey studies. In 1997, he published an article about Sh. Bokeev called "Complete peace" in the 7-8 issue of Zhalin magazine [4].

M. Auezov is one of those who bravely penned the Shangerei novel despite being forbidden to write because of his aristocratic lineage in the Soviet era.

In volume 15 of his collection of works published in 1933 by M. Auezov [4], the poet attributes Shangerey, a public figure, to a person of the Russian nobility.

At the same time, he admires his poetic talent and evaluates him as a private, lyrical and independent poet. M. Auezov says that the poet and his poems are a "stupid, unintelligent" lyrical person [4;301], and Shangerey introduced features and idiosyncrasies that had never existed before in Kazakh literature [3;303].

Comprehensive information is provided in the works of Kh. Suyinishaliev, author of Sh. Bokeev, "Steps of formation of Kazakh literature" [5] and "Literature of the beginning of XX century" [6], compiled by K. Yergaliev. Maksat Tazhimuratov, a researcher, writer and historian, who made a significant contribution to the study of Shangerey during the period of independent Kazakhstan. In 1998, on the occasion of the 150th anniversary of Shangerey Bukeyev, he published a large-scale scientific and general monograph [6] entitled "Shangerey".

Research results

Shangerey Bokeev was a very talented person, at the beginning of the 20th century, he published many scientific works and published them in the press. In 1911-1913, when the issue of publishing "Kazakhstan" magazine was solved in the Urals by the organization of Kazakh patriots, it was Shangerey who proposed, encouraged and provided financial support for this matter. After that, he took part in many social and political affairs.

Shangerey has not yet received his appreciation as a public figure in Kazakh history. At the beginning of the 20th century, many scientific tricks were published in the press. In 1911-1913, when the issue of publishing "Kazakhstan" magazine was solved in the Urals by the organization of Kazakh patriots, it was Shangerey who proposed, encouraged and provided financial support for this matter. After that, he took part in many public and political affairs. Although there are few works of Shangerey Bokeev that have reached us, we can see from his legacy that the poet has a great influence on our written literature.

Shangerey's work is not only in poetry, but also in his life, he does nothing without surprising others.

For example, the tradition of holding a grand piano. Physshormonia has been a familiar instrument in Kazakh soil until the thirties of this century. A century ago, Zhangir had a piano specially bought from Paris. Among the aristocratic and social-political figures who continued this tradition in the Khan dynasty is Shangerey Bukeyev.

It is not a question whether this is an inheritance left by the grandfather, touched by Fatima's totash finger, or a worldly thing specially obtained from Petersburg, as it is said in the house. It is clear that the piano at the bottom of the Kolborsy bush breathed new life into the Kazakh art of singing, the part of the music that was lacking in the dombra accompaniment was now completed with the help of this Indian instrument, and the tradition of chim-chimdap tape romance began to spread within the Kazakhs.

At the same time, kushanny was a great support for the art of Kurmangazy, who poured out his soul with a marching rhythm that did not match the range of the dombra, and began to search for genre forms [3; 264].

Shangerey had the best musical ability. Even the poet wrote a song by himself. According to Sholpanay Amanzholova's testimony, Shangerey's songs are currently

being performed by Maryam Baikonurova, the daughter of the poet's Kalbergen Karambetov.

Most of Shangerey's poems come naturally to works performed by voice, such as *therme* and *zeldirme*. The main two types of poetry in these are the seven-eight-syllable poem and the eleven-syllable stanzas, which have a single melody. Another distinguishing feature of Shangerey poetry is the abundance of consonants and vowels in it, which is also used in songs.

Sh. Bukeev's cultural contribution to the Kazakh people was to bring the best of the technical work of that time - photography art to Bokei land as early as the 19th century. Taking photo - at that time was advanced, included in the category of new art forms. Nicholay II, Lev Tolstoy was one of the first in Russia to be seriously interested in the art of photography. In 1901, during his visit to the royal palace in St. Petersburg, Shangerey received one such photo device from the hands of representatives of the royal authorities.

After arriving in the country, the poet quickly learned this art and produced the picture sitting in a separate room specially equipped by himself. It is not easy to print a photo in the field, where there is no direct current source, and the plate relies on the power of light. Of the photographs taken by Shangerey, there are now about ten available, but each of them is very well preserved, as the chemical requirements were precisely met, and they were copied on video quality, thick white paper.

Shangerey's skill in this field was superior to that of many photographers of his time, compared to the fact that his own image, taken by another photographer during the poet's hiding time, could not stand the test of time and was not suitable for revival. According to her cousin Madina, she keeps guests and relatives in front of the small black box for some time. This is the life of a person who thinks that photography is not a profession, but an art.

This is because, as the skill matures, the photographer expresses his own attitude towards the object through the photo-video.

Thanks to Shangerey's photography, today we have the opportunity to feel the breath of time a century ago and study examples of nomadic and sedentary culture, such as the Summer Horde and the Kymyz Horde.

What a pleasure it is that the precious images of our figures such as Bakytzhan Karataev, Zhansha Seydalin, Gumar Karash, Gabdolkakim Bukeikhanov and Makar Zhaparuly siklyd artists are forever copied on paper! [2; 301].

Taking photo is the beginning of the road that led to large-scale holographic imaging in the world, that is, to today's television. According to Sh. Amanjolava, Tsar Nicholay himself gave Shangerey the photo apparatus [1, 302].

At the end of the century, there was also a big upheaval in clay art - the American inventor Thomas Alva Edison in 1877 invented a device that records and reproduces sound using magnetic tape.

This sound recorder, called "phonograph" by the inventor himself, opened the way for the first time in the history of music culture to record an Indian artistic work on tape and distribute it in several versions.

Shangerey, the first professional photographer on our national soil, immediately responded to this news - he got a phonograph, which few people in the world can

afford, and brought it to the village. According to anecdotal evidence, Shangerey used to teach and record the voices of his family, songs, and even works he translated into Kazakh from Lermontov on the phonograph. Therefore, Makar, Alikey along with healthy mountain runners, the singers-drummers like Seyit of Utemis, Iskender of Kashkar, Iskender of Shyntas, Gendashi of Myshai, and Iskagy of Zhakyp, who are competing in the same region, will be able to hear the tunes and songs of the clowns like Shomat and Keset. Thus, the non-musical direction of phono culture, which teaches artistic speech, records theatrical scenes, and complete compositions, is optimally used.

In a short period of time, Shangerey and Gumar used the opportunity of the phonograph to collect instructions for oral literature, and thus to create the "Literacy Archive" as they called it, compared to the systematic publication of textbook collections that were relevant for their time, such as "Shayr", "Kokseldir" [3; 268].

The most valuable part of the poet's phono-culture for today's generation is, of course, related to the collection and mastering of our musical heritage. If the Shangerey phonograph had been preserved, today's generation would have heard the natural voice of well-known representatives of the clay art, music researchers would have found the default performance of many of our songs, and the phonograph we would have been the connecting link between the skilled producer-performer and the listener have understood how much he was able to influence the style of performance, how the song, which was sung before, and how it changed before recording. Chaliapin's and Caruso's voices, which were once recorded in countries with advanced culture, would be cleaned and copied into stereo sound, creating a new sound space.

No matter, the source of our national phonograph culture - the Shangerey Phonograph was once owned by P. I. Pashina, A. Zhemguzhinov, A. F. Eichhorn, V. A. Mashkov, G.I. The instruments used by researchers like Giesler to record Kazakh songs are not available to us today.

In 1917, when the tsar abdicated and the political will of the people came to power, Alikhan Bukeikhan also had one idea to make Shangerey the head of the country, and perhaps make him a khan. It is not known how the poet himself viewed this intention. However, from the point of view of scientific-factual comparison, the time when Shangerey was most actively involved in public affairs corresponds to the last period of 1909.

Shangerey was involved in the affairs of small-scale government in the country earlier. It is vain to say that in the later Renaissance period, Shangerey became private, walked on foot, and lay down in his sleep like a squire. The poet did not give up being a complete scholar in the work he had done in front of him. He is an experienced judge who is well versed in Shari'ah law and has been directly involved in the proceedings of the Public Prosecutor's Office (Civil Court), which examines and judges civil cases. Only the most difficult arguments are presented. Shangery held her hand, but the crowd did not kiss her head. However, if he goes to the market to shoot, people will buy gold. Because one of them is like a herd, it's a good idea. Although Alakan did not do menial work because he was old, Shangerey was interested in farming from an early age. Since November, he is free to hunt, chase the enemy, fight, and eat. If he was more skilled than him, he would be a master of artefacts. But the aristocratic teacher, kirpiyaz, konil tügel - could not turn away. On the other hand, cultan mald's 40 calls and 40 returns did

not stop the angry race. It is especially important for princes to adjust their hair. Tulpard'i ranit'in from kul'Inshag [9, 52b] .

One can say that Shangerey's work is a mirror of his life. His thoughts on life, including various aspects of social life, love, friendship, spirituality, nature, phenomena, art, education, science are the twin of his creativity. His social thoughts and ideas are sometimes created in accordance with the reality of life, and sometimes they are disturbed by longing for the past. He puts his own spin on the surroundings and accepts the changes in the world with sadness. The old people, the old zaman, the old rich are no longer there. It is feared that such men will no longer reproduce.

In 1918, Shangerey Bokeev first visited Kölborsin and settled in Zhaiyk city [10; 266].

Abdol Bokeev, the author of the events of these years, himself told us that in January 1918, Shangerey, together with his cousin named Bakhsh, went to the Akbakai meadow in the hands of the Aktars, to be treated by the doctor Dauletshe Kusepgaliyev. "Soon, the company's voice will be heard, and Gabdolgaziz Musagaliyev and others will be accused of it," he wrote. S. Zimanov, S. Dauletova, M. Ismagulovs come and go.

There is no data that would allow us to look directly into the life of the poet after the fall of Alashor. The only one written by Nugyman Manayuly is "Shangerey died of leprosy in January 1920, in the village of Dauletshe, son of Kusepkali, in Akbakay, Zhympity district."

In any case, one of the famous Kazakh poets, who went down in history with his own name without his surname, the right-wing singer of the era, the mind of the poets, the poet of the poets - the heart of Shangerey, stopped beating at the age of seventy-four years.

Shangerey translated Lermontov's poem "The Fugitive". "The Fugitive" was published in 1838. A year ago, the poem of a very young man, who impressed the pioneer community with his single title "Akyn elimine", in addition to his liberating spirit, delighted the audience with his poetic power, brevity, and beauty. Some of the authors of Lermontov's work assume that the poet, while writing this work, copied the book "The Road Leads" by a French poet who was published in those years. During his stay in the Caucasus in the 20s, he heard a song of the Kabard-Sherkes people. It is special that the song depicts young soldiers who are trying to escape from the community because they have survived the war with the enemy. Now some researchers point out that the similarity between this legend and Lermontov's poem is only due to the unity of spirit and similarity [11, 71].

If we say that Shangerey translated his poem usually, a poet-writer looks at the art of translation as a skill. Also, he goes to collect food without drinking, to "take a break" from the genres he is constantly busy with. One of the most important tasks of the art of translation is literary education, that is, to introduce the community, especially the "exploded" young people in the literary village, to the best models created by the world literary process. No matter which of the motivations, the writer first of all looks for a pen whose nature is close to his own, harmonious, harmonious, harmonious. From this point of view, there are quite a few things in common that bring Lermontov and Shangerey closer together.

Both of them considered their own art. That's why both of them show their own pioneering spirit, which they chose for their book like a single paddle in their life.

There are a lot of things that have not been explained about Shangerei's social and political views and activities. The data is useless. The materials given by the historian Mustafa Ysmagulov are preserved in the West Kazakhstan regional history museum in our city. There he fell in love with Ainek Eralieva, who was brought up by Shangerey as if he were his own daughter. According to Osy Ainek Yeralieva, according to the recorded information, it appears that Shangerey beheaded a group of famous people of the region in his house. Bakytzhan Karataev, Gabdulgaziz Musagaliyev, Gumar Karash, Eleusin Buirin and it was Sembaev and Mustafa Kokebaev and Salingerey Nuralykhanov, who are in close contact with the well-known Azerbaijani educator Nariman Narimanov, came from Astrakhan. In one of the events, Shangerey tells the audience about the issue of publishing Kazakh language. He even suggests the name of the magazine.

The religious group gathered at the public meeting in Bokei decided that it is necessary to inform the people about the state of Aman and to further develop the cultural and educational activities. In September 1910, Eleusin Buirin, the people's teacher of Ishki, applied for the permission of the Uberinian leaders to publish the newspaper. Then the governor, who decided to satisfy the request of the right-wing governor, issued a license in January 1911, which gave permission to publish a Kazakh newspaper once a week with the name "Kazakhstan" with Russian addition.

The program of the newspaper includes government decrees, public issues, agency telegrams, local news, stock exchange, fire chronicles, various external and internal messages, news of events. The first two editions were published by the Okur and Apresyants publishing houses in Astrakhan. Editor E. Buirin, with the support of local Atar publishers, made contacts with Caucasian newspaper publishers due to difficulties in newspaper publishing. Taghiev from Haji Zeynelgabi in Baku donated 1000 com to the publishers of "Kazakhstan" newspaper. However, the production of razet was transferred to the city of Ural due to financial difficulties [12;17].

However, during that chaotic time, around 1917, he left his home in Kölborsy and moved to a place called Akbakay in the current Karatobe district. There, he isolated himself from the turmoil, battling his illness alone. He passed away from tuberculosis in January 1920 in Akbakay. The spiritual significance of the poet's life journey was likely influenced by the library established by Jangir himself during his time in the Orda. Until the 1860s, there were no libraries in the Bokei Khanate aside from the khan's own collection. Graduates from the Orenburg Cadet Corps had no opportunities to study in the steppe for a long time. To address this situation, the General-Governor recognized the need for a library and allowed subscriptions to periodicals and religious literature. By January 1, 1891, under the Temporary Council, the library had a collection of 592 volumes and 227 works, and the library's resources continued to grow each year.

Thus, the Bokei Orda became a center of material and spiritual culture for the Kazakh people. In 1841, the first Kazakh school teaching Russian subjects was established in the Orda, aimed at training future leaders who would study in educational institutions in the inner cities. The children of the noble class, like Shangerei, could not fully benefit from this opportunity. According to researchers of Orda history, such as Mereke Qulkenov, Rakhymzhan Otarbayev, and Qabdeshtayev, the future poet Jangir was educated in this school.

In the mid-1850s, when Shangerei reached school age, about thirty children studied in the school (officially referred to as a "uchilishche"). Until 1848, the school was funded by the khan's treasury, and later it began to be financed by 1,400-1,500 silver tenges collected annually from the population. Those from poorer families were accommodated in a dormitory system and studied at the school, while others commuted from home.

There is no specific data on the exact age at which students were accepted, but archival documents indicate that "students' ages ranged from nine to twenty-two," suggesting that children were likely accepted starting at nine. Based on this, Shangerei would have attended school around 1856-1857. The school, established in 1841, operated under a four-year curriculum until it was restructured in 1879. This is evidenced by the fact that the first group of students admitted in 1841 included notable figures such as Mukhammed-Salyk Qabazhanov, Makash Bekmukhambetov, Sultan Shalabayev, Myrzagali Sangyrykov, Yusup Niyazov, Sultanmakhmut Zhantorin, Arystangerei Bokeikhanov, and Zulkarnay Nurlikhanov, who entered the Orenburg Cadet Corps in 1845. Therefore, the school had a four-year duration. Accordingly, Shangerei would have completed it around 1860-1861, at the ages of thirteen to fourteen.

Researchers have differing opinions regarding the poet's final education. Nughiman Manayuly writes that Shangerei entered the Orenburg Cadet Corps but left it two years later without graduating. This information has been accepted by recent researchers and included in subsequent article collections.

Kazhym Jumaliev fully accepts Manayuly's data, stating that Shangerei graduated from a real school in Astrakhan, but he added some details from his side. Mukhtar Auev writes that he "studied in a school preparing military officers, such as the real school and the cadet corps" [3, 297].

Recent researchers, including Nabiiden Aulaliev, support the idea that Shangerei did not attend a real school but rather the Astrakhan Gymnasium. These two pieces of information are mostly speculative. Generally, the noble lineage did not study at a real school. This semi-military educational institution trained minor officials, and individuals from the general populace could apply, while the noble class and their descendants were directed towards the Cadet Corps. It is likely that Gubaydolla helped Shangerei secure a place in the noble class by serving the Tsar within Russia itself. According to Manayuly, Shangerei served for a short time in the Samara region under the guidance of his brother Gubash. Kazhym Jumaliev, who was well-acquainted with the historical information about Shangerei, added that the poet would soon return to his homeland, acquire land, and be registered in the list of nobles in the Samara region. Shangerei was the second person from the Bokei lineage to join the noble class under the patronage of the Tsar. The first was Jangir Bokeuly himself, who received this title 17 years after ascending the throne in 1840.

Conclusion

Although Shangerey Bukeev's works have reached us, we can see that the poet was a great representative of our written literature, even though his small legacy. Shangerey is a great lyricist who wrote mostly love and nature lyrics. He is a poet who

was nourished by the rich heritage of oral literature of our people, Russian Tatar literature.

Shangerey Bukeev was a teacher, adviser, thinker of many cultural and political figures, sympathizer, support of his relatives, and most importantly, he was a secretive, talented poet, great thinker who worked hard for the country.

The researchers estimated that Shangerey's unique feature, that he kept away from society, gathered only artists in his neighborhood, and spent his life alone in his own place, was called "individualism".

Shangerey Bukeev wrote about life, longing for the old times, science and education, love, friendship, hut, natural phenomena, his own life: "Brother, you are more intelligent", "One day, my heart is young", "Kheyil atyp kuliya", "Kosayak", "There are poems "The passage of life", "Deceitful liar".

In his poems, the poet Sh. Bukeev, urging young people to study science, wrote:

Science is a bit more extreme,

Every inexhaustible branch has fruit.

Every art is a result of that fruit.

Edison was the scientist who did it

A lazy person who cannot read is not as ignorant as us.

Many people are hungry from the bottomless river.

REFERENCES

[1] Amanzholova Sh. (1997). Bütün bitim [Complete settlement] (article).- Almaty, Zhalyñ, No 7-8. pp. 290-308. [in Kazakh]

[2] Tazhimuratov M. (1998). Şañgeri [Shangery] (creative life). - Almaty, Country, - 335 p. [in Kazakh]

[3] Auezov M. A. (1984). Jyрма томдық шығармалар жинағы [Collection of twenty- volume works]. Volume Articles, reviews. - Almaty, Writer, 328 p. [in Kazakh].

[4] Suyinshaliev Kh. (1967). Qazaq әдебиетінің қалыптасу кезеңдері [Formation stages of Kazakh literature]. (Early period to the end of the 19th century).-Almaty: "Kazakhstan",384 p. [in Kazakh].

[5] K. Ergobek. XX ғасырдың басындағы әдебиет [Literature of the beginning of the 20th century]. (Chrestomatic oqutool).-Almaty, Education, 1994. -352 p. [in Kazakh].

[6] Kirabaev S., Asyl U., Kurmanbay G., Duysebaev S., Harunova B. (2006) Qazaq әдебиеті (XIX ғасыр) [Kazakh literature (XIX century)]. - Almaty, School,-376p. [in Kazakh].

[7] Maksat Taj-Murat. (2004). Ğūmar Qaraş: ömiri men шығармашылығы [Gumar Karash: life and work]. - Aktobe, "A-Polygraphy" LLP,-384 p. [in Kazakh].

[8] Rysbekov T.Z. (2001). Bökei Orda тарихы [History of the Bokei Horde] - Ural, 2001.

[9] Birimzhanov B.K.(2017). Bökei Ordasy [Bokei Horda].- Ural, 220 p.[in Kazakh].

[10] International scientific-practical conference Şejire tünğan qūt –meken [The place where genealogy is born]. Materials - Khan's Horde, 2016. [in Kazakh].

[11] Kazakh literature Bökeevter әулеті және құнды суреттер тарихы [The Bokeev dynasty and the history of valuable paintings], 14. 02. 2020. No. 4, p. 8 [in Kazakh].

Сатдыкова Н.Н.

ШӘНГЕРЕЙДІҢ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тарихында өзіндік орны бар, ал қазақ әдебиетінде сара жол салған классикалық ақын, қоғам қайраткері, аудармашы, ойшыл–Шәңгерей Бөкеевтің шығармашылығы мен қоғамдық-саяси қызметі туралы баяндалады. Өз заманында ағаштан, тастан сәнді де сәулетті үйлер, медресе, мектеп, мешіт салғызып, онда өз туыстарының балаларын оқытуға көңіл бөлген. Ағаш отырғызып, бау-бақша, егін салумен де айналысқан және асыл тұқымды мал өсірген қоғам қайраткері өнер, ғылым, білім, әдебиетке ерекше ден қойған. Орыс классиктері М. Лермонтовтың, Н. В. Гогольдің шығармаларын аударды. Шәңгерей орыс тілін меңгерумен қатар, мұсылман медресесінде парсы, түрік, араб тілдерін қоса меңгерген. Әсіресе жетік білгені француз тілі болады. 1911–1913 жылдары қазақ зиялыларының ұйымдастыруымен Оралда «Қазақстан» газетін шығару мәселесі көтерілгенде бұл істі ұсынып, жігерленіп, әрі қаржылай көмек берген де осы Шәңгерей болатын. Сонымен қатар, Ш.Бөкеевтің қазақ халқы үшін мәдениетте қосқан үлесі оның Бөкей жерінде ХІХ ғасырдың өзінде-ақ сол заманның техника ісінің үздігі – фото өнерін әкелуі.

Кілт сөздер: Қайраткер; ойшыл; мектеп; мешіт; өнер; ғылым; білім; классик; парсы; түрік; араб; француз; зиялы; Қазақстан; фото; техника; газет.

Сатдыкова Н.Н.

ВКЛАД ШАНГЕРЕЯ В РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация. В статье рассказывается о творчестве и общественно–политической деятельности Шангерая Бокеева–классического поэта, общественного деятеля, переводчика, мыслителя, который занимает свое место в истории казахского языка, а в казахской литературе проложил свой особенный путь. В свое время он построил роскошные и архитектурные дома из дерева, камня, медресе, школу, мечеть, где уделял внимание обучению детей своих родственников. Общественный деятель, который также занимался посадкой деревьев, садоводством, земледелием и разводил племенной скот, уделял особое внимание искусству, науке, образованию, литературе. Он переводил произведения русских классиков М. Лермонтова, Н. В. Гоголя. Помимо владения русским языком, Шангерей также овладел персидским, турецким и арабским языками в мусульманском медресе. В совершенстве овладеет французским языком. В 1911–1913 гг. казахская интеллигенция подняла вопрос о выпуске газеты «Қазақстан» в Приуралье.

Кроме того, Ш. Бокеев владел искусством фототехники в Букеевских землях еще в ХІХ веке, что стало особенным вкладом в культуру казахского народа.

Ключевые слова: Художник; мыслитель; школа; мечеть; искусство; наука; образование; классик; персидский; турецкий; арабский; французский; интеллектуальный; Казахстан, фото; техника; газета.

UDC 821(091): 82-131

IRSTI 03.01.06.

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).77

G.Narymbet^{*}, S. Zhanbolatov, Zh.Tashtanov**M.Auezov South Kazakhstan University
Shymkent, 160012, Republic of Kazakhstan
^{*}Corresponding author: n.gulnur_85@mail.ru**

Email: n.gulnur_85@mail.ru

**THE ROLE OF THE "FOUR KARASHA BI" SYSTEM IN THE STATE
STRUCTURE OF THE ULUS OF JOCHI IN POWER**

Annotation. Without knowing the history of the Jochi Ulus, it is impossible to understand the history of Kazakhstan. Despite the large amount of material on the history of the Golden Horde, not all aspects of its history are sufficiently covered. In the course of the article, the power of four biys in the Jochi Ulus was determined. The historical role of Nogai, Yedigei, Mamai and the three Amirs of Bekterbek, who ruled on a par with the khans, and bore the actual khan's throne in the Golden Horde, is analyzed. One of the functions of bekterbegi was diplomacy, and although the correspondence was officially conducted on behalf of the khan and on his behalf, the main negotiations were conducted by Uluk Karashi Bek himself, discussing the terms of the treaties and instructing the ambassadors. Judicial power, especially in secular matters, is concentrated in the hands of the great Amir. In addition, Bekterbek continued to rule one of the Golden Horde's uluses. All this made Karachi bey not only one of the Karachi Beks or the amir over the amirs, but also the closest assistant and vizier of the khan, a key figure of the state, who held in his hands all areas of control of the military system of the empire. Such power allowed the most prominent of them (Mamai and Ediga) to independently manage the Horde in certain periods of history with the nominal participation of the khan. The significance of the article itself can serve as a basis for choosing the content in the study of any historical personality, acting as a standard for a developed structure of knowledge about personality.

Keywords: Khan; Karasha; Bekterbegi; tribe; Amir; vizier; council of biys; document.

Introduction

In order to understand the political structure of the state structure of the Zhochi dynasty, it is necessary to understand the system of "four qarasha biys". The study of the period of the later Zhochi dynasty opens the way to understanding the construction of the Golden Horde as one of the largest states of the Mongol Empire. Each state of the later Golden Horde had different elements. At the lower level of the Zhoshi Ulus state, there was an ordinary subordinate population. For example, Turkic people and Finno-Ugric people living in the Khanate of Kazan did not belong to the descendants of

Genghis Khan. At the same time, it is possible to add Bashkirs, Mordovians, etc. nationalities and Ulus in this example.

At the highest level of the Golden Horde, there was a person in the position of khan in this state. There were several nobles and officials and tax collectors under the khan's supervision. They were directly subordinate to the khan. As it is known from the written documents of the Khan of Kazan, Sakip Girei, the khan had several types of employees under his supervision, judges, postal workers, customs officials [1].

At the same time, the work of tax collectors played a very important role. In the state as a whole, the khan was not necessarily the most influential position. The council consisting of "Four qarasha biys" played an important role in the administration of the state. They were called the Duan Council. The most important state issues were resolved here. They even elected and replaced the khans in the Mongol states. Not a single decision of the khan was accepted if it was not approved by the qarasha Council of Biys. They confirmed the decision by making their own seal along with the Khan's seal. These four rulers controlled the army and ruled. The leader of these biys had the same level of authority as the khan. As a vivid example of such biys, we can mention the Edige biy. Edige had a great authority and had a decisive opinion in the appointment of khans in the Golden Horde. Talai Khan was elected at the suggestion of Edige. The four biy systems in the Golden Horde were studied only in the 19th century in the study of V. V. Velaminov-Zernov [2]. The main features of the study of the later Golden Horde Qarasha biys:

Etymology

1. Number four
- 2 The ruler is the leader of the tribe
- 3 Deputy leader
- 4 Beilerbey is the most important of the four biys
5. Bailerbi "army commander
- 6 Four qarasha biys elected the Khan
- 7 Four qarasha biys performed the ceremony of enthronement of the new khan
8. Corresponds with foreign rulers
9. Select and approve documents
10. Religious guardians

As for the term Qarasha, there are different opinions, in fact, according to Abilgazy, it means an official among the Kazakhs and Kyrgyz. Generally, there is the phrase qarasha people, and in our opinion, it means the representative of the people, representing their interests, or, in modern terms, the people's desire. It must have been said in this meaning.

Relevance. To show the important role of the "Fourth of qarasha biys" institute in the state structure of Zhoshy.

Its purpose and tasks are to determine the political state system and development trends of the Golden Horde. Its main tasks are to describe the history of the Golden Horde as state education.

-Analysis of the social structure of the Zhoshy Empire, consideration of the "Four qarasha biys Institute" as the main management system in the Golden Horde state.

Materials and methodology

Historical comparison and analysis methods were used in writing the article. Systematization, comparison, summarization and other methods were used in the research, analyzing historical data. Statistical methods were also shown during the writing of the article. At the same time, references were made to research materials of our country and foreign historians within this topic. The historiography of sources in the history of the Golden Horde is very large. They are written in many languages - Russian, Greek, Latin, Czech, Arabic, Armenian, Turkish, Persian, Georgian, Mongolian, Chinese and others. In addition to narrative sources (historical chronicles, travelers' notes), there are documents preserved in the form of khan decrees, samples of official correspondence, as well as archaeological data in the form of material culture and art monuments. The study of the history of the Golden Horde began in the 18th century. The "Kazan Chronicler" was interested in the question of the creation of the Golden Horde. Some issues of the history of the Mongol Empire historians of the 18th century - also mentioned in his works. The yearbook of the later Golden Horde is Jami al-Tauarih. The author of this work is Kadyrgali Zhalairi. His work opened the way to understand the significance of the Four Qarasha biys[3]. In this direction, the writings of Rashid-ad Din were not left out. [4]

The well-known historian Karamzin "gave a significant place to the history of the Golden Horde in the history of the Russian state. Karamzin was mainly interested in Russian-Tatar relations. Karamzin's point of view aroused great interest in the history of the Golden Horde. [5] It can be said that most of the Russian orientalists did not pass by the problem of the Golden Horde in their research. They were especially deep into this topic. by V. V. Zernov [7] and A. K. Markova. The numismatics of the Golden Horde play a very important role in the study of the history of the Zhosy dynasty. It became known through the publications of M. Fren[11] in the study of the state structure of the Golden Horde. Also, the data of the traveler Sigmund Von Herbertstein, who is a well-known source of data from the works of foreign scientists, were taken [14]. We made references to the role of Nogai as Mamluk sources in Arabic from the writings of Ibn Khaldu[13] and the data of Ibn-Fadlakh al-Umari[15]. Discussion. After traveling to Russia, Sigmund Von Herbertstein wrote as follows: in 1517-1526, he pointed out the four advisers of the Tatar kings and wrote that their advice was taken into account when deciding important issues. corresponds to , baryn, argyn, kypchak) [15] According to the records of Essebusear during the reign of Sakip Girey Khan in the Crimean Khanate, there were ruling tribes of Sukch, baryn, argyn, and kypchak.

Research Results

Table 1. The ruling tribes of the Golden Horde

Year	Sources	Shyryn	Baryn Siljivut	Arghyn	Kypsha	Mamghyt Mansur mansur ogly
1508	СИРИО	Ш	Б	А	К	М
1517	95	Ш	Б	А	К	М
1517	СИРИО	Ш	Б	А	К	М

1526	95	Ш	Б	А	К	М
	Herber-	Ш	Б	А	К	М
	stein	Ш	Б	А	К	М
?		Ш	Б	А	К	М
		Ш	Б	А	К	М
1551	Карамзи	Ш	Б	А	К	М
1552	н		Б	А	К	М
1551					К	М
	<i>Es-seb</i>					
1552	<i>Tarih-i</i>					
1551	<i>Sahib</i>					
1601	<i>Giray</i>					
1632	<i>Han</i>					
	<i>Umdet</i>					
	<i>üt-</i>					
	<i>tevarih</i>					
	Broniew					
	ski					

In one of the well-known sources of A. Kurbsky, called the history of Ioan the Grozny, four Qarasha biys are mentioned, but their number is not mentioned. [16]. One document is cited by Velyamin-Zernov. This document is a translation of a document given by Khan Adulatif of Kazan, in which the four ruling tribes in the Khanate of Kazan were named as Shuk, Baryn, Argyn, Kipchak [17]. Velamiov-Zernov, as another example, named the four amirs Ahmed, Orakh, Sadir, Agyni from Kazan Muhammad Amin in 1469, Shaybanid amir Mamyk. They say that their names appear in the documents as supporters of the seizure. However, Mamyk threw four biys into the dungeon and began confiscating all the merchants' property. One of the only sources outside the Crimea is the chronicle of the Later Golden Horde. He was one of the princes [3]. He ruled as a representative of the ruling tribe of Zhalayr. And in the last chapters of Rashid ad Din's work, there is a part devoted to the events of the Kasym Khanate.

According to this work, it is said that there were four ruling tribes between 1600 and 1610, during the reign of Oraz Muhammed. These tribes are identified as Argyn, Kypchak, Jalayir and Mangit, according to Velyaminov-Zernov, according to the writing Karachi bi means an official, a subordinate among the Nogai. He is the Nogai leader Ismail bi. It is concluded that the term karachi means that he is a person in the service of Moscow. But this means that Velyaminov-Zernov did not understand that the Nogai leader was not considered equal to the descendants of Genghis.

Even if he means that the Nogai leaders descended from the head of Edige, for example, the Nogai lord Bolek Bolat 4 tells Ivan in 1556 that "Ismail was the prince of Yedigeh in the previous years, and Yunus was like Nuraddin." In fact, there were several Mangit uluses, and each of them was considered a separate ruling tribe. Because each of them ruled in a separate state. For the Crimean Khanate, the titles of the ruling tribes were known as kalga and nuraddin. The term kalga was used as the title of the successor of the Crimean khan. In the documents cited by Lashkov, the elder of the clan was called bi

in the Shiryn tribe, the next title was called kalga, the third title was called nuraddin, and the last ones were called sir. , and it is written that gentlemen played an important role [18].

According to this document, Kalga and Nuradin had their own clans, one belonged to the Khan, and the other belonged to the Shiryn tribe. According to Velyaminov-Zernov, the title Nuraddin was named in honor of Yedige's son Nuraddin. Another feature of the ruling biys of the later Golden Horde was that the leader of the four biys was called the "Dance of the Judges". According to Es-seb-us-seyar, among the documents of the Crimean annals about the Later Golden Horde, the Sukuk tribe was the leading ruling tribe and led the army, while the Argyn and Barin Kypchak tribes led the left wing. There are reports that the descendants of Genghis are usually invited to rule as khans. For example, it is said that Menli-Kerey was called to rule the Crimean Khanate. After four tribal biys elected the Khan, the ceremony of raising him to the Khan was held. As noted by the traveler Schiltbeger, "when they elect the Khan, they put him on a white felt and lift him up three times. After that, they lift him up around the tent and place him on the throne with a golden sword in his hand. After that, according to tradition, everyone swears to him" [18]. Another aspect of the activity of the Karachay judges is their diplomatic correspondence with the rulers of foreign states, as evidenced by the correspondence between the Ottoman state and the Moscow principality.

These letters have been preserved in Russian and Turkish archives. As mentioned above, no decision or decree issued by the khan had legal force without the seal confirmation of these Karachay judges. The works of the Mamluks' offices about the later Golden Horde period revealed that the information about the power of the four judges in the Ilkhanate was also in the Iranian state. shows. In the data of Ibn-Fadlakh al-Umari, it is written that important issues were resolved by the council of the judges of these four states [15]. In Umari's writings, comparing the management system of the Golden Horde and the management system of the Ilkhanate, the number of judges and the number of judges in the military and state management systems are the same, up to the number of rules of legal documents and their role. But he says that the great amirs and viziers of the Golden Horde did not have the same powers and authorities as the judges in Iran. According to another detail in Umari's writings, the amirs came to the palace every day and sat on wooden chairs appropriate to their rank, and they were also in the palace due to other obligations. was one. In the Rihle of Ibn Batuta, when he described the state of the amirs who ruled in the years 1326-1334 during the reign of Tarmashir in the Shagatai Khanate, he said: "according to him, the main amirs sat on the right and left of the khan. At the entrance to the tent, the naib wazir, the hajib, and the keeper of the seal were standing. When Ibn Batuta entered, four standing Rashid al-Din's writing about the situation of the amirs in Kublai Khan's court mentions that the four amirs who do not belong to the Genghis family were called shinsanam, noting their role in the Great Duan [4].

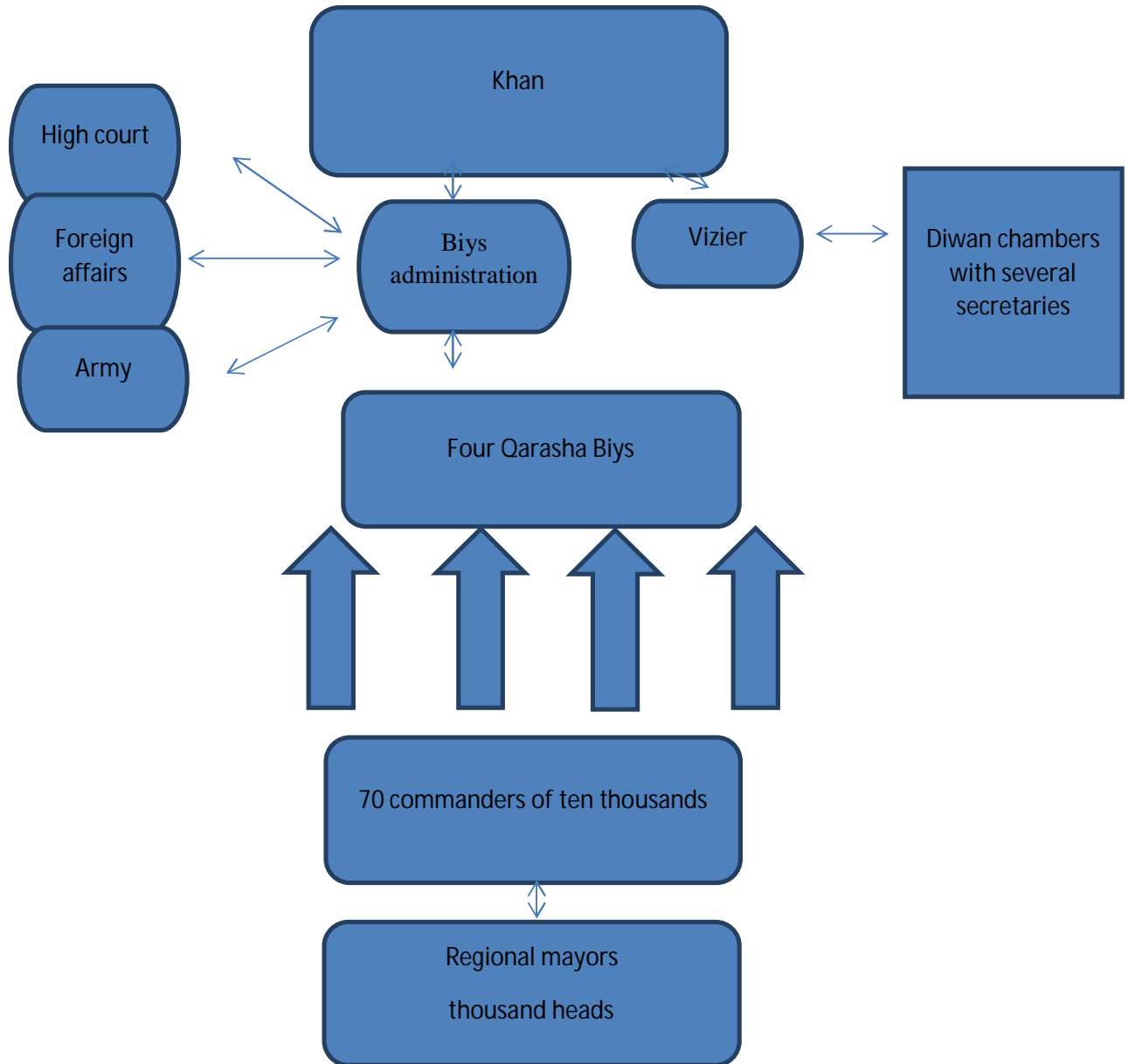
He wrote that there were great amirs called Shingsangam in the Chinese palace, they served as ministers and viziers, military commanders were called taifu, and district commanders were called wangshayam. These amirs, viziers were from Tajiks, and Uighurs were from Khitans, and they were called finjan. The head of the finjans was called sufinjan.

There are sources describing the incident of Ugedei Khan's accession to the khanate throne in 1229-1241 at the will of his father Genghis. Ugedei's elder brother Shagatai raised him and his younger brother Tole gave the people of the center to Ugedei. According to Juveini, those participating in the ceremony take off their headdresses and put their belts on

their backs. Shagatai holds Otegen's right hand in his left hand, and Noyan, who is holding the casket, all bow to the new khan three times while kneeling and facing the sun.

According to Rashid ad-Din's writings, most of the amirs took a written oath that the khanate power would remain with Kuyik and his family. Rashid ad-Din also wrote about the appointment of Batu as Monke Khan as a similar situation. [4]Rashid ad-din here emphasizes that the amirs bowed their knees to the new khan nine times with the troops outside the tent. According to the data of the yearbook called Umdet at towareikh, it is recorded that the later Uzbek khan was elevated to the khan by two amirs sitting on a white kiziz during the election ceremony for the khan throne.

Picture-1. G. of the Golden Horde. Administrative structure according to Egorov

Even the subsequent election ceremonies of Kazakh khans were carried out by sitting on white felt. According to Umari's writings, four amirs in the Ilkhanate did not make any decisions without the presence of the vizier, and in their absence, the vizier made decisions as an amir for his deputies. The vizier called the symbol was appointed by Elkhan, therefore, although the vizier seemed so empowered, he could not establish an independent institution of power on his own. His four great judges did not have the authority to find the unsigned document legal. In addition, if the judges earned 3,000,000 dinars, the vizier only owned half of it. shows that the vizier has authority only as an employee of the ilkhan.

A number of articles by scientist G. Egorov [12] are devoted to the management organization of the Golden Horde. His works are one of the most successful studies in the study of the management institute of the Golden Horde. But there are some points where he confuses some terms as separate positions. Egorov's point of view is clearly shown in the picture below. Egorov considers a well-organized administrative apparatus, where the best high-ranking officials belong to the princes and viziers, but this issue is not given enough attention in the sources. According to the views of Egorov's coordination, the princes controlled the army, exchanged letters with other countries, carried out international relations, and the legal and religious affairs of the state. was responsible for the problems.

The vizier was considered to be the most important person after the rulers. Yegorov says that the vizier had real power based on Umari. But this power was limited only to the Ilkhanate and in other states, where it was the same. Egorov claims that the vizier was one of the princes of the Ulus [12] M. G. Safargaliev is also one of the authors who tried to look at the issues related to the history of the Golden Horde from a new perspective. In some of his writings, he indicates the number of Ulus biys of the Golden Horde as six. [19] One of the authors who wrote the opinion on the state structure of the Golden Horde is the Soviet archaeologist Fedorov-Davydov.

He gives a lot of specific information about the Golden Horde. He divides the Golden Horde into the Western and Eastern parts [20] He describes the various types of amirs, the viziers of the Golden Horde, and writes that their amirs did not participate in the assembly. Fedorov Davydov also writes about the Fourth Qarasha biys of the Golden Horde and the Qarasha biys of Kazan under Kasymov.

Regarding only the second half of the 13th century, this article proposes to consider one figure within the framework of the "System of Four Beys" in the Golden Horde, namely Nogai, the son of Buval, the son of Genghis Khan's son Joshi. There is some evidence of Nogai's importance in various matters, including his role in the selection and replacement of a number of khans in the second half of the 13th century [21]. The abundance of sources relating to his career means that there is a considerable body of scholarly literature dealing with his activities. However, what surprises many researchers of the early Golden Horde is that although Nogai is called a king in Slavic sources, he is described only as a commander in Islamic sources. Although these and other comparisons and descriptions serve to frame the study of a number of scholars who use the Western Kingdom model for Genghis states, Nogai's career may serve as the first example of the leader of the four Ulys Beys in the Golden Horde.

Some sources indicate that Nogai was the leader of the military forces, during the reign of Batu Khan (1237-1256), while many sources indicate that he had a prominent position during the Berke Khanate (1256-1266). Rashid ad-din Nogai is called the army commander (Lashkar-kash) both during Batu and Berke. Rashid al-Din also describes him as the head of the right wing army of the Golden Horde. Accordingly, Tarikh-i Guz Nogai was known as the "commander of the army" during the reign of Tokta. However, his service in the Berke Khanate is also described in this and other Persian sources.

Mamluk sources in Arabic also deal with the military aspect of Nogai's career, but use a different set of terminology than the Persian sources. According to Ibn Khaldun, Nogai grew up under Berke's eyes during the campaigns of Ilkhan Abagi (1265-1281 AD), who was the successor of Hulagu. According to sources, Berke put him at the head of the army against Abagi. The same sources report in more detail that Berke placed Nogai at the head of several tumens after defeating Abaga. They also describe him as the head of the army with another Commander, Yesun-tai, who supplemented him in connection with these campaigns. Other sources indicate that in 1270 (referring to the reign of Mengu-Timur, 1269-1280) Nogai was not just a commander, but the most important of the commanders. noted.

Considering that Nogai died around 1299-1300, this is a very long period of service in a military role or even in life at that time. However, the sources actually indicate its longevity.

Sources indicate that Nogai was active in diplomatic activities, as one would expect from a person related to the "System of Four Biys". The importance and respect given to him is reflected in the protocol of diplomatic exchanges between the Golden Horde and the Mamluk state. According to Ibn Khaldun, Nogai was a descendant of Joshi. was controlling the khans [13].

Table 2. Khans of the Golden Horde and their policies

Khans of the Golden Horde	Politics
Batu Khan 1237-1256	He led the Mongol army to Europe. The Mongol possession in Eastern Europe reached Hungary. He completely conquered Rus. Batu was sometimes called Sainkhan. Among the sons of Batu Joshi, Batu was the most authoritative, courageous, hardworking and intelligent person. After the death of Genghis' four sons, the entire generation of Genghis called Batu "brother". Named Tukan, Abukhan, Ulakshi.
Sartaq 1256-1257	Sartak died on the way home after sitting on the throne for a short time.
Ulaqshy 1257y.	Ulakshy also sat on the throne for a very short time, he was unable to conduct his own policy.
Berke Khan 1257-1267y.	During the reign of Berke Khan, the Mongols attacked Poland. The situation on the border with the Ilkhanate worsened. Diplomatic relations were established with Mamluk Egypt. Saray Berkeny founded the new capital.

Mengu-Tamir 1267-1280	He established diplomatic relations with Mamluk Egypt. He also established friendly relations with the Ilkhanate. He established friendly relations with Byzantine Paleologus.
Turdy-Mengu 1280-1287	He was known for his deep devotion to Islam. In the end, he abdicated and went on the path of piety.
Telebugha 1287- 1291	He died as a result of the conspiracy of the group led by Nogai.
Toqty 1291-1312	He married the daughter of the Byzantine emperor Andronicus II. He had a long rivalry with Nogai, and there are even opinions that it was a Civil War of the Golden Horde.
Qutkyq Tamir	According to Yakubovsky, Kutlug Timur helped kill Tokta's son, which allowed the Uzbek to ascend the throne, and Kutlug Timur first began to play an important role as the ruler of Khorezm, but like his relative 98
Shadibek 1400-1408	According to numismatic data, Shadibek ruled from 1400 to 1408, which is consistent with the findings of written sources, including Russian chronicles. In 1406, Tokhtamys was killed by the order of Shadibek in Siberia, in the territory of the Shibanid dynasty. B. According to Ishboldin, he was killed by Yedigei's eldest son Nuritdin. Shadibek was an independent sovereign compared to his predecessor Timur-Kutlug. The full master of the Golden Horde was Amir Edigei. Shadibek did not like this situation and wanted to get rid of the temporary person. However, Yedigei learned about this and began to prepare countermeasures. Edigei won the open fight. Shadibek fled to Derbent and found refuge with Sheikh Ibrahim, the Amir of Derbent. Here he died in exile.
Bolat Khan	Shadibek's place in the Golden Horde was taken by Timur-Kutlug's son Bolat-Saltanat. In eastern sources he is known as Pulad Khan. Edigei tried to raise the prestige of the Golden Horde. Bolat- (Pulad Khan) asked the Russian princes to go to the Horde as before, to receive labels for the principality from the hands of the khans, to bring gifts, to settle disputes with each other as the supreme judge on the throne of the Golden Horde, etc. Demanded
Ozbek Khan 1313-1341	He continued diplomatic relations with Mamluk Egypt. There were conflicts with Hulagid ilkhan Abu Said. Viantian emperor Andronicus established friendly relations with Uzbek. (married his daughter) 1324-1330 intervened in the war between Byzantium and Bulgaria, appointed Yury Moskovskii as the great khan in Rus. Ivan Kalita suppressed the uprising in Tver and made him the great prince.
Tinibek 1341-1342	Since Tinibek occupied the throne for a short period of time, his own politics are unknown.

Zhanibek Khan 1342-1357	Zhanibek, unlike his father Uzbek, did not get involved in the Balkan conflict. Friendly relations with Egypt continued.
Berdibek Khan 1357-1359	
Qulpa 1359-1360	Due to the short term of the government, his own policy was not formed.
Nauryz khan 1360-1361	Due to the short term of the government, his own policy was not formed.
Qyzyr 1361	He actively intervened in the internal affairs of Rus
Abdallah	The policy of this khan is closely dependent on the policy of Mamai Bekterbek. In fact, despite the name Abdallah Khan, all power was in the hands of Mamai Bekterbek.
Urus khan 1361- 1380	
Toqtamysh khan 1378	He took the city of Tabriz. He helped establish political stability with the rise of the Six Hordes.
Akhmet	He was the last khan of the Golden Horde. After that, the Golden Horde split into the White Horde, the Blue Horde, and the Nogai greats.

More than 30 cities of the Golden Horde are known according to the data of scientists studying the Golden Horde today. The cities that have been studied in more detail by archaeologists are listed in the table below [22].

Table 3. Economy and cities of the Golden Horde

The economy of the Golden Horde is the growth of cities	Economically optimal progressive measures of the Golden Horde
The city of Sarai Batu was built	Organization of Horde-Latin buffer zones: Crimea, under the control of Solkhat and Azov, under the control of Azakana;)
Saray Berke was built and flourished. Ibn Battuta visited the city in 1334 and left the following information about it: "The city of Sarai is one of the most beautiful cities, it reached a very large area, full of people, beautiful markets and wide streets. Once we walked with one of its elders and walked around it, wanting to know its size. We stayed at one end of it, left there in the morning and reached the other end only in the afternoon, prayed and ate in the afternoon and reached our house at sunset.	average and trade-friendly customs duties - up to 3% on import and export of European goods

<p>Once we crossed it and came back after half a day, and it was a continuous row of houses with no gardens and wastelands. There are 13 mosques for cathedral services; one of them is Shafia. In addition, there are still many mosques. Different peoples live there, for example: Mongols are the real inhabitants of this country and its owners; some of them are Muslims; Asi Muslims; Kypshaks, Cherkess; Russians and Byzantines who were Christians. Each nation lives separately in its own area; they have markets. Both merchants and foreigners from Iraq, Egypt, Syria and other places live in a special place where a wall surrounds the merchants' property."[22]</p>	
<p>Sarayshyk city</p>	<p>clear protectionism against Mamluk traders who were completely exempted from any form)</p>
<p>Belzhamin,</p>	
<p>Ukek</p>	
<p>Azaq,</p>	
<p>Orgiv</p>	
<p>Mazhar</p>	
<p>The economy has reached a stable level. In 1310-1311, monetary reform is carried out and the dirham stabilizes.</p>	<p>In the first half of the 14th century, the power to participate in the financial operations of merchants-urtaks was acquired by the Joshids</p>
<p>The capital was moved to Sarai Berke, buildings were built in Khorezm, Crimea, and Povolzhe. The military power has been improved.</p>	

There are many examples of their great influence in numerous data about Nogai, Mamai, Edige, the most influential beggars of the Golden Horde. Even the legends and poems about Edige are proof of that. As for Nogai, the creation of a whole state called

the Nogai Horde, and the fact that it was named after this person during the time of that state, indicates a lot of historical facts.

Table 4. The most influential Bekterbeg in the Golden Horde state

Nogai bekterbek	Mamai bekterbek	Edigei bekterbek
<p>A. N. After Kurat was promoted to Commander, Nogai became the most powerful leader and believed that he had taken control of the Golden Horde as a result of the internal turmoil within the Golden Horde. Although he is called a khan in external sources, he could not call himself a khan because his father was not a khan.</p> <p>Also, V.L. According to Egorov, a new period began under the rule of Telebuga, in which Nogai was the main figure. Egorov proposes the theory that Nogai was a beylerbey army under Batu and Berk and remained in this position, which gave him great power during the reign of Mengu-Timur (1267-1280 AD) and Mengu (1280-1287 AD). Egorov also believes that in the course of creation, a religious barrier arose between Nogai's own son and the rest of the Golden Horde: while Nogai proclaimed himself the guardian of ancient Mongol traditions, the rest of the Golden Horde was Islamized. There, under</p>	<p>During the reign of Mamai Berdybek, he played a major role in the Golden Horde, managed all its affairs and married his daughter. From the first days of his rule, Timur-Khoja caused the enmity of many Golden Horde amirs. Mamai Uzbek, who opposed the Khan's authority, proclaimed Abdallah, a descendant of the Khan, as Khan and, acting on his behalf, boldly attacked Timur Khoja. Timur-Khoja hid from Mamai, fled behind Volga and was killed. According to the Nikon chronicle, this happened in 1362. The master of the position in the Horde was Mamai, who could not accept the title of Khan without being a Genghis Khan and was content with real power. Mamai had to fight for the unity of power in the Golden Horde for a long time. Mamai and Abdallah had a strong rival, Kildibek, who was once a rival of Khizra and Tamir-Khoja. According to genealogical and coinage data, Kildibeck was killed in 1362. that year, Mamai and Abdallah had a new rival in the name</p>	<p>Edigei served Timur-Kutluga Khan. Together they were expelled from the Tokhtamys Horde, which destroyed Moscow in 1382. He was a hero of the Golden Horde, a dance and a beklyarbek (manager of the state administration). He defeated the large army of the Lithuanian prince Vytautas, destroyed several Russian cities and taxed Moscow. Tamerlane never ventured to invade the borders of the Golden Horde when Edige was the master there.. By the will of fate, he became the ruler of a large country and conducted internal and foreign policy as he saw fit and as circumstances allowed. His reign was the last peak of the greatness and power of the Golden Horde, after which its disintegration began. Genghis Khan's empire disappeared forever. He was born in Kumkent, his father and elder brother served Urus Khan, Khan of Altyn Orda. He was forced to flee to Samarkand, to Tamerlane's court. There he had a dizzying career, became one of the main commanders of the army,</p>

<p>Mengu, he removed his son and devoted all his energies to making his territories independent, as can be seen from his relations with a number of Russian principalities. (In the chronicles of these principalities, he was called the king) Egorov believes that the best description of the situation for this time would be the division in the state and the separation of Ulys Nogai from the rest of the territory of the Golden Horde.</p>	<p>of Murid. During that period, there was a decrease in the income from Russia, which was mostly caused by the illegitimacy of Mamai, who was not accepted as a khan by his contemporaries. After Murid's death, the throne passed to Aziz Khan, the youngest son of Timur-Khoja. He ruled for three years (1364 - 1367) as a rival of Abdallah, like Murid. After the death of Aziz Khan, Mamai and Abdallah had a new opponent - Janibek II. Mamai Joshi tried to gather all the lands of his son under his authority. He ruled Volga Bulgaria for a while, captured Haji Tarkhan (Astrakhan) and held the North Caucasus. However, Mamai never conquered the main part of the Golden Horde - the agricultural belt along the Volga River and its city.</p>	<p>and Edige's sister became the wife of Tamerlane. In 1391, he received an order from Tamerlane to recruit new people for his army. Edige, who was at the head of the army, put his cousin Timur Kutlug at the head of the Golden Horde. He was indebted to his brother, and his brother organized a coup d'état in 1400, killed Timur Kutlug, put his younger brother Shadibek on the throne, firmly took the reins of Ulys to Edige. Unexpectedly, a quarrel broke out between him and Khan Shadibek, who tried to deprive him of the power and influence of the ruler, who was comfortable with the military leader. The winner of the battle went to Edi, and the khan fled to Derbent, where he died.</p>
--	--	---

As for the historical facts to justify reading both of these entities as Nogai, the same source confirms that it was the Nogai who attacked the Crimea. Rukn ad-d ibn Baybars also tells the story of Nogay's daughter sending Aktaji the Great to Crimea to collect taxes (*farsala bin bintihi ila raz bila d ki des rim la-jaba pred l-ma raz l-muk des arrar ' sala ahlikha*) when he fought Tokta in the north. However, this grandson was killed by the local people when he came to collect this revenue, and Nogai used his power to avenge this death. Ibn Khaldun writes that his grandson's name was Karasha [13].

Another function of Bekterbeg was diplomacy, and although correspondence was officially conducted on behalf of and at the behest of the khan, the main negotiations were conducted by the great Qarashi Beg himself, discussing the terms of the treaties and giving instructions to the ambassadors. Judicial power, especially in secular matters, is concentrated in the hands of the great Amir. In addition, Bekterbeg continued to rule one of the Golden Horde uluses. All this made the beg not only one of the Karachi begs or an Amir above the Amirs, but also the closest assistant and vizier of the Khan, the main figure of the state, who controlled all the directions of the military

system of the Empire. Such power allowed the most prominent of them (Mamai and Edige) to independently manage the Horde with the nominal participation of the Khan in certain periods of history. Meanwhile, the conflict reached its climax. Along with the contenders of the House of Genghis, a contender for power appeared from among the Mongol military aristocracy. Such a person was Mamai Amir.

Table 5. Similarities and features of Nogai, Mamai and Edige, the most influential fortresses of the Golden Horde

Similarities of emperors	Characteristics
Mamai and Edige did not have Genghis lineage either.	Nogai is the grandson of his father Tugar Joshi. Sonditkan Nogai fell to the Joshi family.
All three did not hold the position of special khan	Nogai married the daughter of the Byzantine king Michael Paleologus.
Nogai, Mamai and Edige were brave warriors who took part in many battles as tumen heads.	Edige was from the Mangit tribe
All three appointed or replaced the Khans of the Golden Horde to the Khans of the Golden Horde or controlled the descendants of Joshi.	
Nogai, Mamai, and Edige attacked the land of Rus and kept them in a subservient state. He robbed the Russian principalities and demanded to pay taxes all the time.	
All three persons were politicians who had seen a lot of palace intrigues and liked adventure in politics.	
If Nogai fought with Tokti in many confrontations, Edige fought with Toktamys in the same way	In the end, Nogai was defeated by Tokti Khan, and Edige defeated Toktamys and exiled him.
All three were killed by someone who did not kill themselves.	

The head of the tuman in the Golden Horde was called the highest position of the military commander. Tuman could not become a khan. The title of Khan was obtained only by a person of the blood of his father, who belonged to the family of Genghis Khan. But many princes achieved such high power with their abilities that they appointed and replaced khans with their own power and used the khan throne for their own purposes. Mamai is famous among most of the amirs with such a name in our history [13]. The same thing happened to Eddy. The well-known Russian historian Nikolay Karamzin wrote in "History of the Russian State": "Everything changed when the gray prince Eddy, the owner of great purpose and courage, came to Mongolia" [5]. - He was

the second Mamai in the Horde and dominated the Khan; Once upon a time, the Lame served iron and wore the marks of his grace. Ediga, the companion of Tamir, the winner of Vytautas, had a friendly relationship with the powerful prince Vasilij among the greats; Treasonously advised him to go to war with the friendly name of his son and Lithuania, and at the same time advised the Vitovs to destroy the Moscow principality" [5].

If we say that the rulers of the Zhochi dynasty are descendants of Genghis, we know that through the historical biographies of these individuals, they have concentrated enormous power in their hands, controlled the power of the descendants of Zhochi, and even appointed and replaced them as khans. Therefore, the Zhochi ulus was not only a Mongol state, but its real power was in the hands of the rulers of Turkic descent, such as Nogai and Edige. It should be noted that the state of the Turks, who took part in the prosperity of the great empire that founded the Golden Horde state and took its place in history, was also a state.

Conclusion

In the course of the article, detailed information about the Zhochi Ulus was presented and turned into an object of analysis. There are many studies about this state in the works of domestic and foreign scientists. However, there are no researches about the Qarasha rulers of the Zhosi Ulus, their specific political activity and role in the construction of the state. In many cases, the role of these judges was considered along with the khans and limited to superficial narratives. In this direction, excerpts from the works of many Russian and foreign Arab and Western European travelers were presented and their opinions became the basis for the research. At the same time, brief explanations were given in the research work on the basis of the political system of the Memellet structures separated from the later state of Russia and the Golden Horde. A genealogical table of the khans was created and brief information was given about the path of their politics. The periods of their reign were shown in chronological terms. The main object of our study was the institution of the Karasha four rulers, which directly influenced the conduct of the khanate power in the Golden Horde. It was found that the research of the Russian scientist G. Egorov in the researches of Y. Shamilogly analyzed the issues related to the influence of these rulers and their influence. In addition, information was compiled about the economic importance of the Golden Horde and the construction of cities. Also, historical personality and political activities of Nogai, Mamai, and Edige, three Bekterbeg amirs, who had real khanate power despite the absence of the khanate position of Joshi, were studied in a comprehensive comparative manner. It should be noted that these studies were carried out for the first time in a special context. We should also emphasize that the individuals of this Bekterbeg have become the basis of research both individually and collectively. In conclusion, we conclude that the Fourth November Dance Institute was the basis of an institution that protects the interests of the nomadic peoples and the current parliamentary system.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Мухамедьяров Ш, Тарханый ярлык казанского хана Сахиб-гирея 1523 г.”, Новое о прошлом нашей страны. Памяти Академика М.Н. Тихмирова (М., 1967), с. 104–109;

[2] Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и ца-

ревичах, I–II Труды Восточного отделения Императорского Русского археологического общества 9–10. СПб., 1864.

[3] Қ. Жалаири «Шежірелер жинағы» /ауд. Н. Мичугуров, Б. Комаков, С. Өтениязов/ А., 1997ж.-111

[4] Рашїд ад-дїн , Джамі ат-таварих под ред. А.А. Ромаскевича, , I/1 (М., 1968), с. 233–569;

[5] Карамзин Н. История государства российского. СПб., 1892. Гаага-Париж, 1969.-63с

[6] Григорьев А. П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам: Источниковедческий анализ золотоордынских документов. – СПб., 2004. – 259 с.

[7] Саблуков Г.С. Очерк внутреннего состояния Кипчакского царства. - Казань, 1895-185с

[8] Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. - М. - Л., 1950-120с

[9] Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. П. Извлечение из персидских сочинений, собранных В.Г. Тизенгаузенем и обработанных А.А.Ромаскевичем и С.Л. Волиным. – М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1941. – С. 203-204

[10] Веселовский Н.И. “Несколько пояснений касательно ярлыков, данных ханами Золотой орды русскому духовенству”// Записки Императорского Русского географического общества по отд. этногр. 34. 1900. С. 525–536.

[11] Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. М., 1976. С. 103-104

[12] Френ Х.М. Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды, с монетами разных иных Мухаммаданских династий в прибавлении. – СПб., 1832. – 80 с.

[13] Егоров В.Л. “Государственное и административное устройство Золотой Орды” // Вопросы истории. 1972. №2. С. 12–42.

[14] Шамилоглу Ю.Племенная политика и социальное устройство в золотой орде Монография-Казань Институт истории имени Ш.Марджани АН РТ-2019-260с.

[15] Herberstein, ed.-trans. R.H. Major, Notes upon Russia: Being a Translation of the Earliest Account of that Country entitled Rerum Moscoviticarum Commentarii, II, Works Issued by the Hakluyt Society (London, 1852), pp. 82;

[16] ‘Умарї/Тизенгаузен. Т. I, с. 227/249; и Ат-тариф бил-мусту алахаш-шариф, с. 45–46.

17 А.М. Kurbskiy, ed. -trans. J.L.I. Fennell, Prince A.M. Kurbsky’s History of Ivan IV (Cambridge, 1965), с. 40–41 и 64–65; и ИКЦЦ, II, с. 420.

[18] ИКЦЦ. I, Труды Восточного отделения Императорского Русского археологического общества 9 (Санкт-Петербург, 1863), с. 209, прим. 70; и II, с. 427. Вельяминов-Зернов также рассматривает дальнейшую роль мангитов в этом ханстве (ИКЦЦ, II, с. 427–428).

[19] Лашков Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения. Симферополь, 1897.-89 с

[20] Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды // Ученые записки Мордовского государственного университета. Саранск, 1960.-56 с

- [21] Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973-101 с
- [22] А.Н. Насонов, Мон-голы и Русь (История татарской политики на Руси) (М.-Л., 1940/Гаага-Париж, 1969), с. 69–80.
- [23] Калан Э. Золотая Орда (Улус Джучи) и страны Востока: торгово-экономические взаимоотношения во второй половине XIII – XIV вв. / Отв. ред. проф. Ф.Ш. Хузин. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. – 156 с

REFERENCES

- [1] Múhamedárov Sh, Tarhannyı ıarlyk kazanskogo hana Sahıb-gireia 1523 g.", Novoe o proshlom nashei strany. Památı Akademiķa M.N. Tıhmırova (M., 1967), s. 104-109;
- [2] Velámmov-Zernov V.V. Issledovanie o kasimovskıkh saráh ı sa- revıchah, I–II Trıdy Vostochnago otdelenıa Imperatorskago Rýsskago arheologıcheskago obshestva 9-10. Spb., 1864.
- [3] Q. Jaları "Shejireler jınaǵy" /áyd. N. Mıchýǵýrov, B. Komekov, S. Ótemazov/ A., 1997j.-111
- [4] Rashıd ad-dıń , Djamı at-tavarıh pod red. A.A. Romaskevıcha, , I/1 (M., 1968), s. 233-569;
- [5] Karamzin N. Istoria gosýdarstva rossuskogo. Spb., 1892. Gaaga- Parij, 1969.-63c
- [6] Grıgorev A. P. Sbornik hanskih ıarlykov rýsskım mitropolitam: Istochnikovedcheskıı analiz zolotoordınskıkh dokýmentov. – Spb., 2004. – 259 s.
- [7] Sablýkov G.S. Ocherk vnýtrennego sostoıanıa Kıpchakskogo sarstva. - Kazan, 1895-185c
- [8]. Grekov B.D., Iakýbovskıı A.Íy. Zolotaıa Orda ı ee padenie. - M. - L., 1950-120s
- [9] Tızengaýzen V.G. Sbornik materialov, odnosáhihsá k istorıı Zolotoı Ordy. T. P. Izvlechenie iz persidskih sochineniı, sobrannyh V.G. Tızengaýzenom ı obrabotannyh A.A.Romaskevıchem ı S.L. Volınym. – M.; L.: Izd-vo Akademıı naýk SSSR, 1941. – S. 203-204
- [10] Veselovskıı N.I. "Neskolko poıasnenıı kasatelno ıarlykov, dannyh hanamı Zolotoı ordy rýsskomý dýhovenstvú" // Zapıskı Impe-ratorskago Rýsskago geografıcheskago obshestva po otd. etnogr. 34. 1900. S. 525-536.
- [11] Markov G.E. Kochevnikı Aziı. Strýktýra hozáıstva ı obshestven-noı organizasıı. M., 1976. S. 103-104
- [12] Fren H.M. Monety hanov ýlýsa Djýchieva ılı Zolotoı Ordy, s monetami raznyh myh Múhammadanskıkh dinastıı v pribavlenıı. – Spb., 1832. – 80 s.
- [13] Egorov V.L. "Gosýdarstvennoe ı administrativnoe ýstroıstvo Zo- lotoı Ordy" // Voprosy istorıı. 1972. №2. S. 12-42.
- [14] Shamıloglý İy. Plemennaıa politika ı sosialnoe ýstroıstvo v zolotoı orde Monografiya-Kazan Instıtýt istorıı imeni Sh.Mardjani AN RT-2019-260s.
- [15] Herberstein, ed.-trans. R.H. Major, Notes upon Russia: Being a Translation of the Earliest Account of that Country entitled Rerum Moscoviticarum Commentarii, II, Works Issued by the Hakluyt Society (London, 1852), pp. 82;
- [16] 'Ymarı/Tızengaýzen. T. I, s. 227/249; ı At-tarif bı-l-mýstıalahash-sharif, c. 45-46.

[17] A.M. Kurbskiy, ed.-trans. J.L.I. Fennell, Prince A.M. Kurbsky's History of Ivan IV (Cambridge, 1965), s. 40-41 і 64-65; і IKSS, II, s. 420.

[18] IKSS, I, Trúdy Vostochnago otdelenia Imperatorskago Rýsskago arheologicheskago obshestva 9 (Sankt-Peterbúrg, 1863), s. 209, prim. 70; і II, s. 427. Velámnov-Zernov takje rassmatrivaet dalneishúy rol mangitov v etom hanstve (IKSS, II, s. 427-428).

[19] Lashkov F. Sbornik dokúmentov po istorii krymsko-tatarskago zemlevladieniá. Simferopol, 1897.-89 s

[20] Safargaliev M.G. Raspad Zolotoi Ordy // Ýchenye zapiski Mor-dovskogo gosúdarstvennogo úniversiteta. Saransk, 1960.-56 s

[21] Fedorov-Davydov G.A. Obshestvennyy stroi Zolotoi Ordy. M., 1973-101 s

[22] A.N. Nasonov, Mon-goly і Rýs (Istoria tatarskoi politikí na Rýsi) (M.-L., 1940/Gaaga-Parij, 1969), c. 69-80.

[23] Kalan E. Zolotaia Orda (Ýlýs Djúchi) і strany Vostoka: torgovo-ekonomicheskíe vzaimootnosheniá vo vtoroi polovine XIII – XIV vv. / Otv. red. prof. F.Sh. Húzin. – Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardja-nı AN RT, 2012. – 156.

Нарымбет Гулнур, Жанабек Таштанов, Саттар Жанболатов
ЖОШЫ ҰЛЫСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ «ТӨРТ
ҚАРАША БИ» ЖҮЙЕСІНІҢ БИЛІКТЕГІ РОЛІ.

Андатпа. Жошы ұлысы тарихын білмей, Қазақстан тарихын түсіну мүмкін емес. Алтын Орда тарихы бойынша көптеген материалдар санына қарамастан, оның тарихының барлық аспектілері жеткілікті түрде қамтылмаған. Мақала барысында Қараша билер билігі турасында төрт бидің Жошы ұлысындағы билігі анықталды. Алтын Ордада нақты хан тағына ие болып хан аталмағанмен хандармен тең дәрежеде билік жүргізген бектербегі үш әмірдің Ноғай, Едіге, Мамайлардың тарихи ролі талданды. Бектербегінің бір қызметі дипломатия болды және ханның атынан және оның тапсырмасы бойынша хат алмасу ресми түрде жүргізілгенімен, негізгі келіссөздерді ұлық Қараша бектің өзі жүргізіп, шарттардың талаптарын талқылап, елшілерге нұсқау берді. Сот билігі, әсіресе зайырлы мәселелер бойынша, ұлы Әмірдің қолында шоғырланған. Сонымен қатар, бектербегі Алтын Орда ұлыстарының бірін басқаруды жалғастырды. Мұның бәрі қараша бекті тек қарачи бектердің бірі немесе әмірлердің үстіндегі Әмірге ғана емес, сонымен бірге ханның ең жақын көмекшісі және уәзірі, Империяның әскери жүйесін басқарудың барлық бағыттарын өз қолында ұстаған мемлекеттің негізгі қайраткері етті. Мұндай билік олардың ішіндегі ең көрнектілеріне (Мамай мен Едіге) тарихтың жекелеген кезеңдерінде ханның номиналды қатысуымен Орданы өз бетінше басқаруға мүмкіндік берді. Мақаланың маңыздылығы өзі тұлға туралы білімнің дамыған құрылымы эталон ретінде әрекет ете отырып, кез-келген тарихи тұлғаны зерттеу кезінде мазмұнды таңдауға негіз бола алады.

Кілт сөздер: Хан; Қараша билер; Бектербегі; тайпа; әмір; уәзір; билер кеңесі; құжат.

Нарымбет Гулнур, Жанабек Таштанов, Саттар Жанболатов
РОЛЬ СИСТЕМЫ "ЧЕТЫРЕХ КАРАША БИЕВ" В
ГОСУДАРСТВЕННОМ УСТРОЙСТВЕ УЛУСА ДЖУЧИ.

Аннотация. Не зная истории Улуса Джучи, невозможно понять историю Казахстана. Несмотря на большое количество материалов по истории Золотой Орды, далеко не все аспекты ее истории достаточно освещены. В ходе статьи была определена власть четырех биев в Улусе Джучи. Проанализирована историческая роль Ногая, Едигея, Мамаю трех Амиров Бектербека, правивших наравне с ханами, носившими фактически ханский престол в Золотой Орде. Одной из функций Бектербега была дипломатия, и, хотя переписка была официально проведена от имени хана и по его поручению, основные переговоры вел сам Улук Караша Бек, обсуждая условия договоров и инструктируя послов. Судебная власть, особенно по светским вопросам, сосредоточена в руках великого эмира. Кроме того, Бектербек продолжал править одним из улусов Золотой Орды. Все это делало Караша Бека не только одним из Караша Беков или эмиром над эмирами, но и ближайшим помощником и визирем хана, ключевой фигурой государства, который держал в своих руках все направления управления военной системой империи. Такая власть позволила самым выдающимся из них (Мамаю и Едиге) самостоятельно управлять Ордой в отдельные периоды истории при номинальном участии хана. Значимость статьи сама по себе может служить основой для выбора содержания при изучении любой исторической личности, выступая в качестве эталона развитой структуры знаний о личности.

Ключевые слова: Хан; караша; Бектербеги; племя; Эмир; визирь; совет биев; документ.

UDC 930

IRSTI 03.21

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).78

¹G. Kanafina *, ¹T. Chumachenko, ²G. K. Shashaeva, ²S. Sagnaikyzy.**KazNPU named after Abai, Almaty Kazakhstan**² **Al Farabi Kazakh National University, Almaty Kazakhstan**

*Correspondent author: ms.kanafina@mail.ru

E-mail: ms.kanafina@mail.ru

COVID-19 PANDEMIC IN KYRGYZSTAN

Annotation. The COVID-19 pandemic shows and tests how developed the healthcare system is, their counteraction potential, the level of preparedness and the speed of emergency response. The healthcare system of Kyrgyzstan has shown complete failure in protecting citizens from coronavirus. Overcrowded hospitals, lack of medicines and equipment, shortage of doctors. This situation was common during the first wave of the pandemic. The governments of many countries around the globe could not cope with this situation and at this moment civil society and the volunteer movement joined in. It is obvious that on a global scale, the pandemic has affected the situation of men and women in different ways, limiting their economic opportunities and increasing the gender inequality and female suppression. First of all, due to the loss of sources of income of females, including women-entrepreneurs, traditionally focused on the service sector, a large proportion of women workers at risk in the health, social welfare and education systems, increased household workload in quarantine conditions. In this article, we will try to reveal the relevance of this issue, based on the process of equal social partnership as a tool for coordinating interests between the government and representatives of all sectors of society to create a favorable climate in the post-crisis period.

Key words: COVID-19 pandemic; social protection; health; coronavirus; economic crisis; risk; government; Kyrgyzstan; reasons.

Introduction

The COVID-19 outbreak was a turning point for Kyrgyzstan. The point is not that the country suffered enormous losses, not even that the pandemic was universal, but that it exposed such serious problems that the state could not cope with which ultimately lead to the ruling regime collapsing as a result of the Third People's Revolution in Kyrgyzstan in October 2020. The first cases of COVID-19 infection were registered in China, in Wuhan in December 2019, and then on March 13, 2020 in Kazakhstan, March 15, 2020 in Uzbekistan, and March 18, 2020 in Kyrgyzstan. The authorities of these republics, having analyzed the experience of the countries that became the first victims of COVID-19, chose the Chinese option of combating the pandemic by introducing strict quarantine measures after the detection of confirmed cases of the virus.

Tajikistan and Turkmenistan have chosen a different tactic. For a long time, Tajikistan and Turkmenistan denied the presence of coronavirus in the countries. Only on April 30, 2020, Tajikistan recognized the presence of the virus in the country, and even then only on the eve of the visit of the WHO delegation to Dushanbe. Turkmenistan held on to their initial strategy and, according to official data, did not recognize the presence of coronavirus on its territory at all.

The authorities of Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan, who have recognized the presence of COVID-19 and deaths from it among the population, have introduced strict measures at the state level. After the first three cases of COVID-19 infection were recorded on March 18, 2020, in Kyrgyzstan, by order of the Government of the Kyrgyz Republic, an "Emergency situation" regime was introduced on March 22, 2020. On March 25, the local governments of the relevant territories declared a "State of emergency" until April 15, 2020 in Bishkek and Osh, Nookat and Karasui districts of the Osh region and Suzak district of Jalal-Abad region. On April 15, 2020, the "state of emergency" was extended to the city of Naryn and At-Bashinsky district of Naryn region.¹

Moreover, a number of opposition politicians directly accused the ruling regime of the president at that time, of spreading COVID-19 and the first cases of infection. Accusing them of accepting religious pilgrims who arrived by plane at Manas airport, which were initially detained, but subsequently let into the country without quarantine measures after the intervention of the ruling clan of the president. And this is confirmed by the geography of the spread of both COVID-19 and the subsequent territorial declaration of the "state of emergency" on the territory of the republic, where, along with the large population of the capital of the country and the south of the republic, the small population of the Naryn region alternates and where infected religious pilgrims have returned.

The complex epidemiological situation in the world forced the strictest measures to be applied to all EAEU countries: border closure (Russia), the introduction of a state of emergency (Kazakhstan, Armenia) isolation (Belarus), the introduction of a state of emergency accompanied by a complete shutdown of economic activity and the transfer to a remote mode of operation of state bodies and the introduction of a curfew (Kyrgyzstan), and cancellation or postponement of festive (commemorative) events.

The declaration of quarantine, the introduction of an emergency situation, a state of emergency all over the world, led to the closure of companies and factories, which affected the socio-economic situation of the country.

During the global economic crisis, which leads to an increase in unemployment and a significant increase in poverty among the working population, financing health care through payroll deductions leads to special difficulties and in situations in which the right to receive services is conditioned by such deductions, can lead to a reduction in access to health services at a time when people need they have the most in them.

Materials and Methods

The purpose of this research is to analyze the reasons of the destruction of the pandemic in the central asia region. Significant gaps have been identified in legislation to ensure equal rights and opportunities caused by insufficient consideration of the negative consequences of their regulatory impact. The opportunity to take into account

gender aspects in decision-making by these special bodies has been missed. Additionally, a special almost heroic position was occupied by the institute of volunteering, the youth of Kyrgyzstan risking their health, despite the risks of infection, almost at their own risk helped the doctors of Kyrgyzstan in the difficult fight against the pandemic in Kyrgyzstan.

Main research questions are:

- to study and reveal the problems and weaknesses of the health care system and social protection of the population. To review the disorganized actions of the authorities during the pandemic in Kyrgyzstan;

- to analyze the work of all structural units on nonproliferation and pandemic prevention;

- to determine the reasons of the spread of the virus and the mistakes of the ruling elite and criticism of the opposition

The topic of the study covers the period when the world, including Kyrgyzstan, was forced to move into the digital space.

While conducting the research, we took as a basis new methodological and theoretical approaches, alongside with the innovations that have taken place in science in recent past.

Therefore, we not only base our research on holistics, objectivity and comparability, but also generalize on the basis of comparative-historical analysis. We were guided by new scientific considerations and conclusions formulated recently and used both logical and statistical methods of research.

The adaptation of society to new complex challenges from the covid-19 virus in 2020 and its consequences on the socio-economic development of countries determined the topic of this study

In the course of studying the topic of the article, we proceeded from the disclosure of the essence of the methodological instruction “attempts by state structures to ensure the safety and protection of society from the covid-19 pandemic, which became a tragedy for many families who lost relatives during the pandemic.” This position was guided, firstly, by the fact that until now in the history of Kyrgyzstan, criticizing the activities of the government, the opposition, not only exposed their inability, sometimes unjustified actions that infringe on human rights, but also helped to deeply explore the "gaps" in the healthcare system, in the field of digitalization, which remained unnoticed.

The following sources of information were used: Internet resources, statistical data of the Statistics Committee, articles and journals, the Constitution of the Kyrgyz Republic. Research by sociologists from the association.

Results and Discussion

After the Kyrgyz authorities restricted the movement of the population and suspended the activities of almost all enterprises, quarantine measures were quite successful - at the time of the lifting of the state of emergency in May 2020, only 12 people died from coronavirus in the country, but this led to a complete paralysis of the economy and a budget deficit of one fifth.²

At the end of January 2020, the number of cases of COVID-19 in Kyrgyzstan did not exceed 10,000 people, and the first death from COVID-19 was recorded on April 2, 2020. By the end of 2020, more than 1.7 million people died from coronavirus in the

world, according to Johns Hopkins University data. The number of infected was more than 77.3 million with more than 43.5 thousand have recovered. In the first place in terms of the number of cases were the USA (18 million), India (10 million) in second place, Brazil (7 million) in third place. Russia is in fourth place (2.8 million). In terms of the number of deaths, the United States is also leading (319 thousand), followed by Brazil (187 thousand) and India (145.8 thousand). Russia is ninth (50.7

thousand). The coronavirus epidemic in Kyrgyzstan, which began at the end of March, escalated in July and claimed a large number of human lives. The total number of victims of the virus reached 1,090 people by that time. The peak of coronavirus in Kyrgyzstan occurred on July 17, 2020 - 1,654 cases per day. Since the first cases of COVID-19 registration in Kyrgyzstan, the number of cases has increased from three cases (March 18, 2020) to 77,910 cases (February 12, 2021), of which 41,069 cases were laboratory confirmed, 36,841 cases were clinically and epidemiologically confirmed.³

The sharp increase in the number of coronavirus cases has shown the unpreparedness of the health systems of many countries to work in an emergency situation and timely implementation of medical measures. Temporary recommendations noted that "According to the World Health Organization, approximately 40% of patients have mild symptoms and do not require hospitalization, 40% of patients have moderate symptoms that may require hospitalization, 15% of patients have severe symptoms requiring oxygen therapy and other hospital treatment, 5% patients develop extremely severe pathologies requiring artificial lung ventilation (ventilator)."⁴

At that time, the World Health Organization (WHO), relying on scientific research, believed that it was possible to get infected with coronavirus only by contact with the surface on which the virus got. But later on the organization has reported that in some cases it is impossible to exclude the possibility of transmission of infection by airborne dust. This means that the virus can spread in tiny particles that are released when a person speaks or breathes. Air-dust transmission occurs when we inhale viruses or bacteria that are on dust particles that can be in the air for several hours. Infections such as tuberculosis, influenza and pneumonia are transmitted by airborne dust. This is especially relevant for climatic conditions of Central Asia.

WHO has recognized that there is evidence indicating the possibility of transmission of coronavirus in closed rooms and in crowded places. In the course of research, it turned out that artificially sprayed coronavirus can be in the air for at least three hours. Many of those who became infected claim that they did not violate the rules of social distancing. Measures to combat the virus are determined by how it spreads. WHO recommends washing your hands with warm water and soap for 20 seconds and observing social distancing. But some scientists claimed that these measures - although very important - are not enough to combat the virus, which is transmitted by airborne dust.

239 scientists from 32 countries wrote an open letter in the summer of 2020 to WHO. They called on the organization to amend its recommendations taking into account data on airborne dust transmission of the virus. The coordinator of the WHO global group for infection prevention and control, Benedetta Allegranzi, in response to the scientists' message, said that information about the transmission of infection by

airborne dust in the described situations in closed rooms with a large crowd of people and with poor ventilation should not be discounted.⁵

The transmission distance of the coronavirus is up to 2.5–4 m. Fortunately, the infection self-destructs quite quickly in the air. But in 2-4 hours of its existence, it is still possible to get infected. The higher the humidity, the longer the life span of the virus in air.

According to the authoritative statement of scientists and practitioners from the National Laboratory of Infectious Diseases (NIEDL) of Boston University and the company Signify (works

in the field of lighting), a coronavirus infection can be destroyed in 25 seconds. During the experiment, a group of researchers treated the virus-contaminated material with various doses of ultraviolet radiation. "The radiation of special lamps effectively inactivates the virus. At a dosage of 22 megajoules per square centimeter, the virus is destroyed almost completely in 25 seconds,"

the sources report with reference to the study.⁶

Thus, for the destruction of coronavirus from the surfaces of objects and from the air, one of the most effective methods is open-type UV irradiation. To destroy viruses with single-stranded RNA, such as coronaviruses, an irradiation dose of $339-423 \mu\text{W} \cdot \text{s} / \text{cm}^2$ of ultraviolet light is required (99.9% room cleanliness). Thus, the time of virus destruction by a UV lamp depends on its power, as well as the area of the treated surface and usually ranges from 2 to 30 minutes. At the same time, the World Health Organization (WHO) notes that the use of UV radiation in the fight against coronavirus is most effective to use open-type radiators. With open radiation, both air and surfaces will be treated.

In addition to the coronavirus, UV radiation with a wavelength of 254 nm is effective against other viruses (including influenza), bacteria (staphylococci, enterococci, bacilli), fungi and mold. But there are also strict restrictions. Exposure to ultraviolet radiation on the skin can cause its erythema. Exposure to ultraviolet radiation in the eyes can cause retinal burns. Direct UV radiation exposure to plants is not recommended. In Japan, the production of safe UV lamps that kill coronavirus has begun. The production of Care 222 UV lamps safe for human health was

started by the Japanese company Ushio Inc. The company specializes in the production of lighting equipment. It is assumed that this lamp can be used to disinfect rooms and surfaces in the presence of people. Unlike the usual UV lamps, which emit light with a wavelength of 254 nanometers, the new one from Ushio emits waves with a length of 222 nanometers, which are safe for humans, but deadly for coronavirus. Moreover, it can be used in elevators, trains, buses, offices, shops and of course in classrooms.

The lamp is capable of neutralizing 99 percent of viruses located on an area of 3 square meters in six minutes from a distance of 2.5 meters. However, the cost of one lamp is about \$2,860. Currently, the company intends to sell lamps exclusively for medical institutions due to production restrictions.⁷

Many countries already produce their own recirculators, which receive the appropriate certificates. UV bactericidal irradiator of a closed type, designed for disinfection of air in rooms of all categories in the presence of people. Disinfection

takes place in the process of forced air recirculation by means of a fan through the irradiator housing, inside which there are no-zone ultraviolet lamps with a wavelength of 253.7 nm, having a wide spectrum of action on microorganisms, including bacteria, viruses, fungi and spores, including a triple air purification system with a capacity from 50 sq.m to 150 sq.m. Modern ultraviolet lamps made of quartz glass are usually used in irradiators. Quartz glass is characterized by the highest transmission of radiation of a bactericidal wavelength of 254 nm, which provides increased efficiency compared to conventional glass. In addition, quartz completely blocks the formation of ozone.

Kyrgyzstan has all the possibilities (Tokmak Glass Factory, Maili-Sui electric lamp Factory and many others) for the widespread production of such recirculators and the safe resumption of classes in schools and universities of the country.⁸

The Ministry of Health of the Kyrgyz Republic revised the statistics on deaths among patients with a new type of coronavirus in July 2020. Of the 437 cases, coronary heart disease was the cause of death in 358 (82%), acute myocardial infarction in 24 (5.6%), acute cerebral circulation disorders in 13 (3.1%), acute renal failure in 10 (2.5%), and other causes in 32 (6.8%) – suicides, oncological diseases and more. The number of deaths is 1,053, the mortality rate is 2.4%, the mortality rate per 1 million population is 162. The peak of morbidity and mortality from coronavirus in Kyrgyzstan occurred at the end of June - July. Until July 17, only laboratory-confirmed cases of COVID-19 were included in the statistics. The Ministry of Health decided to

⁶Обнаружен способ уничтожить коронавирус за 25 секунд // https://www.vazhno.ru/a/53795/20200626/obnaruzhen-sposob-unichtozhit-koronavirus-za-25-sekund/ab-mt-novid/?rb_clickid=65524737-1595006645-171998873&utm_campaign=27649394&utm_content=65524737&utm_medium=cpm&utm_source=mytarget от 26 июля 2020

The latest updated mortality data show that in 2020-2021, 2,448 people with a diagnosis of COVID-19 died, which accounted for 6.1% of all deaths during this time, per 100,000 population it was 37.2 people. In terms of territories, respectively: Batken region – 189 deaths, 6.6% and 34.8 people; Jalal-Abad region – 343 deaths, 5.1% and 27.4 people; Issyk-Kul region – 205 deaths, 5.3% and 41.1 people; Naryn region – 111 deaths, 5.2% and 38.2 people; Osh region - 400 deaths, 5.5% and 29.0 people; Talas region – 118 deaths, 6.5% and 43.8 people; Chui region – 288 deaths, 3.9% and 29.8 people; Bishkek – 646 deaths, 10.9% and 60.7 people; Osh – 148 deaths, 7.4% and 46.6 people.⁹

In July, Kyrgyzstan led the world statistics on mortality per capita for a particular day at least 6 times. Combining data on coronavirus and pneumonia on July 16 was the reason that Kyrgyzstan was in the lead in all world counters...

In the evaluation model, the experts used data on the supply of COVID-19 vaccines to each country, data from a meta-analysis of the effectiveness of vaccines against SARS-CoV-2 variants, the country-specific level of public distrust of vaccines, the increased infectivity of the dominant variants in these countries and their ability to break through immunity.

And this model has shown that Kyrgyzstan has the worst mortality rate of all countries in the world. In Kyrgyzstan, only 1.5% of the population is currently

vaccinated, and there are difficulties with their supply. The main part of the vaccinated received vaccinations sent as aid (mainly China and Russia).

According to scientists' calculations, between 16,800 and 33,700 people may die in Kyrgyzstan by the end of summer 2021 if the situation remains the same.¹⁰

Is it a lot or a little? If we compare the data with our neighbors, the statistics in Kyrgyzstan are not fundamentally different. In Tajikistan – 89.2 deaths per 100,000 population, in Uzbekistan – 59.7, in Kazakhstan – 109.0. In Russia, this figure is 221.7.¹¹

At the same time, men are more at risk: they smoke more, abuse alcohol, and often do not pay attention to their health. In Kyrgyzstan, 25.4% of the adult population smokes. 48.2% are men and 2.7% are women. 48.2% is 425 thousand 713 male smokers (2019). The mortality rate associated with tobacco among all cancer in men aged 35-69 years is 42%, in women – 3%, in men over 70 years – 31%, in women – 6%. Based on the data obtained, it can be assumed that mortality among men is higher with coronavirus than in women.¹²

The state is taking enhanced measures to prevent coronavirus in Kyrgyzstan. The Law of the Kyrgyz Republic "On the Protection of Citizens' Health in the Kyrgyz Republic" defines the legal, economic and social foundations for the protection of citizens' health in the Kyrgyz Republic, which are mandatory for state authorities and local self-government bodies, individuals and legal entities. Resolution "On additional measures to reduce the risks of the spread of coronavirus infection (COVID-19)", "Temporary sanitary and epidemiological rules and regulations "Sanitary and epidemiological requirements to prevent the spread of coronavirus infection (COVID-19)".

The SARS-CoV-2-19 virus infects people of any age. However, the data to date indicate that two groups of people have a higher risk of getting a severe course of COVID-19 disease. These are elderly people, and those who have a concomitant disease. Medical and social workers who are on the "front line" are mainly represented by women. In the situation of a pandemic caused by coronavirus, medical and social workers, most of whom are women, are particularly at risk. In 2018, the number of employees in the field of healthcare and social services of the population was 97.8 thousand people, 81.4 thousand of them were women (or 83%)¹³

The pandemic also had a significant impact on the situation of women, an increase in the burden of caring for family members, the loss of daily earnings, difficulties in finding additional opportunities to support children in the absence of another. And also, most parents began to engage in the school education of their children with distance learning. Also in the vulnerable group were social workers, most of whom are women, who in emergency situations are forced to organize work to provide social support to vulnerable groups of the population. This is not only the compilation and refinement of data and lists, but also the direct delivery of assistance, which is fraught with risk for the social workers themselves and their families. The conditions of emergency and quarantine in schools and universities have placed an additional burden on the shoulders of teachers and university teachers. They were urgently required to create educational materials in an online format. At the same time, no training or special measures were taken to increase the above-mentioned materials' effectiveness. The moral and psychological burden, the need to support children and the family burden were also

aggravated by the stress of having to do work for which women have neither the skills nor the necessary knowledge and even basic technical means.

The Law of the Kyrgyz Republic "On State Guarantees of equal Rights and equal Opportunities for Men and Women"¹⁴ contains Article 29, according to which a gender examination of legislation and draft regulatory legal acts of the Kyrgyz Republic should be carried out in order to prevent violations of gender equality, compliance with the principle of equal rights and opportunities. In practice, the vast majority of acts do not contain direct discriminatory provisions against women, but at the same time do not take into account their special needs in connection with the spread of the pandemic and the introduction of restrictive measures. Also, in the situation of the spread of COVID-19, new vulnerable groups have appeared - social workers who provide social support, and postmen who deliver mail and pensions. However, unlike medical workers, surcharges are not provided for them. Thus, significant gaps have been identified in legislation to ensure equal rights and opportunities caused by insufficient consideration of the negative consequences of their regulatory impact. The opportunity to take into account gender aspects in decision-making by these special bodies has been missed.

It should be noted that women in Kyrgyzstan have a lower level of employment compared to men, receive lower wages and pensions, depend more on social assistance from the state, therefore they have fewer opportunities to save, and in the conditions of the economic crisis caused by the coronavirus, they are in a more vulnerable position.

The experience of combating the COVID-19 pandemic has shown that the health system, characterized by significant inequality in the rights to receive services, creates problems not only for people who are at risk of being left without attention, but also for society and the economy as a whole.

The key quality condition for the development of a transparent and accountable healthcare system is the creation of high-digital infrastructure and technologies. It is obvious that on a global scale, the pandemic has affected the situation of women and men in different ways, limiting their economic opportunities and increasing the scale of inequality and gender-based violence. First of all, due to the loss of sources of income, including women entrepreneurs, traditionally focused on the service sector, a large proportion of women workers at risk in the health care, social protection and education systems, increased household workload in quarantine conditions.

The COVID-19 pandemic shows and tests how developed the healthcare system is, their counteraction potential, the level of preparedness and the speed of emergency response. The rapid spread of COVID-19 underscores the direct need to strengthen medical personnel as an integral part of any sustainable healthcare system.

It should be noted that medical workers serve as the foundation of the healthcare system. The Covid-19 crisis showed that it was the representatives of this profession, due to its nature, who risked and risk their health every day doing their job. However, as practice has shown, there was no one to protect the health workers themselves who were in the epicenter of the fight against the COVID-19 pandemic. In order to provide them with the necessary protection in the struggle to save human lives, it was necessary to create decent conditions of protection and work for them.

Also, the main problems of the healthcare system in the world, including in Kyrgyzstan during the coronavirus epidemic, faced were the workload of hospitals and

the lack of medical personnel, the lack of proper effective management and other organizational mechanisms in the healthcare system.

A special almost heroic position was occupied by the institute of volunteering, the youth of Kyrgyzstan risking their health, despite the risks of infection, almost at the risk of their own lives helped the doctors of Kyrgyzstan in the difficult fight against the pandemic in Kyrgyzstan. Many complained that they could not receive timely medical care, and stories were spread on social media about how people died on the entrances of the hospitals.

Volunteers came to the rescue, actually taking over part of the functions of the state. Medical students volunteered, and at the beginning of the pandemic, volunteers worked 12 hours per shift.

Then the first volunteer mobile brigades appeared in the city, which, with the help of oxygen concentrators (devices for extracting oxygen from the air, which are used both in the hospital and at home), supported the breathing of seriously ill patients until the ambulance arrived.

On the night of July 14, a 21-year-old fifth-year medical student of the Kyrgyz State Medical Academy, Adinai Murzabekova, died in Bishkek. Adinai worked as a volunteer nurse in one of the day hospitals of the capital, opened by the Mayor's office for people who need injections and IVs to relieve regular hospitals. It was assumed that patients of mild and moderate severity would go there, but in the first week seven seriously ill patients died there, for whom there was no place in hospitals.

After another 12-hour shift, Adinai became ill, local media reported with reference to friends that she had seizures. The girl needed resuscitation, but there was no necessary equipment in the hospital, and the ambulance did not arrive. Many volunteers noted that they did not undergo any diagnostics, and no one warned that there is a huge load here, since patients with 70% lung damage come, and volunteers work in sweaty suits for 12 hours a shift and if there are health problems, then in such conditions anyone can not stand it.

After the autopsy, the Ministry of Health said that Adinai had bilateral pneumonia — although relatives said that the girl was healthy.

Subsequently, this turned into calls for impeachment for the authorities.

During the peak of the load, there were already two thousand volunteers in the mobile brigades, they had 12 cars and 30 oxygen concentrators.

Both Kyrgyz stars and businessmen, as well as ordinary citizens, were thrown off at the hubs. In July, social networks turned into a bulletin board where they sold and bought oxygen concentrators, masks and medicines for pneumonia. Pharmacies most often did not have these drugs.

In March, the Ministry of Health opened a special account to combat coronavirus, where funds were transferred by both donors and charities, as well as ordinary citizens.

It was possible to raise more than \$ 300 million, but the government, due to the budget deficit, directed most of these funds to pay salaries and pensions, including doctors and teachers. Part of it was spent on supporting small and medium-sized businesses, and only 44 million went to healthcare.

During the quarantine period, no special hospitals were built in Kyrgyzstan, as in many other countries. The authorities of the country began the construction of an infectious diseases hospital only in July — after the peak of morbidity.

The government promised to pay compensation to the sick and the families of the deceased doctors, but later it turned out that a special commission should consider each case: at the beginning of the pandemic, according to the authorities, many doctors themselves did not comply with safety rules and incorrectly used PPE.

Doctors have repeatedly been outraged by these unfair, in their opinion, accusations and stated that protective suits were not always enough for everyone.

Kyrgyz doctors have been particularly badly affected by the coronavirus: since the beginning of the pandemic, according to official data alone, almost 3,000 medical workers (about 21% of doctors in the country) have fallen ill, more than 70 have died.¹⁵

After the death of two patients at the entrance to the hospital in Bishkek in June, the ministry once again stated that there were enough places for all patients in hospitals, and the cause of deaths was the late treatment of patients.

However, a week later, the Ministry of Health still admitted that there were not enough ventilators and oxygen concentrators in the country. But the department did not provide accurate data on what kind of equipment and what kind of specialists are missing in a particular hospital.

Conclusion

In general, many factors converged here, or rather it was a combination of factors – the poor state of the healthcare system, the negligent attitude of the population and the leadership to the danger of coronavirus, poor public administration and lack of leadership in the country and overall corruption.

Despite the fact that Kyrgyzstan started preparing for a pandemic early, the time gained due to a full lockdown was not utilized properly. Two weeks after the registration of the first case, a problem was found in the government management. The decision of the Security Council spoke about the poor training of officials – they did not purchase tests, did not increase the number of laboratories, there was not enough of personal protective equipment and transportation for doctors, the mechanism for identifying contacts has not been implemented.

Doctors were thrown to the front line without training, without PPE, without treatment protocols. The protocols themselves were subsequently changed 4 times, and at the peak of the epidemic, treatment was prescribed chaotically, from hospital to hospital, from doctor to doctor.

Separately, it is necessary to highlight poor information training – part of the population did not believe in the existence of the virus, and how dangerous it was. Former chief sanitary doctor Tolo Isakov in March 2020 at briefings throughout the country compared the coronavirus with the usual flu. Conspiracy theories dominated the populace, ranging from chipping, deliberate spraying of the virus and ending with the spread of COVID-19 symptoms through 5G antennas.

In the period from January 27 to June 21 2020, there were no places left in hospitals, medicines and equipment were not purchased, beds in hospitals were not prepared. Work was not even carried out to determine pneumonia, which had a ten times mortality rate of COVID. The interdepartmental Commission investigating the

"Black July" directly pointed to violations in the use of international aid, the distribution of humanitarian aid and corruption among the country's top leadership. According to their conclusions, the third protocol, which was ready in mid-May 2020, was deliberately adhered to so that several pharmaceutical companies with direct communication with high-ranking officials could get rid of the purchased medicines that turned out to be useless.

First of all, we are talking about the huge volumes of antibiotics that are still in warehouses. And on August 18, 2020, the FOMS reported on the allocation of 1,105 million soms (about \$ 14.5 million) for the purchase of medicines, PPE and disinfectants for hospitals throughout the country.¹⁶ Subsequently, on September 15, 2020, financial police officers detained the ex-Minister of Health of Kyrgyzstan Kosmosbek Cholponbayev. He was accused of abuse of power and negligence.

Financial police reported that senior officials of the Ministry of Health are suspected that they, abusing their official position, concluded an unprofitable contract for the provision of consulting services, which caused damage to the state budget in the amount of about 9 million soms. Kosmosbek Cholponbayev served as Minister of Health from April 20, 2018 to April 1, 2020.¹⁷

On July 15, President Sooronbai Jeenbekov signed a decree on the posthumous awarding of the deceased volunteer Adinai Murzabekova with the medal for courage. A week before, when the Ministry of Health recognized that the increase in the incidence of Covid-19 in Kyrgyzstan was going according to the worst scenario, Jeenbekov appealed to the people and urged "not to look for the guilty, but to unite efforts."

Within an hour after the publication of the speech on YouTube, about 2,000 users disliked it. Later, the video was republished, removing the ability to comment and rate.

On July 21, Jeenbekov met with volunteers, where he thanked them for their contribution to the fight against the pandemic and assured that the problems were being solved. Some volunteers openly refused to meet with the president.

July 14 at change.org there was a petition demanding to impeach the president. One of its authors, journalist Raushan Aitkulova, also filed an application with the Prosecutor General's Office demanding that Sooronbai Jeenbekov, the Government and the former Prime Minister be prosecuted for "inaction during the coronavirus pandemic, which led to the deaths of hundreds of

Kyrgyzstanis." However, no one managed to sign the petition - website change.org it was blocked on the territory of Kyrgyzstan the day after its publication.

Protests began in Bishkek on October 5. The third revolution in Kyrgyzstan took place almost two weeks later. And although the October Revolution of 2020 was held for a different reason, many of those who came to it were dissatisfied with the leadership of Kyrgyzstan and its inaction during the Pandemic.

REFERENCES

[1] Bykov N. Kyrgyzstan: how volunteers replaced the state in the fight against coronavirus // <http://newsexpress.ru/v-mire/31491/Calculated> by the authors on the basis of Public health and the activities of healthcare organizations of the Kyrgyz Republic for 2021. Collection // Center for Electronic Health at the Ministry of Health of the Kyrgyz Republic // Table: 5 Mortality by causes, by regions 2016-2021. Table: 6

Structure of causes of death of the population, by regions 2020-2021 (%) // <http://cez.med.kg/>[In Russian].

[2] Discovered a way to destroy the coronavirus in 25 seconds // https://www.vazhno.ru/a/53795/20200626/obnaruzhen-sposob-unichtozhit-koronavirus-za-25-sekund/abmntnovid/?rb_clickid=655247371595006645171998873&utm_campaign=27649394&utm_content=65524737&utm_medium=cpm&utm_source=mytarget от 26 июля 2020 In Japan, the production of safe UV lamps that kill coronavirus has begun// [https://24.kg/obschestvo/165982/Is coronavirus capable of being transmitted by airborne dust?/](https://24.kg/obschestvo/165982/Is-coronavirus-capable-of-being-transmitted-by-airborne-dust?/) <https://www.bbc.com/russian/features-53333484> от 10 июля 2020.

[3] Kocherbayeva A.A., Al-shavabke Light Juma Ode, Nakenova A.A. The impact of the COVID-19 coronavirus on the health situation in Kyrgyzstan // Proceedings of ISRIp: Scientific and Methodological Journal. Bishkek, 2020, № 1'2020 (24), pp.30-35. [In Russian].

[4] Omuraliev N.A., Kinderbaeva N.E. THE IMPACT OF THE PANDEMIC ON MEN AND WOMEN IN KYRGYZSTAN // Proceedings of ISRIp: Scientific and Methodological Journal. Bishkek, 2020, № 1'2020 (24), pp.147-155. [In Russian].

[5] Order of the Government of the Kyrgyz Republic No. 93-r dated March 22, 2020 "On the introduction of an emergency situation regime in the Territory of the Kyrgyz Republic" // <https://www.gov.kg/ru/post/s/na-territorii-kyrgyzskoy-respubliki-s-22-marta-2020-goda-vveden-rezhim-chrezvychaynoy-situatsii> ; ORDER of the BISHKEK CITY COMMANDANT's OFFICE No. 1pr dated March 25, 2020 "On the introduction of a state of emergency in Bishkek" // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/200425>

[6] Practical aspects of the organization of COVID-19 case management in medical institutions and at home Temporary recommendations March 19, 2020 // https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331728/WHO-2019-nCoV-HCF_operations-2020.1-rus.pdf?isAllowed=y&sequence=1 The worst mortality forecast is expected in Kyrgyzstan – from 256 to 512 deaths per 100 thousand people,- Lancet // <https://zdorovie.akipress.org/news:1711606>

[7] The pandemic in Kyrgyzstan is exactly one year old - corruption, poverty, the collapse of the regime. March 17, 2021// <https://centrasia.org/newsA.php?st=1615956240> THE LAW of THE KYRGYZ REPUBLIC "On State guarantees of equal rights and equal opportunities for men and women" dated August 4, 2008 No. 184// <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202398>.

[8] The pandemic in Kyrgyzstan is exactly one year old - corruption, poverty, the collapse of the regime. March 17, 2021// <https://centrasia.org/newsA.php?st=1615956240>

[9] The pandemic in Kyrgyzstan is exactly one year old - corruption, poverty, the collapse of the regime. March 17, 2021// <https://centrasia.org/newsA.php?st=1615956240> Women and men of the Kyrgyz Republic. – B., 2019. – pp. 49-50- <http://www.stat.kg/ru/publications/sbornik-zhenshiny-i-muzhchiny-kyrgyzskoj-respubliki/>

Г. Канафина, Т. Чумаченко, Г. К. Шашаев, С. Сагнайкызы
ПАНДЕМИЯ КОВИД-19 В КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация. Пандемия COVID-19 показывает и испытывает на сколько развита система здравоохранения, их потенциал противодействия, уровень

готовности и скорость реагирования на чрезвычайные ситуации. Система здравоохранения Кыргызстана показала полную несостоятельность в защите граждан от коронавируса. Переполненные больницы, отсутствие лекарств и оборудования, нехватка врачей. И такая ситуация была распространенной в период первой волны пандемии. Власти многих стран не справлялись с данной ситуацией и в этот момент подключилось гражданское общество, волонтерское движение. Очевидно, что в глобальном масштабе пандемия по-разному повлияла на положение женщин и мужчин, ограничив их экономические возможности и увеличив масштабы неравенства и гендерного насилия. Прежде всего, из-за потери источников доходов, в том числе у женщин-предпринимателей, традиционно ориентированных на сектор услуг, большая доля подверженных риску женщин работниц систем здравоохранения, социальной защиты и образования, повышения объема домашней нагрузки в условиях карантина. В данной статье, на основе процесса равного социального партнерства, как инструмента согласования интересов между правительством и представителями всех слоев общества для создания благоприятного климата в постковидный период, попытаемся раскрыть актуальность данного вопроса.

Ключевые слова: Пандемия COVID-19; социальная защита; здравоохранение; коронавирус; экономический кризис; риск; правительство; Кыргызстан; причины.

Г. Канафина, Т. Чумаченко, Г. К. Шашаева, С. Сагнайқызы ҚЫРҒЫЗСТАНДАҒЫ КОВИД-19 ПАНДЕМИЯСЫ

Анатпа. COVID-19 пандемиясы Денсаулық сақтау жүйесінің қаншалықты дамығанын, олардың қарсы тұру әлеуетін, дайындық деңгейін және төтенше жағдайларға жауап беру жылдамдығын көрсетеді және сезінеді. Қырғызстанның денсаулық сақтау жүйесі азаматтарды коронавирустан қорғауда толық дәрменсіздікті көрсетті. Толып жатқан ауруханалар, дәрі-дәрмектер мен жабдықтардың болмауы, дәрігерлердің жетіспеушілігі. Мұндай жағдай пандемияның бірінші толқыны кезінде жиі болды. Көптеген елдердің билігі бұл жағдайды жеңе алмады және осы кезде азаматтық қоғам, еріктілер қозғалысы қосылды.

Жаһандық ауқымда пандемия әйелдер мен мужчин жағдайына әртүрлі әсер етіп, олардың экономикалық мүмкіндіктерін шектеп, теңсіздік пен гендерлік зорлық-зомбылықты арттырғаны анық. Ең алдымен, табыс көздерінің жоғалуына байланысты, оның ішінде дәстүрлі түрде қызмет көрсету секторына бағдарланған кәсіпкер әйелдерде Денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау және білім беру жүйесіндегі әйелдердің тәуекелге ұшыраған жұмыскерлерінің үлкен үлесі, карантин жағдайында үй жүктемесінің көлемін арттыру. Бұл мақалада Үкімет пен қоғамның барлық топтарының өкілдері арасында ковидтен кейінгі кезеңде қолайлы климат құру үшін мүдделерді үйлестіру құралы ретінде тең әлеуметтік серіктестік процесіне сүйене отырып, біз осы мәселенің өзектілігін ашуға тырысамыз.

Кілт сөздер: COVID-19 пандемиясы; әлеуметтік қорғау; денсаулық сақтау; коронавирус; экономикалық дағдарыс; тәуекел; Үкімет; Қырғызстан; себептер.

ГЕОГРАФИЯ – GEOGRAPHY

UDC 502.5(251.1)

IRSTI 39.19.32

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).79

¹Kubesova G.T.*, ²Karassayeva Z.A.^{1,2}Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

*Corresponding-author: gulnar_kubesova@mail.ru

E-mail: gulnar_kubesova@mail.ru, zhanatkarasaeva@mail.ru

INTEGRATED LEARNING IN TEACHING MODERN GEOGRAPHY

Annotation. This article deals with the role of integrated education in the context of teaching modern geography. The integration of geographical knowledge with elements of other scientific disciplines serves as a key mechanism for developing students' in-depth knowledge of complex phenomena of the modern world. The advantages of this approach include the formation of critical thinking, the development of analytical skills and the application of knowledge in real-world scenarios. Examples of successful integrated lessons covering topics such as cartography, natural area, and biosphere are given. The article also examines the problems and prospects of the introduction of integrated education in geographical education, and also emphasizes its importance for preparing students for the difficult tasks of the present time.

Keywords: integrated lesson; natural area; modern geography.

Introduction

Modern education is facing constant challenges that require new approaches to teaching. In a rapidly changing world where the boundaries between sciences are blurring, it is important to ensure that students not only know the facts, but also the ability to apply and integrate them in various contexts. This is especially true in geography teaching, where an interdisciplinary approach can significantly enrich the learning process. Integrated learning is a methodology that combines various fields of knowledge within a single curriculum. As for geography, it can include a combination of geographical data with elements of geology, ecology, economics and sociology. This approach allows students to gain an understanding of the broad context and interrelationships between various aspects of our world.

The advantages of integrated geography education.

Deep understanding: Integrated learning helps to form a deep understanding of geographical phenomena, which allows students to view them from different perspectives.

Developing Critical Thinking: Students involved in the comprehensive study of geography develop critical thinking by analyzing information from various disciplines.

Preparing for real challenges: An integrated approach allows students to apply knowledge in real situations, which facilitates the transition from learning to professional activity.

Having studied the work experience of researcher Stephanie Decker (Mathematics and Geography: Teaching basic Communication), one can note the positive aspects of using an integrated form of education. In his work, Decker gave several examples of successful integrated lessons. The easiest way to integrate these two subjects is to use Blattner's worksheets as teaching aids. Blattner's company has prepared more than 70 worksheets for teaching geography and mathematics. The worksheets first introduce a mathematical concept, and then practical geographical applications are allowed. A new concept is described, examples are provided, and students can develop their newly acquired abilities. Examples were conducted on the topics "Cartogram of the Great Compromise", "Assessment of the ratio of water to land".

In the first lesson, students used the data to create an accurate cartogram. A cartogram is a type of map in which the actual size and shape are distorted to symbolize some other data. In this exercise, students drew cartograms of the population of the thirteen original states. Using online data provided by Polve's online lesson plan, students have created a way to represent the population in their cartogram. The students then decided what form the states should take, given that it should roughly resemble the actual shape of the state.

By studying the data and completing the cartogram, the students determined which states were "big" and "small" during the Great Compromise.

An example of the integration of mathematics and geography into the curriculum is also given with the work of David Hicks and Jesse Wilkins in the journal "Teacher of Mathematics" of the National Council of Teachers of Mathematics. They propose a methodology that involves collecting data based on an arbitrary sample, interpreting this data and drawing conclusions about the Earth's surface. The question is how much of the earth's surface is covered with water and how it is deformed as a result of using several common cartographic projections.

This article discusses the effectiveness of the introduction of integrated learning in the teaching of modern geography. To conduct a full-fledged study and obtain an objective result, we used a qualitative method in the form of focus groups.

Methods

In this direction, as an focus group, classes on the discipline "Physical Geography of Kazakhstan" were held in one of the schools in Aktobe, in grades 8 "A" and 8 "B". Topics such as the Natural Area, ecosystem and biodiversity were considered.

Purpose of lesson:

To study the flora and fauna of natural areas of Kazakhstan through the prism of ecology and biogeography.

Lesson stages:

The theoretical part. The teacher talks about the characteristic species of plants and animals that live in each natural zone: steppe, desert, forest-steppe, mountainous areas.

Ecosystem analysis. Students analyze the impact of climatic conditions on the flora and fauna of each zone. For example, drought-resistant plants and species adapted to extreme conditions are represented in the deserts of Kazakhstan.

Group work. Each group of students is assigned to explore a certain natural area using textbook materials and additional sources (Internet, scientific articles). Students should identify the unique features of the flora and fauna of their area and prepare a presentation.

Presentation of the results. The groups present their research and discuss how natural conditions affect biodiversity and ecosystem connections.

Results:

Students acquire knowledge about the biodiversity of natural areas of Kazakhstan, develop skills in research and analysis of biogeographic data.

At the beginning of the lesson, we discussed the concept of "natural zones" and their significance for biology. They emphasized how natural areas affect the diversity of living organisms.

Geographically, the main natural zones of Kazakhstan and plants and animals living in these zones were discussed (Fig.1).

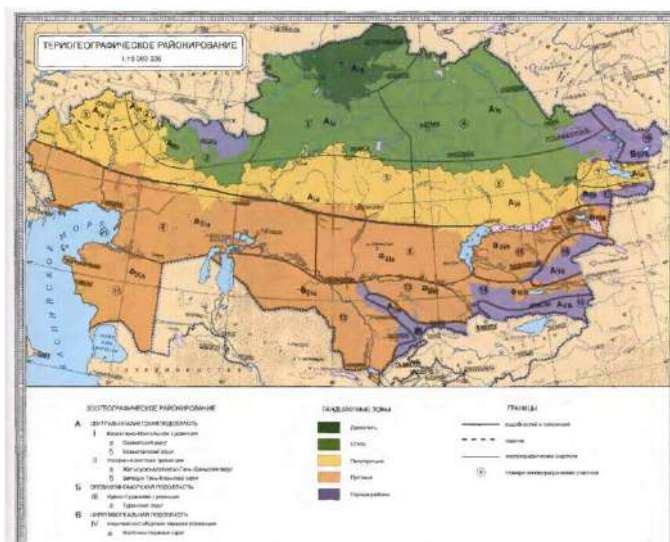

Figure 1. Natural area of Kazakhstan.

On the ecological side, ecosystems existing in various natural zones and the effects of climate and geography on biodiversity and adaptation of living organisms were discussed. In the biological part, we investigated the adaptation of plants and animals to the conditions of specific natural zones and biological survival strategies in various climatic conditions.

The practical part of the lesson.

The students were divided into several groups, and described the natural areas in all aspects. They drew a map of the Natural Zones of Kazakhstan and indicated the plants and animals living in these zones on the map.

In the final part of the lesson, the importance of preserving natural areas for biodiversity and ecosystems was noted. The issue of how students can contribute to the preservation of the environment and the preservation of natural areas was discussed.

Discussion

The findings from this study reinforce the value of integrated learning as a pedagogical strategy in the field of geography. By combining elements from ecology, biogeography, mathematics, and cartography, integrated lessons enable students to build a well-rounded understanding of geographic concepts and their real-world applications. As demonstrated in the practical examples with focus groups, students not only gained factual knowledge about Kazakhstan's natural zones but also developed skills in research, collaboration, and analysis that are essential for modern education.

One of the most compelling observations is that integrated learning, particularly when supported by hands-on activities, enhances students' engagement and motivation. Students in this study displayed enthusiasm in group projects, and their ability to retain information improved through collaborative learning activities. This aligns with studies like those of Hicks and Wilkins, who showed that interdisciplinary approaches involving data interpretation and practical applications can increase comprehension and retention. Furthermore, such approaches encourage students to draw connections across different disciplines, thus promoting the development of higher-order thinking skills such as synthesis and evaluation.

Despite these advantages, integrating various subjects in geography education presents notable challenges. Many teachers lack the resources, training, or support to successfully implement integrated learning strategies. As noted in our research, teachers require ongoing professional development in both geography and interdisciplinary teaching methods to effectively adopt these approaches. Another challenge is curriculum rigidity, which can restrict opportunities for cross-disciplinary instruction. Implementing flexible curricula that allow educators to customize their teaching methods could help overcome this barrier and foster more integrated learning experiences.

Additionally, differences in students' learning styles and levels of prior knowledge can impact the effectiveness of integrated lessons. Some students may struggle with complex, multifaceted tasks that require understanding across multiple subjects. Tailoring lessons to accommodate different learning paces and providing scaffolding resources can help address these difficulties, ensuring that all students benefit from integrated instruction.

Conclusion

This study underscores the significance of integrated education in geography, highlighting its potential to cultivate a comprehensive understanding of the complex and interconnected world. By bridging disciplines within a single curriculum, integrated learning enables students to approach geographic phenomena with a holistic perspective, fostering critical thinking, analytical skills, and practical knowledge application.

The benefits observed, such as increased student engagement, improved retention, and enhanced interdisciplinary thinking, suggest that integrated learning should be prioritized within geography education. As global challenges become increasingly

complex, students require not only factual knowledge but also the ability to analyze, interpret, and apply information across contexts. Integrated geography lessons are therefore essential for preparing students to navigate the complexities of the modern world.

Future efforts to incorporate integrated education in geography should focus on providing teachers with adequate resources, training, and curricular flexibility. Supportive policies at the institutional and governmental levels are crucial to overcoming the challenges associated with interdisciplinary teaching. With these measures in place, integrated learning can be a powerful tool in modern education, equipping students with the skills necessary for personal and professional success in a globally interconnected society.

REFERENCES

- [1] Welsh, K.E., France, D., Whalley, W.B. (2012). "Geotagging Photographs in Student Fieldwork." *Journal of Geography in Higher Education*.
- [2] Lee, J. (2023). "Beyond Geospatial Inquiry—Integrating Latest Technological Advances into Geography Education." *Education Sciences*.
- [3] García de la Vega, A., ed. "Didactic Strategies and Resources for Innovative Geography Teaching."
- [4] "Teaching Geography and Blended Learning: Interdisciplinary and New Learning Possibilities." AIMS Press
- [5] European Proceedings (2021). "Integrated Approach - Challenges in Pedagogical Design of Learning."
- [6] Bednarz, S. W., & Schee, J. (2006). "Geospatial Thinking and GIS in Geography Education." *Oxford Bibliographies*.
- [7] Patterson, T. C. (2007). "Google Earth as a Tool in Geography Education." *Journal of Geography*
- [8] García de la Vega, A. et al. (2021). "Place-Based Education and Virtual Field Trips in Geography." *Stanford University Press* .
- [9] "Interdisciplinary Geography: Perspectives on Integrated Education." *Geobalkanica Society*.
- [10] "Digitalization in Geography Education." *Springer*.
- [11] Solem, M., Gersmehl, P. (2005). "Online Global Geography Modules Enhance Undergraduate Learning." *AAG Newsletter*.
- [12] Simm, D., Marvell, A., Mellor, A. (2021). "Teaching 'Wicked' Problems in Geography." *Journal of Geography in Higher Education*.
- [13] Stalder, F. (2016). "Digital Transformation and Geography Education." *Springer*.
- [14] Hazena, H., & Alberts, H. C. (2020). "Innovative Approaches to Teaching Geography." *Taylor & Francis*.

Кубесова Г.Т., Карасаева Ж.А.
ҚАЗІРГІ ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ
ОҚЫТУ

Андатпа. Бұл мақалада қазіргі географияны оқыту контекстіндегі кіріктірілген білім берудің рөлі қарастырылады. Географиялық білімді басқа ғылыми пәндердің элементтерімен интеграциялау студенттердің қазіргі әлемнің күрделі құбылыстары туралы терең білімдерін дамытудың негізгі тетігі қызметін атқарады. Бұл тәсілдің артықшылығы сыни ойлауды қалыптастыруды, аналитикалық дағдыларды дамытуды және білімді нақты сценарийлерде қолдануды қамтиды. Картография, табиғи аймақ және биосфера сияқты тақырыптарды қамтитын сәтті кіріктірілген сабақтардың мысалдары келтірілген. Мақалада географиялық білім беруде интеграцияланған білім беруді енгізудің проблемалары мен келешегі де қарастырылып, оның студенттерді қазіргі заманның күрделі міндеттеріне дайындаудағы маңыздылығына тоқталған.

Кілт сөздер: кіріктірілген сабақ; табиғи аймақ; қазіргі география.

Кубесова Г.А., Карасаева Ж.А.
ИНТЕГРИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ
СОВРЕМЕННОЙ ГЕОГРАФИИ

Аннотация. В данной статье рассматривается роль интегрированного обучения в контексте преподавания современной географии. Интеграция географических знаний с элементами других научных дисциплин служит ключевым механизмом формирования у учащихся глубоких знаний о сложных явлениях современного мира. К преимуществам такого подхода можно отнести формирование критического мышления, развитие аналитических навыков и применение знаний в реальных ситуациях. Приведены примеры успешных интегрированных уроков, охватывающих такие темы, как картография, природная территория, биосфера. В статье также рассматриваются проблемы и перспективы внедрения интегрированного обучения в географическое образование, а также подчеркивается его важность для подготовки учащихся к решению сложных задач настоящего времени.

Ключевые слова: интегрированный урок; природная территория; современная география.

ӘОЖ 91/37

ГТАХР 39.01.45

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).80

Қуантаева С.М.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан

ГЕОГРАФИЯ САБАҚТАРЫНДА «ТӨҢКЕРІЛГЕН ОҚЫТУ» ӘДІСІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. «Төңкерілген оқыту» әдісі ұғымына толық түсініктеме берілген. Білім беру саласында бұл әдістің мұғалім мен оқушылар үшін маңыздылығы айқындалған. Сондай-ақ, бұл әдістің артықшылықтары мен кемшіліктеріне талдау жасалған. «Төңкерілген оқыту» оқыту технологиясының Блум таксономиясымен байланысы қарастырылды. «Төңкерілген оқыту» әдістің география сабақтарында пайдаланудың ерекшеліктері көрсетілген.

Бұл әдіс – сабақтарды бейнетүсірілім арқылы көрсетіп, оқушылардың білу, түсіну дағдыларын дамыту мақсатында үй тапсырмасы ретінде ұсынылатын педагогикалық әдіс түрі. Үйден жаңа тақырып бойынша біліп, түсініп келген оқушы, мектепте мұғаліммен бірге жаңа тақырыпты қолданып, анализ, болжау жасап, бағалай алу мүмкіндігіне ие болады. Аталған жоғары деңгейлерге жеткен оқушы жаңа тақырыпты толық меңгере алатын болады.

Кілт сөздер: төңкерілген оқыту; төңкерілген класс; география сабағы; тиімді оқыту; блум таксономиясы.

Кіріспе

Білім беру жүйесі бүкіл әлемде қоғамның ғаламдық және саяси жүйенің өзгерісінен, басқа да әлеуметтік-экономикалық факторлар әсерінен қалыптасады. Ертедегі білім негізінен дәстүрлі педагогикалық бағытты қолдаған болатын. Алайда, жақында ақпараттық технология салаларындағы революциялық жетістіктер, ауқымды ғаламтор-технологиялардың дамуы білім саласының жаңа бағытын ашты. Жаңа әлемнің талаптары, орындау үшін, оқытудың инновациялық тәсілдері жарыққа шығады. Зерттеушілер оқудың стилі мен теориясының моделін жақсарту үшін әрдайым ізденіс үстінде жүреді. Олар білім саласына оқудың жаңа технологияларын енгізіп, өндіреді. Бүгінгі заманғы жастардың ой-өрістері ақпараттық технологиялардың дамуымен қатар қарқынды дамуда. Оқушылар қажетті ақпаратты сынып ішінде ғана емес, сондай-ақ, сыныптан тыс мекемелерде түрлі ақпараттық құралдарды пайдалана отырып қабылдай алады. Сондай-ақ, адамдарда өзіндік оқу стилі мен жеке қабылдау жылдамдығы да бар. Сол себепті, оқушыларда жаңа ақпараттарды қабылдау қабілеттерін арттыру және тәжірибе қалыптастыру мақсатында үнемі білім саласын жаңа қырынан ашу маңызды. Білім саласының қазіргі таңдағы жаңа қыры - «Төңкерілген оқыту» инновациялық әдісі болып табылады.

«Төңкерілген оқыту» – ғаламторды пайдалана отырып, белгілі бір тақырып бойынша сабақты мультимедия түрінде көрсетуге негізделген жаңа педагогикалық әдіс. Бұл әдіс ең алғаш 2015-2017 жылдары Назарбаев Зияткерлік мектебінде зерттей бастады. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты мектептерде бұл әдістің қолдану артықшылықтар мен кемшіліктерін айқындау.

«Төңкерілген оқыту» Қазақстанның білім беру жүйесіндегі жаңа әдіс түрі болып табылады. Бұл зерттеу еліміздегі Назарбаев Зияткерлік мектептерінде ғана емес, басқа да жалпы білім беретін мектептерде қолданылуы қажет, себебі мектептерде ақпараттық технологияларды білім жүйесіне кіріктіру маңызды болып отыр. Қазіргі заман – технология заманы болғандықтан барлық оқушылар ұялы телефон, смартфон, гаджеттер, компьютермен қамтамасыз етілген. Сол себепті оқушылар онлайн немесе ұялы телефондары арқылы WhatsApp желісін пайдаланып, өз ойлары мен идеяларымен бөлісіп, өзекті мәселелерді цифрлық технологиялардың көмегімен шешіп белгілі бір тақырып бойынша байланыстыра алады. Мұғалімнің сабақтағы уақыты санаулы болғандықтан, ол барлық оқушыларға тиісті деңгейде көңіл бөле алмайды, дәл осы кезде осы әдіс көмекке келеді. Бұл әдіс – сабақтарды бейнетүсірілім арқылы көрсетіп, оқушылардың білу, түсіну дағдыларын дамыту мақсатында үй тапсырмасы ретінде ұсынылатын педагогикалық әдіс түрі. Үйден жаңа тақырып бойынша біліп, түсініп келген оқушы, мектепте мұғаліммен бірге жаңа тақырыпты қолданып, анализ, болжау жасап, бағалай алу мүмкіндігіне ие болады. Аталған жоғары деңгейлерге жеткен оқушы жаңа тақырыпты толық меңгере алатын болады.

Төңкерілген оқыту әдісі Бенджамин Блумның таным деңгейлерінің таксономиясына негізделіп жасалған әдіс. Оқыту барысында теориялық білімді терең меңгертіп, оқушылардың қызығушылығы мен танымдық белсенділіктерін арттыратын оқыту технологиясының бірі Блумның таным деңгейлерінің таксономиясы болып табылады. Блум таксономиясы 6 деңгейден тұратын оқыту технологиясы. Олар: білім, түсіну, пайдалану, талдау, синтез және бағалау жатады (1-сурет). Негізгі бөлімде әр деңгейге жеке-жеке тоқталып, оның маңыздылығы айқындалады. Төңкерілген оқыту әдісі осы көрсетілген деңгейлерді толық қамтуға тырысады. Блум таксономиясы әрбір тақырыпты мұқият оқып-үйренуге жағдай жасаса, Төңкерілген оқыту әдісі осы таксономияның деңгейлерін толық ашып, пайдалануға жағдай жасайды.

Мұғалім жаңа материалды бейнежазба арқылы көрсетіп, сабақ барысында оқушыларға тәжірибелік тапсырмалар беру арқылы теориялық білімін, жаңа тақырыпты меңгеруін бақылайды. Осының нәтижесінде оқушыларға тәжірибе жүзінде орындайтын тапсырмалар мен жұмыстар көбірек жүргізіледі.

Зерттеу материалдары және әдістері

География сабақтарында «Төңкерілген оқыту» әдісін қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктерін айқындау;

Коронавирус пандемиясы Білім процесіне жаңа қырынан қарауды мәжбүрлегендей болды. Мұғалімдер мен оқушылар қашықтықтан оқуға амалсыздан көшуге мәжбүр болды, бұл қазіргі заманғы техникалық және педагогикалық технологияны қолданумен сипатталды.

Қашықтықтан білім алу және қашықтықтан оқыту атты екі ұқсас ұғым бар, бірақ олар бір-бірінен ерекшеленеді. Қашықтықтан білім алу дегеніміз – компьютер мен телекоммуникациялық технологиялар жүйесі арқылы жүзеге асатын оқыту процесі. Ал қашықтықтан оқыту дегеніміз мұғалім мен оқушы тапсырмаларды орындауда, техникалық байланыс құралдарын қоса пайдаланумен өтетін оқу процесі.

Төңкерілген класс моделін алғаш рет негізін қалаған Джонатан Бергман мен Аоран Сэмс, Колорадо орта мектебінің химия пәнінің мұғалімдері. 2006 жылы сабақтан көп қалатын спортшы оқушыларының оқуларын қамтамасыз ету мақсатында ойлап тапқан болатын, кейін бұл ойды білім бағытына қосқан болатын [10].

Төңкерілген класс немесе Төңкерілген оқыту екі түрлі компонентті құрайды. Жаңа тақырыпқа қатысты берілген лекцияны сыныптан тыс электронды құралдар арқылы ұсыну, және практикалық тапсырмаларды, яғни үй тапсырмасын сыныпқа ауыстыру [11].

Білім саласы әр оқушыға жеке бағдарланатын болады. Төңкерілген оқыту моделі, дәл осы әр оқушыға жеке қадам жасайтындай модель бола алады.

Төңкерілген класс моделі – бұл, ең алдымен аралас оқытудың бір түрі. Төңкерілген класс немесе оқыту – кәдімгі лекция және үй жұмыстарын ұйымдасытыру керісінше өткізілетін педагогикалық моделі. Төңкерілген оқыту – аралас оқытуда маңызды рөл атқаратын оқу жоспары [12].

“Төңкерілген оқыту” түсінігі белсенді оқыту, оқушыларды жалпы әрекеттерге тарту, біріктірілген оқыту жүйесі және подкаст сияқты идеяларға негізделген. Бұл “Төңкерілген сынып” құндылығы сабақ уақытын топтық жұмыспен өткізу кезінде оқушылар бір-бірімен лекция мазмұнын ортаға салып, өз білімдерін тексеріп және бір-бірімен практикалық жұмыста тығыз байланыс жасай алу мүмкіндігіне ие. Сабақ уақытында мұғалімнің қызметі – тренер немесе кеңесші ролінде болады, оқушыларды өзіндік және топтық жұмысқа ынталандырады.

Әдетте, Төңкерілген класс алғашқы этапы үй жұмысын водкаст қолдану арқылы орындау болып табылады.

- Видеосабақ қарау;
- Оқу материалдарын оқу, түсіндірмелі суреттерді қарап шығу;
- Меңгерген тақырып бойынша тест тапсыру.

Сынып жұмысы, бұған қарама қарсы, үй жұмысын орындау барысында туындаған күрделі теориялық бөлімдер мен сұрақтарға арналады (25-30% уақыт көп емес). Сондай-ақ сыныпта оқушылар мұғалімнің нұсқаулығымен практикалық тапсырмалар орындап, зерттеушілік тапсырмалармен айналысады. Сабақтағы оқудан соң үйде 3 бөлім басталады, яғни олар практикалық тапсырма орындағаннан түсінгенін қорытындылау мақсатында бағалау тестін тапсырады. Жаңа тақырыпты түсіндіретін видеожазбалардың ұзақтығы 5-7 минутты құрайды. Онлайн-тест сұрақтар белгілі бір уақытпен шектеліп өқояды, оқушылар сол аралықта сұрақтарға жауап беріп үлгеруі тиіс. Көбіне Төңкерілген оқыту кезінде мұғалімдерге қиындық соғады деп есептейді, бірақта алғашқы уақытта қиынға соғуы мүмкін уақыт өте келе бұл оқыту моделіне де үйренері анық.

Видеожазбаларды алдын ала жасаған соң, мұғалімдерге күрделірек іскерлік тапсырмалармен айналысуға көп уақыт қалады.

Төңкерілген оқытуды енгізуде қандай қиындықтар туындауы мүмкін?

Төңкерілген класс моделін енгізудегі ең басты мәселе өту кезеңіндегі мұғалімдерге берілетін жұмыс көлемінің көптігі. Оқу бағдарламасын қайта құру кезінде ең алдымен материалды екіге бөлу керек, бір бөлігі водкаст жасау үшін, ал екінші сынып жұмысына арналған бөлік. Оқушыларды бақылауға арналған тесттерді әзірлеу, үйде және сыныпта топтық жұмыста өз бетімен жұмысты бағалау жүйесін құру, водкасттарды әзірлеу және оларды ғаламторға орналастыру құралдарын меңгеру, ең соңында водкасттарды өздері жасау қажет. Көріп отырғаныңыздай, бұл мәселенің күрделілігі екі компоненттен тұрады - әдістемелік және технологиялық. Мәселенің технологиялық бөлігі бірінші орынға шығады, өйткені мұғалім үшін ондағы барлық нәрсе жаңа. Технологиялық күрделілікті еңсерудің мүмкіндіктері де бар. Мысалы, әртүрлі тақырыптар бойынша дайын жоғары сапалы сабақтар мен көптеген ресурстарды қолдану.

Бұл оқыту моделін зерттеуші Kim, Khera&Getman Төңкерілген кластың жоспарлаудың мынандай принциптерін ұсынады [6]:

- Сабақ басталмастан бұрын оқушыларға алдын алу түсіндіру жұмыстары жүргізу маңызды;

- Оқушыларды сабақ орындағанына және онлайн-сабақтарды қарағаны үшін жиі мадақтау;

- Бағалау әдістерін ұйымдастыру;

- Сыныптан тыс және сыныпшілік сабақтарды байланыстыру;

- Дұрыс қалыптасқан және жақсы ұйымдастырылған басшылықты тағайындау;

- Тапсырманы орындау үшін жеткілікті уақытты белгілеу;

- Жеке және топтық жұмыстарды орындалған соң жылдам кері байланысты қарастыру;

- Оқушыларды өздеріне таныс технологиямен байланыс құралдарымен қамтамасыз ету;

- Сабақтың негізін түсіну ішін оңай тест жасау.

- Дайын сабақты ғаламторға ыңғайлы жолмен салу: ҚОЖ бағдарламасын жүктеу немесе YouTube желісіне салу.

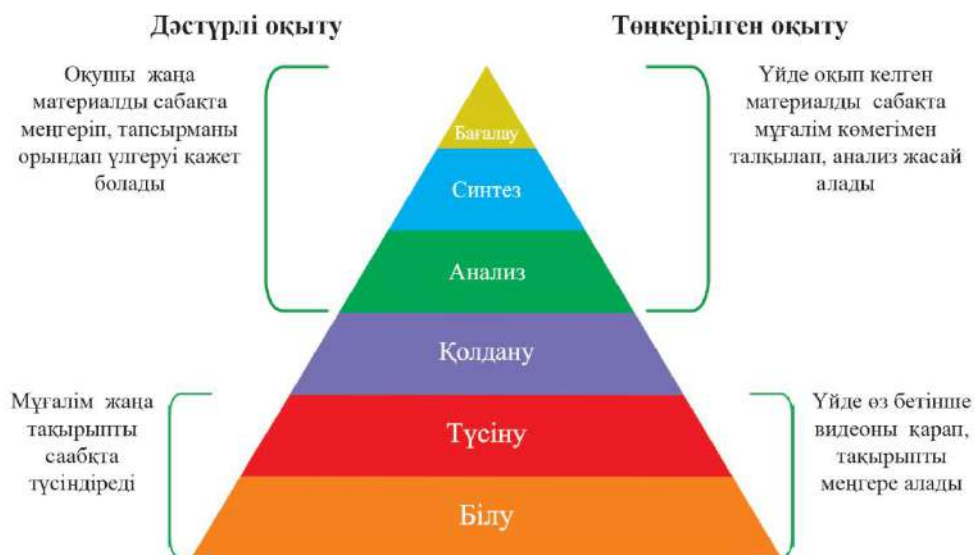
Нәтижелер және талқылау

Төңкерілген оқыту моделін іске асыру барысында Блум таксономиясының барлық деңгейі түгелімен орындалу мүмкін. Сыныптан тыс орындалатын тапсырмалар қатарының құрылымы Блум таксономиясының төменгі деңгейлері, түсіну және есте сақтауға негізделеді. Ал сыныптағы оқыту құрылымы Блум таксономиясының жоғары деңгейлері, бағалау, анализ, қолдануға сәйкес келеді [4].

Оқыту технологиясының атауы педагогикалық мақсаты айқындайтын таным деңгейлерінің алғашқы сызбаларының авторларының бірі америкалық ғалымы Бенджамин Блумның есімімен аталған. Ол 1956 жылы таным деңгейлерінің Таксономиясының бірінші бөлімін, одан кейінгі он жылдықтарда Д.Кратвол

тағыда басқа ғалымдар екінші бөлігін (аффективті аймағын) басып шығарады. Бірінші бөлімі танымның мақсатының (когнитивті) аймағын сипаттайды [5].

Блум таксономиясы когнитивті (танымдық), аффективті, психомоторлы аймақтардан тұрады.

1-сурет. (Р.Жумабаев, Е. Пайзов, 2016)

Отандық тәжірибелерді зерделесек «Төңкерілген сынып» моделі барлық Назарбаев зияткерлік мектептерінде қолданылатын жаңа әдіс болып табылады. Ұсынылған әдіс бойынша жаратылыстану пәндерінде АКТ-ны тиімді қолдануға және оқушылардың өз оқуы үшін жауапкершілікті сезінуіне оң әсерін тигізеді [1].

Отандық педагог-зерттеушілер Р.Жумабаев, Е.Пайзовтың Дәстүрлі оқыту мен Төңкерілген оқытуда Блум таксономия деңгейлері қай оқытуда қалай әсер ететіндігі жөнінде 1- суретте көрсетілген. Бұл суреттемені ашып қарастырып көрейік:

Дәстүрлі оқыту бойынша

- төменгі деңгейде білу және түсінуде – Мұғалім жаңа тақырыпты сабақта түсіндіреді.

- Жоғары деңгейде анализ, бағалу және синтездеуде – Оқушы жаңа материалды сабақта меңгеріп, тапсырманы орындап үлгеруі қажет.

Төңкерілген оқыту бойынша

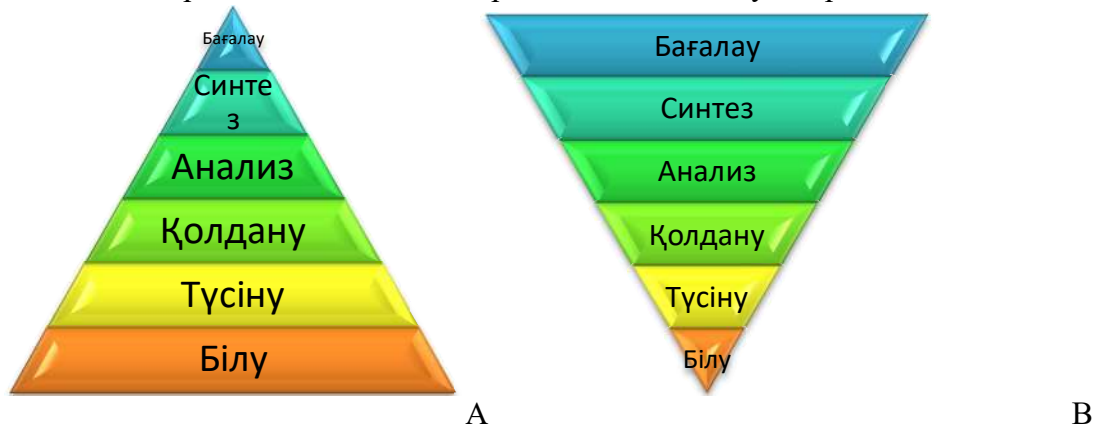
- Төменгі деңгейде білу және түсінуде – Үйде өз бетінше видеоны қарап, тақырыпты меңгере алады.

- Жоғары деңгейде анализ, бағалу және синтездеуде – Үйде оқып келген материалды сабақта мұғалім көмегімен талқылап, анализ жасай алады.

Салыстырып қарағанда, екі оқытуда да Блум таксонмиясын деңгейлерін толық қолданылады. Дегенмен, өзіңіз байқағандай Дәстүрлі оқытуда уақыттың жетіспеушілігі анық байқалады, балаға оқуда жаңа нәрсені игеріп, талдап кетуі қиынға түседі. Ал Төңкерілген оқытуда уақыт жеткілікті, оқушы жаңа тақырыпты

үйден біліп түсініп келіп, мектепте белгіленген 40 мин ішінде мұғаліммен талдап, түсінбеген сұрағын қойып, өз ойын еркін жеткізе алады. Біз мұғалімдерге білім жолында оқушының жаңа тақырып бойынша асығыс тек біліп түсініп кеткені емес, оны игеріп қана қоймай өз өмірінде пайдалана алуы керек.

2-сурет. Блум таксономиясы

А) Дәстүрлі оқыту

В) Төңкерілген оқыту

Сонымен Блум таксономиясының негізгі санатары төмендегідей:

Деңгейлері	Сипаттамасы
Білу	Оқушылар ұсынылған оқу материалы бойынша қолданылатын терминдерді, нақты фактілерді, негізгі ұғымдарды, ережелер мен қағидаларды біледі.
Түсіну	Оқушылар ұсынылған оқу материалы бойынша фактілерді, ережелер мен принциптерді түсінеді, білімді басқаруды үйренеді, кестелерді, графиктерді, диаграммаларды түсіндіреді.
Қолдану	Оқушылар ұсынылған оқу материалын пайдалана отырып, заңдар, теория, ережелердің қолдана алады.
Талдау	Оқушылар ұсынылған оқу материалы бойынша бұрын алған білімдерін ұштастыра отырып, жаңа білімді аша алады. Логикалық ойлауды іске қосып, қателіктер мен кемшіліктердің себеп-салдарын анықтай алады.
Синтез	Оқушылар ұсынылған оқу материалы бойынша шығармашылық сипатта орындай алады, яғни, өз тұжырымдамаларын ұсына алады, шығарма жаза алады, эксперимент жоспарын ұсына алады.
Бағалау	Оқушылар ұсынылған оқу материалы бойынша барлық деңгей бойынша өзі қорытынды жасап, бағалай алады.

Дәстүрлі оқыту кезінде Блум таксономиясының барлық деңгейлері толық қамтылмайтын еді. Яғни, Блум таксономиясының төменгі деңгейлері білу, түсіну, қолдану ғана қамтылатын. Ал жоғары деңгейлері талдау, синтез, бағалау көбіне тыс қалып, немесе белгілі бір практикалық немесе эксперименттік жұмыстарда

ғана көрініс табатын. Дәстүрлі оқыту кезінде жоғары деңгейлердің толық қамтылмау себебі, сабақ барысында уақыттың жетіспеушілігі, материалдың ауқымдылығы, мұғалімнің тақырып бойынша тек өзінің түсіндіріп, талдауы, оқушылардың өзіндік жұмысқа мүмкіншіліктің жоқтығы.

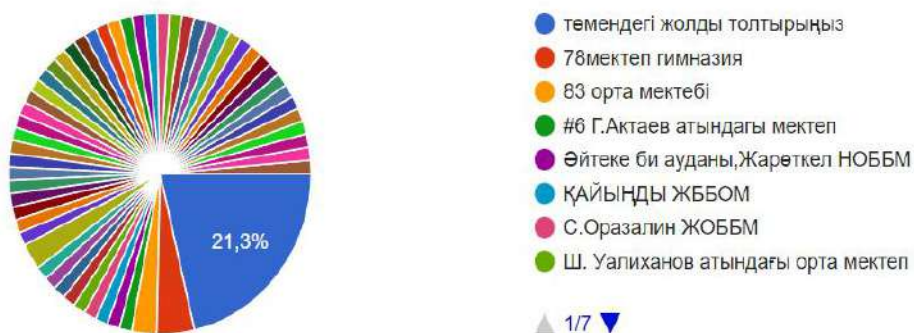
Ал, Төңкерілген оқыту барысында Блум таксономиясының төменгі және жоғары деңгейлері де толығымен қамтылады. Соның ішінде, жоғары деңгейіне өте жақсы мән беріледі. Бұл тұста дәстүрлі оқытудағы кемшіліктерді жояды, уақыт жеткілікті, себебі, оқушылар жаңа тақырып материалын үйден оқып келеді. Мұғалімге де тиімді, себебі жаңа тақырыпты сыныпта түсіндіріп отырмай, бірден практикалық тәжірибеге көшеді. Топтарға бөлініп, оқыған материалды ортаға салып талқылап, анализ жасап, болашақта болатын жағдаяттардың алдын ала шешімдерін шешуді үйренеді.

Ақтөбе облысы және өзге облыстар бойынша мұғалімгерге “Төңкерілген оқыту” технологиясы бойынша онлайн Google форматта сауалнама жүргізілді.

Сұрақтар тізімі:

1. Төңкерілген оқыту теориясы мен әдістемесі жөнінде хабарыңыз бар ма?
2. Пәнді оқуда сіз бұл оқыту технологиясын қолданып көрігіңіз келеді ме?
3. Бұл әдіс пәнді тереңірек оқытады деп есептейсіз бе?
4. Бұл әдістегі жеке тұлға ретінде мұғалімнің рөлі қандай?
5. Сіздің жалпы оқуға көзқарасыңыз қандай?

75 ответов

3-сурет. Google формасымен жасақталған “Төңкерілген оқыту” сауалнамасына қатысқан мектептер диаграммасы

Сауалнамаға барлығы 75 адам 5 сұраққа жауап берді. Қатысқан мұғалімдердің жас ерекшелігі де анықталды.

Өзге өңірлер бойынша қатысқан мектеп саны – 10

Ақтөбе облысы бойынша қатысқан мектеп саны – 5

Ақтөбе қаласы бойынша қатысқан мектеп саны – 17

Жас ерекшеліктеріне қарай:

12-18 жас – 2

19-25 жас – 19

26-50 жас – 32

51- жоғары – 22

Сауалнама бойынша әрбір 5 сұрақтың жауабына жекелей тоқталайық, №1 сұрақтың жауабы жоқ – 46,7%, иә - 53,3 % құрап отыр. Қазіргі таңда Төңкерілген оқыту технологиясы әлі күнге дейін толық танылып үлгерген жоқ. №2 сұрақ бойынша жоқ – 14,7%, иә - 85,3 % басым бөлігі бұл технологияны өз сабақтарында қолданып көргісі келеді екен. №3 сұрақта Технологияның пәнді тереңдетіп оқытуға жауабы келесідей, *есептеймін - 73,3 %*, *есептемеймін – 13,3%*, өз нұсқасын ұсынған мұғалімдер бар мысалы, *білмеймін - 5,3 %*, *мүмкін – 1,3%*, арасында мынандай пікірлер қамтылған: “Қандай технология болмасын мұғалім өз ісіне шебер болса, тиімді пайдалана алса”, “Егер дұрыс нақты оқытса”. №4 сұрақта мұғалімнің рөлін былай бағалады, жоғары – 61,3%, орташа – 32%, төмен – 1 %, білмеймін – 3,9 % құрады. №5 сұрақ бойынша жоғары – 66,7 %, орташа – 30,7 %, төмен – 2,7 % құрады.

Қорытынды: Төңкерілген оқыту технологиясы кейбір мұғалімдерге таныс болса, ал кей мұғалімдерге тансық технология болып отыр. Оның тансық болуы да қалыпты жағдай себебі, біздің өмірімізге онлайн оқу, қашықтықтан оқу, мультимедианы пайдалану секілді дүниелер жай қарқынмен көрініс тауып жатыр. Бірақ, бұл жаңа технологияны өз сабақтарында қолданғысы келетін мұғалімдер көп екені анықталды. Осыған орай, мұғалімдер жаңашылдыққа жаны құштар маман иелері екені байқалады. Бұл технологияны пәнді тереңірек оқытуда деген мұғалімдерде сенім мол, ал төмен бөлігі пайдасы жоқ деп есептейді. Ал бірқатар мұғалімдер кез келген жаңа технология мұғалімнің шеберлігіне байланысты деп есептейді. Мұғалімнің жеке тұлға ретіндегі рөлін көп мұғалімдер жоғары бағалап отыр. Бұл оқыту технологиясын мектептерде тәжірибе ретінде жүргізіп, практикалық жүзінде қалай асатындығын қадағалау қажет.

Төңкерілген оқытудың артықшылығы:

1. Жаңа тақырыпты топтық жұмыста талдау кезінде оқушылар бір-біріне ізеттілік көрсетіп, бір-бірінің ойларын құрметпен тыңдай алады.

2. Жеке қадам және кері байланыс – мұғалім әр оқушымен сөйлесе алады, оқушының білім деңгейіне байланысты жеке тапсырманы таңдаудауына және бейімделуіне көмектеседі.

3. Бұл модель оқушыға түсінбеген тақырыпты қайта-қайта қарауға мүмкіндік береді.

4. Жаңа тақырыпты жан-жақты ашып қарауға септігі мол.

5. Сабақта барлық қиын сұрақтар түгелімен шешімін табады.

6. Мұғалім сабақты білім деңгейлері мен мүмкіндіктері әр түрлі оқушылармен оқу жұмысын ұйымдастыра алады.

7. Бірігіп оқытылатын практикалық, лабораториялық, семинар және т.б. сабақ түрлеріне оқу сағаттары босатылады.

8. Төңкерілген оқыту моделін бастауыш, орта, жоғары кластар мен ЖОО қолдануға болады.

9. Сабақтан босатылған оқушылар материалды қайта игере алады.

Сонымен:

1. Төңкерілген педагогикасының қадамдары оқушылардың өзіне бағытталған, сабақ уақытында белгілі бір тақырыпты тереңірек зерттей алады. Төңкерілген сыныпта сабақ беру үлгісі әртүрлі форматта бола алады. Көбіне

ашық сабақ ретінде өтеді. Сабақ өткізу үшін мұғалім өзі дайындаған немесе үшінші жақ тұлғаның жасаған видеосабақтары, интербелсенді тақталар, цифрлық зерттеулер, сөздік материалдар қолданылады. Көптеген оқу материалдары электронды білім ресурсы ретінде ұсыналады: SCREENCAST-O-MATIC, Wizer, Wecamscreencapture, YouTube, VideoNotes, WeVideo, LearningApps, TRIVENTY, QUIZZZ, Kahoot, Quizlet, KhanAcademy, LearnZillion, EdPuzzle, Teachem, GoogleDrive және т.б.

2. Төңкерілген педагогика негізгі білімдік жіне ұйымдастырылған тапсырмаларды шешуге бағытталған: оқу процесін ретке келтіру, мұғалімнің ықпалымен жасақталған, әртүрлі білім деңгейіндегі оқушылардың сабақ уақытындағы белсенділігін қамтамасыз ету (дайындалған және дайындалмаған, мықтылар мен әлсіздер) бақылау, оқу процесін жүйелі қадағалау.

3. Төңкерілген педагогика аудиторияда оқушылармен бос уақытта әңгімелесуге жағдай жасақталған. Әр оқушының жеке деңгейін қадағалауда әңгімелесу мүмкіндігі жоғары. Қиын оқушылардың сабақты түсінбеуі немесе үй жұмысын жасауда көбірек көңіл бөлінеді де, ал дарынды оқушылар өз қарқынымен жұмысты жалғастыра береді. Класста оқытудың негізі – пікір алмасу мен проблеманы шешу. Жаңа білімді ашуда олар танымдық процесске басымдық береді.

4. Мұғалім тұлғасының рөлі маңызды бола бастайды. Мұғалім тәлімгерлік рөлін алып жүреді. Оның негізгі қызметі оқушылардың оқуын үйлестіру, көмек көрсету, кеңес беру және когнитивті және зерттеушілік іс-жұмыста білімдік және проблемалық жағдаяттарды жасау.

5. Дәстүрлі оқыту кезінде оқушылар көбіне мұғалім дәл сол сәтте беріп жатқан ақпаратты қабылдайтын еді. Ал егер оқушылар түсінбей қалған жері болса сол мезетте сұрақ қоя алмайды, сабақ соңында мұғалім өзі рұқсат берген соң ғана сұрақ қоя алатын еді. Оқушылар ақпарат тасымалдағыш видеожазбаларды көру арқылы сабақты тұтастай өздігінен басқара алады, яғни, оны қайтадан бастап қарайды, кері немесе алдыға шегіндіре алады.

Алайда, Төңкерілген оқытуда қазіргі заманғы оқушыларға байланысты бірқатар қиындықтарда қатар жүреді.

Төңкерілген оқытудың кемшіліктері

1. Төңкерілген оқытуға ауыстыру өте жоғары шығындарды тудырады.
2. Мұғалімдердің дайындығына көп мән берілу керек.
3. Ұсынылған оқыту моделдің көптеген оқу материалдары мен класс бойынша тапсырмаларды дайындауда нұсқаушыға көп уақыт пен шығынды талап етеді. Дәстүрлі оқыту моделінен төңкерілген форматқа көшу педагогтардан көп уақытты талап етеді. Педагогтардың видео жасақтауға кеткен уақыты; Оқушылар жаңа форматқа үйрену үшін кеткен уақыт. Мұғалімдердік жаңа инновациялық оқыту стратегиясын қолдануда, әкімшіліктен қолдау мен міндеттеме қажет.

4. Оқушылардың оқу процесінде күнделікті өз қалыптарынан белсенді қатысымға ауысуына уақыт керек. Бұдан бөлек, мұғалімдердің өз дайындығы мақсатты болуы шарт. Оқушылар жаңа оқыту моделіне үйренісіп кеткенше, нұсқаушыға да жеткілікті уақытты кетеді.

5. Төңкерілген педагогикада тиімділік мәселесінде ғалымдар арасында ортақ пікір жоқ. Кейбір авторлар бұл жаңа модельдің ауыстырудың қажеттілігі жоқ деп есептейді, себебі видео жасақтаған мұғалімнің еш құндылығы қалмайды және оқушылардың дамуы үшін еш әсері болмайды деген тұжырымға келді.

6. Төңкерілген курстардағы зерттеулердің көпшілігі оқыту әдістері мен оқу бағдарламаларын әзірлеу процесін құжаттауға, қысқа мерзімді зерттеулерге негізделген қорытындыларға, мұғалімдер мен студенттердің кері байланысына бағытталған. Бағалау әдістері әдетте курстық бағалаулар мен сауалнамалардан алынған сандық деректермен шектеледі.

Төңкерілген моделді оқытуға ендіру кезінде көптеген қателіктер кетуі мүмкін. Бұл төңкерілген оқыту тиімді әрі жеңіл болғанымен тыңғылықты дайындықты талап етеді. Оқу материалын видеожазба ретінде жазу үшін мұғалімге көп уақыт пен күш кетеді, сондай-ақ бұл оқыту моделін сыныпта және сыныптан тыс қолдану аясында оқудың біртұтас құрылымы ретінде оқушыларға принципін түсіндіру маңызды. Бұл модельді жай қарқынмен енгізу кезінде, мұғалімдерге қосымша жұмыс талап етіледі, ал бұл дегеніміз оқытушыларды жаңа қабілет пайда болады. Кейде жаңартылған моделді қолдану кезінде біршама оқушыларда видеожазбаларды қарау және қабылдау сапасы қиындық тудыруы да мүмкін.

Төңкерілген сыныпты қашықтықтан оқытумен көп шатастырады. Төңкерілген класста сыныпта “бетпе-бет” оқыту қалады да, тек құрылымы өзгереді.

Ал оқушылар тарапынан мынандай қиындықтар қарастырылады:

1. Оқушылардың электронды оқулық жүйесін пайдалануда, тіркелу кездегі қиындықтар, электронды курс бағыттарын үйренуде тәжірибенің жоқтығы

2. Оқушылардың оқу сайттарымен коммуникация жасауда қорқыныштың болуы

3. Ақпараттық білім ортасы құрылымының күрделілігін оқушыларда игеруде сенімсіздік тудырады.

4. Үйде өзіндік жұмыс кезінде оқушылардың берілген тапсырманы өздігінен жасамай, мұғалімнің нұсқаулығын бағынышты

5. Шығармашылық пен кретивтіліктің көрсетудің жоқтығы

6. Оқушылардың қызығушылығының жоқтығы, тек бағаланатын элементтердің орындап, бағаланбайтын элементтерді орындамайды

7. Тест және тапсырмаларды ойдағыдай тапсырмағаннан кейін ғана теориялық материалдарға кеш көңіл бөлінеді.

8. Мұғалім оқушыларға жеке көңіл аударса ғана тыңдайды.

Төңкерілген педагогика пайда болуында мыналар қамтылмайды.

- Төңкерілген педагогиканың сапалы зерттеуінің терең мағынасы;

- Төңкерілген оқытудың қалыптасуы үшін жұмыс бағдарламалары мен оқу материалдары, теориялық негіздер мен бағалау әдістері

- Төңкерілген оқытудың жоспарын құруын зерттеушілер, практиктер мен өңдеушілерге тапсырыс беру

География сабағында Төңкерілген оқыту моделін қолдану ерекшеліктері

Төңкерілген класс – негізгі материалды үйде оқиды, ал сабақта интербелсенді жұмыс формасына жұмсалады.

Аралас оқыту моделдерінің ішінде осы Төңкерілген класс моделі ерекше көзге түседі, себебі ол білімді игеруде жаңа технологиялар көмекке келеді. География сабақтарында бұл моделді қолдану біз үшін жаңа бастама болмақ және де жаңа мүмкіндіктерге жол ашары ақиқат. Бұл модель жаңа материалды түсіндіруде екі форманы қарастырады ол – подкаст және водкаст.

Мұғалім алдында үлкен тапсырма тұр – подкаст дайындап оны оқушыларға қолжетімді ресурстарға(ҚОЖ, электронды почта, месседжер, әлеуметтік желі және т.б.) салу арқылы сабағын игерту. Ал оқушылар үшін бұл материалды тың әдіспен үйренудің жолы және түсінбеген жерін қайта бастап қарап өз білімін жетілдіре алады[7]:.

Материалды дайындау кезінде мұғалімдер оқушыларға қосымша көмек жүргізу қажет, мысалы, ресурстарға тіркелу, олардың ашу жолдарын үйрету, инструктормен жұмыс жасауды үйрету, атластар мен кітаптардың электронды нұсқасын балаларға жүктеуге ыңғайлылығын дайындау.

Жалпы орта білім беру жүйесінде оқушы физикалық және психикалық дамуда секіріс жасайды, ал күнделікті білім беру жүйесі оқу материалын біртіндеп күрделене отырып, жүйелі, логикалық игеруге жағдай жасайды. Алайда, бұл кезеңде оқушылар жиі ауырады, ата-аналарымен бірге саяхаттайды, шетелде тілдік тәжірибеден өтеді, конкурстарға қатысады және сәйкесінше оқу бағдарламасын жіберіп алады, соның салдарынан оқу үлгерімі мен оқуға деген қызығушылығы төмендейді. Сондықтан мұғалімдер бейне, электронды білім беру ресурстары, компьютерлік ойындар сияқты құралдарды пайдалана отырып, медиа-білім беруді, дербестендірілген оқытуды енгізуге жағдай жасауда [8]. Егер дәстүрлі оқыту моделі өзгермесе, онда мұндай технологиялардың әсері шектеулі болады. Цифрлық қоғамның оқу үлгілерін өзгертуге, оқушы тұлғасын жан-жақты дамытуға, медиабілімге деген қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін нұсқалардың бірі Төңкерілген оқыту технологиясы.

Қазіргі география сабағын сан алуан сандық құрылғыларсыз, мультимедиялық ресурстарсыз, дербес компьютерлерсіз елестету мүмкін емес. Оқу электронды әдебиеті де ерекшелік емес. Электронды оқыту біздің өмірімізге жылдам еніп келеді. Электрондық оқулық – бұл қажетті шындық, бірақ оны тек кәдімгі баспа оқулықтарының орнын басатын құрал ретінде қарастыруға болмайды. Электрондық оқулық оқушыларға тапсырмаларды орындау кезінде мұғалімнен қашықтан кеңес алу мүмкіндігін береді, кез келген жерде, ыңғайлы уақытта білім алуға мүмкіндік береді. Дәстүрлі оқулықтан айырмашылығы электронды оқулықта желілік ресурстарға сілтемелер, анықтамалық және оқу-әдістемелік материалдарға гиперсілтемелер, мультимедиялық объектілер бар, бұл студенттің пән бойынша білімін өз бетінше тереңдетуге мүмкіндік береді. Ал ол мұғалімге география сабағында теориялық материалды елестетуге, оны қолжетімді, түсінікті етуге, оқушыларды пәнді оқуға ынталандыруға, көптеген маңызды әдістемелік мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Электрондық оқулықтың маңызды ерекшелігі оның интерактивті мазмұны болып табылады, оның арқасында мұғалім оқу іс-әрекетінің әртүрлі формаларын ұйымдастыра

алады және оқушылардың білімін бақылаудың әртүрлі түрлерін жеке жүзеге асыра алады[9].

Дегенмен, электрондық оқулық мәтіні интерактивтілік қасиеттерін алады, бұл онымен белсенді жұмыс істеуге мүмкіндік береді: мәтінді көбейту немесе азайту, қосымша материалдарға, карталарға, бейнеклиптерге өту үшін гиперсілтемелерді пайдалану, бұрын оқылған тақырыптарға оралу және т.б. Осылайша, студенттер жүйелік көру географиялық материалды дамытады. Сызбалар, диаграммалар, карталар, графиктер де интерактивті болады, иллюстрацияларды үлкейтуге болады.

География сабағында электронды оқулықпен жұмыс істеу мысалдары келтірілген. Электрондық оқулықты жаңа білім алу көзі ретінде пайдалану Электрондық оқулықта көптеген мультимедиялық ресурстар, интерактивті карталар, бейне роликтер бар, оларды мұғалім жаңа материалды меңгеру кезеңінде оқушылардың білімін ынталандыру үшін де, тұжырымдау үшін де пайдалана алады. мәселе, гипотезаны алға тартады.

Электрондық оқулықты қосымша ақпарат көзі ретінде пайдалану Оқулықтың вариативті бөлігінде пәнді тереңірек меңгеру үшін қосымша материалдар бар. Оларда көптеген мультимедиялық объектілер, фотосуреттер, иллюстрациялар бар. Оларды сабақта да, үйде де қолдануға болады. Күрделі процестер мен құбылыстарды (мысалы, литосфералық плиталардың қозғалысы, субдукция, атмосфералық фронттар, циклондар, антициклондар, табиғаттағы су айналымы және т.б.) түсіндіре отырып, мұғалім электронды оқулықтың гиперсілтемелерін пайдалана отырып, мультимедиялық объектіні экранға шығарады. экранды және осы немесе басқа құбылысты, процесті және т.б.

Электрондық оқулықты білімді тексеру және бақылау құралы ретінде пайдалану Электрондық оқулықта бақылау-өлшеу материалдары бар: әртүрлі тапсырмалар, курс тақырыптары бойынша сұрақтар.

Электрондық оқулықты оқушының әмбебап оқу іс-әрекетін қалыптастыру тәсілі ретінде пайдалану Білім берудің маңызды міндеттерінің бірі – «оқушыны оқуға үйрету», яғни оған оқу процесінде табысты оқу процесін қамтамасыз ететін оқу әрекетінің әдістерін меңгеруге көмектесу.

Қорытынды

Оқытудағы «төңкерілген» тәсілдің табысты болуы мұғалім мен оқушылар арасындағы синергияға байланысты және оқуға дейін, оқу барысында және оқудан кейін тұрақты мотивацияны қажет етеді. Көптеген ғалымдар бұл педагогика әртүрлі оқу пәндерінде жақсы жұмыс істей алады деп есептейді, бұл сөзсіз жаңа идеяларға әкеледі. «Төңкерілген» оқыту әдісі тек мектептерде ғана емес, сонымен қатар университеттерде де танымал бола бастады.

«Төңкерілген» оқыту білім берудегі күрделі педагогикалық мәселелерді шешуге мүмкіндіктер туғызады. Зерттеу кезінде «Төңкерілген» оқыту мәселелерінің ғылыми-әдістемелік әдебиеттерде жеткілікті зерттелмегенін көрсетті. «Төңкерілген» оқыту саласында педагогиканың негізделген теориялық негіздерін, сондай-ақ бағалау әдістерін құру үшін ұзақ мерзімді бағдарламалар мен оқу материалдарын тәжірибе жүзінде жүзеге асырудың әртүрлі аспектілерін зерттей отырып, одан әрі ғылыми зерттеулер жүргізу қажет. Бұл әдісті қолдану

үшін ғаламтордың қолжетімді болуы да негізгі факторлардың бірі болып табылады. Мұғалімдер тақырып бойынша бейнесабақтар түсіріп, осы тәсілдің көмегімен оқу сапасын арттыра алады. Мұғалімдер бұл әдісті қолдану кезінде оқушыны ғана АКТ пайдалануды үйретіп қоймай, өздері де қатар үйреніп, бірге дамиды. Мұғалім мен оқушыны жаңашылдыққа, ізденімпаздыққа, уақыт үнемдеушілікке бірігіп талпынады. Кез келген әдіс-тәсіл сияқты бұл әдістің де әлі де дамытатын тұстары бар. Оны жетілдіру үшін мектептерде жай қарқынмен енгізу керек. Назарбаев интеллектуалды мектептерінде қолдау тапқан бұл технология, біздің мектеп-гимназияларында өз орнын табады деген сенімдемін.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] «Төңкерілген оқыту» әдісін оқыту үдерісінде тиімді қолдану: әдістемелік нұсқаулық./Қ.Қ. Тілеуов, Р.Н. Жұмабаев, Ж.М. Қоңырбаева, С.И. Унбаева, Н.Ә. Тайбазаров. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2018. – 41 б.

[2] «Перевёрнутый» класс – инновационная модель обучения./М.В. Воронина. Открытое образование. 2018. – 40 стр.

[3] Особенности применения технологии дистанционного обучения в рамках школьной географии. / А.Р.Башанова., Е.А.Щипцова, Педагогические науки. Теория и методика преподавания.2022- 240 стр.

[4] «Перевёрнутый» класс. /Цепов А. Смоленский медицинский альманах - №3, 2019. -175 стр.

[5] Географияны оқыту әдістемесі:оқулық/Тоқпанов Е.А.,Мазбаев О.Б., Увалиев Т.О., Асубаев Б.Қ.- Алматы: Эверо, 2015.- 409 б.

[6] Kim, M., Kim, S., Khera, O., & Getman, J. The experience of three flipped classrooms in an urban uni-versity: an exploration of design principles//The Internet and Higher Education. -2014. -V. 22, P.37-50.

[7] Андреева Н.В., Рожденственская Л.В.,Ярмахова Б.Б. Шаг школы в смешанное обучение. М.:Открытая школа, 2016. 282 с.

[8] Ремизова, Е. Г. Реализация методики смешанного обучения по модели «перевернутый класс» на уроках информатики: портал [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://msk.ito.edu.ru/2014/section/229/94840/>.

[9] Масленикова О.Н. Работа с электронной формой учебника. М.: Дрофа, 2016. 51 с.

[10] Educause. (2012). 7 things you should know about flipped classrooms. //http://net.educause.edu/ir/library/pdf/ELI7081.pdf

[11] Baeppler, P., Walker, J., & Driessen, M. It's not about seat time: Blending, flipping, and efficiency in active learning classrooms//Computers & Education. 2014. V.78, P.227 236.

[12] See, S., & Conry, J. Flip My Class! A faculty developme nt demonstration of a flipped classroom//Pharmacy Teaching and Learning. 2014. V.6. P. 585 588.

REFERENCES

- [1] Effective use of the method of "flipped learning" in the educational process: a manual. / K.K. Tileuov, R.N. Zhumabaev, Zh.M. Konyrbaeva, S.I. Unbaeva, N.A. Taibazarov. - Astana: Center for Pedagogical Excellence "Nazarbayev Intellectual Schools", 2018. - 41 p.
- [2] "Flipped" class - an innovative learning model. / M.V. Voronin. Open education. 2018. - 40 p.
- [3] Features of the use of distance learning technologies in school geography. / A. R. Bashanova., E. A. Shchiptsova, Pedagogical Sciences. Theory and methodology of reproduction.2022- 240 pages.
- [4] "Inverted" class. / Tsepov A. Smolensk Medical Almanac - No. 3, 2019. -175 p.
- [5] Methods of teaching geography: textbook / Tokpanov E. A., Mazbaev O. B., Uvaliev T. O., Asubaev B. K. - Almaty: Evero, 2015. - 409 p.
- [6] Kim M., Kim S., Kera O., and Hetman J. Experience of three flipped classrooms in a city university: a study of design principles // Internet and higher education. -2014. -IN. 22, pp. 37-50.
- [7] Andreeva N.V., Rozhdestvenskaya L.V., Yarmakhova B.B. Step school in blended education. M.: Open school, 2016. 282 p.
- [8] Remizova, E. G. Implementation of blended learning methods according to the "flipped class" model in computer science lessons: portal [Electronic resource]. - Access mode: <http://msk.ito.edu.ru/2014/section/229/94840/>.
- [9] Maslenikova O.N. Work with the electronic form of the textbook. M.: Drofa, 2016. 51 p.
- [10] Educause. (2012). 7 things you should know about flipped classrooms. <http://net.educause.edu/ir/library/pdf/ELI7081.pdf>
- [11] Baepler, P., Walker, J., & Driessen, M. It's not about seat time: Blending, flipping, and efficiency in active learning classrooms//Computers & Education. 2014. V.78, P.227-236.
- [12] See, S., & Conry, J. Flip My Class! A faculty development demonstration of a flipped classroom//Pharmacy Teaching and Learning. 2014. V.6. P. 585-588.

Куантаева С.М.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДА «ПЕРЕВЕРНУТОЕ ОБУЧЕНИЕ» НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ

Аннотация. Полностью объяснена концепция метода «перевернутого обучения». В сфере образования определена значимость данного метода для учителей и учащихся. Также анализируются преимущества и недостатки данного метода. Рассмотрена связь технологии обучения «перевернутое обучение» с таксономией Блума. Показаны особенности использования метода «перевернутого обучения» на уроках географии.

Ключевые слова: перевернутое обучение; перевернутый класс; урок географии; эффективное обучение; таксономия Блума.

Kuantaeva Sanya**PECULIARITIES OF USING THE METHOD OF "FLOWED
LEARNING" IN GEOGRAPHY LESSONS**

Annotation. The concept of the "flipped learning" method is fully explained. In the field of education, the importance of this method for teachers and students is determined. The advantages and disadvantages of this method are also analyzed. The connection of the technology of learning "flipped learning" with Bloom's taxonomy is considered. The features of using the "flipped learning" method in geography lessons are shown.

Key words: flipped learning, flipped classroom, geography lesson, effective learning, Bloom's taxonomy.

УДК 911.2

МРНТИ 39.03.19

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).81

Левыкин С.В*., Казачков Г.В., Яковлев И.Г.**Институт степи УрО РАН, Оренбург, Россия*****Автор-корреспондент stepevedy@yandex.ru**E-mail: stepevedy@yandex.ru

К НОВОМУ ПРЕДСТАВЛЕНИЮ О ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ ЗОНАЛЬНОСТИ СЕВЕРНОЙ ЕВРАЗИИ С УЧЁТОМ СОВЕДУЩЕГО ФАКТОРА И ПОТЕНЦИАЛА ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ РЕСТАВРАЦИИ

Аннотация. На основе результатов собственных многолетних исследований в степной зоне и в сопряжённых с ней географических зонах Северной Евразии в пределах позднеплейстоценового ареала мамонтовой фауны, и обобщения классических трудов отечественной географии предложена новая дифференциация физико-географических зон Северной Евразии. В зонировании Северной Евразии предложено отступить от антропоцентризма, природоохранного и географического актуализма и парадигмы совершенства природы, признать молодость и незавершённость природных сообществ. Предложено признать принципиальную роль отсутствия мамонтовой фауны в формировании природных зон. Обосновывается концепция соведущего фактора зонообразования и делектерры – участка географической оболочки, где такой фактор определяет выбор ландшафта из ряда разрешённых климатом. Обосновывается и предлагается тройственная конструкция степных и потенциально степеподобных ландшафтов включающая тундровую зону, степной мегарегион и «зону завершённого влагооборота» в качестве соединяющего их меридионального коридора. Признаётся необходимость достройки природных сообществ Северной Евразии внедрением уцелевших элементов мамонтовой фауны и их экологических аналогов, предлагаются генеральные направления такой достройки для выделенных географических зон.

Ключевые слова: географическая зональность; Северная Евразия; мамонтовая фауна; делектерра; соведущий фактор; степной мегарегион; Большая Степь; зона завершённого влагооборота; ревайлдинг.

Введение

Развитие межгосударственных интеграционных процессов в Евразии вызывает потребность в новых подходах к районированию самого крупного континента Планеты основанных на переосмыслении общности крупнейших государств континента и мира. В этой связи в России начаты разработки по решению пространственной задачи новационного географического, прежде всего экономико-географического районирования адекватного современным реалиям и

вызовам [1]; в научный оборот вводится целый ряд новационных географических терминов, таких как Большая Евразия, основанных на таких объединяющих факторах как ультраконтинентальность [2]. А.А. Чибилёвым развито и успешно применяется такое понятие как Евразийский «степной пояс» [3].

В результате многолетних исследований, в первую очередь степей Северной Евразии направленных на решение проблем сохранения ядра зональной типичности степей и познание их генезиса, мы пришли к собственному видению физико-географического районирования как России, так и Северной Евразии с позиций принципиально более высокого приоритета зоогенного фактора формирования ландшафтов и географических зон, прежде всего роли крупных видов животных выполняющих инженерные функции [4]. С этих позиций конфигурация и границы некоторых природных зон представляются несколько иначе, чем принято на сегодня.

Материалы и методы исследования

Применялись методы полевых ландшафтных исследований, материалы собственных многолетних полевых географических исследований в степной зоне и в сопряжённых с ней географических зонах Северной Евразии в пределах позднеплейстоценового ареала мамонтовой фауны. Обобщены и сопоставлены с результатами собственных исследований положения и выводы классических трудов российских и советских географов по географическому районированию Северной Евразии.

Результаты исследования

Сопоставляя собственные результаты с классическими трудами по географии мы пришли к убеждению в том свойстве классических географических трудов, что их невозможно опровергнуть так как они обладают обобщающей истиной, но с ними и невозможно полностью согласиться учитывая современное знание и, главное, отступая от антропоцентризма в географическом зонировании свойственного географии времени написания тех классических трудов. Величайшим достижением отечественной географической мысли признаём обоснование географической широтной поясности, предложенное В.В. Докучаевым. Хотя различные варианты такового предлагались и ранее, именно он впервые обогатил принципы районирования высокой значимостью комплекса взаимосвязанных природных факторов как в процессе генезиса почв, так и в формировании почвенно-ботанических широтных поясов. Всё его учение как будто пронизано генетической идеей взаимосвязи, взаимообусловленности, содружества всех факторов, своего рода «закона любви», действующего в природе наряду с дарвиновскими законами борьбы и конкуренции. Выделенные им основные широтные пояса или зоны были представлены в виде всеобщего географического закона, при этом подчёркивалось их природное совершенство, но основная решаемая практическая задача, а именно нахождение путей противодействия деградации земель и засухе, не могли не наложить антропоцентрический аграрный отпечаток на самую суть и главные критерии зональной дифференциации [5].

В дальнейшем основные границы и контуры главных природных зон устоялись на основе климатического и почвенно-геоботанического приоритетов.

При этом, сопоставление трудов учеников и последователей В.В. Докучаева показало, что все они (за исключением Л.С. Берга) пытались несколько выправить достаточно прямолинейный генетический подход, дополняя базовое учение целым рядом уточняющих и разветвляющих понятий, таких как азональность, интразональность, экстразональность, секторность, и т.п. [6; 7; 8; 9; 10].

В.В. Докучаев неоднократно подчёркивал, что природа – не математика, и его схема – это не более чем самый общий закон выполняющийся лишь на идеальном континенте, к условиям которого ближе всего Северная Евразия и Россия [5]. Б.А. Келлер, предложивший термин полупустыня, сам же констатировал отсутствие у неё зонального типа растительности. Генеральную географическую зональность он признавал скорее идеализацией, имеющей определённое руководящее значение, указывая на целый ряд объективных противоречий генетической зональности в виде ряда ярких проявлений азональных факторов; подчёркивал, например, что «вопрос образования чернозёмов и травяной степной растительности придётся пересматривать с иных, более глубоких точек зрения» [7]. Советские географические исследования 1930-х показали принципиально более сложную пространственную организацию Евразии, которая порой ставила географию в тупик, даже высказывалась идея, что зональность - это не закон, а не более чем частный случай для отдельных равнин [10]. На наш взгляд, выходом из положения стала концепция географической оболочки Григорьева, которая с новых позиций трактовала взаимосвязь основных природных компонентов [11].

В результате докучаевская генетическая зональность с аграрным уклоном сохранилась малоизменённой и осталась руководящей концепцией. Имеет ли сегодня смысл ставить вопрос о принципиальном развитии этой мысли, пронизанной идеями совершенства, любви и гармонии, и впитавшейся в научное сознание практически каждого географа ещё со школьной парты и студенческой скамьи? Если да, то на каком основании? Попытку сделать это предпринимаем на двух основаниях: 1) результаты анализа проблем принятого зонирования, усугубляющихся в связи с возможными климатическими изменениями; 2) недооценка традиционным зонированием роли зоогенного фактора в образовании ландшафтов и зон, в т.ч. мамонтовой фауны. Речь идёт о том, что практически все природные зоны Северной Евразии являются приемниками позднеплейстоценовой гиперзоны мамонтовых тундростепей, гибель которой на плейстоцен-голоценовом рубеже сопровождалась гибелью богатейшего пастбищного фаунистического комплекса известного как мамонтовая фауна. Сохранились мамонтовая фауна в голоцене, вероятнее всего существующие зоны выглядели бы по-другому с принципиально более масштабным участием пастбищных ландшафтов близких к степным, но заведомо более устойчивых в силу принципиально более богатой пастбищной фауны.

Стоя на позициях степеведения и исходя из приоритета выживания степей в современную климатическую и антропогенную эпоху, мы рассмотрели проблему физико-географического районирования Северной Евразии с позиций приоритета потенциальной полнотности степей голоцена и значимости степного ревайлдинга [4; 12]. Этот приоритет подразумевает переход от

антропоцентрического подхода в зонировании, от природоохранного и географического актуализма, от канонизированной парадигмы совершенства природы применительно к экосистемам голоцена Северной Евразии оставшимся без мамонтовой мегафауны к признанию молодости и незавершённости, своего рода незрелости голоценовых природных сообществ и их естественных рубежей. Следствие этого перехода – признание восстановительной миссии человечества по достройке голоценовых природных зон Северной Евразии с увеличением их биопродуктивности путём обогащения элементами мегафауны, прежде всего копытными, путём создания соответствующих экологических ниш либо заполнения существующих, но остающихся незаполненными или недозаполненными.

Иначе говоря, результаты наших исследований привели нас к постановке принципиального вопроса: так ли совершенны и «любезобильны» в смысле системной гармонии природные зоны голоцена оставшиеся почти без мегафауны?

Признание высочайшей значимости мегафауны сближает два открытых пространства Евразии: тундровое и степное, в то время как гигантская центральная самая широкая и крупная, но принципиально неоднородная лесная и таёжная зона требует дифференциации. Тундры и степи близки друг к другу в том отношении, что для восстановления полнотности экосистем, для достройки как таковые, нуждаются в дополнении элементами мегафауны, прежде всего широким набором пастбищных копытных. Осознавая силу позиций актуализма и зелёного радикализма в нашу эпоху, травмированную целым рядом тяжёлых последствий проектов по преобразованию природы, в т.ч. акклиматизационных, мы готовы, подобно тому как как Докучаев дал своевременный содружественный ответ теории борьбы Дарвина, дать свой степеутверждающий ответ и активизации угрозы их полного уничтожения, и природоохранному радикализму, и системному актуализму наших дней, не оставляющим права полночленным степным экосистемам на существование за рамками крохотных ООПТ. Дело в том, что в условиях климатических изменений и прогнозируемого дефицита пастбищной мясной продукции и крупных объектов спортивной охоты степные экосистемы могут не только выжить, но даже процветать при условии сознательного содействия продвижению продуктивных пастбищных экосистем, насыщенных крупными травоядными, в других природных зонах.

Ещё раз подчеркнём, что новый подход заключается в переориентации от антропоцентризма к сознательной деятельности по всеобщей достройке экосистем и природных зон Северной Евразии [13]. На наш взгляд, для этого необходима корректировка существующих подходов к зональности и её критериям. Нами ранее рассмотрена целая система отступления от природоохранного радикализма к сотворчеству степной природы и человека вплоть до признания полуприродных и даже антропогенных экосистем не менее ценными чем сохранившиеся неполночленные природные, и необходимости управления любой природно-антропогенной системой [14].

Прежде изложения собственных предложений по географической дифференциации России подчеркнём, что пока нет однозначного мнения по поводу классификации степной зоны Северной Евразии. Что это: широтная

почвенно-ботаническая зона, климатическая зона, литогенная (лессовая) зона, широтно вытянутый внутриконтинентальный сектор? Для этой зоны характерен ярко выраженный климатический градиент, причём в двух направлениях: понижение увлажнения с севера на юг и рост континентальности климата с запада на восток. Такая закономерность проявляется и для других природных зон по мере удаления от океанов, главных источников увлажнения, поэтому мы полностью разделяем предложенную В.Л. Комаровым «меридиональную зональность», которую сегодня называют секторностью [10].

Считаем, что было бы более правильно представлять генеральное распределение климатических зон не столько поясным, сколько в виде сетки или таблицы с неравными крупными ячейками, которые соответствовали бы определённой климатической основе организации пространства. Отметим, что классическое физико-географическое районирование бывшего СССР практически не совпадало с его экономико-географическим районированием, которое был в большей степени меридиональным: выделялись исторический центр, Западная Сибирь, Восточная Сибирь, Дальний Восток. Для России имеется ряд явно азональных ландшафтообразующих элементов, пространственное распределение которых накладывается на докучаевские широтные пояса в виде разного рода геометрических фигур, в т.ч. полос. Речь идёт об элементах, которые становятся решающим фактором выбора ландшафта из ряда возможных при данном климате – то есть соведущими факторами зонообразования. К таковым элементам относим: широкие долины крупнейших водотоков, бессточные или слабо дренированные низины и низменности, мощное плащевое лессовое перекрытие (при семиаридном климате даёт преимущество травам), многолетняя мерзлота (дополнительных источник подземного увлажнения). Отдельно рассматриваем слабость зоогенного фактора в современной Северной Евразии, прежде всего в силу отсутствия мамонтовой фауны – веское основание для инженерного содействия развитию пастбищных систем и причина дифференциации современных географических зон в первую очередь по растительности.

Смысл развития докучаевской зональности и корректировки существующего физико-географического районирования заключается в том, что мы дополняем систему равнозначных факторов и климатического приоритета признанием действия в ряде случаев мощного ландшафтообразующего фактора, соизмеримого с климатическим и возможно даже превосходящим его. Участок географической оболочки, где такой соведущий фактор выбирает облик ландшафта среди допускаемых климатом вариантов, предлагаем называть делектерра (от латинского *delectus* – отборный и *terra* – земля). На основании вышесказанного, учитывая вырисовывающуюся табличную климатическую зональность и детерминированность соведущим фактором выбора возможного при данном климате варианта, ниже предлагаем следующую конструкцию зональности России и Северной Евразии.

Предлагаем признать принципиально большую чем принято считать близость тундровой и степной зон как географически обособленных разновидностей «посттундростепного» североевразийского открытого преимущественно травяного ландшафта (рис. 1). Тундровая зона – это по

существо арктический мегарегион влажных потенциальных граcсландов, его южную границу предлагаем совместить с полярным кругом включая подзону лесотундр и лиственничных редколесий. Таким образом тундровая зона, особенно её сектор на едомно-лессовой литогенной основе, предстаёт делектеррой отсутствия мамонтовой мегафауны и бессточности. Степная зона – это зона внутриконтинентальных сухих граcсландов, под которой понимаем Большую Степь или евразийский степной мегарегион по А.А. Чибилёву (рис. 1) [3]. Для России степную и тундровую зоны сближает их современное северное и южное фасадное положение в сочетании с приоритетностью для страны.

Общность тундровой и степной зон дополняется уникальным меридиональным климатическим коридором – т.н. «зоной завершённого влагооборота» (рис. 1) [15]. По сути, это полоса классического степного климата шириной порядка 500 км. и длиной порядка 3000 км. по площади сопоставимая с широтной степной зоной, простирающаяся от центральной Монголии и Забайкалья до дельты Лены с центром в Якутске. Климатический парадокс в том, что среднегодовое количество осадков уменьшается к побережью с 400 до 200 мм. Очевидно, что не попади в середину этого коридора долина Лены - крупнейшей реки Евразии - и при отсутствии многолетней мерзлоты мы бы могли иметь полноценную меридиональную степную зону. Таким образом, «зона завершённого влагооборота» – это наиболее яркое проявление степи покрытой лесом, делектерра многолетней мерзлоты и долины Лены.

По нашим многолетним исследованиям, степные элементы в «зоне завершённого влагооборота» встречаются на дренированных субстратах (лессах) и холмистых возвышенностях вплоть до севера материковой Якутии и арктических граcсландов Новосибирских островов. Более того, степной потенциал приморских равнин и лиственничных редколесий принципиальным образом усиливается из-за мощного едомно-лессового перекрытия. Именно в этой полосе и в пределах едомной страны отмечаются наиболее массовые находки степной мамонтовой мегафауны [4; 16]. Поэтому вполне уместно выделить арктический сектор между Таймыром и Чукоткой в качестве специфического едомного округа с высоким степным потенциалом, который в наибольшей степени был реализован в позднем плейстоцене. В этой связи генеральная схема пространственного распределения степного ревайлдинга видится нам так: разведение копытных в Большой Степи; развитие сети плейстоценовых парков, развитие заполярного луговодства (по Шило и др. [17]) в едомном округе и по всей арктической зоне [13].

К сказанному добавим, что ни тундра, ни полупустыня не имеют своих зональных растительных титулов. В тундре это лишь карликовые формы, обусловленные климатическим фактором, широкий спектр болотной растительности и лишайников (ягеля) – реликтов лесов голоценового оптимума. Обратим внимание на то, что современная тундра это в основном царство неподаемых мхов, пушиц и крайне уязвимых лишайников. Это самая молодая и как будто недостроенная в силу краха мегафауны экосистема, застывшая на ранних стадиях развития болот и заморных озёр. Отсутствие крупных травоядных, прежде всего копытных, способствовало формированию мощной

моховой подушки, которая в современных условиях способствует ускоренному таянию многолетнемёрзлых пород с выделением метана. В качестве меры противодействия этому опасному процессу предлагается целенаправленное преобразование моховых пустошей в пастбищные экосистемы, препятствующие критическому прогреванию грунтов и принципиально более продуктивные [12].

Сердцевиной Большой Степи является собственно степная зона обусловленная лёссовым и суглинистым перекрытием как соведущим фактором ландшафтообразования [16]. На таком субстрате сформировалась явно выраженная монотонность почвенного покрова и растительности, уменьшающаяся на юго-восток. Именно однородная степная экосистема на суглинистых полнопрофильных почвах признана наиболее типичной или зональной, и по сути является ландшафтным каркасом степной географической зоны. Таким образом, степная зона – это делектерра лёсса и лёссовидных суглинков. С геоботанической точки зрения совершенно справедливо выделяется целый ряд степных подзон и секторов, в качестве переходных зон выделены лесостепная с одной стороны и полупустынная с другой, во всех этих выделениях приоритет отдан консервативным составляющим ландшафта и земледельческому потенциалу. Зоогенный фактор явно недоучтён, прежде всего возможная роль полночленного комплекса травоядных, которым необходимо использование сезонных стадий от лесостепей до полупустынь и соединяющих их миграционных путей. Факторы единства степей, лесостепей и полупустынь – лёсс, лёссовидные суглинки, общность потенциального ареала и распределения сезонных стадий копытных - гораздо серьёзнее геоботанических различий [3]. Более того, неким антиподом забайкальско-ленской «зоне завершённого влагооборота», климатической степи покрытой лесом, является меридиональный отрезок причерноморских степей. Ещё классики отечественной геоботаники доказали, что при наличии там песка в качестве основной почвообразующей породы доминирование захватила бы сосна [18, с. 143; 19, с. 503]. Иными словами, это потенциально сосновый бор покрытый степью; если бы существовали обширные причерноморские боры, то они представляли бы собой делектерру песка.

Общепризнанная лесная, в т.ч. таёжная зона – это самая большая широтная полоса, разделяющая арктическую или заполярную зону потенциальных тундр и Большую Степь. Эта природная зона, самая ценная как среди населения так и среди экологов, при всём величии своих могучих хвойных древостоев крайне малопродуктивна как стадия обитания крупных травоядных. Бедность Сибири крупными животными отмечалась ещё П.П. Семёновым-Тян-Шанским [20]. Действительно, на хвою нет массовых потребителей среди крупных животных, а старовозрастная тайга – это одно из самых низких по качеству охотугодий. Копытные, обитающие в таёжной зоне, предпочитают ранние стадии таёжной сукцессии: вырубки, гари, луговины и т.д., но в целом это не снижает достоинств тайги как крупного резерва биоразнообразия голоцена.

Смешанные и широколиственные леса более богаты крупными животными, но и там они предпочитают мозаичный ландшафт, содержащий отдельные лесные массивы в качестве укрытий и поляны в качестве пастбищ. Любой старовозрастный лес – это не столько идеальная стадия обитания, сколько

укрытие от преследования. Судя по экологии крупных копытных за исключением лося, монотонная дремучая тайга на тысячи километров сформировалась в результате нарушенного охотой баланса между количеством крупных фитофагов и развитием древесно-кустарниковой растительности.

Характерной чертой гигантской лесной полосы Северной Евразии является низкая продуктивность лесов на основной территории. Недаром существует поговорка, что в России много лесных земель, но мало леса. Лиственницы, светолюбивые ксерофиты, занимают не менее трети всей зоны, при этом практически на половине этой территории запас менее 100 куб.м/га, а зачастую 30-40 куб.м/га. То есть, на огромной территории этой зоны лес далеко не процветает, как считал Докучаев, а существует на пределе своих возможностей и вероятно в условиях пограничных с другим ландшафтом – открытым. Поэтому нам единая на первый взгляд типичная широтная лесная полоса представляется скорее набором климатических меридиональных секторов и делектерр. И, хотя лесная зона лежит за рамками непосредственно наших исследований, в порядке научной дискуссии выскажем свои соображения по её пересмотру путём дифференциации с запада на восток.

Леса Восточноевропейской равнины наилучшим образом укладываются в признанную лесную зону определяемую климатом, хотя и здесь субстрат вносит свои коррективы: ель соответствует суглинкам, сосна – песку, берёза и осина – первые стадии сукцессии (рис. 1).

Далее за Уралом бессточная Западно-Сибирская низменность резко контрастирует с «должным» по широтной климатической зональности, в позднем плейстоцене на этой территории был крупный приледниковый водоём, в определённом смысле до сих пор не высохший. На его дне сложилась огромная заболоченная скорее озёрно-лесная делектерра недостаточного дренажа, причём обилие озёр распространяется даже за её южные пределы в западносибирские степи (рис. 1).

Собственно тайга в её классическом понимании – это классический восточносибирский таёжный сектор включающий сплошные лесные массивы Среднесибирского плоскогорья, Центральнотунгусского плато, Приангарского плато. Определяющим для этой зоны является климат, и следовательно она вписывается в широтную климатическую зональность с коррекцией на литогенную основу и высотную поясность (рис. 1).

Далее на восток до Забайкальско-Ленской зоны «завершённого влагооборота» включительно на наш взгляд распространяется не столько таёжная зона, сколько лиственнично-аласная, которую так же можно считать «степью покрытой лесом», где малопродуктивные лиственничные редколесья поддерживаются за счёт дополнительного увлажнения от сезонного протаивания многолетней мерзлоты. Таким образом, эти редколесья являются делектеррой многолетней мерзлоты (рис. 1). К востоку от этой зоны начинаются горные хребты Северо-Востока Азии, которые не представляется возможным рассматривать в рамках широтной зональности.

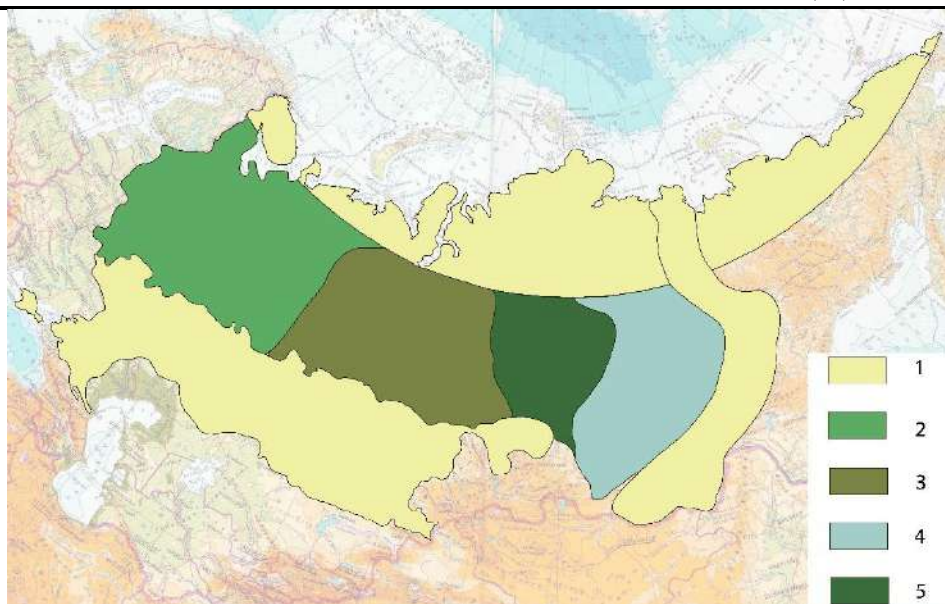

Рисунок 1 – Общая схема зонирования Северной Евразии:

- 1 – Триада степных, потенциально степных и луговых мегарегионов. На севере – арктический мегарегион, на юге – Большая Степь, меридиональный коридор – «зона завершённого влагооборота»;
- 2 – Леса Восточноевропейской равнины;
- 3 – Западно-Сибирская низменность;
- 4 – Лиственнично-аласный сектор;
- 5 – Восточно-сибирский таёжный сектор.

Заключение

Нами предлагается для обсуждения уточнённая схема физико-географического районирования России и Северной Евразии, на наш взгляд менее антропоцентричная, чем предыдущие и в большей степени отражающая возможности и необходимость достройки сложившейся голоценовой природы в направлении расширения пастбищных ландшафтов и воссоздания утраченной мегафауны, в т.ч. путём создания системы плейстоценовых парков и системы природоподобных технологий, прежде всего таких как ревайлдинг. Результаты наших исследований приводят к тому выводу, что практически все географические зоны Северной Евразии сформировавшиеся на месте погибшей гиперзоны мамонтовых тундростепей не завершены в своём формировании как природные сообщества и потому нуждаются в достройке. Рекомендации по такой достройке сведены ниже.

Для современной тундры и лесотундры рекомендуем улучшение дренажа, предотвращение критической разморозки едом и выхода метана методами заполярного луговодства и развитием плейстоценовых парков. Для зоны «завершённого влагооборота», потенциальной степи способной при дальнейшем потеплении климата ею стать, рекомендуем систему плейстоценовых парков и акклиматизацию бизона. Для большой степи рекомендуем оптимизацию степного аграрного землепользования: меньше пашни, больше «долгой травы», систему плейстоценовых парков, полувольное и вольное разведение широкого набора

копытных, частичное восстановление сезонных миграций. В лесной зоне Восточноевропейской равнины рекомендуем восстановление сельского хозяйства с эмпирическим установлением оптимального соотношения леса и поля. В лесной зоне Западной Сибири рекомендуем дренаж и активизацию зоогенного фактора. Восточносибирский таёжный сектор рекомендуем сохранить как классическую тайгу в качестве гигантской малоизменённой природной территории, резервата биоразнообразия и климатического символа бореала голоцена. Для лиственнично-аласной зоны рекомендуем определить и достичь оптимальное соотношение аласов, управление ими, развитие традиционных видов животноводства, прежде всего табунного коневодства, систему плейстоценовых парков, вольное и полувольное содержание представителей мамонтовой мегафауны и их экологических аналогов.

Данная работа задумывалась давно, ещё в 1990-е годы под впечатлением длительных экспедиций, в т.ч. в «зону завершённого влагооборота». Кризисное и даже угрожающее состояние степей в степной зоне подталкивало к поиску территориальной альтернативы для восстановления и выживания степей. Неожиданно и даже сенсационно казалось бы фантастическая идея стала приобретать реальные очертания и привела нас не только в Туймаду Якутии, но и на приморские низменности Северо-Востока и Новосибирский архипелаг овеванный легендой о земле Санникова. Эти обширные пространства оказались потенциальным кладзем степей, причём не только в виде постоянно встречающихся элементов, но и в виде отголосков ещё более грандиозной степной гиперзоны позднего плейстоцена, таких как крупнейшие в мире скопления и даже туши представителей мамонтовой мегафауны.

Помимо степной зоны, благодаря усилиям таких исследователей как С.В. Томирдиаро, Н.А. Шило, В.В. Колпаков, С.А. и Н.С. Зимовы и т.д. были обоснованы возможности и разработаны технологии распространения степеподобных ландшафтов в Арктике на территориях превышающих внутриконтинентальную степную зону [4; 13]. Естественно, нас не могли оставить равнодушными эти открытия географической мысли, и мы стараемся быть их проводниками, разумеется, признавая ограничения сопряжённые с проработкой мероприятий, осторожностью и целесообразностью.

Благодарности

Работа выполнена по теме НИР Института степи УрО РАН «Проблемы степного природопользования в условиях современных вызовов: оптимизация взаимодействия природных и социально-экономических систем» № АААА-А21-121011190016-1.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Горбанёв В.А. Районирование территории Российской Федерации: внутренние и международные аспекты / В.А. Горбанёв, Б.И. Кочуров // Проблемы региональной экологии. – 2018. – №3. – С.96-111.
- [2] Безруков Л.А. Географический смысл создания «Большой Евразии» / Л.А. Безруков // География и природные ресурсы. – 2018. – №4. – С.5-14.

- [3] Чибилёв А.А. Степная Евразия: региональный обзор природного разнообразия / А.А. Чибилёв. – Москва; Оренбург: Институт степи УрО РАН; РГО, 2016. – 324 с.
- [4] Левыкин С.В. Концепция территориальной охраны Новосибирского архипелага на основе развития идей ревайлдинга и плейстоценового парка [Электронный ресурс] / С.В. Левыкин, А.А. Чибилёв, Г.В. Казачков, И.Г. Яковлев, В.П. Чибилёва, Д.А. Грудинин // Бюллетень Оренбургского научного центра УрО РАН. – 201. – № 4. – С.1-38. – Режим доступа: <http://elmag.uran.ru:9673/magazine/numbers/2017-4/articles/lsv-2017-4.pdf>
- [5] Докучаев В.В. Учение о зонах природы / В.В. Докучаев. – Москва: Географгиз, 1948. – 64 с.
- [6] Алехин В.В. Теоретические проблемы фитоценологии и степеведения / В.В. Алехин. – Москва: Изд-во МГУ, 1986. – 216 с.
- [7] Келлер Б.А. Главные типы и основные закономерности в растительности СССР / Б.А. Келлер // Растительность СССР. Т.1 – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1938. – С.133-181.
- [8] Солнцев Н.А. Учение о ландшафте (избранные труды) / Н.А. Солнцев. – Москва: Изд-во МГУ, 2001. – 384 с.
- [9] Мильков Ф.Н. Физическая география: учение о ландшафте и географическая зональность / Ф.Н. Мильков. – Воронеж, Изд-во ВГУ, 1986. – 328 с.
- [10] Исаченко А.Г. География сегодня / А.Г. Исаченко. – Москва: Просвещение, 1979. – 192 с.
- [11] Александрова Т.Д. Академик Андрей Александрович Григорьев. Жизнь и научное творчество / Т.Д. Александрова; под ред. В.М. Котляков; – Москва: Изд-во КМК, 2011. – 416 с.
- [12] Zimov S.A. Pleistocene Park: Return of the Mammoth's Ecosystem. Science. 2005. 308: 796-798.
- [13] Левыкин С.В. К актуализации идеи заполярной целины / Г.В. Казачков, В.П. Чибилёва // Проблемы региональной экологии. – 2014. – №4 – С. 80-87.
- [14] Левыкин С.В., Казачков Г.В., Нурушев М.Ж. Ландшафтная матрица ковыльных степей постцелинного пространства / Степи Северной Евразии: материалы VIII международного симпозиума (9-13 сентября 2018 года). – Оренбург: Институт Степи УрО РАН, 2018. – С.561-564.
- [15] Русанов Б.С. Ископаемые бизоны Якутии / Б.С. Русаков. – Якутск: Институт геологии Якутского филиала СО АН СССР, 1975. – 143 с.
- [16] Левыкин С.В., Казачков Г.В. Лёсс как ведущий фактор формирования степных чернозёмов и ландшафтного ядра зональной типичности степной зоны голоцена Евразии / Черноземы Центральной России: генезис, эволюция и проблемы рационального использования: материалы научной конференции (15-19 мая 2017 года). – Воронеж: Научная книга, 2017. – С.61-65.
- [17] Шило Н.А. Формирование долговременных луговых угодий на искусственно осушенных землях днищ термокарстовых озёр тундровой зоны СССР. Рекомендации / Н.А. Шило, С.В. Томирдиаро, И.Е. Киселёв, Р.И. Николаев, И.Н. Скородумов, А.С. Акишин, Г.В. Денисов, В.Л. Богданов, А.П. Гришутина. – Магадан: СВКНИИ ДВНЦ АН СССР, 1984. – 54 с.

- [18] Алёхин В.В. Растительность СССР в основных зонах / В.В. Алёхин. – 2-е изд. – Москва: Советская наука, 1951. – 512 с.
- [19] Отечественные физико-географы и путешественники / под ред. Н.Н. Баранского. – Москва: Учпедгиз, 1959. – 783 с.
- [20] Чернявский В.И. П.П. Семёнов-Тян-Шанский и его труды по географии / В.И. Чернявский. – Москва: Государственное издательство географической литературы, 1955. – 296 с.

REFERENCES

- [1]Gorbanyov, V.A., & Kochurov, B.I. (2018). Rajonirovanie territorii Rossijskoj Federacii: vnutrennie i mezhdunarodnye aspekty [Dividing Russian Federation territory into districts: domestic and international aspects]. *Problemy regional'noj jekologii – Regional Environmental Issues*, 3, 96-111 [in Russian]
- [2]Bezrukov, L.A. (2018). Geograficheskiy smysl sozdaniya «Bol'shoj Evrazii» [Geographical reason of the “Big Eurasia” acceptance]. *Geografija i prirodnye resursy – Geography and natural resources*, 4, 5-14 [in Russian]
- [3]Chibilev, A.A. (2016). *Stepnaja Evrazija: regional'nyj obzor prirodnogo raznoobrazija [Steppe Eurasia: regional review of natural diversity]*. Moscow; Orenburg: Institute of Steppe of the Ural Branch of RAS; Russian Geographical Society [in Russian]
- [4]Levykin, S.V., & Chibilev, A.A., Kazachkov, G.V., Yakovlev, I.G., Chibilyova, V.P., Grudinin, D.A. (2017). Konceptija territorial'noj ohrany Novosibirskogo arhipelaga na osnove razvitija idej revajldinga i plejstocenovogo parka [The concept of territorial protection of nature in the Novosibirskiy archipelago based upon ideas of rewilding and pleistocene park]. *Bjulleten' Orenburgskogo nauchnogo centra UrO RAN – Bulletin of the Orenburg scientific center of the Ural branch of RAS*, 4, 1-38. Retrieved from <http://elmag.uran.ru:9673/magazine/numbers/2017-4/articles/lsv-2017-4.pdf>
- [5]Dokuchayev, V.V. (1948). *Uchenie o zonah prirody [The study of natural zones]*. Moscow: Geografiz [in Russian]
- [6]Alyokhin, V.V. (1986). *Teoreticheskie problemy fitocenologii i stepevedenija [Theoretical problems of the phytocenology and the steppe science]*. Moscow: Moscow State University [in Russian]
- [7]Keller, B.A. (1938). *Glavnye tipy i osnovnye zakonomernosti v rastitel'nosti SSSR [Main types and regulations in USSR vegetation]*. Vol. 1 of series *Rastitel'nost' SSSR [Vegetation of USSR]*. Moscow; Leningrad: USSR Academy of Sciences [in Russian]
- [8]Solntsev, N.A. (2001). *Uchenie o landshafte (izbrannye trudy) [The doctrine of landscape]*. Moscow: Moscow State University [in Russian]
- [9]Milkov, F.N. (1986). *Fizicheskaja geografija: uchenie o landshafte i geograficheskaja zonal'nost' [Physical geography: the study of landscape and geographical zoning]*. Voronezh: Voronezh university [in Russian]
- [10] Isachenko, A.G. (1979). *Geografija segodnja [Geography today]*. Moscow: Prosveschenije [in Russian]

- [11] Aleksandrova, T.D. (2011). *Akademik Andrej Aleksandrovich Grigor'ev. Zhizn' i nauchnoe tvorchestvo [Academician Andrej Alexandrovich Grigoriev, his life and scientific creative works]*. V.M. Kotlyakov (Ed.). Moscow: KMK publishing house [in Russian]
- [12] Zimov, S.A. Pleistocene Park: Return of the Mammoth's Ecosystem. *Science*. 2005. 308: 796-798.
- [13] Levykin, S.V., Kazachkov, G.V., & Chibilyova, V.P. (2014). K aktualizacii idei zapol'noj celiny [On the Arctic virgin lands idea actualizing]. *Problemy regional'noj jekologii – Regional Environmental Issues*, 4, 80-87 [in Russian]
- [14] Levykin, S.V., Kazachkov, G.V., & Nurushev, M.Zh. (2018). Landshaftnaja matrica kovyl'nyh stepej postcelinnogo prostranstva [**A landscape matrix of feather-grass steppes in post-virgin lands areas**]. Proceedings from Steppes of Northern Eurasia: VIII Mezhdunarodnyj simpozium (9-13 sentjabrja 2018 goda) – *VIII International symposium*. (pp. 561-564). Oreenburg: Institute of Steppe of the Ural Branch of RAS [in Russian].
- [15] Rusanov, B.S. (1975). *Iskopaemye bizony Jakutii [Fossil bisons of Yakutia]*. Yakutsk: Geological institute of Yakutsk branch of Siberian branch of USSR Academy of Sciences [in Russian]
- [16] Levykin, S.V., & Kazachkov, G.V. (2017). Ljoss kak vedushhij faktor formirovaniya stepnyh chernozjomov i landshaftnogo jadra zonal'noj tipichnosti stepnoj zony golocena Evrazii [Loess as the key factor in forming both steppe black soils and landscape core of zonal specificity of Eurasia holocene steppe zone]. Proceedings from Black soils of Central Russia: genesis, evolution, and rational use problems: *Nauchnaja konferencija (15-19 maja 2017 goda) – Scientific conference*. (pp. 61-65). Voronezh: Nauchnaya kniga [in Russian]
- [17] Shilo, N.A., Tomirdiaro, S.V., Kiselyov, I.Ye., Nikolayev, R.I., Skorodumov, I.N., & Akishin, A.S., et al. *Formirovanie dolgovremennyh lugovyh ugodij na iskusstvenno osushennyh zemljah dnishh termokarstovyh ozjor tundrovoj zony SSSR. Rekomendacii [Formation of long-term meadows on drained lands in thermic karst lake bottoms of USSR tundra zone. Recommendations]*. Magadan: North-Eastern scientific institute of Far East scientific center of USSR Academy of Sciences [in Russian]
- [18] Alyokhin, V.V. (1951). *Rastitel'nost' SSSR v osnovnyh zonah [Vegetation of USSR in its main zones]*. (2d. ed.). Moscow: Sovetskaya nauka [in Russian]
- [19] Baranskiy, N.N. (Eds.). (1959). *Otechestvennye fiziko-geografy i puteshestvenniki [Domestic physical geographers and travellers]*. Moscow: Uchpedgiz [in Russian]
- [20] Chernyavskiy, V.I. (1955). *P.P. Semjonov-Tjan-Shanskij i ego trudy po geografii [P.P. Semyonov-Tyan-Shanskij and his works on geographies]*. Moscow: State publishing house for geographical literature [in Russian]

Levykin Sergey, Kazachkov Grigoriy, Yakovlev Ilya
ON THE NEW CONCEPT OF GEOGRAPHICAL ZONING OF
NORTHERN EURASIA CONSIDERING A CO-LEADING FACTOR AND
ENVIRONMENT RESTORATION POTENTIAL

Annotation. The new differentiation of physic geographical zones of Northern Eurasia is proposed on the grounds of own many years research results obtained in steppe zone and related zones of Northern Eurasia within the Late Pleistocene mammoth fauna areal, and on the grounds of results of domestic geography classical works generalization. The leaving anthropocentrism, conservative and geographical actualism and perfect nature paradigm for recognition youth and incompleteness of natural communities is proposed for zoning Northern Eurasia. The recognition principal role by mammoth fauna absence in natural zones formation is proposed. The concept of co-leading factor and delecterra – the section of the geographical shell where such factor determines the choice of landscape of series permitted by the climate – is grounded. The triple construction of steppe and potentially steppe landscapes including tundra zone, steppe megaregion, and “complete water rotation zone” as the joining meridional corridor. The necessity to complete Northern Eurasia natural communities with introduction of survived mammoth megafauna elements and their ecological analogues is recognized, general directions of the completion are proposed for differentiated geographical zones.

Keywords: geographical zoning; Northern Eurasia; mammoth fauna; delecterra; co-leading factor; steppe megaregion; Big Steppe; complete water rotation zone; rewilding.

Левыкин С.В*., Казачков Г.В., Яковлев И.Г.

БІРЛЕСКЕН ЖЕТЕКШІ ФАКТОРДЫ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
КАЛШЫНА КЕЛТІРУ ӘЛЕУЕТІН ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП, СОЛТҮСТІК
ЕУРАЗИЯНЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АЙМАҚТЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ ЖАҢА
ИДЕЯ

Аннотация. Мамонт фаунасының кеш плейстоцендік диапазоны шегінде Солтүстік Еуразияның далалық аймағында және онымен байланысты географиялық аймақтарында өзіндік көпжылдық зерттеулердің нәтижелері және отандық географияның классикалық еңбектерін жалпылау негізінде Солтүстік Еуразияның физика-географиялық аймақтарын жаңа саралау ұсынылды. Солтүстік Еуразияны аймақтарға бөлу антропоцентризмнен, табиғатты қорғау және географиялық актуализмнен және табиғатты жетілдіру парадигмасынан бас тартуды, табиғи қауымдастықтардың жастығы мен аяқталмауын мойындауды ұсынады. Табиғи аймақтарды қалыптастыруда мамонт фаунасының болмауының негізгі рөлін мойындау ұсынылды. Аймақтың пайда болуының жетекші факторы мен делектерраның тұжырымдамасы негізделеді-мұндай фактор климатқа рұқсат етілген бірқатар ландшафтты таңдауды анықтайтын географиялық қабықтың учаскесі. Тундра аймағын, дала мегарегионын және оларды байланыстыратын меридиандық дәліз ретінде "аяқталған ылғал айналымы аймағын" қамтитын Дала

және потенциалды дала тәрізді Ландшафттардың үштік дизайны негізделеді және ұсынылады. Солтүстік Еуразияның табиғи қауымдастықтарын мамонт фаунасының тірі қалған элементтерін және олардың экологиялық аналогтарын енгізу арқылы аяқтау қажеттілігі танылады, мұндай құрылыстың арнайы географиялық аймақтар үшін бас бағыттары ұсынылады.

Кілт сөздер: географиялық аймақтылық; Солтүстік Еуразия; мамонт фаунасы; делектерра; бірлескен жетекші фактор; дала мегарегионы; үлкен дала; аяқталған ылғал айналымы аймағы; ревайлдинг.

ӘОЖ 502.131(470.65)

ҒТАХР 39.21.02

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).82

Ходжанова Б.Х*., Кішібекова Ә.Б.

**М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал, Қазақстан**

*Корреспондент-авторы: Hodzhanova.b@mail.ru

ОҢТҮСТІК ОСЕТИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Оңтүстік Осетия Республикасының шаруашылығының құрылымы және экономикалық даму жағдайына тоқталады. Елдің физикалық географиялық орналасуына жалпы шолу жасай отырып, қазіргі әлеуметтік-экономикалық даму барысына сипаттама беріледі.

Оңтүстік Осетия Республикасы Кавказдың қақ ортасында, Азия мен Еуропаның түйіскен жерінде орналасқан және Үлкен Кавказдың оңтүстік беткейлерін және Картлия жазығының тау бөктерін алып жатыр. Ауданы 3900 км².

Мемлекеттің экономикасының дамуына басым үлес қосып отырған саласы жеңіл өнеркәсіп саласы. Бірқатар өндірістік нысандар бар, олар астанасы Цхинвалдың айналасында орналасқан. Құрылыс материалын шығаратын кәсіпорын салалары жақсы жолға қойылған. Тамақ өнеркәсібі саласы 23% құрайды. Металл өңдейтін және ағаш өңдейтін өнеркәсіп орындары қызмет етуде. Машина жасау бойынша бірнеше кәсіпорындары бар.

Оңтүстік Осетия Республикасы аграрлық ел табылады, дегенмен аумағының 10% - дан азы ауыл шаруашылығында қолданылады. Негізгі тағамдар-дәнді дақылдар, жемістер мен жүзім. Орман шаруашылығы мен мал шаруашылығы сақталуда

Мал шаруашылығында сүтті-етті бағытындағы ірі қара, шошқа шаруашылығы жолға қойылған.

Көлік кешені бойынша ел аумағында автомобиль, әуе көлігі, темір жол көлігі жолға қойылған.

Кілт сөздер: Оңтүстік Осетия Республикасы; Цхинвал; Квайс; Кавказ таулары; Джоджора мен Квирила; Риони өзендері; Қара теңіз бассейні.

Kipicne

Оңтүстік Осетия Республикасының территориясы: 3,9 мың.км². Халық саны: 56,5 мың адам, астанасы: Цхинвал (32,1 мың адам)

Мемлекеттік құрылымы – Оңтүстік Осетия – республикасы, Заңды билікті Парламент ұсынады. Атқарушы билікті президент басқарады, ол 5 жыл мерзімге сайланады. Атқарушы биліктің жоғарғы алқалы органы Оңтүстік Осетия Республикасының Үкіметі болып табылады.

2019 жылы парламент сайлауында 7% квотамен келесі партиялар өтті, олар: Біртұтас Осетия, Халық партиясы, «Ныхас» партиясы», «Халық бірлігі» Социалистік партиясы және Коммунистік партия.

Әкімшілік-территориялық бөлінуі: 4 аудан және Цхинвал, Квайс екі қаладан тұрады.

Мемлекеттік тілі: осетин және орыс тілі. Оңтүстік Осетия Республикасының грузин ұлты көп шоғырланған аумағында қатынас тілі грузин тілі. Ұлттық валютасы: ресей рублі

Географиялық орналасуы. Оңтүстік Осетия, солтүстігінде Ресеймен шектесетін Закавказьедегі мемлекет (Солтүстік Осетия), ал қалған оңтүстігінде, шығысында, оңтүстігінде Грузия мемлекеті аумағымен қоршалған. Армения секілді оның да теңізге шығатын жолы жоқ, ал Грузиямен шекарасы іс жүзінде жабық. Оңтүстік Осетия аумағында шамамен 4 мың адамнан тұратын Ресейдің 4-ші гвардиялық әскери базасы орналасқан.

Осетия - таулар мен тау бөктерінің елі, жоталар мен шатқалдардан тұрады, өзен аңғарларындағы елді мекендер тізбегі бір-бірімен байланыса орналасқан.

Оңтүстік Осетия Үлкен Кавказ жотасының (орталық Кавказ) оңтүстік беткейінде және ішкі Картлия жазығының тау бөктерінде орналасқан. Республика аумақтарының 90 пайызға жуығы теңіз деңгейінен 1000 м биіктікте орналасқан, ал Оңтүстік Осетияның ең биік нүктесі - Халаца тауының биіктігі төрт шақырымға жетеді (3938 м). Орографиялық тұрғыдан солтүстіктен республиканы Двалет жотасы жауып тұрады, әрмен қарай аңғарлармен бөлінген көлденең жоталармен (Рачинский, Кешельтский, Машхартский, Дзауский, Гудисский және т.б.) бөлінген. Тау бөктеріндегі ең төменгі нүкте, республиканың оңтүстігінде орналасқан. Жер қыртысының тектоникалық қозғалыстары, жас Кавказ тау жүйесінің аумақтағы сейсмикалық белсенділігін анықтайды. Оңтүстік Осетиядағы соңғы апаты жер сілкінісі 1991 жылы 29 сәуірде болды. Жер сілкінісі кезінде Дзау елді мекені және көптеген селолар зардап шекті.

Оңтүстік Осетияның климатына таулық жер бедері өз ықпалын тигізеді. Республиканы солтүстіктен соғатын салқын желден Кавказ жоталары қорғап тұрады. Биік таулардың беткейлерінде маусым айының температурасы $3-4^{\circ}\text{C}$, ал жазықтарда 25°C дейін көтеріледі. Қаңтар айының орташа температурасы -14°C -ден, $+2^{\circ}\text{C}$ дейін көтеріледі. Ылғалдың түсуі де әркелкі 1800мм-ден - 350мм дейін төмендейді.

Су ресурстары. Оңтүстік Осетияның республикасының өзендерінің көп бөлігі Кура бассейніне (Каспий теңізі бассейні) жатады, ал солтүстік-батыстағы өзендер Джоджора мен Квирила өзендері Риони бассейніне (Қара теңіз бассейні) жатады. Көлдердің көпшілігі мұздық, карст немесе үйінді жолмен қалыптасқан. Кіші Лиакхва өзенінде Зонкар су қоймасы орналасқан.

Топырақ жамылғысы биіктік белдеуге байланысты таралған: альпі зонасында таулы-шалғынды топырақ, таудың қоңыр топырағы арқылы орманды-дала зонасында қара қоңыр топырақпен алмасады. 3500 м биіктікте нивальды зоналардың шекараларында, жіңішке жолақтарда мүк пен қына өскен тау-тасты тундра белдеуі созылып жатыр. Төмендеген сайын (шамамен 2500 м-ге дейін) альпі шалғындары басталады, төмендеген сайын олардың орнына биік шөптер

мен бұталар бар субальпы зонасымен алмасады. Бұл жерлерде тур, ұлар және көптеген жыртқыш құстардың түрі бар. Әрі қарай, 2500-ден 600 м-ге дейінгі биіктікте қылқан жапырақты (шырша, қарағай), ал жалпақ жапырақты (үйінке, емен, каштан және т.б ағаштар) ормандардың белдеуі орналасқан. Төменгі белдеуде фригана элементтері пайда болады (локат, итмұрын, қарақат, итмұрын жемістері таралған). Бұл белдеуде аю, бұғы, қабан және т.б аңдар кездеседі. Ең қиыр оңтүстікте жазықтық ормандарында даланың тікенді-бұталы өсімдіктері таралған.

Табиғи ресурстары. Табиғи қоры аз болғанмен, минералдық ресурстар әртүрлілігімен ерекшеленеді. Ел аумағында Квайсин кен орнында полиметалл рудалары (қорғасын-мырыш рудасы) және барит рудасының мол қоры кездеседі. Құрылыс материалдарының мол қоры бар. Мұнай мен газдың да кен орны бар екендігіне болжам жасалынған. Елдің солтүстік-шығысында минералды бұлақтардың көптеген көзі кездеседі.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Республикада 56,3 мың адам өмір сүреді. Кеңес одағы кезеңінен бері мемлекет халқы 2 есеге азайды. Ел астанасы Цхинвалда мемлекет халқының 2/3 бөлігі (32,1 мың адам) тұрады. Халқы көп Квайс қаласында (0,9 мың), Дзау поселкасында (2,1 мың), Лениногорда (1,8 мың), Знаурда (0,45 мың). Қалада халықтың 58,5% тұрады.

Соңғы жылдардағы табиғи өсу коэффициенті нөлдік белгіге жақын. Бірақ көші-қон есебінен халық саны өте баяу, бірақ өсуде.

Еңбекке қабілетті халықтың саны 57% жетеді, балалар саны -24% құрайды.

Елде осетин халқының саны 90%, *грузиндер* 7%, орыстар 3% құрайды. Экономикада жұмыспен қамтылғандар саны 21 мыңнан астам адам, оның едәуір бөлігі қызмет көрсету саласында (55%) және мемлекеттік басқаруда (27%) еңбек етеді.

Шаруашылығының құрылымы және территориялық ұйымдастырылуы. Грузин-осетин қақтығысы нәтижесінде мемлекеттік және муниципалдық нысандарға тигізілген (жол, газ және электрмен жабдықтау және т. б.) залал 16-18 миллиард рубльге бағаланды. КСРО кезінде жұмыс істеген өнеркәсіптік кәсіпорындардың көпшілігі жабық немесе бұрынғы қуатының 5-10 пайызында ғана жұмыс жасайды. Оңтүстік Осетия Республикасының статистикалық деректері негізінде (шамамен есептеу әдісі (кіріс көздеріне сәйкес)) ЖІӨ көлемі 5,5 миллиард рубльді құрайды.

Өнеркәсіп кешені. Өнеркәсіп орындарында 1,6 мың адам қызмет етеді. Бірінші орында жеңіл өнеркәсіп тұрады. Құрылыс материалын шығаратын кәсіпорын салалары жақсы жолға қойылған. Азық-түлік саласы 23% құрайды. Сонымен қатар металл өңдейтін және ағаш өңдейтін өнеркәсіп орындары бар.

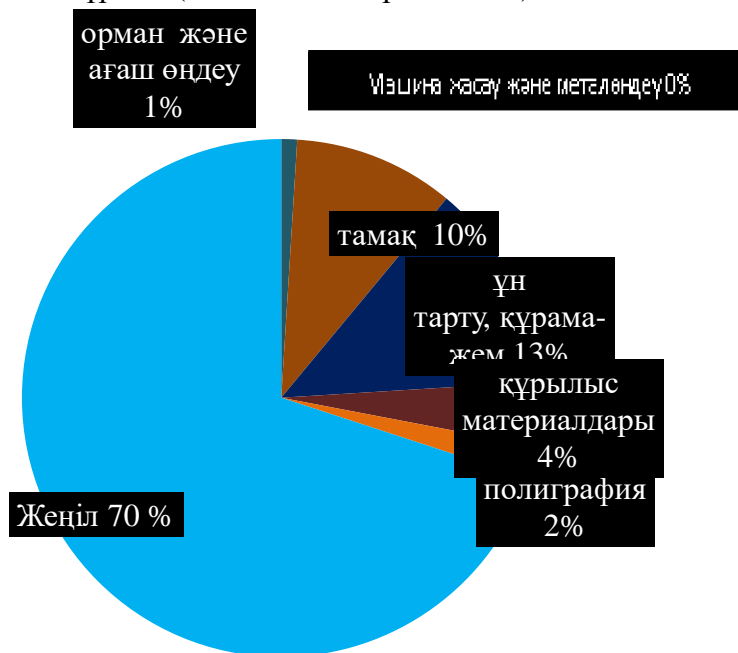
Машина жасау бірнеше кәсіпорындардан тұрады:

Елдің астанасы Цхинвалда орналасқан «Электровибромашина» негізі 1958 жылы қаланған, кеңес одағы кезінде табысты жұмыс жасап тұрған заводтың қазіргі экономикалық жағдайы күрделі, негізінен байыту жабдықтары мен металл конструкцияларын шығарады. Елдің астанасында орналасқан 1958 жылдан бері қызмет жасап тұрған «Эмальпровод» заводы эмальданған сымдар, жабдықтар,

терезелер, шамдар, ағаш өңдеу өнімдері, шегелер, пластикалық терезелер, жарық беретін шамдар және т.б шығарады. Соңғы кездері шикізат бойынша да, шығарылған өнімді сатуда да қиындықтар туындауда.

Тамақ өнеркәсібінен Ленингордағы «Алутон» сыра қайнату зауыты, Багиаттағы минералды суларды құю зауыты, Цхинвалдағы сыра зауыты жұмыс жасайды. Ел астанасы Цхинвалда консерві мен наубайхана заводы бар. 2017 жылы Цхинвал ауданында «Растдон» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі ет комбинаты ашылды. 2019 жылы тамақ өнеркәсібіндегі жалпы өндіріс көлемі шамамен 300 миллион рубльді құрады (2018 жылға қарай 155%).

1-Сурет - 2018 жылғы өңдеу өнеркәсібінің құрылымы

Ауыл шаруашылығы. Аграрлық сектордағы жағдай үй шаруашылығы секторында ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірудің абсолюттік басым болуымен сипатталады. Бұрын жергілікті өнімдер Грузиядан әкелінетін өнімдермен бәсекеге түсе алмайды. Оңтүстік Осетия мен Грузия арасындағы барлық экономикалық қатынастардың тоқтатылуы ауылшаруашылық өнімдерінің бағасының күрт өсуіне әкелді. Азық-түлік өнімдердің көп бөлігі, жемістерге дейін, қымбат бағамен Ресейден алына бастады, бұл жергілікті тамақ өнеркәсібінің дамуына әкелді. 2009 жылдың өзінде өсімдік шаруашылығы өнімдерінің өсуі байқалды (ең алдымен жемістер, жидектер мен көкөністер).

Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы алқаптары елдің жалпы аумағының 33% құрайды, оның басым бөлігі жайылым болып табылады.

Өсімдік шаруашылығы өнімі ауыл шаруашылығында өндірілетін өнімнің 20% ғана құрайды. Қазір 24 мың гектар егістіктің едәуір бөлігі 20 жылдан астам уақыт бойы өңделмеген. Ресми статистика бойынша егістік жерлер 14,5 мың га құрайды.

КСРО кезінде Оңтүстік Осетияда болған орман қараусыз қалды, соңынан бір бөлігі отынға кесілді.

Негізінен жаздық дәнді дақылдарды өндіру үшін пайдаланылатын егіс алқаптары (арпа 85%) тек 2,5 мың гектарға жетеді.

Ауыл шаруашылығының басым және дәстүрлі бағыты мал шаруашылығы. Мал шаруашылығы ауыл шаруашылығының 80% қамтиды. 1989 жылы ірі қара малының басы 12 мың басты құраса, ал қазіргі кезде негізінен жеке шаруашылықтарға тиеселі 15 мың бас ірі қара бар.

Көлік кешені. Республикадағы маңызды көлік түрі-бұл автомобиль көлігі. Маңызды және негізгі көлік артериясы Оңтүстік Осетияны Ресеймен және Грузия аумағы арқылы Армениямен байланыстыратын Транскавказ тас жолы.

Құбырлармен газ жеткізу 2008 жылдың тамызына дейін Грузия аумағы арқылы жүзеге асырылды. Тамыз айында газ жеткізу тоқтатылды. 2009 жылы Зуаруикау-Цхинвал газ құбыры ашылды, ол Ресей мен Оңтүстік Осетияны тікелей байланыстырды және газды Грузиядан газ сатып алудан үш есе төмен бағамен үздіксіз алуға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері

Жоғарыда атап өткендей кеңес одағы ыдырағаннан кейін Оңтүстік Осетия Республикасының экономикалық жағдайы біршама өзгерістерге ұшырады. 1990 жылдардағы грузин-осетин қақтығысы ел аумағындағы әліуметтік-экономикалық жағдайды әрмен қарай нашарлауына алып келді. Қазіргі таңда ел аумағындағы халық саны екі есеге азайды.

Осыған байланысты мемлекеттік және муниципалдық нысандарға тигізілген (жол, газ және электрмен жабдықтау және т. б.) залал 16-18 миллиард рубльге бағаланды. КСРО кезінде жұмыс істеген өнеркәсіптік кәсіпорындардың көпшілігі жабық немесе бұрынғы қуатының 5-10 пайызында ғана жұмыс жасайды. Оңтүстік Осетия Республикасының статистикалық деректері бойынша (шамамен есептеу әдісі (кіріс көздеріне сәйкес)) ЖІӨ көлемі 5,5 миллиард рубльді құрап отыр.

Қорытынды

Қорытындылай келе, жоғарыда берілген мәліметтерді салыстыра келе, кеңес одағы ыдырағаннан кейін Оңтүстік Осетия Республикасы экономикалық даму барысы төмендей түсті. Себебі Кеңес одағы кезіндегідей он бес одақтас республиканы экономикалық тұрғыда жан-жақты қамтамасыз ету тоқтатылды. Осыған байланысты бір-бірімен тығыз байланыстағы жұмыс жасап тұрған кәсіпорындардың көпшілігі жабылды. КСРО-ға мүше болған басқа мемлекеттер секілді, Оңтүстік Осетия аумағында да жұмыссыздық, осының салдарынан елде тұрақсыздық белең алды. Осыған байланысты жұмыс іздеген халық күнкөріс қамымен көрші мемлекеттерге кетуге мәжбүр болды (негізінен Ресей аумағына), халық саны екі есе төмендеді.

Елдің экономикалық жағдайы негізінен жеңіл өнеркәсіп салалары және ауыл шаруашылығы барысында жолға қойылып отыр. Осы халық шаруашылығы салалары халықты қызметпен қамтып отыр.

ӘДЕБИЕТ

[1] В.Л. Бабури, Г.И. Гладкевич, А.И. Даньшин, М.П. Ратанова Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Москва МГУ имени М.В. Ломоносова ЛЕНАНД, 2021 г.

[2] М.П. Ратанова, В.Л. Бабури, Г.И. Гладкевич, В.И. Горлов, А.И. Даньшин Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Москва ООО «Дрофа» 2004

[3] А.М. Сергеева, Т.А. Терещенко, Г.Е. Бердыгулова Әлеуметтік, экономикалық және саяси географияға кіріспе 1-бөлім, 2022 ж 10-12 б.

[4] А.М. Сергеева, Т.А. Терещенко, Г.Е. Бердыгулова Әлеуметтік, экономикалық және саяси географияға кіріспе 2-бөлім, 2022 ж 25-26 б

REFERENCES

[1] V.L. Baburin, G.I. Gladkevich, A.I. Danshin, M.P. Ratanova Economic and social geography of neighboring countries. Moscow Moscow State University named after M.V. Lomonosova LENAND, 2021.

[2] M.P. Ratanova, V.L. Baburin, G.I. Gladkevich, V.I. Gorlov, A.I. Danshin Economic and social geography of neighboring countries. Moscow LLC "Drofa" 2004

[3] Sergeeva A.M., Tereshchenko T.A., Berdygulova G.E.(2022) Әлеуметтік, экономикалық және саяси географияға кіріспе[Introduction to social, economic and political geography] 1-bölim, P. 10-12.[in Kazakh].

[4] Sergeeva A.M., Tereshchenko T.A., Berdygulova G.E. (2022) Әлеуметтік, экономикалық және саяси географияға кіріспе[Introduction to social, economic and political geography]P. 25-26.[in Kazakh].

Ходжанова Б.Х., Кішібекова Ә.Б.

СТРУКТУРА И ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ХОЗЯЙСТВА РЕСПУБЛИКИ ЮЖНАЯ ОСЕТИЯ

Аннотация. В данной статье речь идет о структуре экономики и экономическом развитии Республики Южная Осетия. Дан общий обзор физико-географического положения страны, а также описание современного социально-экономического развития.

Республика Южная Осетия расположена в самом сердце Кавказа, на стыке Азии и Европы, и занимает южные склоны Большого Кавказа и предгорья Картлийской равнины. Площадь 3900 км².

Основной вклад в развитие экономики государства вносит легкая промышленность. Вокруг столицы Цхинвали расположен ряд промышленных объектов. Хорошо развиты филиалы предприятий по производству строительных материалов. Пищевая промышленность составляет 23%. Имеются металлообрабатывающая и деревообрабатывающая промышленность. Имеется несколько машиностроительных предприятий.

Республика Южная Осетия — аграрная страна, хотя под сельское хозяйство используется менее 10% ее территории. Основные продукты питания — крупы, фрукты и виноград. Сохраняется лесное хозяйство и животноводство.

В животноводстве развернуто скотоводство и свиноводство молочно-мясного направления.

По данным транспортного комплекса, на дорогах страны находятся автомобильный, воздушный и железнодорожный транспорт.

Ключевые слова: Республика Южная Осетия; Цхинвал; Квайс; Кавказские горы; Жожора и Квирила; реки Риони; бассейн Черного моря.

Hodzhanova Baldai, Kishibekova Assel
THE STRUCTURE AND FEATURES OF THE ECONOMIC
DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF SOUTH
OSSETIA

Annotation. This article focuses on the structure of the economy and economic development of the Republic of South Ossetia. A general overview of the physical geographical location of the country is given, as well as a description of the current socio-economic development.

The Republic of South Ossetia is located in the heart of the Caucasus, at the junction of Asia and Europe, and occupies the southern slopes of the Greater Caucasus and the foothills of the Kartlia Plain. The area is 3900 km².

The main contribution to the development of the state's economy is light industry. There are a number of industrial facilities located around the capital Tskhinvali. The branches of enterprises producing construction materials are well established. Food industry makes 23%. There are metalworking and woodworking industries. There are several machine-building enterprises.

The Republic of South Ossetia is an agrarian country, although less than 10% of its territory is used for agriculture. The main foods are cereals, fruits and grapes. Forestry and animal husbandry are preserved

Cattle and pig farming in the dairy-meat direction has been launched in livestock farming.

According to the transport complex, cars, air transport, and railway transport are on the road in the country.

Key words: Republic of South Ossetia; Tskhinval; Kwais; Caucasus mountains; Jojora and Kvirila, Rioni rivers; Black Sea basin.

ЭКОЛОГИЯ - ECOLOGY

ӘОЖ 57.025

ҒТАХР 87.24.33

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).83

Тыныкулов М.К., Икрамкулова З.Р.***Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті*****Автор-корреспондент: ikramkulovaz@gmail.com**

E-mail: tynykulov_mk@enu.kz

ШЫҒЫС СВЕРБИГАНЫ ДӘРІЛІК ӨСІМДІК ТЕКТЕС ШИКІЗАТТЫ АЛУҒА ӨҢДЕУ

Аңдатпа. Бұл шолу мақаласында шығыс свербига өсімдігінің дәрілік шикізат ретінде қолданылу аспектілері мен маңызы келтірілген. Ғылыми мақалаларды іздеу үшін Pubmed, КиберЛенинка, eLIBRARY, Scopus дерекқорлары пайдаланылды. Мақалада шығыс свербиганың ерекшеліктері, қолданылу аясы және географиялық таралуы егжей-тегжейлі қарастырылады. Зерттеулер көрсеткендей, шығыс свербиганың құрамында микроэлементтер, флавоноидтар, таниндер және т.б. сияқты пайдалы заттар бар. Бұл заттар қабынуға қарсы, микробқа қарсы және антиоксиданттық әсерге ие, бұл шығыс свербиганы әртүрлі аурулармен күресуде тиімді құрал етеді. Мақаланың қорытындылары шығыс свербиганың дәрілік өсімдік тектес шикізат ретінде медицина мен фармацевтика үшін үлкен маңыздылығын көрсетеді.

Кілтті сөздер: шығыс свербига; *bunias orientalis*; дәрілік шикізат; микроэлемент; флавоноид; инвазиялық; ақуыз; химиялық құрамы; медицина; май қышқылдары.

Kipicne

Шығыс свербига (*bunias orientalis L.*) - *brassicaceae* тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Ол перспективалы жемдік, тағамдық және дәрілік өсімдік болып табылады. Бұл Оңтүстік-Шығыс Еуропа мен Батыс Азиядан шыққан көпжылдық шөптесін өсімдік, қазіргі уақытта Орталық Еуропада және батыс және Солтүстік Еуропаның бөліктерінде енгізілген түр ретінде кең таралған. Бұл популяциялардың өсімдіктері бірнеше өмірлік циклдарда адамның тікелей қолдауымен және онсыз үнемі көбейіп, популяцияларды қолдайды. Әртүрлі табиғи-климаттық жағдайларда жүргізілген зерттеулер бойынша *B. orientalis* көптеген экономикалық құнды белгілерге ие: қысқа төзімді, зиянкестер мен ауруларға төзімді, бәсекеге қабілетті, культурада 10 жылға дейін ұзақ өмір сүргіш, тұқымдары мен жер үсті массасы жоғары өнімді, жоғары тағамдық құндылығы бар.

Шығыс свербига XVIII ғасырда Орталық Еуропаға енгізілді және 200 жыл ішінде Орталық Еуропа арқылы батыс және Солтүстік Еуропаның континентальды бөліктеріне каналдар, жол бойындағы аумақтар арқылы баяу таралды. Қазіргі уақытта ол қоректік заттарға бай антропогендік жерлерде, кальцийленген топырақтарда - Оңтүстік-Шығыс Еуропадан батысқа және солтүстікке қарай шалғындарда, бақтарда және жүзімдіктерде тез таралады, сондықтан кейбір авторлар оны инвазиялық бөтен түрлерге жатқызады. Еуропа аумағында шығыс свербига инвазиялық түрлер тізіміне енгізілген. Инвазиялық түрлер биологиялық ерекшеліктеріне, экологиялық және фитоценодикалық белгілеріне байланысты өте жағымды рөл атқара алады.

Шығыс свербига зерттеулерінің негізгі бағыты оны жемшөп мақсаттары үшін пайдалануға қатысты болды. Жас свербига өсімдігінде ақуыздың көп мөлшері (26%) және талшықтың өте аз мөлшері (16%) болғандықтан, оны тағамдық құндылығы бойынша ең жақсы бұршақ тұқымдастармен қатар қойды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Шолу мақаласын дайындауда келесі материалдар мен зерттеу әдістері қолданылды:

1. Шығыс свербигасына және дәрілік шикізатты алу үшін оны өңдеу әдістеріне арналған ғылыми мақалаларға, жарияланымдарға, кітаптарға және басқа дереккөздерге әдеби шолу және талдау жасалынды. Айтарлықтай Pubmed, КиберЛенинка, eLIBRARY, Scopus дереккөздері қолданылды. Бұл өсімдіктің биологиялық ерекшеліктері, оның химиялық құрамы және фармакологиялық қасиеттері туралы кең ақпарат алуға мүмкіндік берді.

2. Шығыс свербигадан белсенді заттарды алудың әртүрлі әдіс деректерін зерттелді және салыстырылды.

3. Алынған дәрілік шикізатты практикада - медициналық мақсатта, тамақ өнеркәсібінде және басқа да салаларда қолдануды талдау жұмыстары жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері

Соңғы жылдары әртүрлі ғылыми-зерттеу институттарында жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, шығыс свербига көп мақсатты дақыл болып табылады. Соның ішінде негізгілері фармацевтикалық, тағамдық, жемшөп ретінде қолдану болып табылады. Дәрілік өсімдік ретінде Бүкілодақтық дәрілік және хош иісті өсімдіктер институты тереңдетілген зерттеулер үшін шығыс свербиганы ұсынады. Өсімдік дәрілік шикізатын алу үшін шығыс свербигінің негізгі маңыздылығы оның бай химиялық құрамы болып табылады. Өсімдіктердің жер үсті массасы микроэлементтерге бай: темір, мыс, бор, марганец, молибден, титан. Құрамында флавоноидтар, соның ішінде моногликозидтер, биозидтер және дигликозидтер кемпферол және кверцетин, рутин, органикалық қышқылдар, таниндер, сапониндер бар. Піспеген жемістерде қыша майы бар, ал тұқымдарында - 10-31% май қышқылдары бар. Оның ішінде май қышқылдары: линолен 52,2%, линол 23,6%, олеин 13%, пальмитин 4,1%, жержаңғақ 3,6%, стеарин 1,7%, пальмитол 0,7% құрайды. Осы химиялық заттардың арқасында шығыс свербига әртүрлі ауруларды емдеу үшін медицинада сәтті қолданылады.

Шығыс свербигадан дәрілік шикізат жасау үшін бірнеше қадамдар орындалады. Дәрілік өсімдіктің емдік қасиеті көрінетін компоненттері шикізат ретінде жиналады. Ол өсімдіктің бүршіктерінен, қабығынан, жапырақтарынан, гүлдерінен, тұқымдық жемістерінен, тамырларынан алынады. Жапырақтары өсімдік сарғайған кезде жиналады. Жиналған жапырақтар сау болуы керек. Гүлдер бүршіктену кезеңінің соңында, олар ашылуды тоқтатқан кезде жиналады. Дәрілік шикізат алу үшін өсімдіктің ең пайдалы бөліктері-жапырақтары мен сабақтары. Келесі алынған шикізат құрғатылады. Шығыс свербиганың жиналған жапырақтары мен сабақтарын мұқият жуып, жұқа қабатқа жайылып, кептіріледі. Өсімдікті біркелкі кептіру үшін оны мезгіл-мезгіл айналдырылады. Кептірілген шикізат ары қарай ұсақталады. Шикізат құрғағаннан кейін оны кішкене бөліктерге бөлу керек. Шығыс свербигадан алынған дәрілік шикізатты жақсы жабық қаптамада салқын және құрғақ жерде сақтау керек. Фармацевтикалық зауыттарда дәрілік өсімдік шикізатын кептіруге арналған арнайы бөлмелер мен жабдықтар бар. Алынған шикізат ары қарай фармацевтикалық және медициналық мақсатта қолданылуға дәрілік заттардың құрамдас бөлігі болуға алынады.

Шығыс Свербига керемет дәрілік қасиеттерге ие. Оны медициналық мақсатта пайдалану мүмкіндігі өте кең. Ең алдымен, ол антигельминтикалық және антицинготикалық агент ретінде қолданылады. Ол сондай-ақ қабынуға қарсы және қалпына келтіретін әсерге ие. Сонымен қатар оның полисахарид кешенінің ісікке қарсы белсенділігі жоғары. Свербига препараттарының әсерінен аш ішек және сүт безі қатерлі ісігімен ауыратын науқастардың лимфоциттерінің көбеюі артып, адаптогендік қасиеттері 60-70%-ға өсті. Свербига негізіндегі дәрі-дәрмектерді анемия, цинга ауруы, дәрумендердің жетіспеушілігі, әлсіздік сезімі, иммунитеттің төмендеуі, қант деңгейінің жоғарылауы, метаболизмнің бұзылуы, полиневрит, атеросклероз, тәбеттің төмендеуі, меланома, пародонт ауруы және басқа аурулар кезінде қабылдау ұсынылады. Олар тіпті радиациялық зақымдануға көмектеседі.

Шығыс свербига - бұл химиялық құрамына байланысты ғана емес, сонымен қатар өзінің қарапайымдылығы мен әртүрлі климаттық жағдайларда өсіру қабілетіне байланысты өсімдік дәрілік шикізатының құнды көзі. Бұл оны көптеген аймақтар үшін қол жетімді дақылға айналдырады және осы өсімдікке негізделген дәрілік және косметикалық өнімдер өндірісінің дамуына ықпал етеді.

Қорытынды

Шығыс свербига - микроэлементтер, флавоноидтар және т.б. сияқты биологиялық белсенді заттардың көп мөлшері бар құнды өсімдік. Бұл заттар антиоксидантты, қабынуға қарсы және басқа да құнды қасиеттерге ие. Шығыс свербига негізіндегі шөптік дәрілік шикізатты пайдалану әртүрлі ауруларды емдеудің және дененің жалпы денсаулығын жақсартудың тиімді әдісі болады. Осылайша, шығыс свербига өсімдік дәрілік шикізатын өндіруде маңызды рөл атқарады және фармацевтика өнеркәсібі үшін ең құнды өсімдік түрлерінің бірі болып саналады. Оның пайдалы қасиеттері мен қолданудың кең ауқымы оны тиімді және қауіпсіз денсаулық өнімдерін жасау үшін таптырмас ресурс етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Blaise Binama, Caroline Müller, Differences in functional traits among distinct populations of the plant invader *Bunias orientalis*, *Journal of Plant Ecology*, Volume 15, Issue 3, June 2022, Pages 524–537, <https://doi.org/10.1093/jpe/rtac004>
- [2] Denisow B, Masierowska M, Antoń S. Floral nectar production and carbohydrate composition and the structure of receptacular nectaries in the invasive plant *Bunias orientalis* L. (Brassicaceae). *Protoplasma*. 2016 Nov;253(6):1489-1501. doi: 10.1007/s00709-015-0902-6. Epub 2015 Nov 11. PMID: 26560112; PMCID: PMC5069306.
- [3] Рубан Г.А., Михович Ж.Э., Свербига восточная в культуре на севере /бюллетень ботанического сада Саратовского государственного университета. 2006 №5. С. 256-259
- [4] Низамова С.И., Нестерова Н.В., Пермяков А.Р. Фармакогностическое изучение листьев свербиги восточной (*Bunias orientalis* L.), *The scientific heritage*, 2021: 53-57.
- [5] Глазочная, Н.В. Возделывание свербиги восточной на корм в умеренно-засушливой степи северного Казахстана // Вестник Курганской ГСХА. 2015. № 3. С. 10-13.
- [6] Загуменникова, Т.И. Биологические особенности развития и продуктивность свербиги восточной при интродукции // Генетические ресурсы лекарственных и ароматических растений: Сб. науч. тр. Междунар. конф., посвящ. 50-летию Бот. сада ВИЛАР. – М., 2001. С. 127-128.
- [7] Михович, Ж.Э. Свербига восточная – перспективная культура для кормопроизводства Республики Коми/Ж.Э. Михович, Г.А. Рубан, К.С. Зайнуллина // Кормопроизводство. 2011. № 9. С. 33-35.
- [8] Рубан, Г.А. Агрофитоценозы со свербигой восточной в Республике Коми / Г.А. Рубан, Ж.Э. Михович, К.С. Зайнуллина // Кормопроизводство. 2015. № 1. С. 31-34.
- [9] Михович Ж.Э., Биология свербиги восточной (*Bunias orientalis* L.) при выращивании в подзоне средней тайги Республики Коми: автореф. дис. канд. биол. наук. Сыктывкар, 2013. 22 с.
- [10] Birnbaum C (2006) *Bunias orientalis*. Онлайн-база данных Европейской сети по инвазивным чужеродным видам. http://www.nobanis.org/globalassets/speciesinfo/b/buniasorientalis/bunias_orientalis.pdf.
- [11] Мишуков, В.П. Опыт интродукции лекарственных растений в среднетаежной подзоне Республики Коми / В.П. Мишуков, Н.В. Портнягина, К.С. Зайнуллина и др.–Екатеринбург: УрО РАН, 2003. 243 с
- [12] Салимова Ноила Юнусовна, «Лекарственные растения и технология получения лекарственных форм из их сырья». DOI:10.34297/AJBSR.2020.09.001449.
- [13] Аветисян, А.Т. Интродукция новых, малораспространенных кормовых культур в условиях лесостепи //Вестник Красноярского государственного аграрного университета. 2013. № 7. С. 72-74.

[14] Власов В.Г. Свербига восточная - резерв получения высокобелковой зеленой массы в ранние сроки // Аграрный вестник Юго-Востока. - 2010, №1(4). - С.40-42.

[15] Варламов В.А. Семеноводство свербиги восточной // Новые и нетрадиционные растения и перспективы их использования: Матер. VI Междунар. сим-поз. - М., 2005. Т.3. - С. 53-54.

[16] Ларина В.И. Свербига восточная в лесостепи Украины // Кормопроизводство. – 2009. №8. - С. 22-23.

[17] Петруняк Н.И. Особенности биологии свербиги восточной (*Bunias orientalis* L.) в условиях Карелии: автореф. дис. канд. биол. наук - Петрозаводск, 2002а. - 18 с.

[18] Петруняк Н.И. Онтогенез свербиги восточной (*Bunias orientalis* L.) / Онтогенетический атлас лекарственных растений. - Йошкар-Ола, 2006. Т. III. -С. 97-102.

[19] Савин А.П., Самохвалова Т.П. Свербига восточная - ценная медоносная и кормовая культура // Новое в науке и практике пчеловодства. Мат. конгр., совещания. - Москва, ВВЦ, Рыбное, 2008. - С.228-230.

[20] Штанько А.В. Свербига восточная - новое кормовое растение / Эколого-популяционный анализ кормовых растений естественной флоры, интродукция и использование. Тез. Докл. VII Всесоюз. симпоз. по новым кормовым растениям. - Сыктывкар, 2000. - С. 213-214.

REFERENCES

[1] Blaise Binama, Caroline Müller, Differences in functional traits among distinct populations of the plant invader *Bunias orientalis*, *Journal of Plant Ecology*, Volume 15, Issue 3, June 2022, Pages 524–537, <https://doi.org/10.1093/jpe/rtac004>

[2] Denisow B, Masierowska M, Antoń S. Floral nectar production and carbohydrate composition and the structure of receptacular nectaries in the invasive plant *Bunias orientalis* L. (Brassicaceae). *Protoplasma*. 2016 Nov;253(6):1489-1501. doi: 10.1007/s00709-015-0902-6. Epub 2015 Nov 11. PMID: 26560112; PMCID: PMC5069306.

[3] Ruban G.A., Mihovich J.E., *Sverbiga orientalis* in culture in the north / *Bulletin of the Botanical Garden of Saratov State University*. 2006 №5. С. 256-259

[4] Nizamova S.I., Nesterova N.V., Permyakov A.R., Pharmacognostic study of leaves of *Sverbiga orientalis* (*Bunias orientalis* L.), *The scientific heritage*, 2021: 53-57.

[5] Glazovaya, N.V. Cultivation of eastern spurge for fodder in moderately arid steppe of northern Kazakhstan // *Bulletin of Kurgan State Agricultural Academy*. 2015. № 3. С. 10-13.

[6] Zagumennikova, T.I. Biological features of development and productivity of eastern curlew at introduction // *Genetic resources of medicinal and aromatic plants: Collection of scientific works of the International Conference, dedicated to the 50th anniversary of the Botanical Garden of VILAR*. - М., 2001. С. 127-128.

- [7] Mihovich, J.E. Sverbiga orientalis - a promising crop for fodder production of the Komi Republic / J.E. Mihovich, G.A. Ruban, K.S. Zainullina // Fodder production. 2011. № 9. С. 33-35.
- [8] Ruban, G.A. Agrophytocenosis with eastern bromegrass in the Komi Republic / G.A. Ruban, J.E. Mihovich, K.S. Zainullina // Fodder production. 2015. № 1. С. 31-34.
- [9] Mihovich J.E., Biology of eastern bunting (*Bunias orientalis* L.) under cultivation in the middle taiga subzone of the Komi Republic: Cand. of Biological Sciences. Syktyvkar, 2013. 22 с.
- [10] Birnbaum C (2006) *Bunias orientalis*. European Invasive Alien Species Network online database. http://www.nobanis.org/globalassets/speciesinfo/b/buniasorientalis/bunias_orientalis.pdf.
- [11] Mishurov, V.P. Experience of introduction of medicinal plants in the middle taiga subzone of the Komi Republic / V.P. Mishurov, N.V. Portnyagina, K.S. Zainullina et al.-Ekaterinburg: Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, 2003. 243 с
- [12] Salimova Noila Yunusovna, 'Medicinal plants and technology of obtaining medicinal forms from their raw materials'. DOI:10.34297/AJBSR.2020.09.001449.
- [13] Avetisyan, A.T. Introduction of new, little-spread fodder crops in the conditions of forest-steppe // Vestnik Krasnoyarsk State Agrarian University. 2013. № 7. С. 72-74.
- [14] Vlasov V.G. Sverbiga orientalis - a reserve for obtaining high-protein green mass in early terms // Agrarny vestnik Yugo-Vostoka. - 2010, №1(4). - С.40-42.
- [15] Varlamov V.A. Seed production of eastern bushy bush // New and non-traditional plants and prospects of their use: Mater. VI Intern. sympos. - M., 2005. V.Z. - С. 53-54.
- [16] Larina V.I. Sverbiga orientalis in the forest-steppe of Ukraine // Fodder production. - 2009. №8. - С. 22-23.
- [17] Petrunyak N.I. Peculiarities of biology of the eastern bunting (*Bunias orientalis* L.) in the conditions of Karelia: autoref. diss. candidate of biology - Petrozavodsk, 2002a. - 18 с.
- [18] Petrunyak N.I. Ontogenesis of eastern bunion (*Bunias orientalis* L.) / Ontogenetic atlas of medicinal plants. - Yoshkar-Ola, 2006. VOL. III. -С. 97-102.
- [19] Savin A.P., Samokhvalova T.P. Sverbiga orientalis - a valuable honey-bearing and fodder crop // New in science and practice of beekeeping. Mat. cord, meeting. - Moscow, All-Russian Exhibition Centre. Rybnoe, 2008. - С.228-230.
- [20] Shtanko A.V. Sverbiga orientalis - a new fodder plant / Ecological and population analysis of fodder plants of natural flora, introduction and use. Proc. of VII All-Union symposium on new fodder plants. - Syktyvkar, 2000. - С. 213-214.

Тыныкулов М.К., Икрамкулова З.Р.*

**ПЕРЕРАБОТКА СВЕРБИГИ ВОСТОЧНОЙ ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ
РАСТИТЕЛЬНОГО ЛЕКАРСТВЕННОГО СЫРЬЯ**

Аннотация. В этой обзорной статье рассматриваются аспекты и значение использования растения восточной свербиги в качестве лекарственного сырья.

Для поиска научных статей использовались базы данных Pubmed, КиберЛенинка, eLIBRARY, Scopus. В статье подробно рассматриваются особенности, сфера применения и географическое распространение восточной свербиги. Исследования показывают, что восточная свербига содержит полезные вещества, такие как микроэлементы, флавоноиды, дубильные вещества и многое другое. Эти вещества обладают противовоспалительным, антимикробным и антиоксидантным действием, что делает восточную свербигу эффективным средством в борьбе с различными заболеваниями. Выводы статьи подчеркивают большое значение восточной свербиги как лекарственного растительного сырья для медицины и фармацевтики.

Ключевые слова: восточная свербига; *bunias orientalis*; лекарственное сырье; микроэлемент; флавоноид; инвазивный; белок; химический состав; медицина; жирные кислоты.

Tynykulov M.K., Ikramkulova Z.R.

PROCESSING OF EASTERN SVERBIGA FOR OBTAINING PLANT-BASED MEDICINAL RAW MATERIALS

Annotation. This review article discusses the aspects and significance of using eastern sverbiga plant as a medicinal raw material. Pubmed, CyberLeninka, eLIBRARY, Scopus databases were used to search for scientific articles. The article elaborates on the features, scope and geographical distribution of eastern sverbiga. Studies show that eastern curlew contains beneficial substances such as trace elements, flavonoids, tannins and many more. These substances have anti-inflammatory, antimicrobial, and antioxidant properties, which makes eastern sverbigas effective in fighting various diseases. The findings of the article emphasise the great importance of eastern sverbiga as a medicinal plant raw material for medicine and pharmacy.

Keywords: eastern sverbiga; *bunias orientalis*; medicinal raw material; trace element; flavonoid; invasive; protein; chemical composition; medicine; fatty acids.

UDC 338.012

IRSTI 87.51.14; 06.01

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).84

Marzhan Mynzhasarova**Product Marketing Manager of the company SmallTalk2.me, USA**

E-mail: marzhan.mynzhasarova@gmail.com

AI IN ENVIRONMENTAL MARKETING: TRANSFORMING BRANDING STRATEGIES FOR A SUSTAINABLE FUTURE

Annotation. The article examines the issues of marketing using AI in ecology, that is, artificial intelligence (AI) technology that changes environmental branding. Analysis and research are being conducted on the need for sustainable development of enterprises producing branded products offering environmentally friendly products, as well as consumer commitment to environmental standards. This creates new challenges and opportunities for enterprises seeking to remain competitive in the market.

Enterprises striving to meet these expectations are forced to develop environmental brands and implement "green" strategies in their activities. Therefore, the development of AI technologies opens up new horizons for enterprises seeking to build an effective environmental marketing strategy. This allows not only to produce eco-friendly products, but also to effectively promote them, improving interaction with consumers.

Keywords: Ecology; marketing; artificial intelligence; environmental branding; eco-friendly products; green camouflage; environmental problems.

Introduction

In recent decades, environmental issues have taken center stage in the global discourse. Companies striving to promote their products now face the growing expectations of consumers, who increasingly demand eco-friendly products. Alongside this trend, the development of artificial intelligence (AI) provides new opportunities for creating and promoting environmentally conscious brands, while also enhancing marketing strategies and communication with consumers [1].

Research materials and methods

The goal of this article is to examine how AI technologies are reshaping environmental branding, helping companies build trust, attract target audiences, and promote sustainable products and services.

*Research results***1. The Role of AI in Analyzing Consumer Preferences**

In today's market, consumers are more aware than ever of environmental issues, placing pressure on companies to meet demands for sustainability. Global research indicates that approximately 65% of consumers prefer to buy products from companies that demonstrate a commitment to sustainable development principles. This shift

towards eco-conscious consumer behavior has created both opportunities and challenges for brands aiming to stay competitive in a market where environmental responsibility is a key differentiator [2].

AI is transforming how businesses understand and respond to these emerging preferences by offering powerful tools for deeper analysis of consumer behavior. Unlike traditional methods of gathering consumer insights, which can be slow and resource-intensive, AI enables marketers to analyze vast amounts of data in real-time, delivering insights into consumer preferences at an unprecedented speed. This real-time analysis allows companies to predict trends, anticipate shifts in consumer behavior, and tailor their marketing strategies to resonate with environmentally conscious audiences.

Identifying Target Audiences for Eco-Friendly Products. One of the key strengths of AI in consumer preference analysis is its ability to identify target audiences for eco-friendly products with precision. AI systems can process vast datasets, including past purchasing behavior, social media engagement, and online browsing patterns, to build detailed consumer profiles. By analyzing these patterns, AI can pinpoint individuals or groups who are more likely to respond positively to eco-friendly products [3].

For example, a company may find through AI analysis that a certain segment of its customer base regularly engages with content related to sustainability or frequently purchases organic products. Armed with this information, the company can create targeted marketing campaigns that specifically highlight the eco-friendly aspects of their products, thereby increasing the likelihood of conversion.

In addition, AI can go beyond simply identifying existing preferences. It can predict future buying behaviors based on changing environmental factors, such as increasing awareness of climate change or the implementation of stricter environmental regulations. This predictive capability allows companies to stay ahead of the curve, launching new products or marketing campaigns that align with evolving consumer expectations before competitors do.

Forecasting Shifts in Consumer Preferences. Another crucial function of AI is its ability to forecast changes in consumer preferences. Consumer tastes are dynamic, often influenced by broader societal, economic, or environmental factors. For instance, growing concerns about climate change, pollution, and resource depletion have sparked a surge in demand for sustainable alternatives, such as biodegradable packaging, renewable energy products, and low-carbon transportation.

AI's ability to analyze diverse data sources—ranging from climate reports and regulatory updates to consumer purchasing trends—enables companies to forecast these shifts in real-time. For example, if new regulations restricting plastic use are set to take effect, AI can predict that consumers will soon demand alternative packaging solutions. Based on this forecast, companies can adjust their product offerings and marketing strategies accordingly, ensuring they are prepared to meet new consumer demands as they arise [4,5].

This forward-looking approach also applies to social trends. As consumer awareness of environmental issues increases, certain behaviors—such as opting for sustainable fashion, electric vehicles, or organic food—become more mainstream. AI's ability to anticipate these trends gives companies a competitive edge, allowing them to position themselves as leaders in sustainability.

- Optimizing Marketing Campaigns Through Personalization. AI's ability to process consumer data in real-time is invaluable for optimizing marketing campaigns. Personalization is a key driver of marketing success, especially in the environmental sector where consumers want to feel that brands share their values. AI enables companies to create highly personalized marketing messages that resonate with the unique environmental concerns of each customer.

By analyzing data such as a consumer's browsing history, purchase patterns, and social media activity, AI can identify which eco-friendly attributes (such as reduced carbon emissions, ethical sourcing, or waste reduction) are most important to a particular consumer. Marketers can then tailor their campaigns to emphasize these attributes, increasing the relevance and appeal of their messaging [6].

For example, if a consumer consistently engages with content related to climate action, AI can generate targeted marketing messages highlighting how a product helps reduce carbon footprints. Alternatively, if a consumer shows interest in organic and ethically sourced goods, the AI can ensure that marketing materials emphasize these aspects. This level of personalization helps foster a stronger emotional connection between the brand and the consumer, ultimately leading to higher engagement and conversion rates.

- AI-Driven Consumer Feedback Analysis. Another area where AI has proven its value is in analyzing consumer feedback on eco-friendly products. Traditionally, collecting and analyzing consumer feedback—whether through product reviews, surveys, or focus groups—was a labor-intensive process. With AI, however, companies can automate this process, gaining real-time insights into what consumers are saying about their products.

AI can scan thousands of product reviews, social media posts, and e-commerce comments to detect patterns in consumer opinions, such as recurring mentions of product quality, environmental impact, or ethical concerns. Natural language processing (NLP), a branch of AI, allows systems to understand and interpret human language, categorizing feedback into positive, negative, or neutral sentiments. This enables companies to quickly identify areas for improvement and adjust their marketing strategies accordingly [7].

For instance, if consumers frequently mention dissatisfaction with the environmental impact of a product's packaging, AI can alert the company to this trend, prompting them to consider eco-friendly alternatives. This feedback loop enables companies to be more agile in their response to consumer concerns, making adjustments in real time to meet the expectations of their environmentally conscious audience.

Case in Point: AI-Driven Product Feedback.

A prime example of AI's effectiveness in analyzing consumer preferences can be seen in how companies use it to track feedback on eco-friendly products. For instance, AI can analyze reviews of a new product featuring biodegradable packaging. By monitoring consumer feedback in real time, the AI system might identify that customers are particularly enthusiastic about the packaging's eco-friendliness, leading the company to highlight this feature more prominently in their marketing efforts.

On the other hand, if feedback suggests consumers are concerned about the durability of the packaging, the company can address these concerns either by adjusting

the product or by reassuring customers about the packaging's performance. This real-time adjustment to marketing messaging not only enhances consumer satisfaction but also helps brands maintain their environmental credibility.

The Strategic Advantage of AI in Environmental Marketing.

AI provides companies with a strategic advantage in the environmental sector by helping them better understand and meet the needs of eco-conscious consumers. Through advanced data analysis and predictive modeling, companies can anticipate shifts in consumer behavior, personalize their marketing efforts, and respond proactively to feedback [8].

By identifying the consumers most likely to prioritize sustainability, forecasting changes in demand, and offering personalized messaging that speaks to individual environmental values, AI empowers companies to create more targeted and effective marketing strategies. This, in turn, helps build stronger, more trusted relationships between brands and their environmentally conscious customers, ensuring long-term success in an increasingly eco-aware market.

2. Personalizing Environmental Marketing with AI

Personalization has become one of the most powerful tools in modern marketing, allowing companies to engage with consumers on a more individual level. In the realm of environmental marketing, this approach holds particular importance because it enables brands to communicate their sustainability commitments in ways that resonate deeply with consumers' personal values. Through the use of AI, companies can deliver tailored marketing messages that speak directly to the environmental concerns of each customer, strengthening brand loyalty and enhancing consumer satisfaction.

AI technology empowers companies to harness vast amounts of consumer data, such as browsing history, past purchases, and social media activity, to create a unique, personalized experience for every user. This level of customization is especially crucial in the eco-friendly sector, where consumers are more likely to respond positively to brands that understand and align with their values around sustainability.

- Creating Personalized Marketing Messages Based on Environmental Preferences. A fundamental benefit of AI in environmental marketing is its ability to create highly personalized marketing messages that are tailored to individual consumer preferences. By analyzing various data points—such as what products a consumer has shown interest in, their purchase history, and their engagement with sustainability content—AI can generate marketing messages that highlight the aspects of a brand's sustainability efforts that are most relevant to that particular consumer.

For example, if a consumer frequently searches for products related to reducing plastic waste, AI can identify this behavior and create marketing content that emphasizes a company's use of biodegradable or recyclable packaging. Similarly, if a consumer shows an interest in ethical sourcing or carbon-neutral products, the AI system can tailor advertisements and promotions to highlight those aspects of the brand.

The key to this approach is precision. Instead of offering generic marketing messages, AI allows brands to engage consumers with content that is directly tied to their environmental concerns. This creates a more meaningful connection between the brand and the consumer, fostering trust and loyalty.

- **Optimizing Targeted Advertisements for Eco-Conscious Consumers.** AI also plays a vital role in optimizing targeted advertisements aimed at consumers who value sustainability. By segmenting the audience based on their environmental interests, AI ensures that the right message reaches the right consumer at the optimal time. This kind of targeted marketing increases the likelihood of engagement and conversion, as consumers are more likely to respond to ads that reflect their personal beliefs about eco-friendly products.

For example, AI-driven systems can analyze patterns in social media engagement, identifying consumers who frequently discuss environmental issues or share content related to sustainability. This information allows marketers to serve these consumers with ads for products that align with their values, such as renewable energy solutions or eco-friendly fashion. Additionally, AI can track when consumers are most active online, ensuring that advertisements are delivered at the times when they are most likely to engage with them.

Targeted advertising of this nature has proven to be highly effective in reaching eco-conscious consumers. When marketing messages are aligned with an individual's environmental beliefs, it not only enhances the relevance of the ads but also helps strengthen the consumer's emotional connection to the brand [9].

- ***Delivering Customized Product Recommendations for Sustainable Choices.*** *One of the most impactful ways AI contributes to environmental marketing is through delivering personalized product recommendations. AI systems can analyze a consumer's browsing history, purchasing behavior, and even their interactions with other eco-friendly brands to recommend products that match their sustainability preferences.*

For instance, an AI system might recognize that a consumer frequently purchases organic food and is concerned about carbon footprints. Based on this behavior, the AI could recommend a line of locally-sourced organic products that minimize transportation emissions. Similarly, a consumer interested in energy efficiency might receive recommendations for energy-saving appliances or solar panels.

These AI-generated recommendations go beyond basic product suggestions—they offer an opportunity for companies to engage consumers with products that directly align with their values. This level of personalization not only enhances the shopping experience but also helps build long-term loyalty, as consumers are more likely to return to brands that consistently understand and meet their environmental expectations.

Case Study: Patagonia's AI-Powered Personalization.

Patagonia, a leading brand in sustainable fashion, provides an excellent example of how AI-driven personalization can elevate environmental marketing. The company uses AI to analyze customer data and deliver personalized content that emphasizes its commitment to sustainability. For consumers who are particularly interested in environmental activism, Patagonia tailors its messaging to highlight the company's efforts to protect ecosystems, reduce waste, and promote ethical labor practices.

This AI-driven approach allows Patagonia to engage with consumers on a deeper level, offering them content that aligns with their personal environmental goals. Whether through email campaigns, targeted advertisements, or website recommendations, Patagonia uses AI to ensure that every customer interaction

reinforces the brand's commitment to sustainability. As a result, Patagonia has cultivated a loyal customer base that is deeply connected to the company's environmental mission.

AI-Driven Segmentation and Customization

One of the greatest advantages of AI in environmental marketing is its ability to create precise consumer segments based on specific behaviors and preferences. This level of segmentation allows companies to tailor their marketing efforts with remarkable accuracy, ensuring that the most relevant messages are delivered to the most suitable audience.

AI tools can categorize consumers into distinct groups based on factors such as their interest in renewable energy, sustainable fashion, or ethical sourcing. By doing so, brands can ensure that each segment receives marketing messages that speak directly to their values. For example, a consumer who frequently purchases organic products might be placed in a segment that receives content about eco-friendly food packaging or sustainable farming practices. On the other hand, a consumer who engages with content related to climate change might be targeted with advertisements for carbon-neutral products or services.

This level of segmentation leads to higher conversion rates, as consumers are more likely to respond positively to personalized messages that resonate with their specific environmental concerns. By delivering the right message at the right time, AI helps brands build a more authentic connection with their audience, ultimately leading to stronger brand loyalty and higher sales.

3. Optimizing Environmental Branding with AI

A key challenge in environmental branding is building and maintaining trust between the company and its consumers. Consumers today are highly discerning and demand transparency from the brands they support, particularly when it comes to sustainability claims. AI plays a pivotal role in helping companies optimize their environmental branding by ensuring transparency and backing up their claims of sustainability with data-driven evidence.

- ***Tracking Supply Chains for Environmental Integrity.*** *One of the most significant applications of AI in environmental branding is the ability to track and monitor supply chains to verify the environmental integrity of products. AI systems can analyze data at every stage of the supply chain, from sourcing raw materials to manufacturing and distribution. This level of oversight ensures that all parts of the production process align with the company's sustainability commitments.*

For example, AI can track whether suppliers adhere to environmental standards such as reducing carbon emissions, minimizing waste, or using renewable energy. If any part of the supply chain falls short of these standards, the AI system can alert the company to potential issues, allowing them to make adjustments and maintain the integrity of their eco-friendly claims.

- ***Ensuring Transparency in Production Processes.*** *AI also enhances transparency in production processes by enabling companies to collect and share data about their environmental impact with consumers. For instance, AI can track the amount of energy used in manufacturing, the water consumption during production, or the carbon emissions generated by transporting goods. This data can then be*

shared with consumers through product labels, websites, or apps, allowing them to verify that the company's sustainability claims are genuine.

In an age where "greenwashing" (misleading consumers about a brand's environmental practices) is a major concern, AI helps companies provide clear, verifiable data about their environmental efforts. This transparency builds trust with consumers, ensuring that they can confidently support brands that align with their values.

4. Building Consumer Trust Through AI

AI in environmental branding helps not only to attract new customers but also to retain existing ones by strengthening trust. Platforms powered by AI enable companies to interact with customers more effectively and provide them with accurate, up-to-date information on how the company's products and activities contribute to environmental protection.

AI combats the issue of "greenwashing"—when companies make false or misleading claims about their environmental friendliness—by using algorithms to verify the truthfulness of environmental claims. These AI systems can track and analyze real data, ensuring that company operations align with sustainability standards [10].

- AI for Transparency and Trust. Consumers demand more transparency in today's market. They expect brands to provide detailed, honest information about their environmental impact. AI allows companies to gather and share this data, offering a clear picture of their sustainability efforts. For instance, AI can track carbon emissions, energy usage, and waste management efforts, all of which can be communicated to consumers in an easy-to-understand format.

Brands that utilize AI to share such data are able to foster greater consumer trust. By offering proof of their sustainability initiatives, companies can differentiate themselves from competitors who might only pay lip service to environmental responsibility.

- Case Study: Personalized Eco-Marketing. A company can leverage AI to send personalized updates to consumers who are particularly concerned about environmental issues. For example, if a customer regularly purchases eco-friendly products, AI can track this behavior and send them customized product recommendations that match their values. This personalized approach increases brand loyalty, as consumers feel understood and valued.

5. Case Study: Unilever's Use of AI in Environmental Marketing

One of the most notable examples of successful AI use in environmental marketing is Unilever. The company employs AI to analyze environmental risks at every stage of its supply chain, enabling it to manage resources more efficiently and reduce its negative impact on the environment. By doing so, Unilever has been able to optimize its marketing strategies and promote its environmental values to consumers.

AI also helps Unilever create more accurate sustainability reports, which strengthens consumer trust in the brand. These reports provide transparent data on the company's efforts to reduce its environmental footprint, ensuring that consumers can trust Unilever's eco-friendly claims.

- AI for Sustainability Reporting. Unilever's use of AI extends to generating detailed sustainability reports that highlight the company's efforts to minimize its

environmental impact. By presenting these reports to consumers, Unilever demonstrates a level of transparency that fosters trust and reinforces its position as a leader in sustainable practices.

The combination of supply chain optimization, personalized marketing, and transparent reporting has enabled Unilever to build a strong reputation as an environmentally responsible brand.

Conclusion

AI technologies are opening up new horizons for companies in the field of environmental marketing, allowing them to analyze consumer behavior more deeply, optimize communication strategies, and enhance trust in eco-friendly brands. As consumer awareness of sustainability grows, AI is becoming an indispensable part of successful marketing campaigns aimed at promoting environmentally sustainable products.

Environmental branding with AI is a step toward more conscious consumption and a sustainable future. Companies that adopt such technologies not only increase their competitiveness but also contribute to solving global environmental challenges.

REFERENCES

- [1] What is artificial intelligence? Learn more about artificial intelligence.//Oracle Cloud Infrastructure [Electronic resource].URL.:<https://www.oracle.com>
- [2] Chirkina I. The influence of artificial intelligence technology on modern methods in marketing., International scientific journal "Bulletin of Science", №.2, 2024.
- [3] Artificial intelligence in marketing: what advantages it gives to business // Adpass -2021/ - December 24 [Electronic resource], URL.:<https://adpass.ru/> / *isskusstvennyj – intellect - marketinge.*
- [4] Gerasina E.V. The use of artificial intelligence in solving environmental problems // Young Scientist. - 2023. №.46.- p. 463-465.
- [5] Bulygina A.A. The influence of neural networks on business and society. // Research of young scientists: materials of the XII International Scientific Conf (Kazan, June 2023). – Kazan: A young scientist. 2023. – p.1-4.
- [6] Khachaturian, K. S. Artificial intelligence in marketing as a new concept and business opportunity to improve the efficiency of companies / K. S. Khachaturian, S. V. // Bulletin of Eurasian Science. — 2023. — vol. 15. — №.3.
- [7] He is distinguished by intelligence and quick wit: AI in marketing // Reg - 2022. - June 17 [Electronic resource]. URL:<https://www.reg.ru>
- [8] Милихат Р. Как искусственный интеллект меняет маркетинг сетей//Проблемы информатики. 2022. № 4. p. 84–106.
- [9] Rosário, A. Industry 4.0 and Marketing: Towards an Integrated Future Research Agenda / Rosário A., Dias J. // Journal of Sensor and Actuator Networks. — 2022. — № 11. — p. 1–20.
- [10] Huang, M.-H. A strategic framework for artificial intelligence in marketing / Huang M. // Journal of the Academy of Marketing Science. — 2021. — № 49. — p. 30–50

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Что такое искусственный интеллект? Подробнее об искусственном интеллекте.//Oracle Cloud Infrastructure [Электронный ресурс]. URL.:<https://www.oracle.com>
- [2] Чиркина И. Влияние технологии искусственного интеллекта на современные методы в маркетинге.Международный научный журнал «Вестник науки», № 2, 2024г.
- [3] Искусственный интеллект в маркетинге: какие преимущества это дает бизнесу // Adpass -2021. - 24 декабря [Электронный ресурс], URL.:<https://adpass.ru/isskusstvennyj-intellect-marketinge>.
- [4] Герасина Е.В. Использование искусственного интеллекта в решении экологических проблем // Молодой ученый. – 2023. -№46.- с. 463-465.
- [5] Булыгина А.А. Влияние нейронных сетей на бизнес и общества. // Исследование молодых ученых: материалы XII Междунар. науч. Конф (г.Казань, июнь 2023 г.). – Казань: Молодой ученый. 2023. – с.1-4.
- [6] Хачатурян, К. С. Искусственный интеллект в маркетинге как новая концепция и бизнес-возможность для повышения эффективности компаний / К. С. Хачатурян, С. В. // Вестник евразийской науки. — 2023. — Т. 15. — № 3.
- [7] Отличается умом и сообразительностью: ИИИ в маркетинге // Reg - 2022. - 17 июня [Электронный ресурс]. URL:<https://www.reg.ru>
- [8] Милихат Р. Как искусственный интеллект меняет маркетинг сетей // Проблемы информатики. 2022. №4. С.84-106.
- [9] Rosário, A. Industry 4.0 and Marketing: Towards an Integrated Future Research Agenda / Rosário A., Dias J. // Journal of Sensor and Actuator Networks. — 2022. — № 11. — P. 1–20.
- [10] Huang, M.-H. A strategic framework for artificial intelligence in marketing / Huang M. // Journal of the Academy of Marketing Science. — 2021. — № 49. — P. 30–50

Мынжасарова Маржан

ЭКОЛОГИЯДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ МАРКЕТИНГІ: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БРЕНДИНГТІ ҚАЛАЙ ӨЗГЕРТЕДІ

Андатпа. Мақалада экологиядағы жасанды интеллект (ЖИ) көмегімен маркетинг мәселелері, яғни экологиялық брендингті өзгертетін ЖИ технологиясы қарастырылады. Экологиялық таза өнімдерді, сондай-ақ тұтынушылардың экологиялық стандарттарға бейілділігін ұсынатын брендтік өнімдерді шығаратын кәсіпорынның тұрақты даму қажеттілігі туралы талдау және зерттеулер жүргізіледі. Бұл нарықта бәсекеге қабілетті болуға ұмтылатын бизнес үшін жаңа қиындықтар мен мүмкіндіктер туғызады. Осы үміттерді қанағаттандыруға ұмтылатын кәсіпорындар экологиялық брендтерді әзірлеуге және өз қызметіне "жасыл" стратегияларды енгізуге мәжбүр. Сондықтан ЖИ технологияларын дамыту тиімді экологиялық маркетингтік стратегия құруға ұмтылатын кәсіпорындар үшін жаңа көкжиектер ашады. Бұл экологиялық таза өнімдерді

өндіруге ғана емес, сонымен қатар тұтынушылармен өзара әрекеттесуді жақсартып отырып, оларды тиімді түрде ілгерілетуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Экология; маркетинг; жасанды интеллект; экологиялық брендинг; экологиялық өнімдер; жасыл камуфляж; экологиялық мәселелер.

Мынжасарова Маржан
МАРКЕТИНГ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО
ИНТЕЛЛЕКТА В ЭКОЛОГИИ: КАК ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ
МЕНЯЕТ ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ БРЕНДИНГ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы маркетинга с использованием искусственного интеллекта (ИИ) в экологии, то есть технология ИИ, которая меняет экологический брендинг. Проводятся анализ и исследования о необходимости устойчивого развития предприятия, по производству брендовой продукции, предлагающие экологические чистые продукты, а также приверженность потребителей к экологическим стандартам. Это создает новые вызовы и возможности для предприятий, стремящихся сохранить конкурентоспособность на рынке.

Предприятия, стремящиеся соответствовать этим ожиданиям, вынуждены разрабатывать экологические бренды и внедрять "зеленые" стратегии в свою деятельность. Поэтому, развитие технологий ИИ открывает новые горизонты для предприятий, стремящихся выстроить эффективную экологическую маркетинговую стратегию. Это позволяет не только производить экологичные продукты, но и эффективно продвигать их, улучшая взаимодействие с потребителями.

Ключевые слова: Экология, маркетинг; искусственный интеллект; экологический брендинг; экологичная продукция; зеленый камуфляж; экологические проблемы.

UDC 504.123; 632.125

IRSTI 87.29.29

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).85

Makhambetov M.Zh.*, Izimova R.I.**K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan*****Corresponding author: makhambetov.murat@gmail.com**

E-mail: makhambetov.murat@gmail.com

**ASSESSMENT OF LAND DEGRADATION PROCESSES IN ATYRAU
REGION**

Annotation. The assessment of land degradation processes in the Atyrau region has revealed the restoration of previously degraded lands. From 1991 to 2023, the Atyrau region has demonstrated an improvement in its ecological balance, which can be attributed to a reduction in the anthropogenic load on previously degraded lands. The underlying causes of land restoration in the region have been identified, and the principal comparative indicators are presented. The extent of land degradation restoration in the Atyrau region is demonstrated.

Key words: anthropogenic load; cattle slaughter; ecological balance; degradation; desertification; Atyrau region.

Introduction

One of the most pressing issues of our time is the problem of desertification. The United Nations Convention defines "desertification" as the degradation of land in arid, semi-arid, and dry sub-humid regions due to a range of factors, including climate change and human activities. The practice of agriculture has a significant impact on the ecological balance of a considerable proportion of the planet's land surface. The limited natural land and resource potential for production purposes in agriculture gives rise to the necessity of expanding and developing steppe and forest areas. This, in turn, has the effect of disturbing the natural balance, increasing degradation processes and reducing soil fertility. The aspiration to enhance the agro-ecological quality of land is predicated on the utilisation of technogenic technologies, which have the potential to result in the degradation of land resources, the contamination of the atmosphere, water sources and forest areas. The processes of water erosion and soil deflation lead to an increase in desertification, which in turn results in a reduction in agricultural production and a decline in the quality of the land. Land degradation and desertification represent a global phenomenon of our time, affecting the majority of countries worldwide. In the present era, international organisations are directing considerable attention towards the implementation of measures designed to combat this perilous phenomenon. The active and often unreasonable human economic activity in arid regions, which occupy approximately 30% of the total land area, has created a significant risk of disturbing the ecological balance.

Research area

Since 1960, the territory of Kazakhstan has been subject to desertification. Previously, the areas most susceptible to desertification were primarily arid and sub-arid regions, including semi-desert and desert zones, as well as areas undergoing intensive economic exploitation. At the present time, the border of desertification has shifted northwards to encompass the primary seeding region of Kazakhstan, extending into the forest-steppe and steppe zones. The Atyrau region is regarded as one of the most severely degraded areas in Kazakhstan. In Kazakhstan, estimates from specialists dealing with desertification problems within the UNCCD suggest that by 1996, 179.9 million hectares of desertified lands, representing 60% of the country's territory, had been identified. By 2014, official sources indicated that approximately 66% of Kazakhstan's lands were affected by desertification, with the Atyrau region experiencing a rate of not less than 60-70%.

Atyrau oblast is situated in the westernmost region of the Republic of Kazakhstan. The oblast is bordered to the west by the Astrakhan oblast of Russia, to the north by the West-Kazakhstan oblast, to the north-east and east by the Aktobe oblast, to the south-east and south by the Mangistau oblasts of the Republic of Kazakhstan, and to the south-west by the Caspian Sea. The region is distinguished by a remarkable diversity of natural conditions, resulting from its considerable length from north to south and from west to east, as well as from the disparate circumstances of its formation and development across its various sections.

The territory of the oblast is located within 46-49° north latitude, 47-56°30 east longitude, its length is 150-320 from north to south and slightly more 460 - 550 kilometres from west to east. It is divided into seven administrative districts: Kurmangazinskiy, Isatayskiy, Inderskiy, Kzylkoginskiy, Makhambetskiy, Makatskiy, Zhylyoi. The regional centre is the city of Atyrau. It is connected by the railway of state importance with the cities of Astrakhan, Aktobe, Aktau. The oblast has a network of highways of republican, oblast and district importance, connecting district centres, urban-type settlements among themselves and with the oblast centre.

Materials

The research was informed by a range of statistical data and materials on desertification issues in the Atyrau region of the Republic of Kazakhstan, sourced from the Institute of Geography, Department of Statistics, Committee on Land Resources Management, Ministry of Agriculture, Ecology and Geology of the Republic of Kazakhstan. Additionally, the study drew upon monographs, books and scientific publications by leading experts in the field. The issue of desertification and land degradation in Kazakhstan has been the subject of considerable attention from both governmental and scientific and research bodies. In order to address this issue, the government of Kazakhstan has enacted a series of legislative measures, as well as national programmes and action strategies, with the aim of combating desertification. Furthermore, the issue of desertification and land degradation was highlighted by the President of the Republic of Kazakhstan, K. Q. Tokayev, during the General Debate of the 74th session of the United Nations General Assembly, as well as in his address to the people of Kazakhstan on 1 September 2020.

Research methods

The study of the problem of desertification and land degradation in the Atyrau region of Kazakhstan was based on comparative geographical, cartographic methods, as well as methods of spatial, economic and statistical analysis.

Results and discussion

Since its inception in 1994 and subsequent ratification in 1997, the Convention to Combat Desertification has guided Kazakhstan's efforts to combat desertification and its relationship with poverty reduction. The country has demonstrated its commitment to this convention by adopting an integrated approach to planning and implementing activities aimed at combating desertification and its associated challenges. This approach encompasses the promotion of awareness and participation of local communities, the facilitation of information exchange, the transfer, acquisition, and adaptation of technologies to combat desertification. As of 1 November 2023, the Atyrau region's land fund is predominantly composed of reserve lands (7406.6 thousand hectares, representing 63.0% of the total area) and agricultural lands (3209.0 thousand hectares, accounting for 27.3% of the total land area) (Figure 1).

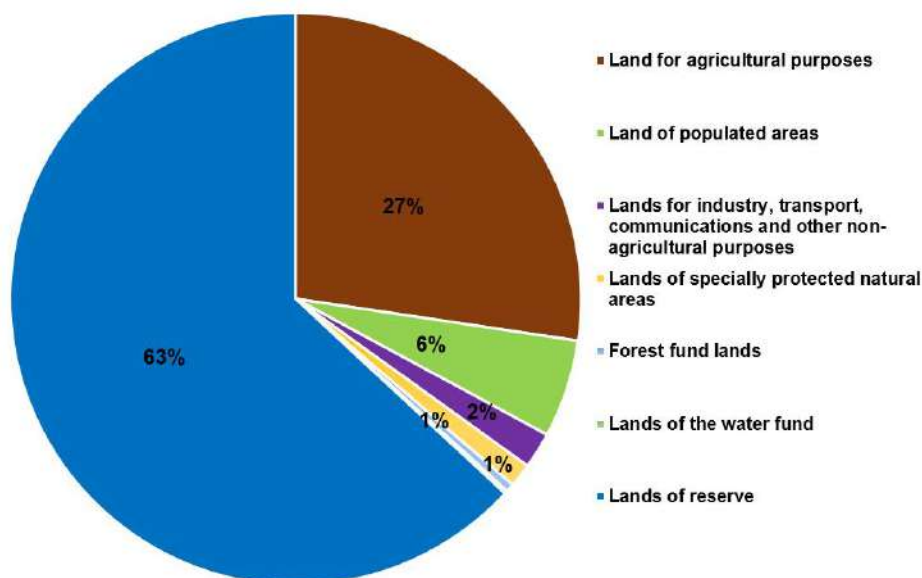

Figure 1 - Structure of the land fund of Atyrau region of the Republic of Kazakhstan, as of 1 November 2023

In the course of the reform of agricultural enterprises between 1991 and 2005, the area of agricultural land in the republic underwent a reduction of 136.2 million hectares. Subsequently, the area of land in this category in the Atyrau region exhibited an annual increase, with a total increase from 2005 to 2023 of 821.0 thousand hectares (Figure 2).

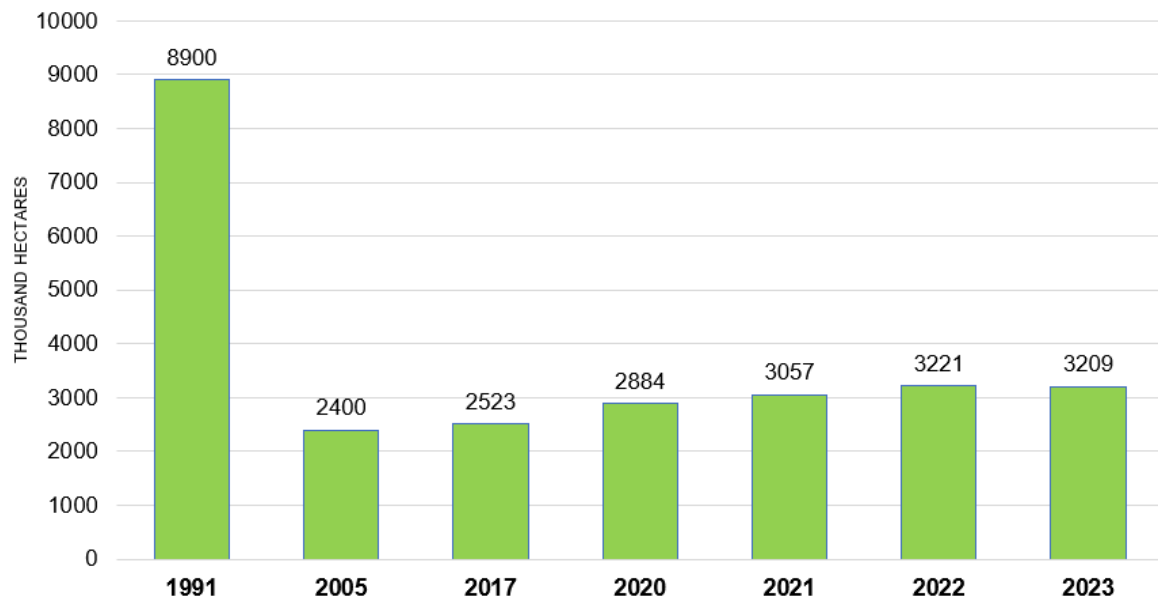

Figure 2 – Dynamics of agricultural land area in Atyrau region

Concurrently, as a consequence of the non-use of certain tracts of land for agricultural purposes and their unclaimed status within the Atyrau region, such lands were reclassified as reserve lands. The specific weight of reserve lands within the overall land fund of the Atyrau region is 58.4%.

In the Republic, up to 26.5% of pasture areas have been subjected to varying degrees of degradation for a period exceeding ten years. Nevertheless, these pastures remain in use, necessitating their exclusion from the turnover process. The general tendency towards deterioration of pastures persists, but there are also examples of successful strategies for reducing degradation. These include the return of a number of distant pasture areas to turnover and the dispersal of livestock from settlements.

Currently, a state programme has been initiated with the objective of restoring watering wells on distant pastures. This initiative involves the shared participation of land users and is designed to facilitate the organisation of pasture turnover, thereby mitigating the impacts on biodiversity. The degradation of pasture territories serves to exacerbate the effects of ongoing desertification processes, which are themselves accelerated by the observed climate change. The latter phenomenon results in warmer winters, a more uneven distribution of precipitation throughout the year, and drier summers.

The cartometric method of assessment of restoration of degraded pasture ecosystems was conducted in accordance with the methodology proposed by Professor R.A. Mirzadinov. The results of long-term field observations revealed that the daily radius of cattle driven away from a watering station or cowshed (sheep barn) does not exceed five kilometres. A radius of up to five kilometres around degradation centres encompasses 7,850 hectares under constant grazing influence. The number of

degradation hotspots is counted on the Google Earth map, and former and current cattle camps are identified.

The number of degradation hotspots was counted on the Google Earth map, and 406 former and current cattle camps were identified (Figure 3). Of these, 200 are situated on sandy massifs and 206 are located on solonchak plains, which are devoid of degradation.

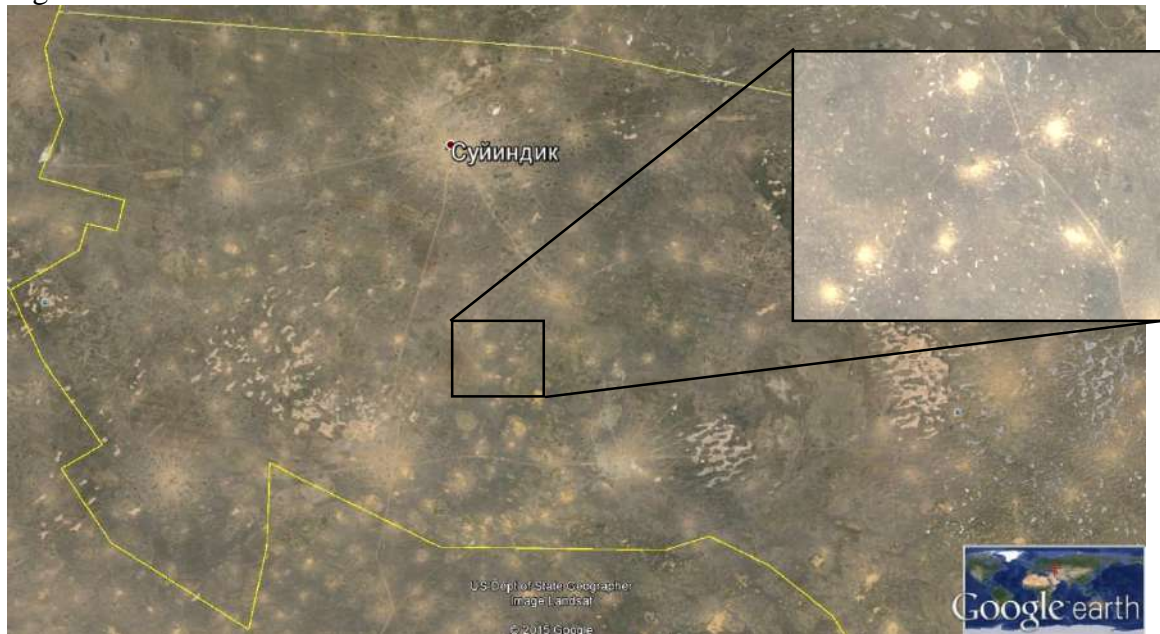

Figure 3 – Counting the number of degradation sites using the Google Earth electronic map

The degree of degradation of previously highly degraded areas, which now exhibit a medium degree of degradation, is calculated. The results of our research indicate that the identified distances of strong degradation extend from the centre up to 450 metres. However, for the purposes of calculation, we will adopt a distance of 500 metres. The medium degree of degradation rarely exceeds 700 metres from the centre; however, for the purposes of this calculation, we will take 900 metres (see Figure 4).

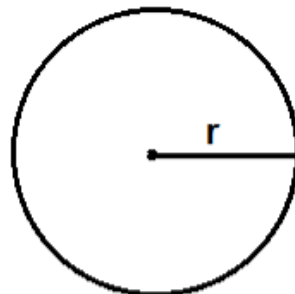

Figure 4 – Calculation of areas of degraded lands by concentric circles

Calculations are made according to the formula:

$$S = \pi R^2 \quad (1)$$

where, S - area of the degree of degradation, R - radius of the spread of the degree of degradation.

Using formula (1), we calculate the area of highly degraded lands up to 500 meters:

$$406 \text{ foci} \times 3,14 \times 0,5^2 = 318,71 \text{ km}^2 = 31871 \text{ ha}$$

Moderately degraded lands are distributed over an area of up to 900 meters:

$$406 \text{ foci} \times 3,14 \times 0,9^2 = 1032,62 \text{ км}^2 = 103262 \text{ ha}$$

In order to calculate the area of moderately degraded lands, it is necessary to subtract the area of highly degraded lands from the total area of 103,262 hectares:

$$103262 \text{ ha} - 31871 \text{ ha} = 71391 \text{ ha.}$$

Total residual degraded lands around former wintering grounds and wells:

$$31871 \text{ ha} + 71391 \text{ ha} = 103262 \text{ ha.}$$

In addition, there is still grazing and degradation of vegetation around the settlements. Briefly, the above concentric circles of degradation around one settlement can be summarised as follows:

1. In the centre a cattle rut up to 150 m in diameter.
2. Severely knocked down areas up to 900 m from 150 m.
3. Moderately disrupted areas up to 2000 m from 900 m
4. Weakly disturbed areas up to 3500 m from 2000 m.
5. Original, weakly degraded pasture up to 5000m from 3500m.

The settlements themselves have an area of at least 1 km in diameter, so let us calculate the area of the settlements using formula (1):

$$3,14 \times 1^2 = 3,14 \text{ km}^2 = 314 \text{ ha.}$$

$$\text{Slaughterhouse area: } 3,14 \times 1,15 = 4,15 \text{ km}^2 = 415 \text{ ha}$$

$$415 \text{ ha} - 314 \text{ ha} = 101 \text{ ha slaughterhouse.}$$

$$\text{Area of heavily damaged areas: } 3,14 \times 1,9^2 = 11,335 \text{ km}^2 = 1133,5 \text{ ha}$$

$$1133,5 - 415 = 718,5 \text{ ha strong degradation.}$$

$$\text{Area of averagely knocked down areas: } 3,14 \times 3^2 = 28,26 \text{ km}^2 = 2826 \text{ ha}$$

$2826 - 1133,5 = 1692,5$ ha average degradation.

Due to the fact that weak degradation is not taken into account anywhere, we also neglect them.

According to statistical data, there are 128 settlements in Atyrau oblast, let us calculate the areas of slaughterhouses, strongly and moderately degraded areas around settlements and cities.

The area of skotosbooting: $101 \text{ ha} \times 128 \text{ settlements} = 12928 \text{ ha}$.

Area of severely disturbed areas: $718.5 \text{ ha} \times 128 = 91968 \text{ ha}$.

Area of moderately knocked down plots: $1692.5 \times 128 = 216640 \text{ ha}$.

Total slaughterhouse knockdown, heavily and moderately knocked down areas:

$12928 \text{ ha} + 91968 \text{ ha} + 216640 \text{ ha} = 321536 \text{ ha}$

The remaining degraded lands are summarised with the obtained degradation figures around the villages, resulting in a total of 424,798 hectares of degraded lands in the Atyrau region. This figure is comprised of 103,262 hectares and 321,536 hectares, respectively. As previously stated, a significant reduction in grazing activity has resulted in the restoration of these lands. Based on our estimates, the current extent of degraded pasturelands in the Atyrau region is below 424.8 thousand hectares..

Conclusion

The assessment of different periods of time, with varying degrees of degradation of ecosystems in the Atyrau region, including works carried out in the past decades, as well as geobotanical and cartographic materials from Kazgiprozem, has enabled us to identify with a high degree of accuracy the changes that have occurred in recent years.

The pasture ecosystems of the Atyrau region were subjected to the highest grazing loads until 1994, resulting in significant degradation and desertification. This was primarily due to the effects of overgrazing. Following the sharp decline in livestock numbers after 1993-1994, intensive restoration processes are currently underway on degraded pasture ecosystems.

The remaining degree of degradation is confined to the Naryn-Kum sands, encompassing a surface area of no more than 30%. The vegetation of the remaining territories of the Atyrau region has been restored to its original state. The calculation of residual vegetation degradation around 406 degradation hotspots in the Atyrau region revealed that 103,262 hectares of land were severely and moderately degraded. It was determined that the extent of degraded lands in the vicinity of settlements encompasses 321,536 hectares, comprising severely and moderately degraded areas. In total, the estimated extent of degraded land in the Atyrau region does not exceed 424.8 thousand hectares..

REFERENCES

[1] Makhambetov M.Zh., Mirzadinov R.A., Uteshkalieva A.M., Izimova R. Assessment condition of vegetation cover ecosystems the Atyrau region. 7th Sonference “European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches”. Stuttgart, Germany. 2013 y., R.4-5

[2] Ustojchivoje upravlenie pastbishchnymi resursami dlya povysheniya blagosostoyaniya sel'skogo naseleniya i sohraneniya ekologicheskoy celostnostej. Proekt Pravitel'stva Respubliki Kazahstan, GEF, PROON. Almaty, 2010 g., 12 s. [in Russian].

[3] Petrov K.M. Estestvennyye processy vosstanovleniya opustoshennyh zemel'. – Sankt-Peterburg. – 1996. [in Russian].

[4] Sel'skoe, lesnoe i rybnoe hozyajstvo Kazahstana za 1991-2023 gody. Statisticheskie sborniki. Agentstvo RK po statistike. Almaty-Astana, 1992-2024. 1987 s. [in Russian].

[5] Mirzadinov R.A., Usen K., Torgaev A.A., Bajartova A.E. Ocenka processov opustynivaniya v Kazahstane. Problemy osvoeniya pustyn', 2009, № 1-2, s. 14-17. [in Russian].

[6] Mahambetov, M.Zh. Ocenka processov vosstanovleniya degradirovannyh ekosistem Atyrauskoj oblasti / Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora filosofii (PhD) po special'nosti 6D060800-Ekologiya. Almaty, 2016. – S.152. [in Russian].

[7] Svodnye analiticheskie otchety o sostoyanii i ispol'zovanii zemel' Respubliki Kazahstan za 2015-2023 gody. Astana, 2016-2024 gg. S. 2287 [in Russian].

[8] Abdieva Z.B., Dyusenova G.B., Botabekova G.T. Vliyanie antropogennyh faktorov na prirodnye ekosistemy i problema opustynivaniya / degradacii zemel': Materialy Respublikanskoj nauchno-teoreticheskoy konferencii «Sejfullinskie chteniya – 9: novyj vektor razvitiya vysshego obrazovaniya i nauki» posvyashchennaya dnyu Pervogo Prezidenta Respubliki Kazahstan – 2013. – №1(2) – S.104 -105 [in Russian].

[9] Makkar, H. Animal Nutrition: Beyond Boundaries of Feed and Feeding; Food and Agriculture Organization: Rome, Italy, 2016. [Google Scholar]

[10] Feyisa, T., Dejen, M. Assessment of major livestock feed resources and feeding systems in Bench-Maji zone; South Western part of Ethiopia / Online Journal of Animal and Feed Research. Volume 7, Issue 6: 145-153; Nov 25, 2017

Махамбетов М.Ж., Изимова Р.И.

ОЦЕНКА ПРОЦЕССОВ ДЕГРАДАЦИИ ЗЕМЕЛЬ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. При оценке процессов деградации земель по Атырауской области выявлены восстановление ранее деградированных земель. С 1991 по 2023 годы в Атырауской области наблюдается улучшение экологического баланса, что можно объяснить снижением антропогенной нагрузки на ранее деградированные земли. Выявлены глубинные причины восстановления земель в регионе и приведены основные сравнительные показатели. Показана степень восстановления деградированных земель в Атырауской области.

Ключевые слова: антропогенная нагрузка; убой скота; экологическое равновесие; деградация; опустынивание; Атырауская область.

Махамбетов М.Ж., Изимова Р.И.
АТЫРАУ ОБЛЫСЫ ЖЕРЛЕРІНІҢ ДЕГРАДАЦИЯЛАНУ ПРОЦЕСТЕРІН
БАҒАЛАУ

Аңдатпа. Атырау облысындағы жердің тозу процестерін бағалау бұрын бұзылған жерлерді қалпына келтіруді анықтады. 1991 жылдан 2023 жылға дейін Атырау облысы өзінің экологиялық тепе-теңдігінің жақсарғанын көрсетті, мұны бұрын бұзылған жерлерге антропогендік жүктеменің төмендеуімен байланыстыруға болады. Өңірдегі жерді қалпына келтірудің негізгі себептері анықталып, негізгі салыстырмалы көрсеткіштер берілген. Атырау облысындағы жердің тозуын қалпына келтіру деңгейі көрсетілген.

Кілтті сөздер: антропогендік жүктеме; мал сою; экологиялық тепе-теңдік; деградация; шөлейттену; Атырау облысы.

ӨОЖ 598.1
МРНТИ 34.33.27
DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.95(3).86

Тынықұлов М.Қ., Жалғасбайқызы Ж.

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан**

*Автор-корреспондент: tynkulov_mk@enu.kz

SILENE BRAHUICA БЕТКІ БӨЛІГІНЕН ЭКДИСТЕРОИДТАРДЫ БӨЛІП АЛУДЫҢ БИОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСІ

Аңдатпа. Экдистеронды экстрагент ретінде 90% этанолды қолдану арқылы *Silene brahuica* беткі бөлігінен алу процесі зерттелді. Ең алдымен оңтайлы шарттар белгіленді: шикізат бөлшектерінің мөлшері - 5 мм-ге дейін, процесінің температурасы-20-30 °С. 5 реттік экстракция ұсынылады. Сығындыны тазарту үшін дәйекті сұйықтық экстракциясы қолданылады: сумен сұйылтылғаннан кейін сығынды гидрофобты қоспаларды кетіру үшін экстракциялық бензинмен үш рет өңделеді, содан кейін гидрофильді қоспаларды кетіру үшін бутанолмен алынады (6 рет). Силекбин затын кептіру үшін кептірілген сулы ерітіндінің құрғақ қалдығына 1:2 қатынасында микрокристалды целлюлоза пайдаланылды. "Силекбин" адаптогенді және иммуностимуляциялаушы препаратын алудың әзірленген технологиясы «Өсімдік заттары химиясы» институтының жартылай өнеркәсіптік қондырғыларында сынақтан өтті.

Түйін сөздер: *Silene brahuica*; экдистероидтар; экстрактивті заттар; экстракция; тазарту; технология.

Kipicne

Экдистероидтар - бұл соңғы жылдары көптеген емдік қасиеттеріне байланысты ғалымдардың назарын аударған биологиялық белсенді заттар. Олардың анаболикалық әсері бар, қандағы қант пен холестериннің төмендеуіне ықпал етеді, жүйке жүйесінің, бүйректің жұмысын жақсартады және эпилепсияға қарсы, аритмияға қарсы, антиоксидантты және иммуностимуляторлық қасиеттерге ие екендігі дәлелденді.

Экдистероидтардың бір дереккөзі - *Silene brahuica Boiss* (брагуа шайыры). Бұл өсімдіктен экдистерон, интегристерон А және басқалары сияқты әртүрлі экдистероидтар оқшауланған. *S. Brahuica*-дан алынған экдистерон негізінде "Силекбин" препараты жасалды. Бұл препарат құрамында кем дегенде 5% экдистерон бар және айқын иммуностимуляторлық және актопротекторлық (төзімділікті арттыратын) қасиеттерге ие.

Зерттеулер көрсеткендей, силекбин антидене түзетін жасушалардың, лейкоциттердің және эритроциттердің санын көбейту арқылы ағзаның иммундық реакциясын едәуір күшейтеді. Ол сондай-ақ экдистен, сапарал және элеутерококк

сығындысы сияқты бірқатар басқа белгілі препараттармен салыстырғанда айқынырақ әсер көрсетті.

Алынып отырған зерттеудің негізгі мақсаты Иммуностимуляторлық және актопротекторлық әсері бар препаратты алу үшін *S. brahuica* зауытынан силекбин өндіру технологиясын әзірлеу болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу *Silene brahuica* өсімдігінен экдистеронды алу әдісін әзірлеуге бағытталған. Ол үшін экдистеронды алудың оңтайлы шарттары анықталған бірқатар тәжірибелер таңдалды. Алдымен этил спиртінің әртүрлі концентрациясының экдистерон шығымына әсері зерттелді. 90% этил спирті Өсімдік шикізатынан экдистеронды тиімді алу үшін ең жақсы еріткіш екені анықталды.

Әрі қарай, шикізатты ұнтақтау дәрежесі процеске қалай әсер ететінін тексерді. Бөлшектердің мөлшері шамамен 5 мм болатын ұсақталған шикізат экстракция жылдамдығы мен тиімділігі бойынша ең жақсы нәтиже көрсетті. Экстракция температурасы да маңызды фактор болды. Зерттеулер көрсеткендей, бөлме температурасының жоғарылауы (20-30 °С) экдистеронның шығуына аздап әсер етеді, бірақ ілеспе заттардың алынуына ықпал етеді, бұл тазалауды қиындатады.

Экстракция кинетикасы эксперименті экдистеронның максималды концентрациясына процесс басталғаннан кейін 5 сағаттан кейін жететінін көрсетті. Бұл уақыт аралығы экстракцияның келесі кезеңдеріне негіз болды.

Сығындыны липофильді қоспалардан тазарту бензин мен бутанол сияқты органикалық еріткіштерді қолдану арқылы жүзеге асырылды. Бұл қажетсіз компоненттерді алып тастауға және экдистеронның тазалығын арттыруға мүмкіндік берді. Соңғы кезеңде сақтауға және кейінірек пайдалануға ыңғайлы тұрақты құрғақ өнім алу үшін микрокристалды целлюлоза сияқты толтырғыштар қосылды.

Осылайша, 90% этил спиртіні қолдануды, экстракция уақытын оңтайландыруды, температура режимін және соңғы өнімді тұрақтандыру үшін толтырғыштарды қосуды қамтитын экдистеронды алу және тазарту әдісі жасалды.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу көрсеткендей, экстракция үшін 90% этил спиртіні қолдану оңтайлы болып табылады. Алкоголь концентрациясы 80% - ға дейін төмендеген кезде экдистероидтарды алу шамалы артады, бірақ басқа заттардың шығымы едәуір артады, бұл соңғы өнімнің тазалығын нашарлатады.

Шикізатты ұнтақтау дәрежесінің экдистерон шығымына әсерін зерттеді. 1 мм, 5 мм және 10 мм шикізат бөлшектерінің өлшемдері сыналды. экстракция үшін 90% этил спирті қолданылды және 5 мм бөлшектердің мөлшері экдистеронды оңтайлы алуға мүмкіндік беретін ең жақсы нәтиже беретінін анықтады. Шикізатты ұнтақтауды зерттеу тым үлкен немесе тым ұсақ ұнтақтау экстракция жылдамдығы мен тиімділігіне әсер ететінін көрсетті. 5 мм-ге дейін ұнтақтау дәрежесі оңтайлы болып саналады, бұл экстракция жылдамдығы мен сүзу мүмкіндігі арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді.

Температураның экстракция процесіне әсері зерттелді. Ол үшін экстракция әртүрлі температурада жүргізілді: 20, 30, 40, 50 және 60 °С. температура экдистеронның шығуына аздап әсер ететіні анықталды, бірақ температураның жоғарылауы экстракцияны одан әрі тазартуды қиындататын шығарылатын ілеспе заттардың мөлшерін арттыруы мүмкін. Температуралық эксперименттер температураның жоғарылауы экдистеронның шығуына әсер етпейтінін көрсетті, бірақ жанама заттардың шығарылуын арттырады, бұл сығындыны кейінгі тазартуды қиындатады. Бөлме температурасында экстракция оңтайлы болды, өйткені ол экдистероидтардың жоғары шығымдылығын қамтамасыз етеді және қосымша энергияны қажет етпейді.

Экстракция уақытын анықтау үшін шикізаттың еріткішпен жанасуының әртүрлі уақыт аралықтарында экдистерон концентрациясының өзгеруі зерттелді. Нәтижелер экстракцияның бесінші кезеңінен кейін экдистерон шығымы тұрақтанатынын көрсетті, сондықтан бес рет экстракция таңдалды.

Экстракциядан кейін сығындыны ілеспе заттардан тазарту үшін сұйық-сұйық экстракция қолданылды. Экстракциялық бензин экдистеронның минималды жоғалуы кезінде липофильді қоспаларды кетіруде ең тиімді екендігі анықталды.

Экдистеронды соңғы тазарту үшін алты рет бутанол экстракциясы қолданылды. Содан кейін бутанол сығындысы сақтау кезінде тұрақты ұнтақ алу үшін микрокристалды целлюлоза (МСС) қосып кептірілді.

Жүргізілген зерттеулер негізінде құрамында 5% экдистерон бар "Силекбин" препаратының субстанциясын алу технологиясы әзірленді және сыналды. Бұл технология жартылай өнеркәсіптік қондырғыларда сәтті сыналды.

Қорытынды

1. Экдистеронды алу: *Silene brahuica*-дан экдистеронды алу процесі зерттелді. Экстракцияның оңтайлы шарттары табылды: шикізатты 5 мм бөлшектерге дейін ұнтақтау және бөлме температурасында (20-30°C) 90% этил спиртіні қолдану арқылы экстракцияның бес кезеңін жүргізу. Бұл процесс экдистеронды алудың жоғары деңгейін қамтамасыз етеді-шамамен 95.9%, бұл экстракцияның берілген кезеңі үшін қанағаттанарлық.

2. Сығындыны тазарту: экстракциядан кейін су-алкоголь сығындысы одан әрі тазартылды. Алдымен ол қажетсіз қоспаларды кетіру үшін экстракциялық бензинмен үш рет өңделді. Содан кейін экдистеронды түпкілікті алу үшін бутанолмен алты рет экстракция жүргізілді. Сулы ерітінді мен еріткіштің оңтайлы көлемдік қатынасы екі кезең үшін де табылды: бензин үшін 1:1 және бутанол үшін 2: 1.

3. Толтырғышты қолдану: сығындыны кептіру кезінде сапасы тұрақты зат алу үшін толтырғышты қосу қажет болды. Зерттеу барысында ең жақсы толтырғыш микрокристалды целлюлоза (МСС) екендігі анықталды. МКЦ пен Сулы ерітіндінің құрғақ қалдықтарының арақатынасы 1:2 болуы керек, бұл сақтау кезінде жақсы ағындылық пен тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

4. Препарат технологиясын әзірлеу: Барлық жүргізілген зерттеулердің негізінде "Силекбин" препаратын – адаптогендік және иммуностимуляторлық препаратты алу технологиясы жасалды. Бұл технология *Silene brahuica*

зауытының әуе бөлігінен сапалы және тиімді өнімді тұрақты түрде алуға мүмкіндік береді.

Осылайша, зерттеу нәтижелері жаңа препаратты жасауға негіз болған экидистеронды алу мен тазартудың оңтайлы технологиясын жасауға мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Сыров В.Н. Сравнительное изучение анаболической активности фитоэкидистероидов и стеранаболов в эксперименте // Химико-фармацевтический журнал. 2000. Т. 34. №4. С. 31–34.

[2] Isenmann E., Ambrosio G., Joseph J.F., Mazzarino M., Torre X., Zimmer P., Kazlauskas R., Goebel C., Botrè F., Diel P., Par M.K. Ecdysteroids as non-conventional anabolic agent: performance enhancement by ecdysterone supplementation in humans // Archives of Toxicology. 2019. Vol. 93. Pp. 1807–1816. DOI: 10.1007/s00204-019-02490-x.

[3] Кутепова Т.А., Сыров В.Н., Хушбактова З.А., Саатов З. Гипогликемическая активность суммы фитоэкидистероидов из *Ajuga turkestanica* // Химико-фармацевтический журнал. 2001. Т. 35. №11. С. 24–25.

[4] Камилова А.Т., Дустмухамедова Д.Х., Хушвактова З.А., Сыров В.Н. Характеристика нарушений энергетического обмена и возможности его коррекции при целиакии у детей // Педиатр. 2013. Т. 4. №3. С. 47–51.

[5] Catalan R.E., Aragones M.D., Fodoy J.E., Martinez A.M. Ecdysterone induces acetylcholinesterase in mammalian brain // Comparative Biochemistry and Physiology Part C: Comparative Pharmacology. 1984. Vol. 78. Pp. 193–195. DOI: 10.1016/0742-8413(84)90068-9.

[6] Сыров В.Н., Хушбактова З.А. Фармакотерапевтический эффект фитоэкидистероидов и неробола при токсическом поражении почек в эксперименте // Экспериментальная и клиническая фармакология. 2001. №4. С. 56–58.

[7] Hanaya R., Sasa M., Ishihara K., Akimitsu T., Iida K., Amano T., Serikawa T., Arita K., Kurisu K. Antiepileptic Effects of 20-Hydroxyecdysone on Convulsive Seizures in Spontaneously Epileptic Rats // Japanese Journal of Pharmacology. 1997. Vol. 74. Pp. 331–335. DOI: 10.1016/S0021-5198(19)31366-6.

[8] Сыров В.Н., Набиев А.Н., Султанов М.Б. Действие фитоэкидистероидов на желчеотделительную функцию печени в норме и при экспериментальном гепатите // Фармакология и токсикология. 1986. №3. С. 100–103.

[9] Курмуков А.Г., Ермишина О.А. Влияние экидистерона на экспериментальные аритмии, изменения гемодинамики и сократимости миокарда, вызванные окклюзией коронарной артерии // Фармакология и токсикология. 1991. №1. С. 27–29.

[10] Shakhmurova G.A., Mamadalieva N.Z., Zhanibekov A.A., Khushbaktova Z.A., Syrov V.N. Effect of total ecdysteroid preparation from *Silene viridiflora* on the immune state of experimental animals under normal and secondary immunodeficiency conditions // Pharmaceutical Chemistry Journal. 2012. Vol. 46. Pp. 222–224. DOI: 10.1007/s11094-012-0766-4.

[11] Исламова Ж.И., Каминский И.П., Хушбактова З.А., краснов Е.А., Осипова С.О., Сыров В.Н. Экспериментальная оценка антигельминтного действия некоторых природных соединений из флоры Центральной Азии // Инфекция, иммунитет и фармакология. 2013. №4. С. 34–38.

[12] Kuzmenko A.I., Niki E., Noguchi N. New functions of 20-hydroxyecdysone in lipid peroxidation // Journal of Oleo Science. 2001. Vol. 50. Pp. 497–506. DOI: 10.5650/jos.50.497.

[13] Dzhukharova M.K., Saatov, Z., Gorovits M.B., Abubakirov N.K. Phytoecdysteroids of plants of the genus *Silene*. XVIII. 2-Deoxyecdysterone 20,22-monoacetone from *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1991. Vol. 27. Pp. 207–209. DOI: 10.1007/BF00629760.

[14] Sadikov Z.T., Saatov Z. Phytoecdysteroids of plants of the genus *Silene* XX. Integristerone A 25-acetate from *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1999. Vol. 35. Pp. 440–441. DOI: 10.1007/BF02282513.

[15] Sadikov Z.T., Saatov Z., Girault J.P., Lafont R. Silenoside H, a new phytoecdysteroid from *Silene brahuica* // Journal of Natural Products. 2000. Vol. 63. Pp. 987–988. DOI: 10.1021/np990609h.

[16] Saatov Z., Gorovits M.B., Abdullaev N.D., Usmanov B., Abubakirov N.K. Phytoecdysteroids of plants of the genus *Silene*. IV. Sileneoside C - A galactoside of integristerone A from *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1982. Vol. 18. Pp. 193–196. DOI: 10.1007/BF00577192.

[17] Saatov Z., Gorovits M.B., Abdullaev N.D., Usmanov B., Abubakirov N.K. Phytoecdysteroids of plants of the genus *Silene*. V. Sileneoside B - An ecdysterone digalactoside from *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1982. Vol. 18. Pp. 578–582. DOI: 10.1007/BF00575041.

[18] Saatov Z., Abdullaev N.D., Gorovits M.B., Abubakirov N.K. Phytoecdysteroids of plants of the genus *Silene*. VII. Sileneoside D – ecdysterone 3-O- α -D-galactopyranoside from *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1984. Vol. 20. Pp. 700–703. DOI: 10.1007/BF00580027.

[19] Dzhukharova M.K., Saatov Z., Abdullaev N.D. Phytoecdysteroids of plants of the genus *Silene* XVI. 5 α -sileneoside E From *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1995. Vol. 31. Pp. 207–210. DOI: 10.1007/BF01170207.

[20] Dzhukharova M.K., Saatov Z., Abdullaev N.D., Abubakirov N.K. Phytoecdysteroids of the plants of the genus *Silene* XV. Silenoside F - Brahuisterone 3-O- β -D-glucopyranoside from *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1994. Vol. 30. Pp. 680–683. DOI: 10.1007/BF00630602.

[21] Sadykov Z.T., Saatov Z. Phytoecdysteroids of plants of the *Silene* genus. XIX. The structure of sileneoside G. // Chemistry of Natural Compounds. 1998. Vol. 34. Pp. 602–604. DOI: 10.1007/BF02319284.

[22] Dzhukharova M.K., Tashkhodzhaev B., Saatov Z., Abdullaev N.D. Phytoecdysteroids of plants of the genus *Silene* XIV. Brahuisterone from *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1993. Vol. 29. Pp. 484–489. DOI:10.1007/BF00630575.

[23] Альмагамбетов А.М., Темиргазиев Б.С., Заварзин И.В., Качала В.В., Кудабаетова П.К., Тулеуов Б.И., Адекенов С.М. Новый перспективный

растительный источник D-пинитола, обладающего антидиабетическими и гипогликемическими свойствами // Химия растительного сырья. 2016. №3. С. 79–84. DOI:10.14258/jcrpm.2016031004.

[24] Tolibaev I., Mukhamedova K.S., Glushenkova A.I. Lipids of *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1993. Vol. 29. Pp. 444–446. DOI: 10.1007/BF00630566.

[25] Шахмурова Г.А., Батырбеков А.А., Эгамова Ф.Р., Хушбактова З.А., Сыров В.Н. Экспериментальная оценка иммуотропного действия суммарных экистероидсодержащих препаратов из *Silene brahuica* и *Ajuga turkestanica* // Иммунология. 2013. №1. С. 24–26.

[26] Джахангирова М.А. Фармакологическое исследование суммарных экистероидсодержащих препаратов из *Silene brahuica*, *Silene viridiflora* и *Ajuga turkestanica* в качестве актопротекторных средств: автореф. дис. ... канд. мед. наук. Ташкент, 2007. 25 с.

[27] Abdukadirov I.T., Yakubova M.R., Nuriddinov Kh.R., Mamatkhanov A.U., Turakhozhaev M.T. Ecdysterone and turkesterone in *Ajuga turkestanica* determined by HPLC // Chemistry of Natural Compounds. 2005. Vol. 41. Pp. 484–489. DOI: 10.1007/s10600-005-0184-x.

REFERENCES

[1] Syrov V.N. Comparative study of the anabolic activity of phytoecdysteroids and steranabols in an experiment // Chemical-pharmaceutical journal. 2000. T. 34. No. 4. S. 31–34.

[2] Isenmann E., Ambrosio G., Joseph J.F., Mazzarino M., Torre X., Zimmer P., Kazlauskas R., Goebel C., Botrè F., Diel P., Par M.K. Ecdysteroids as non-conventional anabolic agent: performance enhancement by ecdysterone supplementation in humans // Archives of Toxicology. 2019. Vol. 93. Pp. 1807–1816. DOI: 10.1007/s00204-019-02490-x.

[3] Kutepova T.A., Syrov V.N., Khushbaktova Z.A., Saatov Z. Hypoglycemic activity sum of phytoecdysteroids from *Ajuga turkestanica* // Chemical-pharmaceutical journal. 2001. T. 35. No. 11. S. 24–25.

[4] Kamilova A.T., Dustmukhamedova D.H., Khushvaktova Z.A., Syrov V.N. Characteristics of disorders of energy metabolism and the possibility of its correction in celiac disease in children // Pediatr. 2013. Vol. 4. No. 3. S. 47–51.

[5] Catalan R.E., Aragones M.D., Fodoy J.E., Martinez A.M. Ecdysterone induces acetylcholinesterase in mammalian brain // Comparative Biochemistry and Physiology Part C: Comparative Pharmacology. 1984. Vol. 78. Pp. 193–195. DOI: 10.1016/0742-8413(84)90068-9.

[6] Syrov V.N., Khushbaktova Z.A. Pharmacotherapeutic effect of phytoecdysteroids and nerobola in toxic kidney damage in an experiment // Experimental and clinical pharmacology. 2001. No. 4. S. 56–58.

[7] Hanaya R., Sasa M., Ishihara K., Akimitsu T., Iida K., Amano T., Serikawa T., Arita K., Kurisu K. Antiepileptic Effects of 20-Hydroxyecdysone on Convulsive

Seizures in Spontaneously Epileptic Patients. Rats // Japanese Journal of Pharmacology. 1997. Vol. 74. Pp. 331–335. DOI: 10.1016/S0021-5198(19)31366-6.

[8] Syrov V.N., Nabiev A.N., Sultanov M.B. The effect of phytoecdysteroids on the biliary function of the liver in normal conditions and in experimental hepatitis // Pharmacology and toxicology. 1986. No. 3. S. 100–103.

[9] Kurmukov A.G., Ermishina O.A. Effect of ecdysterone on experimental arrhythmias, hemodynamic changes and myocardial contractility caused by coronary artery occlusion // Pharmacology and toxicology. 1991. No. 1. S. 27-29.

[10] Shakhmurova G.A., Mamadalieva N.Z., Zhanibekov A.A., Khushbaktova Z.A., Syrov V.N. Effect of total ecdysteroid preparation from *Silene viridiflora* on the immune state of experimental animals under normal and secondary immunodeficiency conditions // Pharmaceutical Chemistry Journal. 2012. Vol. 46. Pp. 222–224. DOI: 10.1007/s11094-012-0766-4.

[11] Islamova Z.I., Kaminsky I.P., Khushbaktova Z.A., Krasnov E.A., Osipova S.O., Syrov V.N. Experimental assessment of the antihelminthic action of some natural compounds from the flora of Central Asia // Infection, immunity and pharmacology. 2013. No. 4. S. 34–38.

[12] Kuzmenko A.I., Niki E., Noguchi N. New functions of 20-hydroxyecdysone in lipid peroxidation // Journal of Oleo Science. 2001. Vol. 50. Pp. 497–506. DOI: 10.5650/jos.50.497.

[13] Dzhukharova M.K., Saatov, Z., Gorovits M.B., Abubakirov N.K. Phytoecdysteroids of plants of the genus *Silene*. XVIII. 2-Deoxyecdysterone 20,22-monoacetone from *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1991. Vol. 27. Pp. 207–209. DOI: 10.1007/BF00629760.

[14] Sadikov Z.T., Saatov Z. Phytoecdysteroids of plants of the genus *Silene* XX. Integristerone A 25-acetate from *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1999. Vol. 35. Pp. 440–441. DOI: 10.1007/BF02282513.

[15] Sadikov Z.T., Saatov Z., Girault J.P., Lafont R. Silenoside H, a new phytoecdysteroid from *Silene brahuica* // Journal of Natural Products. 2000. Vol. 63. Pp. 987–988. DOI: 10.1021/np990609h.

[16] Saatov Z., Gorovits M.B., Abdullaev N.D., Usmanov B., Abubakirov N.K. Phytoecdysteroids of plants of the genus *Silene*. IV. Silenoside C - A galactoside of integristerone A from *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1982. Vol. 18. Pp. 193–196. DOI: 10.1007/BF00577192.

[17] Saatov Z., Gorovits M.B., Abdullaev N.D., Usmanov B., Abubakirov N.K. Phytoecdysteroids of plants of the genus *Silene*. V. Silenoside B - An ecdysterone digalactoside from *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1982. Vol. 18. Pp. 578–582. DOI: 10.1007/BF00575041.

[18] Saatov Z., Abdullaev N.D., Gorovits M.B., Abubakirov N.K. Phytoecdysteroids of plants of the genus *Silene*. VII. Silenoside D – ecdysterone 3-O- α -D-galactopyranoside from *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1984. Vol. 20. Pp. 700–703. DOI: 10.1007/BF00580027.

[19] Dzhukharova M.K., Saatov Z., Abdullaev N.D. Phytoecdysteroids of plants of the genus *Silene* XVI. 5 α -silenoside E From *Silene brahuica* // Chemistry of Natural Compounds. 1995. Vol. 31. Pp. 207–210. DOI: 10.1007/BF01170207.

[20] Dzhukharova M.K., Saatov Z., Abdullaev N.D., Abubakirov N.K. Phytoecdysteroids of the plants of the genus *Silene* XV. Silenoside F - Brahuisterone 3-O- β -D-glucopyranoside from *Silene brahuica* // *Chemistry of Natural Compounds*. 1994. Vol. 30. Pp. 680–683. DOI: 10.1007/BF00630602.

[21] Sadykov Z.T., Saatov Z. Phytoecdysteroids of plants of the *Silene* genus. XIX. The structure of sileneoside G. // *Chemistry of Natural Compounds*. 1998. Vol. 34. Pp. 602–604. DOI: 10.1007/BF02319284.

[22] Dzhukharova M.K., Tashkhodzhaev B., Saatov Z., Abdullaev N.D. Phytoecdysteroids of plants of the genus *Silene* XIV. Brahuisterone from *Silene brahuica* // *Chemistry of Natural Compounds*. 1993. Vol. 29. Pp. 484–489. DOI: 10.1007/BF00630575.

[23] Almagambetov A.M., Temirgaziev B.S., Zavarzin I.V., Kachala V.V., Kudabaeva P.K., Tuleuov B.I., Adekenov S.M. A new promising plant source of D-pinitol with antidiabetic and hypoglycemic properties // *Chemistry of plant raw materials*. 2016. No. 3. S. 79–84. DOI: 10.14258/jcprm.2016031004.

[24] Tolibaev I., Mukhamedova K.S., Glushenkova A.I. Lipids of *Silene brahuica* // *Chemistry of Natural Compounds*. 1993. Vol. 29. Pp. 444–446. DOI: 10.1007/BF00630566.

[25] Shakhmurova G.A., Batyrbekov A.A., Egamova F.R., Khushbaktova Z.A., Syrov V.N. Experimental assessment of the immunotropic effect of total ecdysteroid-containing preparations from *Silene brahuica* and *Ajuga turkestanica* // *Immunology*. 2013. No. 1. S. 24–26.

[26] Jahangirova M.A. Pharmacological study of total ecdysteroid-containing preparations from *Silene brahuica*, *Silene viridiflora* and *Ajuga turkestanica* as actoprotective agents: autoref. dis. ... sugar. Med. science Tashkent, 2007. 25 с.

[27] Abdukadirov I.T., Yakubova M.R., Nuriddinov Kh.R., Mamatkhanov A.U., Turakhozhaev M.T. Ecdysterone and turkesterone in *Ajuga turkestanica* determined by HPLC // *Chemistry of Natural Compounds*. 2005. Vol. 41. Pp. 484–489. DOI: 10.1007/s10600-005-0184-x.

Тыныкулов М.К., Жалғасбайқызы Ж.
БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ МЕТОД ВЫДЕЛЕНИЯ
ЭКДИСТЕРОИДОВ ИЗ ПОВЕРХНОСТНОЙ ЧАСТИ СИЛЕНА БРАУИКИ

Аннотация. Исследован процесс получения экдистерона из надземной части *Silene brahuica* с использованием 90% этанола в качестве экстрагента. В первую очередь определены оптимальные условия: размер частиц сырья — до 5 мм, температура процесса — 20-30 °С. Предложена 5-кратная экстракция. Для очистки экстракта используется последовательная жидкостная экстракция: после разбавления экстракта водой его трижды обрабатывают экстракционным бензином для удаления гидрофобных примесей, затем для удаления гидрофильных примесей экстракт шесть раз обрабатывают бутанолом. Для сушки вещества силекбин на сухой остаток водного раствора в соотношении 1:2 использовалась микрокристаллическая целлюлоза. Разработанная технология получения адаптогенного и иммуномодулирующего препарата «Силекбин» была

протестирована на полупромышленных установках Института химии растительных веществ.

Ключевые слова: *Silene brahuica*; экдистероиды; экстрактивные вещества; экстракция; очистка; технология.

Tynkulov M.K., Zhalgasbayovna Zh.
**BIOTECHNOLOGICAL METHOD OF ISOLATION OF
ECDYSTEROIDS FROM SURFACE PART OF SILENE BRAHUICA**

Annotation. The process of obtaining ecdysterone from the aerial part of *Silene brahuica* using 90% ethanol as an extractant was studied. First, optimal conditions were determined: raw material particle size — up to 5 mm, process temperature — 20-30 °C. A 5-fold extraction is proposed. Sequential liquid extraction is used for extract purification: after dilution with water, the extract is treated three times with extraction gasoline to remove hydrophobic impurities, followed by six times with butanol to remove hydrophilic impurities. For drying the silikin substance, microcrystalline cellulose in a 1:2 ratio was used on the dry residue of the aqueous solution. The developed technology for obtaining the adaptogenic and immunostimulatory drug “Silikin” was tested on pilot plants at the Institute of Chemistry of Plant Substances.

Keywords: *Silene brahuica*; brahua resin; ecdysteroids; extractive substances; extraction; purification; technology.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Ажгереева Томирис - магистрант, М. Өтемісов атындағы БҚУ., Орал,
Қазақстан e-mail: saatris.azh@gmail.com

Аккошкаррова Жанна - магистр, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының кіші ғылыми қызметкері, Алматы қ, Қазақстан Республикасы, E-mail: jan-adil@mail.ru, ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-8113-6705>

Амирханова Мадина Нуржановна – магистрант, “Шет тілдері мен Әдебиеті мұғалімдерін даярлау” білім беру бағдарламасы, М. Өтемісов атындағы БҚУ , Орал қ., Қазақстан, madina.amirhanova.04.02@mail.ru

Бактығалиева Эннака Самиголлақызы - М.Өтемісов атындағы БҚУ аға оқытушысы.

Балаева А.Б. - А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан. E-mail:bakitovna1982@mail.ru

Гавришова Елена Владимировна - канд. пед. ғылымдар, доц., gavgishova.Алена@gmail.com, Fgaou VPO Белгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті, Белгород, Ресей.

Галимова Қ.А. - М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан E-mail: kaniyag@mail.ru

Галимская Ольга Генриховна - п.ф. к., Мектепке дейінгі, бастауыш және арнайы білім беру факультетінің мектепке дейінгі және арнайы (дефектологиялық) білім беру кафедрасының доценті, "Белгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті"ФГАОУ. Белгород, Ресей.

Дюсенбаев Азамат Жанболатұлы - М.Өтемісов атындағы БҚУ аға оқытушысы, магистр.

Жалғасбайқызы Жансая – магистрант Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, tynkulov_mk@enu.kz

Жаңабек Таштанов - тарих ғылымдарының магистрі, PhD докторанты «Жалпы тарих және музей ісі» кафедрасының аға оқытушысы М.Әуезов атындағы ОҚУ Шымкент қ, Қазақстан Республикасы. E-mail: z_tashtanov@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Изимова Р. И. - Ақтөбе өңірлік университеті. Қ. Жұбанова, Ақтөбе, Қазақстан, makhambetov.murat@gmail.com

Икрамкулова З.Р. - магистрант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, ikramkulovaz@gmail.com

Казачков Г. В. - г. ф. к., РГА УрО дала институты, Орынбор, Ресей E-mail: stepervedy@yandex.ru

Калиева Айнагуль Сериковна – магистрант, ҚР тарихы кафедрасы, М.Өтемісов атындағы БҚУ , Орал қ., Қазақстан, kalieva.a1988@mail.ru

Калиева Альбина Азаматовна – педагогика ғылымдарының магистрі, "Шет тілдері мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау" білім беру бағдарламасы, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан, albina.kaliyeva@mail.ru

Кисметовна Галия Нагибудаевна – Педагогика Ғылымдарының кандидаты, Доцент, “Шет тілдері мен Әдебиеті мұғалімдерін даярлау” білім беру

бағдарламасы, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан, galiya-1969@mail.ru

Кубесова Гүлнар Тынышпайқызы - қауымдастырылған профессор, география ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; gulnar_kubesova@mail.ru

Курманиязов Ыслам - PhD, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті «Археология және этнография» ғылыми орталығының ғылыми қызметкері, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы E-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Кішібекова Ә.Б. - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан, Hodzhanova.b@mail.ru

Қадерова Д.С. - М. Өтемісов атындағы БҚУ информатика мұғалімдерін және IT мамандарын даярлау білім бағдарламасының магистранты. kaderovadzhamilya@mail.ru

Қадирова.Н. - Каспий технология және инжиниринг университеті. Ш. Есенова (Ақтау, Қазақстан) E-mail: bkadirova@mail.ru

Қанафина Гүлназ - саясаттану ғылымдарының кандидаты, Сорбонна-Қазақстан институтының халықаралық қатынастар кафедрасының аға оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті электрондық пошта арқылы: <мекенжай> ms.kanafina@mail.ru

Қарассаева Жанат Асқарқызы – 7M01506-География ББ, магистранты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; zhanatkarasaeva@mail.ru

Қуантаева С.М. - Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Кулмағамбетова Светлана Санжановна – педагогика ғылымдарының кандидаты, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университет, Орал қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: svetlana-sk-68@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8622-1220>, Шетел тілдері мен әдебиеті мұғалімдерін дайындау білім беру бағдарлама.

Левыкин С. В. – г. ф. д., профессор, РГА уро дала институты, Орынбор, Ресей E-mail: sterevedy@yandex.ru

Махамбетов М. Ж. - Ақтөбе өңірлік университеті. Қ. Жұбанова, Ақтөбе, Қазақстан, makhambetov.murat@gmail.com

Медешова Айгуль Бактығалиевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, информатика мұғалімдерін және IT мамандарын даярлау білім бағдарламасының профессоры, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; medeshovaa@mail.ru

Мулдашева Гульнара Болатовна - Философия ғылымдарының кандидаты, М. Өтемісов атындағы БҚУ, тарих және құқық факультеті, E-mail: Kabgulu-65@mail.ru

Мутиев Зинулла Жаксылыкович - филология ғылымдарының кандидаты, тіл, әдебиет және ақпарат БББ доценті, М Өтемісов атындағы БҚУ профессоры, Орал қ., Қазақстан, zinulla_mutiev@mail.ru

Мұханбетова Жангүлім Өтепбергенқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, тіл, әдебиет және ақпарат БББ аға оқытушысы, Орал қ., Қазақстан, janim.03.95@mail.ru

Мыңжасарова Маржан - Small Talk компаниясының өнім маркетингі жөніндегі менеджері 2.me, АҚШ, E-mail: <url> marzhan.mynzhasarova@gmail.com

Нарымбет Гүлнұр - негізгі автор тарих ғылымдарының магистрі, PhD докторанты «Жалпы тарих және музей ісі» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қ, Қазақстан Республикасы, E-mail: n.gulnur_85@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9098-8910>

Саттар Жанболатов - педагогика ғылымдары кандидаты. Жалпы тарих және музей ісі кафедрасының аға оқытушысы М.Әуезов атындағы ОҚУ Шымкент қ, Қазақстан Республикасы, E-mail: Sattar0168@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1474-6578>

Науырзбаев Нұрлыбек Нұрғалиұлы - оқытушы, М. Өтемісов атындағы БҚУ магистрі. Nurlibek-96@mail.ru

Несипбекова А.С - Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан. E-mail: arai_nesipbekova@mail.ru.

Рақутубе Анна - магистр, Жоғары технологиялық институты, курс директоры, Анциранан қаласы, Мадагаскар Республикасы. E-mail: rakotobe.ann@gmail.com ORCID:<https://orcid.org/0009-0007-7938-8966>

Рапбек Томирис Ұланқызы - 2 курс магистр, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, химия және химиялық технология факультеті, Жалпы және бейорганикалық химия кафедрасы, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. infinitetomiris@gmail.ru

Рахимжанова Сауле - корреспондент-автор, тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ, Қазақстан Республикасы, E-mail: saule-rahim@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-1470>.

Рысқалиева Роза Габдрахимовна - оқытушы, PhD х.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, химия және химиялық технология факультеті, Жалпы және бейорганикалық химия кафедрасы, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. roza12_11_64@mail.ru

Сағнайқызы Самал - тарих ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультетінің аға оқытушысы, Samal7337@mail.ru ORCID идентификаторы бірге 0000-0002-6335

Сатдыкова Назекет Наримановна – магистр, №42 «Ақ ниет» гимназиясының тарих пәнінің мұғалімі, Орал қ., Қазақстан, nazken76@mail.ru

Сдықов Мұрат Наурызғалиұлы - тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, М.Өтемісов атындағы БҚУ. msdykov@mail.ru

Серікова Назира Балтабекқызы– магистрант, “Шет тілдері мен әдебиеті мұғалімдерін дайындау” білім беру бағдарламасы, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан, serikovanazira44@gmail.com

Ситалиева Розалия Эдуардовна – педагогика ғылымдарының магистрі, "Шет тілдері мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау" білім беру бағдарламасы, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан, rozaliya.sitalieva@mail.ru

Смағұлов Ж.Қ. - Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан. jandossmagulov@mail.ru.

Толстова Ольга Сергеевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Самара мемлекеттік аграрлық университетінің доценті, Самара қ., Ресей Федерациясы, stommm3@mail.ru

Тыныкулов М.К. - ауылшаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент м.а. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, tynukulov_mk@enu.kz

Ходжанова Б.Х - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан, Hodzhanova.b@mail.ru

Церцвадзе М. Г. - А. Церетели атындағы кутаис мемлекеттік университеті (Кутаиси, Грузия) E-mail: mzia.cercvadze@yandex.ru

Чумаченко Татьяна - саясаттану ғылымдарының кандидаты, Халықаралық қатынастар кафедрасының аға оқытушысы, Сорбонна институты-Қазақстан, Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті 12kitana7@mail.ru ORCID идентификаторы бірге 0000-0001-8310-8129

Шамгонова Раиса Гарифулловна – п.ғ.м., М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал, Қазақстан e-mail: raisa-shamgonova@mail.ru

Шашаева Гүлбақыт Қадыржанқызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Философия және саясаттану факультетінің Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан, Алматы. t_gulbakhit@mail.ru , ORCID идентификаторы 0000-0003-1232-2495

Яковлев И. Г. - г. ф. к., РҒА УрО дала институты, Орынбор, Ресей E-mail: stepevedy@yandex.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Ажгереева Томирис - магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан E-mail: saatris.azh@gmail.com

Аккошкарлова Жанна - магистр, младший научный сотрудник Отдела эпохи камня Институт археологии имени А.Х. Маргуланаг.Алматы, Казахстан. E-mail: jan-adil@mail.ru, ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-8113-6705>

Амирханова Мадина Нуржановна – магистрант, образовательная программа “Подготовки учителей Иностранных языков и Литературы”, ЗКУ имени М.Утемисова г. Уральск, Казахстан, madina.amirhanova.04.02@mail.ru

Бактыгалиева Эннака Самигуллина - ст.преподаватель Западно – Казахстанского университета им.М.Утемисова

Балаева А. Б. - Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан. E-mail:bakitovna1982@mail.ru

Гавришова Елена Владимировна - канд. пед. наук, доц., gavrishova.alena@gmail.com, ФГАОУ ВПО Белгородский государственный национальный исследовательский университет, Белгород, Россия.

Галимова К. А. - Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан E-mail: kaniyag@mail.ru

Галимская Ольга Генриховна - к.п.н, доцент кафедры дошкольного и специального (дефектологического) образования факультета дошкольного, начального и специального образования, ФГАОУ ВО «Белгородский государственный национальный исследовательский университет». Белгород, Россия.

Дюсенбаев Азамат Жанболатович - ст.преподаватель, магистр Западно – Казахстанского университета им.М.Утемисова

Жалгасбайқызы Жансая – магистрат Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, tynukulov_mk@enu.kz

Жанабек Таштанов - магистр исторических наук, докторант PhD старший преподаватель кафедры «Всеобщей истории и музейного дела», Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: z_tashtanov@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Изимова Р.И. - Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актюбе, Казахстан, makhambetov.murat@gmail.com

Икрамкулова З.Р. - магистрант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ikramkulovaz@gmail.com

Казачков Г.В. – к.г.н. Институт степи УрО РАН, Оренбург, Россия E-mail: stepevedy@yandex.ru

Калиева Айнагуль Сериковна – магистрант, кафедра истории РК , ЗКУ им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, kalieva.a1988@mail.ru

Калиева Альбина Азаматовна – магистр педагогических наук, образовательная программа “Подготовка учителей по иностранным языкам и

литературе”, ЗКУ имени М.Утемисова г. Уральск, Казахстан, albina.kaliyeva@mail.ru

Кадерова Д.С. - магистрант образовательной программы подготовки учителей информатики и IT специалистов ЗКУ им. М. Утемисова. kaderovadzhamilya@mail.ru

Кадирова Б.Н. - Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова (Актау, Казахстан) E-mail: bkadirova@mail.ru

Карасаева Жанат Аскарровна – магистрант ОП 7М01506-География, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан; zhanatkarasaeva@mail.ru

Канафина Гульназ – кандидат политических наук, старший преподаватель кафедры международных отношений Института Сорбонны-Казахстан, Казахский национальный университет имени Абая E-mail: <url>ms.kanafina@mail.ru

Кисметовна Галия Нагибудаевна – Кандидат Педагогических Наук, Доцент, образовательная программа “Подготовки учителей Иностранных языков и Литературы”, ЗКУ имени М.Утемисова г. Уральск, Казахстан, galiya-1969@mail.ru

Кишибекова А.Б. - Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан, Hodzhanova.b@mail.ru

Куантаева С.М. - Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан

Кубесова Гульнара Тынышпаевна - ассоциированный профессор, кандидат географических наук, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан; gulnar_kubesova@mail.ru

Кулмагамбетова Светлана Санжановна - кандидат педагогических наук, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Республика Казахстан, e-mail: svetlana-sk-68@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8622-1220>, ОП: Подготовка учителей иностранных языков и литературы.

Курманиязов Ыслам - PhD, научный сотрудник научного центра «Археологии и этнографии» Кызылординского университета имени КоркытАта, г. Кызылорда, Казахстан. E-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Левыкин С.В. – д.г.н. профессор, Институт степи УрО РАН, Оренбург, Россия E-mail: stepevedy@yandex.ru

Махамбетов М.Ж. - Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан, makhambetov.murat@gmail.com

Медешова Айгуль Бактыгалиевна - кандидат педагогических наук, профессор образовательной программы подготовки учителей информатики и IT специалистов, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; medeshovaa@mail.ru

Мулдашева Гульнара Болатовна - Кандидат философских наук, доцент, ЗКУ имени М.Утемисова, Факультет истории и права. E-mail: Kabgulu-65@mail.ru

Мутиев Зинулла Жаксылыкович - кандидат филологических наук, доцент ОП язык, литература и информация, профессор ЗКУ им.М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, zinulla_mutiev@mail.ru

Муханбетова Жангулим Утепбергенкызы - магистр педагогических наук, старший преподаватель ОП Язык, литература и информация, г. Уральск, Казахстан, janim.03.95@mail.ru

Мынжасарова Маржан - менеджер по продуктовому маркетингу компании Small Talk 2.me, США, E-mail: marzhan.mynzhasarova@gmail.com

Нарымбет Гулнур - основной автор магистр исторических наук, докторант PhD старший преподаватель кафедры «Всеобщей истории и музейного дела», Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: n.gulnur_85@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9098-8910>

Наурызбаев Нурлыбек Нурғалиевич - преподаватель, магистр ЗКУ им. М.Утемисова. Nurlibek-96@mail.ru

Несипбекова А. С. - Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан. E-mail: arai_nesipbekova@mail.ru.

Ракутубе Анна - магистр, директор курса, преподаватель Высшего Института технологий города Анциранана, г. Анциранан, Мадагаскар., E-mail: rakotobe.ann@gmail.com, ORCID:<https://orcid.org/0009-0007-7938-8966>

Рахимжанова Сауле - кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Отдела эпохи камня, Институт археологии имени А.Х.Маргуланаг.Алматы, Казахстан, E-mail: saule-rahim@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-1470>.

Рапбек Томирис Улановна - магистр 2 курса, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, факультет химии и химической технологии, кафедра общей и неорганической химии, Алматы, 050000, Республика Казахстан

Рыскалиева Роза Габдрахимовна, преподаватель PhD к.х.н, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, факультет химии и химической технологии, кафедра общей и неорганической химии, Алматы, 050000, Республика Казахстан, roza12_11_64@mail.ru

Сағнайқызы Самал – кандидат исторических наук, старший преподаватель Казахского национального университета имени Аль-Фараби, факультет довузовского образования, Samal7337@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-6335

Сатдыкова Назекет Наримановна – магистр, учитель истории гимназии №42 «Ак ниет», г. Уральск, Казахстан, nazken76@mail.ru

Саттар Жанболатов - кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры кафедры «Всеобщей истории и музейного дела», Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: Sattar0168@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1474-6578>

Сдыков Мурат Наурызғалиевич - доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры истории Казахстана, ЗКУ имени М. Утемисова. msdykov@mail.ru

Серикова Назира Балтабековна – магистрант, образовательная программа “Подготовка учителей иностранных языков и литературы”, Зку им.М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, serikovanazira44@gmail.com

Ситалиева Розалия Эдуардовна – магистр педагогических наук, образовательная программа “Подготовка учителей по иностранным языкам и литературе”, ЗКУ имени М.Утемисова г. Уральск, Казахстан, rozaliya.sitalieva@mail.ru

Смагулов Ж. К. - Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан. jandosmagulov@mail.ru.

Толстова Ольга Сергеевна – кандидат педагогических наук, доцент Самарского государственного аграрного университета, г. Самара, Российская Федерация, stommm3@mail.ru

Тыныкулов М.К. - кандидат сельскохозяйственных наук, и.о. доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, tynykulov_mk@enu.kz

Ходжанова Б. Х. - Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан, Hodzhanova.b@mail.ru

Церцвадз М.Г. - Кутаисский государственный университет имени А. Церетели (Кутаиси, Грузия) E-mail: mzia.cercvadze@yandex.ru

Чумаченко Татьяна – кандидат политических наук, старший преподаватель кафедры международных отношений, Институт Сорбонны-Казахстан, Казахский национальный университет имени Абая 12kitana7@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-8310-8129

Шамгонова Раиса Гарифуллиевна - м.п.н., Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан E-mail: raisa-shamgonova@mail.ru

Шашаева Гульбакыт Кадыржановна – кандидат педагогических наук, заведующая кафедрой педагогики и образовательного менеджмента факультета философии и политологии Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Казахстан, Алматы. t_gulbakhit@mail.ru , Идентификатор ORCID 0000-0003-1232-2495

Яковлев И.Г. – к.г.н. Институт степи УрО РАН, Оренбург, Россия E-mail: stepevedy@yandex.ru

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Akkoshkarova Zhanna - master, junior researcher of the Margulan Institute of Archeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: jan-adil@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8113-6705>.

Amirkhanova Madina Nurzhanovna – Master's student, educational program “Training of teachers in Foreign Languages and Literature”, M.Utemisov WKU, Uralsk, Kazakhstan, madina.amirhanova.04.02@mail.ru

Azhgeryeva Tomiris - Master's student, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan E-mail: saatris.azh@gmail.com

Baktygulieva Ennaka Samigullina - Senior lecturer at West Kazakhstan University named after M.Utemisov **azikdui@mail.ru**

Balayeva A.B. - A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. E-mail: bakitovna1982@mail.ru

Chumachenko Tatyana – Candidate of Political Sciences, Senior Lecturer of the Department of International Relations, Sorbonne Institute-Kazakhstan, Abai Kazakh National University 12kitana7@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-8310-8129

Galimova K. A. - M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan E-mail: kaniyag@mail.ru.

Galimskaya Olga - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Preschool and Special (Defectological) Education, Faculty of Preschool, Primary and Special Education, Federal State Educational Institution of Higher Education "Belgorod State National Research University". Belgorod, Russia.

Gavrihova Elena Vladimirovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, gavrihova.alena@gmail.com, Belgorod State National Research University, Belgorod, Russia.

Dyussenbaev Azamat Zhanbolatovych - Master, senior lecturer at West Kazakhstan University named after M.Utemisov azikdui@mail.ru

Ikramkulova Z.R. - master student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, ikramkulovaz@gmail.com

Izimova R.I. - K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan, makhambetov.murat@gmail.com

Kaderova D. S. - is a master's student of the educational program for the training of computer science teachers and IT specialists of the M. Utemisov West Kazakhstan University. kaderovadzhamilya@mail.ru

Kadirova B.N. - Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yesenov (Aktau, Kazakhstan) E-mail: bkadirova@mail.ru

Kalieva Ainagul Serikovna – Master's student, "Department of History of the Republic of Kazakhstan" kalieva.a1988@mail.ru

Kaliyeva Albina Azamatovna – Master of Pedagogical Sciences, Educational Program “Teacher training in foreign languages and literature”, M.Utemisov WKU, Uralsk, Kazakhstan, albina.kaliyeva@mail.ru

Kanafina Gulnaz – Candidate of Political Sciences, Senior Lecturer of the Department of International Relations, Sorbonne Institute-Kazakhstan, Abai Kazakh National University E-mail: ms.kanafina@mail.ru

Karassayeva Zhanat Askarkyzy - Master's student OP 7M01506-Geography, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan; zhanatkarasaeva@mail.ru

Kazachkov G.V. – PhD, Institute of Steppe, Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Orenburg, Russia E-mail: stepevedy@yandex.ru

Khodzhanova B. X. -M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, hodzhanova.b@mail.ru

Kishibekova A. B. - M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, hodzhanova.b@mail.ru

Kismetova Galiya Nagibudaevna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, educational program “Training of teachers in Foreign Languages and Literature”, M.Utemisov WKU, Uralsk, Kazakhstan, galiya-1969@mail.ru

Kuantaeva S. M. - Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

Kubesova Gulnara Tynyshpaevna - associate professor, Candidate of Geographical Sciences Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan; gulnar_kubesova@mail.ru

Kulmagambetova, Svetlana Sanzhanovna - candidate of pedagogical sciences, M. Utemisov West Kazakhstan university, Uralsk, Republic of Kazakhstan, e-mail: svetlana-sk-68@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8622-1220>, Educational program: Training of teachers in Foreign Languages and Literature.

Kurmaniyazov Yslam – PhD, Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan, E-mail:yslam.kurmaniyazov@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Levykin S.V. – PhD, Professor, Institute of Steppe, Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Orenburg, Russia E-mail: stepevedy@yandex.ru

Makhambetov M.Zh. - K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan, makhambetov.murat@gmail.com

Medeshova Aigul Baktygalievna - Candidate of Pedagogical Sciences, Professor of the educational program for training teachers of computer science and IT specialists, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; medeshovaa@mail.ru

Muldasheva Gulnara Bolatovna - Candidate of philosophical sciences, senior lecturer, West Kazakhstan university named after M.Utemisov, faculty of History and Law, E-mail:Kabgulu-65@mail.ru

Mutiyeu Zinulla Zhaksylykovich - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Language, Literature and Information, Professor of the M.Utemisov WKU, Uralsk, Kazakhstan, zinulla_mutiyeu@mail.ru

Mukhanbetova Zhangulim Utebergenkyzy - Master of Pedagogical Sciences, Senior lecturer

of the Department of Language, Literature and Information, Uralsk, Kazakhstan, janim.03.95@mail.ru

Mynzhasarova Marzhan - Product Marketing Manager of the company SmallTalk2.me, USA, E-mail: marzhan.mynzhasarova@gmail.com

Narymbet Gulnur - is the main author, Master of Historical Sciences, PhD student, senior lecturer of the Department of "General History and Museum Affairs", South Kazakhstan University named after M. Auezova, g. Shymkent, Republic of Kazakhstan, E-mail: n.gulnur_85@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9098-8910>

Naurzbayev Nurlybek Nurgalieovich - teacher, Master of the M.Utemisov WKU. Nurlibek-96@mail.ru

Nesipbekova A. S. - Karaganda University named after academician E.A.Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: arai_nesipbekova@mail.ru

Rapbek Tomiris Ulankyzy - 2nd year master, Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of chemistry and Chemical Technology, Department of General and neorganic chemistry, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan infiniteomiris@gmail.ru

Rakhimzhanova Saule – corresponding author, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the MargulanInstitute of Archeology, Almaty, Kazakhstan.Republic of Kazakhstan. E-mail: saule-rahim@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-1470>

Rakotobe Anna - Master, the course director, teacher of the InstitutSupérieur de Technologied'Antsiranana, Antsiranana, Madagascar. E-mail: rakotobe.ann@gmail.com, ORCID:<https://orcid.org/0009-0007-7938-8966>

Ryskalieva Roza Gabdrakhimovna, teacher, PhD Candidate of Chemical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of chemistry and Chemical Technology, Department of General and neorganic chemistry, Almaty, 050000 , Republic of Kazakhstan, roza12_11_64@mail.ru

Sagnaikyzy Samal – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer at Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Pre-University Education, Samal7337@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-6335

Satdykova Nazeket Narimanovna – Master's, History teacher of gymnasium № 42 "Ak niet", Uralsk, Kazakhstan, nazken76@mail.ru

Sattar Zhanbolatov -Candidate of Pedagogical Sciences. Senior lecturer at the Department of "General History and Museum Affairs", South Kazakhstan University named after M. Auezova, g. Shymkent, Republic of Kazakhstan, E-mail: Sattar0168@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1474-6578>

Sdykov Murat Nauryzgalievich - Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Kazakhstan, WKU named after M. Utemisov. modykov@mail.ru

Serikova Nazira Baltabekkyzy– Master's student, educational program “Training of teachers in Foreign Languages and Literature”, M.Utemisov WKU, Uralsk, Kazakhstan, serikovanazira44@gmail.com

Shamgonova Raisa – m.p.s., M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan E-mail: raisa-shamgonova@mail.ru

Shashayeva Gulbakyt Kadyrzhanovna – PhD, Head of the Department of Pedagogy and Educational Management of the Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty. t_gulbakhit@mail.ru, ORCID ID 0000-0003-1232-2495

Sitaliyeva Rozaliya Eduardovna – Master of Pedagogical Sciences, Educational Program “Teacher training in foreign languages and literature”, M.Utemisov WKU, Uralsk, Kazakhstan, rozaliya.sitalieva@mail.ru

Smagulov Zh. K. - Karaganda University named after academician E. A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. jandosmagulov@mail.ru.

Tolstova Olga Sergeevna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Samara State Agrarian University, Samara, Russian Federation, stomm3@mail.ru

Tsertsvadze M.G. - A. Tsereteli Kutaisi State University (Kutaisi, Georgia) E-mail: mzia.cercvadze@yandex.ru.

Tynkulov M.K. - candidate of agricultural sciences, acting associate professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, tynkulov_mk@enu.kz

Yakovlev I.G. – PhD, Institute of Steppe, Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Orenburg, Russia E-mail: stepevedy@yandex.ru

Zhalgasbayovna Zhansay - Master's student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, tynkulov_mk@enu.kz

Zhanabek Tashtanov - Master of Historical Sciences, PhD student, senior lecturer at the Department of "General History and Museum Affairs", South Kazakhstan University named after M. Auezova, g. Shymkent, Republic of Kazakhstan. E-mail: z_tashtanov@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
имени М. УТЕМИСОВА
СЕРИЯ ПЕДАГОГИКА. ФИЛОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ. ГЕОГРАФИЯ. ЭКОЛОГИЯ.
№3 (95)/2024

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

Кадрова Д.С., Медешова А.Б. STEM ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ЕНГІЗУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ФИЗИКА САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ.....	5
Kulmagambetova Svetlana ACTIVE MODEL OF PROJECT TRAINING.....	14
Kismetova G.N., Amirhanova M.N, THE ROLE OF MOTIVATION IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING AND WAYS OF INCREASING IT THROUGH FLIPPED CLASSROOM ACTIVITIES ...	25
Гавришова Е.В., Галимская О.Г. ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОГО СТАТУСА ДЕТЕЙ 5-7 ЛЕТ С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ (АМБЛИОПИЯ И КОСОГЛАЗИЕ).....	32
Наурызбаев Н.Н. ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖӘНЕ СПОРТПЕН ШҰҒЫЛДАНУ КЕЗІНДЕГІ АҒЗАНЫҢ КЕЙБІР ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ.....	47
Рапбек Т.Ұ., Рысқалиева Р.Г. ХИМИЯ ПӘНИНЕН ПРАКТИКАЛЫҚ САБАҚТАРДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭКСПЕРИМЕНТТІК ОҚУ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛІН ЖАСАУ.....	54
Dyussenbaev A., E. Baktygulieva ETHNOCULTURAL ASSOCIATIONS OF KAZAKHSTAN AS THE BASIS FOR THE DEVELOPMENT AND PRESERVATION OF INTERETHNIC DIALOGUE...63	63
Kismetova G.N., Serikova N.B. THEORETICAL FOUNDATIONS FOR INTRODUCING THE FREE ASSOCIATION METHOD IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE.....	70

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

Tolstova O., Sitaliyeva R., OBJECTIVE AND SUBJECTIVE MODALITY IN TEXT ADS.....	80
Балаева А.Б. АҒАРТУШЫ, ПЕДАГОГ–ҒАЛЫМ Ш.САРЫБАЕВТЫҢ ТІЛТАНЫМДЫҚ МҰРАСЫ.....	88
Несипбекова А.С., Смағұлов Ж.Қ. Т. КӘКІШҰЛЫНЫҢ «МАҒЖАН МЕН СӘКЕН» ҒЫЛЫМИ ЭССЕСІНДЕГІ ТҰЛҒАЛАР ТҮТАСТЫҒЫ.....	99

Мутиев З.Ж., Мұханбетова Ж.Ө., Галимова Қ.А. ТЕМІР МЫҢЖАС – КӨП ҚЫРЛЫ ҚАЛАМГЕР: АҚЫН, ЖАЗУШЫ, ЖУРНАЛШЫ.....	110
Shamgonova R., Azhgereyeva T. INTEGRATION OF VARIOUS ART FORMS INTO ENGLISH LANGUAGE LEARNING: THE ROLE OF MUSIC.....	119
Tolstova O., Kaliyeva A., THE CONCEPT OF GENDER IN ENGLISH ADVERTISING TEXTS.....	126
Цервадзе М.Г., Кадирова Б.Н. КОНЦЕПТ «МЕЧТА/АРМАН» В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ....	134

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

Sdykov M.N., Kalieva A.S. THE MASTER OF THEATER ART – ZHUMAT SHANIN.....	141
Рахимжанова С., Құрманязов Ы., Аккошқарова Ж., Рақутубе А. СОЛТҮСТІК АРАЛ МАҢЫНДАҒЫ ЖАЛҒЫЗ-АҒЫМ ТҰРАҒЫНЫҢ ДОҒАЛ ТИПТЕС КЕРАМИКАСЫ.....	150
Muldasheva G.B. ONTOLOGICAL ASPECT OF HUMAN-RELIGIOUS RELATIONS.....	163
Satdykova N.N. SHANGERE CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF KAZAKH CULTURE.....	173
Narymbet G., Zhanbolatov S., Tashtanov Zh. THE ROLE OF THE "FOUR KARASHA BI" SYSTEM IN THE STATE STRUCTURE OF THE ULUS OF JOCHI IN POWER.....	183
Kanafina G., Chumachenko T., Shashaeva G.K., Sagnaikyzy S. COVID-19 PANDEMIC IN KYRGYZSTAN.....	202

ГЕОГРАФИЯ – GEOGRAPHY

Kubesova G.T., Karassayeva Z.A. INTEGRATED LEARNING IN TEACHING MODERN GEOGRAPHY.....	215
Қуантаева С.М. ГЕОГРАФИЯ САБАҚТАРЫНДА “ТӨҢКЕРІЛГЕН ОҚЫТУ” ӘДІСІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	221
Левыкин С.В., Казачков Г.В., Яковлев И.Г. К НОВОМУ ПРЕДСТАВЛЕНИЮ О ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ ЗОНАЛЬНОСТИ СЕВЕРНОЙ ЕВРАЗИИ С УЧЁТОМ СОВЕДУЩЕГО ФАКТОРА И ПОТЕНЦИАЛА ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ РЕСТАВРАЦИИ.....	236
Ходжанова Б.Х., Кішібекова Ә.Б. ОҢТҮСТІК ОСЕТИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	251

ЭКОЛОГИЯ - ECOLOGY

Тынықұлов М.Қ., Икрамқұлова З.Р. ШЫҒЫС СВЕРБИҒАНЫ ДӘРЛІК ӨСІМДІК ТЕКТЕС ШИКІЗАТТЫ АЛУҒА ӨНДЕУ.....	258
Marzhan Mynzhasarova AI IN ENVIRONMENTAL MARKETING: TRANSFORMING BRANDING STRATEGIES FOR A SUSTAINABLE FUTURE.....	265
Makhambetov M.Zh., Izimova R.I. ASSESSMENT OF LAND DEGRADATION PROCESSES IN ATYRAU REGION.....	275
Тынықұлов М.Қ., Жалғасбайқызы Ж. SILENE BRANUICA БЕТКІ БӨЛІГІНЕН ЭҚДИСТЕРОИДТАРДЫ БӨЛІП АЛУДЫҢ БИОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСІ.....	284
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....	293
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	297
INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	301
МАҚАЛАЛАРДЫ РЕСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР.....	308
ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ.....	313
ARTICLE REQUIREMENTS.....	318

МАҚАЛАЛАРДЫ РЕСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Материалдарды жариялау тәртібі:

1. Автор <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login> сайтында жариялану үшін тіркелуі керек.

2. Әрі қарай <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions> сайтына жариялау үшін материалдарды жіберу керек.

3. Материалдарды жариялауға қабылданғаны туралы растауды алғаннан кейін сіз редактор жіберген нұсқауларды орындауыңыз керек.

Мақаланы жариялау үшін әр автор дербес құжаттар түрінде ұсынуға міндетті:

1. Мақала материалдары – мәтін, соның ішінде автордың аты-жөні, мақала атауы, аңдатпа және мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдеріндегі түйінді сөздер, жарияланым тіліндегі әдебиеттер, ағылшын тіліндегі әдебиеттер және транслитерация, суреттер және атаулары бар кестелер RTF форматында бір файлмен ресімделеді;

2. Авторлар туралы мәлімет мазмұнына келесі элементтер кіреді:

- аты, әкесінің аты және тегі;
- ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі;
- лауазымы немесе кәсібі;
- жұмыс орны (мекеменің немесе ұйымның, елді мекеннің атауы);
- елдің атауы (шетелдік авторлар үшін);
- электрондық мекенжайы (e-mail).

Автордың аты атау септік тұлғасында келтіріледі. Әкесінің атын пайдалану қабылданбаған жағдайда, бір инициалы немесе аты келтіріледі. Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, лауазымы, кәсібі, жұмыс орны, елдің атауы туралы мәліметтер толық нысанда көрсетіледі. Авторлар туралы мәліметтер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде беріледі.

Жариялау үшін ұсынылған материалдар келесі талаптарға сай болуы тиіс:

1. Бұрын жарияланбаған және басқа басылымдарда жариялануға арналмаған педагогика, филология, тарих, география, биология және экология саласындағы өзекті мәселелер бойынша бірегей ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қамтуы.

2. Мақала көлемі 6-12 бет (ғылыми шолулар, қысқаша ғылыми хабарламалар – 4-8 бет), шрифт Times New Roman-12, жиектері – жоғарғы және төменгі – 2 см, сол жақ – 3 см, оң жақ – 1,5 см, абзац – 1,25, жоларалық интервал – 1.

3. Мақала материалдары келесі құрылымда болуы тиіс:

- ЭОЖ – жоғарғы сол жақ бұрышында;
- FTAXP – жоғарғы сол жақ бұрышында ЭОЖ кейін келесі жолда;
- DOI – FTAXP-дан кейінгі келесі жолда жоғарғы сол жақ бұрышта (журнал редакциясымен беріледі және толтырылады);
- Автордың(-лардың) тегі мен аты – жөні (егер мақала қазақ немесе орыс тілінде жазылған болса); тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала ағылшын

тілінде жазылған болса) - ортасында DOI-ден кейінгі бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Ұйымның атауы (жұмыс немесе оқу орны), қаласы, елі – орта тұсында автордың тегі мен аты-жөнінен кейін бір жолдан кейін қою қаріппен жазылады;

- Автор (-лар) дың электрондық поштасы – орта тұста ұйымның (жұмыс немесе оқу орнының) атауынан кейінгі бір жолдан соң;

- Мақала атауы – бет ортасында автор (-лар) электрондық поштасынан кейінгі бір жолдан соң бас әріптермен, қою шрифтпен жазылады;

- Аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) – мақала атауынан кейінгі бір жолдан соң (жаңа жолдан, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);

- Кілт сөздер (сөз тіркесі қою қаріппен жазылады) – аңдатпадан кейін жаңа жолдан бастап (теңестіру ені бойынша жүргізіледі);

- Құрылымдалған негізгі мәтін (кіріспе; зерттеу материалдары мен әдістері; зерттеу нәтижелері; қорытынды; алғыстар) – кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң (бөлім атауы парақ ортасында курсивті қаріппен теңестіріледі, әрі қарай жаңа жолдан бөлім мәтіні жай қаріппен жазылып, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);

- Әдебиет (сөз бас әріптермен және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер жарияланым тілінде жазылады – негізгі мәтіннен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай әдебиеттер тізімі жаңа жолдан (абзац), теңестіру ені бойынша);

- References (сөз бас және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер транслитерацияны пайдалана отырып және шаршы жақшада (курсивпен) келтіріледі, ағылшын тіліндегі аударма – әдебиеттен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай жаңа жолдан әдебиеттер тізімі (абзац), теңестіру ені бойынша);

- Орыс тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты-жөні (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – ортасында references сөзінен кейін бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Мақаланың орыс тіліндегі атауы (егер мақала мемлекеттік тілде жазылған болса) – парақ ортасында автордың тегі мен аты-жөнінен кейінгі жаңа жолдан, қою және бас қаріппен жазылады;

- Орыс тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Орыс тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында орыс тіліндегі кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң қою қаріппен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі мақаланың атауы (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында жаңа жолдан автордың тегі мен аты-жөнінен кейін қою шрифтпен ерекшеленген бас әріптермен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтімен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) - аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады.

Егер мақала орыс тілінде жазылса, онда соңында («References» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер, одан әрі бір жолдан кейін ағылшын тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер жазылады.

Егер мақала ағылшын тілінде жазылса, онда соңында («Әдебиет» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер, әрі қарай бір жолдан кейін орыс тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер жазылады.

Мақала атауы. Мақаланың толық атауы 15 сөзден аспауы тиіс.

Аңдатпа өзіндік мәтін болуы тиіс. Аңдатпа зерттеу пәніне емес, жүргізілген зерттеуге арналуы қажет. Ол мақаланың қысқаша, бірақ мазмұнды түйіндемесі болып табылады. Аңдатпада формулаларды, аббревиатураларды, әдебиеттер тізіміндегі позицияларға сілтемелерді пайдалануға жол берілмейді. Аңдатпа 100-150 сөз көлемінде бір абзацпен жазылады. Жекелеген жағдайларда (эмпирикалық зерттеулер үшін) жалпы кіріспе ақпарат, зерттеу мақсаты, әдістері, нәтижелері, практикалық маңыздылығы секілді тақырыпшалары келтіріліп, құрылымдалған аңдатпалар келтіруге болады. Құрылымдалған аңдатпа көлемі 250 сөзден аспауы тиіс.

Кілт сөздер. Мақала 10-15 кілт сөз немесе сөйлеммен сүйемелденуі керек. Ажыратқыш ретінде нүктелі үтір қолданылады (;).

Құрылымдалған негізгі мәтін:

- ***Kіріспе*** кез келген мақала үшін міндетті бөлім болып табылады. Мақаланың бұл бөлімінде зерттеу пәні ашылады, зерттеу сұрағы / мәселесі қойылады немесе зерттеу мақсаты тұжырымдалады, зерттеу болжамы негізделеді (егер бар болса). Осы зерттеуді жүргізудің қажеттілігі мен маңыздылығын түсіндіру қажет (зерттеудің белгіленген проблемасын шешу). Мақала аясында тек бір мақсатпен/болжаммен/зерттеу мәселесімен жұмыс істеуге болады. Зерттеу нысанын, пәнін бөлек бөліп, зерттеу міндеттерінің тізімін ұсыну қажет емес. Әдетте, кіріспе 1-3 бет алады;

- ***Зерттеу материалдары мен әдістері.*** Бұл бөлімде пайдаланылған материалдар мен зерттеу әдістері барынша егжей-тегжейлі сипатталады. Қолданылатын әдістер мен материалдардың нақты және толық сипаттамасы, іріктеме мен т.б. сипаттамасы алынған нәтижелердің шынайылығын бағалауға мүмкіндік береді.

- ***Зерттеу нәтижелері.*** Осы бөлімде сипатталған әдіснамаға сүйене отырып, зерттеу жүргізу барысында алынған объективті деректерді ұсыну қажет. Авторлық зерттеудің нәтижелері барынша толық ұсынылуы тиіс.

- **Қорытынды.** Бұл бөлім алынған нәтижелерді талдау негізінде қорытындыларды тұжырымдауды білдіреді. Қорытынды толық мәтінмен жазылады, ешқандай жағдайда тізіммен беруге болмайды.

- **Алғыстар.** Мұнда гранттарды немесе зерттеуді қаржылық қолдаудың басқа да түрлерін (сондай-ақ қажет болған жағдайда олардың көздерін) келтіру керек. Содан кейін зерттеуді ұйымдастыруға және жүргізуге көмектескен мамандарға немесе мекемелерге алғыс айту керек. Қолжазбаларды қарауға және қабылдауға қатысқан тұлғаларға, яғни рецензенттерге, редакторларға, сондай-ақ журналдың редакциялық алқасының мүшелеріне алғыс білдіруге тыйым салынады.

Әдебиет. Пайдаланылған әдебиеттер мақала мәтінде көрсетілген ретпен келтіріледі және тік жақшада ресімделеді, мысалы: [1]. Мәтіндегі бірінші сілтеме [1], екіншісі – [2] және т. б. ретімен болуы тиіс. Кітаптан алынған нәтижеге сілтеме жасалған кезде оның әдебиет тізіміндегі нөмірі және (үтір арқылы) осы нәтиже жарияланған беттің нөмірі көрсетіледі, мысалы: [7, 157 б.]. Бірнеше дереккөздердің нәтижелеріне сілтеме жасалған кезде, әдебиеттер тізіміндегі нөмірлер нүктелі үтір арқылы жазылады, мысалы: [7, 157 б.; 8]. Пайдаланылған әдебиеттер өзекті болуы керек, яғни соңғы 5-7 жылда жарияланған болуы тиіс (іргелі еңбектер мен материалдардан басқа). Пайдаланылған әдебиет кемінде 10 позициядан тұруы тиіс. Өзекті және шетелдік әдебиет тізіміндегі позициялардың жалпы санының кемінде 10%-ын алуы тиіс. Тізімнің барлық позицияларына мақала мәтіндегі сілтеме болуы тиіс және керісінше – барлық аталған әдебиеттер әдебиет тізімінде көрсетілуі тиіс. Пайдаланылатын көздерді 25-30-дан арттырмау ұсынылады.

«References» бөлімі үшін орыс мәтінін латын әріптеріне транслитерациялауды <http://www.translit.ru/> сайтындағы бағдарламаны пайдалана отырып тегін жүзеге асыруға болады.

Кестелерді, суреттерді, формулаларды ресімдеу. Мақалада дөңгелек жақшада (1) мәтін бойынша сілтемелер бар формулалар ғана нөмірленеді. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әркелкілік болмауы тиіс. Суреттер анық және таза болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер болуы тиіс, мысалы: «...1-кестеде» немесе (Кест. 1); «...1-суретте» немесе (Сур. 1). Графиктер, суреттер және фотосуреттер мәтінге олар туралы алғаш рет айтылғаннан кейін автор үшін ыңғайлы түрде салынады. Сурет астындағы жазбалар келесідей беріледі: иллюстрациялардың астында, парақ ортасында реттік нөмірі бар сурет сөзінен кейін, мысалы: Сурет 1 – Сурет атауы; кестенің үстінде, парақ ортасында реттік нөмірі бар кесте сөзінен кейін, мысалы: Кесте 1 – Кесте атауы. Мәтіндегі жалғыз сурет, кесте нөмірленбейді.

Аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалану. Мақаланың негізгі мәтінде аббревиатуралар мен қысқартуларды қолдануға болады. Барлық аббревиатуралар мен қысқартулар, жалпыға бірдей түсініктілерін қоспағанда, мәтінде бірінші рет қолданылған кезде толық түсіндіріліп жазылуы тиіс. Түсіндіріліп жазылғаннан кейін, аббревиатура немесе қысқарту дөңгелек жақшада жазылады, мысалы: «...Батыс Қазақстан облысында (БҚО)». Андатпа мен кілт сөздерде аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалануға жол берілмейді.

- Мақала материалдарын қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне аудару үшін Интернет-ресурстың автоматтандырылған бағдарламаларын пайдалануға жол берілмейді.

- Мақаланы журналға жіберер алдында, материалдардың жалпы орфографиясын, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелерді ресімдеуді мұқият тексеру қажет.

- Мақала осы талаптардың ең болмағанда біреуіне сәйкес келмеген жағдайда, редакциялық алқа оны қабылдамауға құқылы.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

Порядок публикации материалов:

1. Автору необходимо пройти регистрацию для публикации на сайте <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login>.

2. Далее необходимо отправить материалы для опубликования на сайт <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions>.

3. После получения подтверждения о принятии материалов для публикации необходимо следовать инструкциям, которые отправит редактор.

Для опубликования статьи каждый автор обязан предоставить в виде самостоятельных документов:

1. Материалы статьи – текст, включая фамилии и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотацию и ключевые слова на государственном, русском и английском языках, литература на языках публикации, английском языке и транслитерация, рисунки и таблицы с названиями, оформляется одним файлом в формате RTF;

2. Сведения об авторах, которые включают следующие элементы:

- имя, отчество и фамилия;
- ученое звание, ученую степень;
- должность или профессию;
- место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта);
- наименование страны (для иностранных авторов);
- электронный адрес (e-mail)
- номер телефона.

Имя автора приводятся в именительном падеже. В случаях, когда употребление отчества не принято, приводят один инициал или имя. Сведения об ученом звании, ученой степени, должности, профессии, месте работы, наименовании страны указывают в полной форме. Сведения об авторах приводятся на казахском, русском и английском языках.

Представленные для опубликования материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Содержать результаты оригинальных научных исследований по актуальным проблемам в области педагогики, филологии, истории, географии, биологии и экологии, ранее не опубликованные и не предназначенные к публикации в других изданиях.

2. Объем статьи 6-12 страниц (научные обзоры, краткие научные сообщения – 4-8 страниц), шрифт Times New Roman – 12, поля – верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, правое – 1,5 см, абзац – 1,25, междустрочный интервал – 1.

3. Материалы статьи должен иметь следующую структуру:

- УДК – в верхнем левом углу;
- МРНТИ – на следующей строке после УДК в верхнем левом углу;
- DOI – на следующей строке после МРНТИ в верхнем левом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

- Фамилия и инициалы автора(-ов) (если статья написана на казахском или русском языке); фамилия и имя (пишется полностью) (если статья написана на английском языке) – по центру через строку после DOI, выделенная жирным шрифтом;
- Название организации (место работы или учебы), город, страна – по центру через строку после фамилии и инициалов автора(-ов) жирным шрифтом;
- Электронная почта автора(-ов) – по центру через строку после название организации (место работы или учебы);
- Название статьи – по центру через строку после электронной почты автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) – через строку после названия статьи (с новой строки, выравнивание по ширине);
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) – с новой строки после аннотации (выравнивание по ширине);
- Структурированный основной текст (введение; материалы и методы исследования; результаты исследования; заключение; благодарности) – через строку после ключевых слов (выравнивание по центру названия раздела с курсивным шрифтом, далее с новой строки текст раздела обычным шрифтом и выравниванием по ширине);
- Литература (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники пишутся на языке публикации – через строку после основного текста (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);
- References (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники приводятся с использованием транслитерации и в квадратных скобках (курсивом) перевод на английский язык – через строку после литературы (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после References, выделенная жирным шрифтом;
- Название статьи на русском языке (если статья написана на государственном языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации;
- Фамилия и имя (пишется полностью) автора(-ов) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после ключевых слов на русском языке, выделенная жирным шрифтом;

- Название статьи на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;

- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;

- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации.

Если статья написана на русском языке в конце (после раздела «References») пишется фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на английском языке.

Если статья написана на английском языке в конце (после раздела «Литература») пишется фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на русском языке.

Название статьи. Полное название статьи не должен превышать 15 слов.

Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст. Аннотация должна быть посвящена статье – проведённому исследованию, а не предмету исследования в целом. Она представляет собой краткое, но информативное резюме статьи. В аннотации не допускается использование формул, аббревиатур, ссылок на позиции в списке литературы. Аннотация пишется одним абзацем объёмом 100-150 слов. В отдельных случаях (для эмпирических исследований) приветствуются структурированные аннотации с выделением подзаголовков: общая вводная информация, цель, методы, результаты, практическая значимость. Объём структурированной аннотации не должен превышать 250 слов.

Ключевые слова. Статью должны сопровождать 10-15 ключевых слов или выражений. В качестве разделителя используется точка с запятой (;).

Структурированный основной текст:

- **Введение** является обязательным разделом для любой статьи. В этой части статьи раскрывается предмет исследования, ставится проблема/вопрос исследования или формулируется цель исследования, обосновывается гипотеза исследования (если таковая имеется). Следует объяснить необходимость и значимость проведения данного исследования (решения обозначенной проблемы исследования). В рамках статьи возможна работа лишь с одной целью/гипотезой/проблемой исследования. Не следует отдельно выделять объект, предмет и представлять список задач исследования. Как правило, введение занимает 1-3 страницы;

- **Материалы и методы исследования.** В данном разделе максимально детально описываются использованные материалы и методы исследования. Чёткое и подробное описание используемых методов и материалов,

характеристика выборки и т.п. дает возможность оценить достоверность полученных результатов.

- **Результаты исследования.** В данном разделе следует представить объективные данные, полученные в ходе проведения исследования исходя из описанной методологии. Результаты авторского исследования должны быть представлены максимально полно.

- **Заключение.** Данный раздел подразумевает формулирование выводов на основании анализа полученных результатов. Заключение прописывается полноценным текстом, ни в коем случае не списком.

- **Благодарности.** Здесь следует перечислить гранты или другие виды финансовой поддержки (а также, при необходимости, их источники) исследования. Затем следует поблагодарить специалистов или учреждения, которые помогали в организации и проведении исследовании. Не следует благодарить лиц, которые принимали участие в рассмотрении и принятии рукописей, т.е. рецензентов, редакторов, а также членов редакционной коллегии журнала.

Литература. Используемая литература приводится в порядке упоминания в тексте статьи, и оформляются в квадратных скобках, например: [1]. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая – [2] и т.д. по порядку. При ссылках на результат из книги указывается ее номер из списка литературы и (через запятую) номер страницы, на которой опубликован этот результат, например: [7, с. 157]. При ссылках на результаты из нескольких источников номера из списка литературы пишется через точку с запятой, например: [7, с. 157; 8]. Используемая литература должна быть актуальной, т.е. опубликованные за последние 5-7 лет (кроме фундаментальных трудов и материалов). Используемая литература должен содержать не менее 10 позиций. Актуальная и иностранная литература должна занимать не менее 10% от общего числа позиций в списке. На все позиции списка должна быть ссылка в тексте статьи и наоборот – вся упоминаемая литература должна быть перечислена в списке литературы. Рекомендуются использовать не более 25-30 источников.

Транслитерация русского текста на латиницу для раздела «References» можно осуществить бесплатно, воспользовавшись программой на сайте <http://www.translit.ru/>

Оформление таблиц, рисунков, формул. В статье в круглых скобках (1) нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими и чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки, например: «..... в таблице 1» или (табл. 1); «.... на рисунке 1» или (рис. 1). Графики, рисунки и фотографии вставляются в текст после первого упоминания о них в удобном для автора виде. Подрисуночные подписи даются: под иллюстрациями по центру после слова Рисунок с порядковым номером, например: Рисунок 1 – Название рисунка; над таблицей по центру после слова Таблица с порядковым номером, например: Таблица 1 – Название таблицы. Единственный рисунок, таблица в тексте не нумеруется.

Использование аббревиатур и сокращений. В основном тексте статьи допускается использование аббревиатур и сокращений. Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте. После расшифровки аббревиатура или сокращение пишется в круглых скобках, например: «... в Западно-Казахстанской области (ЗКО)». Не допускается использование аббревиатур и сокращений в аннотации и ключевых словах.

- Не допускается использование автоматизированных программ Интернет-ресурса для перевода материалов статьи на казахский, русский и английский языки.

- Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверять общую орфографию материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформления текста работы и ссылок.

- В случае несоответствия статьи хотя бы одному из предусмотренных настоящим требованиям, редакционная коллегия вправе её отклонить.

ARTICLE REQUIREMENTS

The procedure for publishing materials:

1. The author must register for publication on the website <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login>.

2. Next, you need to send materials for publication to the site <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions>.

3. After receiving confirmation of acceptance of materials for publication, you must follow the instructions sent by the editor.

In order to publish the article, each author is obliged to provide in the form of independent documents:

1. The materials of the article – text, including the names and initials of the author (s), the title of the article, annotation and keywords in the state, Russian and English languages, literature in the languages of publication, English and transliteration, drawings and tables with names, is executed by one file in the format of RTF;

2. Information about authors that includes the following elements:

- First name, middle name and surname;
- Academic title, academic degree;
- Position or profession;
- Place of work (name of institution or organization, settlement);
- Country name (for foreign authors);
- E-mail address.

The author's name is given in the eminent fall. In cases where the use of the middle name is not accepted, one initiator or name is cited. Information about academic rank, academic degree, position, profession, place of work, name of the country is indicated in full form. Information about the authors is given in Kazakh, Russian and English.

Submissions for publication must meet the following requirements:

1. To contain the results of original scientific research on topical problems in the field of pedagogy, philology, history, geography, biology and ecology, previously not published and not intended for publication in other publications.

2. Article 6-12 pages (scientific reviews, short scientific reports – 4-8 pages), font Times New Roman – 12, fields - upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1.5 cm, paragraph – 1.25, line spacing – 1.

3. The materials of the article should be structured as follows:

- UDC - in the upper left corner;
- IHSTI - on the next line after UDC in the upper left corner;
- DOI - on the next line after IHSTI in the upper left corner (assigned and filled in by journal edition);

Name and initials of the author (s) (if the article is written in Kazakh or Russian); Last name (written in full) (if the article is written in English) – center through the line after DOI, shown in bold;

- Name of the organization (place of work or study), city, country – in the center through the line after the name and initials of the author (s) in bold;

- E-mail of the author (s) – in the center through the line after the name of the organization (place of work or study);

- Article title-centered through the line after the author's e-mail (s) in capital letters in bold;
- Annotation (the word appears in bold) – the line after the article title (new line, width alignment);
- Keywords (phrase appears in bold) – from the new line after annotation (width alignment);
- Structured body text (introduction; Research materials and methods; results of research; conclusion; Thanks) – through the line after keywords (alignment to the center of the title of the section with italic font, further with a new line the text of the section with regular font and alignment to width);
- Literature (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the sources used are written in the language of publication – a line after the main text (center alignment, followed by a list of sources with a new line (paragraph), width alignment);
- References (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the used sources are given using transliteration and in square brackets (italics) translation into English – through the line after the literature (alignment to the center, a further list of sources from the new line (paragraph), alignment of width);
- Surname and initials of the author (s) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after References, indicated in bold;
- Title of the article in Russian (if the article is written in the state language) – in the center with a new line after the name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;
- Annotation (word in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) - in width with a new line after annotation;
- Surname and first name (written in full) of the author (s) in English (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after keywords in Russian, indicated in bold;
- Title of the article in English (if the article is written in Kazakh) – in the center with a new line after the last name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;
- Annotation (word in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after annotation.

If the article is written in Russian at the end (after the section "References"), the name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line surname and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in English.

If the article is written in English at the end (after the section "Literature") the last name and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line the last name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Russian.

Title of the article. The full title of the article should not exceed 15 words.

The annotation must be self-contained text. The annotation should be devoted to the article - the study carried out, not the subject of the study as a whole. It is a brief but informative summary of the article. In the annotation, you cannot use formulas, abbreviations, references to items in the list of literature. The annotation is written in one paragraph of 100-150 words. In some cases (for empirical studies) structured annotations with subheadings are welcomed: general introduction, purpose, methods, results, practical significance. Structured annotation shall not exceed 250 words.

Keywords. The article must be accompanied by 10-15 keywords or expressions. The delimiter is a semicolon (;).

The structured main text:

- **The introduction** is a mandatory section for any article. This part of the article reveals the subject matter of the study, raises a problem/question of the study or formulates the purpose of the study, justifies the hypothesis of the study (if any). The necessity and importance of conducting this study (solving the identified problem of the study) should be explained. Within the framework of the article, it is possible to work with only one goal/hypothesis/problem of research. Do not separate the object, subject, or list of study tasks. Typically, the introduction takes 1-3 pages;

- **Materials and methods of research.** This section describes the materials and methods of research used in as much detail as possible. A clear and detailed description of the methods and materials used, sampling characteristics, etc., makes it possible to assess the validity of the results obtained.

- **Results of research.** This section should provide objective data from the study based on the methodology described. The results of the author's study should be presented as fully as possible.

- **Conclusion.** This section involves drawing conclusions on the basis of an analysis of the results obtained. The conclusion is prescribed in full text, in no case a list.

- **Thanks.** Here you should list grants or other types of financial support (as well as, if necessary, their sources) of research. The specialists or institutions who assisted in the organization and conduct of the study should then be thanked. Persons who took part in the examination and acceptance of manuscripts, i.e. reviewers, editors, as well as members of the editorial board of the journal, should not be thanked.

Literature. The literature used is given in the order of mention in the text of the article, and is written in square brackets, for example: [1]. The first reference in the text to the literature must have a number [1], the second - [2], etc. in order. References to the result from the book indicate its number from the list of literature and (by comma) the number of the page on which this result is published, for example: [7, p. 157]. When referring to results from several sources, the numbers from the list of literature are written through a comma dot, for example: [7, p. 157; 8]. The literature used should be relevant, i.e. published over the last 5-7 years (except for fundamental works and materials). The literature used must contain at least 10 entries. Current and foreign literature should occupy at least 10% of the total number of positions on the list. All entries of the list should be referenced in the text of the article and vice versa - all the mentioned literature should be listed in the list of literature. A maximum of 25-30 sources is recommended.

Transliteration of Russian text into Latin for the section "References" can be carried out free of charge using the program on the <http://www.translit.ru/>.

Design of tables, figures, formulas. The article, in parentheses (1), numbers only those formulas referred to in the text. Tables, figures, formulas must have no differences in the symbol number, characters. The drawings must be clear and clean. The figures and tables in the text shall be referenced, for example, "..... In Table 1 "or (Table 1); «... Figure 1 "or (Figure 1). Graphics, drawings, and photographs are inserted into the text after the first mention of them in a way convenient for the author. Sub-drawing signatures are given: under illustrations in the center after the word Figure with a serial number, for example, Figure 1 - Name of the figure; Above the table in the center after the word Table with sequence number, for example, Table 1 - Table name. The only figure, the table is not numbered in the text.

Use of abbreviations and acronyms. Abbreviations and acronyms may be used in the main text of the article. All abbreviations and acronyms, with the exception of those known to the public, must be decrypted when first used in the text. After decryption, the abbreviation or acronyms is written in parentheses, for example:... "In the West Kazakhstan region. " Abbreviations and acronyms in annotations and keywords are not allowed.

- It is not allowed to use automated programs of the Internet resource for translation of materials of the article into Kazakh, Russian and English languages.

- Before sending the article to the journal, it is necessary to carefully check the general spelling of the materials, the correctness of the relevant terms and the design of the text of the work and references.

- In cases of non-compliance with the article with at least one of these requirements, the editorial board may reject it.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

*Басуға 25.09.2024ж. қол қойылды.
Подписано в печать 25.09.2024г.*

Көлемі 40,4 б.т. Таралымы 150 дана. Тапсырыс № 16.
Объем 40,4 п.л. Тираж 150 экз. Заказ № 16.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, 2024.
090000, Уральск, пр. Н.Назарбаева, 162.
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 2024.
090000, Орал, Н.Назарбаев даңғылы, 162.